

ОТЕКОВА
КУДИЗІЯ

ОЛЕКСИЙ КУЧУЛІЧ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ

De facto. Роман
Долина Май. Повість
Родичі. Повість

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1985

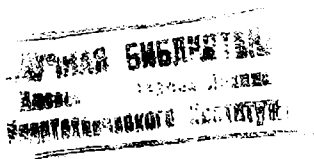
ПЕРЕВІРЕННЯ 04 СІЧ 2019

Алексей Леонардович Кундзич (1904—1964) принадлежит к тем писателям Советской Украины, творческий путь которых начинался в 20-е годы.

Первый том его произведений составляют роман «De facto» — о формировании и участии первых комсомольских ячеек города и деревни в строительстве новой жизни; повести «Долина Май» — о героике первых пятилеток на шахтах Донбасса, и «Родичи» — об организации сельской бедноты в коммуны.

Передне слово, упорядкування,
підготовка текстів та примітки
МИХАЙЛА ОСТРИКА

415682

ОЛЕКСІЙ КУНДЗІЧ

За двох десятиліть, що минули після останньої життєвої дати Олексія Леонардовича Кундзіча (1904—1964), в нашій літературі відбулися великі зміни. Час іде, бурхливо тече життя.

Ідейно-художній зміст кращих здобутків О. Кундзіча у великій і малій прозі має ту життєздатну силу, яка не вичерпується з плином часу. Письменник заслужив у літературній історії добру пам'ять як неординарна, духовно багата творча особистість, як людина високих принципів, усім єством спрямована до справжнього, непідробного діла в художній культурі. Виступаючи на одній з нарад літераторів-початківців, він сказав: «Художнє слово — це святе письмо, як кажуть — святий хліб, свята правда».

Справжність у літературі О. Кундзіч глибинно пов'язував з партійністю письменницької позиції. В статті «Про сучасне українське оповідання» (1956) він підкреслював: «...Ідея справжнього радянського твору являє собою в кінцевому підсумку комуністичну триденцію, тенденцію великих, омріяних цілей вселюдського щастя на землі». І тут же чітко протиставляв справжньому несправжнє: тенденція, що не стала натхненням письменника, його сумлінням, не збудила таланту і, не знайшовши мистецького втілення, лишилась формальною, — річ антихудожня, а значить «не має нічого спільного з партійним, комуністичним у літературі».

О. Кундзіч працював у різних жанрах: і в художній прозі як малих, так і великих форм, і в критиці та публіцистиці, і в галузі перекладу. На кожній з цих ділянок він почував себе впевнено, як у рідній стихії. Але з різних причин склалося так, що за життя письменник був, сказати б, явно «не дочитаний».

Останнім прижиттєвим виданням оригінальної прози О. Кундзіча стала невелика книжка 1951 року «Повісті і оповідання». За тим її автор віддався в основному перекладацькій і літературно-критичній діяльності. Загальноовизнано, що був з нього талановитий майстер і вдумливий теоретик художнього перекладу. Тут він, за словами Л. Новиченка, «позначив своєю діяльністю цілу смугу в підписенні перекладацької справи на Україні, в боротьбі за пошану до мови, до художнього слова, в подоланні нетворчого, рабського буквалізму

та інших вад, що в свій час знаходили навіть посилене «теоретичне» обґрунтування». Перекладацька справа явно виграла від творчої переорієнтації О. Кундзіча. Але прихильники О. Кундзіча-прозаїка ніколи не забували додати до цієї істини, що заодно — програли новелістика, повістарство, романістика. Сам письменник мав свої плани і прози не кидав, тільки вже мало що в неї доводив до видавничої кондиції.

Після смерті автора вийшли книжки в різних галузях його творчості: з прози — збірки вибраного «Шум часу» (1967, 1976), в російських перекладах «Родичи» (1970); з критики — збірка «Слово і образ» (1966); з теорії перекладної справи — «Творчі проблеми перекладу» (1973). Вийшли також літературно-критичний нарис Б. Корсунської «Олексій Кундзіч» (1971) і дуже змістовний збірник архівних матеріалів, листів і спогадів про письменника «Живий Олексій Кундзіч» (1977). З'явилось чимало різних публікацій у періодичній пресі. І все це в цілому — не тільки добра пам'ять про яскраву постать у літературі, а насамперед свідчення того, що сила дівздатності кращих художніх і теоретичних здобутків О. Кундзіча не вичерпалася з плином часу.

1959 року О. Кундзіч з гіркою занотував, що його «не вистачало на те, щоб реалізувати самого себе в творчості». Цю, як він її називав, гіркувату «формулу» можна аналізувати в багатьох аспектах — переглядати, наприклад, в архіві письменника розпочаті й не закінчені речі, намітки задумів, що так і лишились не реалізовані, уже видані книжки з рясними авторськими поправками тексту, скороченнями й дописками, простежувати, як зароджувались творчі наміри, поступово втілюючись у слово, і потім порівнювати висоти задуманого і рівні звершеного. Але спробуємо уявити, що означало в його розумінні «реалізувати самого себе».

Десь у 1926—1928 роках, тільки розпочавши літературний шлях, О. Кундзіч виклав на папері свої «літературні мрії», в яких сягав до самого краю потенціальних можливостей мистецтва слова, мистецтва взагалі: «Якби я зміг, — писав він, — показати життя людини так, щоб зі сторінок дихала вона — людина, щоб ви бачили її, щоб ви відчували шум тієї епохи, яка звучить у її словах, у її випадковому погляді... якби я зміг показати її так, щоб ви побачили її життя в усьому багатстві й широті і в усіх дрібницях, щоб з кожного мого слова ви чули його — життя, щоб ви буквально не могли пропустити жодного слова в книзі про життя людини, — якби я міг написати книгу, яка була б не романом, не повістю, не літературним твором, яка була б — життям! Я б тоді був щасливий і без зайвої скромності сказав: я найгеніальніший, бо я показав життя...» Він розумів, що твір, абсолютно рівнозначний життю, неможливий, але і про те, що в принципі, на найвищих мистецьких вершинах, можливе, він тут же вазначив: «Звичайно, не напишу цього життя. Це дуже трудно».

Висуваючи, власне, по-юначому максималістські критерії, молодий письменник тверезо зважував свої сили (не напишу, дуже трудно), та зовсім не відмовлявся йти верхів'ями. Чи мав він для цього палячі задатки? Л. Первомайський вважав його найталановитішим представником того покоління письменників, що згуртувалося в другій половині двадцятих років у літературній організації «Молодняк». Сам теж молодняківець, він пізніше згадував: «Олексій Кундзіч був не тільки найталановитішим, але й найсерйознішим між нами всіма, — я маю на увазі його глибоке розуміння завдань літератури, в ширшому розумінні — художньої творчості і покликання художника взагалі».

Продовжуючи осмислювати літературну роботу, О. Кундзіч прийшов до висновку, що повнота життя в художньому творі залежить від взаєморозуміння автора й читача, який сприймає твір у синтезі з власним життєвим досвідом. І звертався до читачів із закликом активно думати над твором, зв'язувати питки, не зв'язані письменником, вносити в його розповіді свої знання й почуття. «Життя людини ми створимо разом — я і ви. Ми його не кінчимо, бо кінця йому нема».

Спрага життєвої достеменності й глибока довіра до читача як до свого «співавтора» супроводжували його в усій творчості, і на цих засадах шукались ним найбільш відповідні, за його розумінням, художні форми. Письменника боліче ранили випадки, коли читач не сприймав написаного — хай то був читач в образі критика чи в образі редактора. Певно ж, так само переживав письменник втрату взаєморозуміння й тоді, як у цьому була його власна вина.

Ще не видав він жодної книжки, а вже «закроїв» масштабний, великий роман про революційну сучасність, про молодь у новому житті — і написав його. З'явившись у журналі «Молодняк» (1927—1928), а потім окремим виданням, роман «De facto» набув широкого розголосу, збудив гарячі суперечки. Початкуючий романіст вклав у нього все, на що був тоді спроможний, що відклалося в пам'яті з дитинства і що проходило перед очима в період громадянської війни і далі, практично в одночасі з завершенням твору.

Роман вийшов, зрозуміло, не в усьому зрілий, досягнутий до кінця поспіхом (П. Усенко, тодішній редактор «Молодняка», брав і на себе частку вини за сліди поспішності, бо йому доводилось підганяти автора — щойно написане відразу йшло в черговий номер), однак це талановитий твір, містить у собі складні долі, цікаві образи людей першого повоєнного десятиліття, передає дух часу, «шум часу» — і не втратив свого значення й до сьогодні, перегукується з нашими сьогоднішніми турботами про злиття слова й діла, про те, щоб кожний з нас виконував свої обов'язки не формально, а «де-факто». Як бачимо, О. Кундзіч не тільки займався високими «літера-

турними мріяннями», а в той же час практично робив серйозну літературну роботу.

Першою книжкою письменника стала збірка оповідань «Червоною дорогою» (1926), вона теж була подією, в комсомольському середовищі її прийняли з одностайним ентузіазмом. Поряд із збірками П. Усенка «КСМ» (1925), Л. Первомайського «Комса» (1926) та кількома іншими дебютами вона ввійшла, так би мовити, до основного фонду творчих здобутків новостворюваної комсомольської літорганізації «Молодняк». Так само, як Усенкова «КСМ», Первомайського «Комса», збірка «Червоною дорогою» двічі перевидавалася, доповнюючись новими творами.

Після першої книжки виходять одна за одною збірки оповідань, новел: «Село Вовче», «В ущелинах республіки», «Новели», «Плідні зерна», ще один роман — «Окупант». Працював О. Кундзіч напружено, вдивляючись у навколишню будівничу дійсність і шукаючи потрібного слова, стилю, форми для живого втілення спостережених фактів і процесів. Певно ж, не все так відразу й знаходилося. Та характерним можна вважати хоча б те, що в оповіданні «Залізний гість» О. Кундзіч першим показав ту знамениту колізію, яка лягла в основу «Землі» О. Довженка: появу першого трактора на селі, вируючі пристрасі навколо цієї події. Глибоке враження у своїх перегуках з проблемами нашої сучасності справляють оповідання «Мати», «Батько». Вони, правда, не дуже характерні для творчості молодняківців, у якій частіше звучало надто прямолінійне заперечення «задуми вишневих садків» і «патріархальних» звичок батьків-селян. Сам О. Кундзіч тоді ж заявляв у вірші «Буйне свято»: «Ми не вернемось, не будемо під вишнями, хоч і мама все листами кличе». Однак, написавши бадьористий вірш, не зміг він уловити всю повноту емоцій, збуджених маминими листами, — в новелістичному жанрі молодий письменник спромігся показати і весь драматизм життєвої колізії.

«Я належу до тих, що перші сміють», — каже про себе герой одного з творів О. Кундзіча. Письменник любив таких людей — вольових і рішучих, людей справжнього діла, високої гідності, на них він рівняв читачів і сам рівнявся. Він брався в літературі за такі справи, які саме й потребували тих авторів, що «перші сміють». Відомо, як гостро стояло на початку тридцятих років питання про творчу розробку робітничої тематики, про зображення індустріального світу. О. Кундзіч серцем відгукнувся на ці запити доби, і потім усе творче життя його приваблював робітничий клас. А почав він з того, що поїхав на Донбас, пішов працювати в шахту, в саму лаву, щоб органічно відчувти себе самого тією людиною, яку збирався вводити в літературу. І в його спогадах про працю на шахті звучить більша гордість, ніж у будь-яких словах про свої успіхи на літературній ниві: «...Я міг, уже ставши письменником і поїхавши з відрядженням ЦК комсомолу на Донбас,

найнятися в саму лаву і в парі з вибійником не тільки видавати на-гора, це тоді обушком і лопатою, сім погонних метрів твердого, як скло, антрациту, але часто й перевиконувати норму».

О. Кундзіч написав тоді кілька оповідань про шахтарів і повість «Долина Май» («Модарт і ботокуди»). Ці твори були вагомим внеском у тогочасне письменство і не втратили інтересу для сьогоднішнього читача. На відміну від багатьох колишніх «виробничих» романів і повістей, зосереджених на показі технологічних процесів, автор «Долини Май» розгортає картину робітничого життя в різних аспектах, ставить проблеми нової етики трудової людини, осмислює шляхи культурного розвитку в робітничому середовищі.

Новий материк дійсності, відкритий для себе письменником, настільки захопив його, що він, крім згаданих творів, сплановує грандіозний політичний роман у трьох книгах «Так починається ера», обираючи місцем дії Донбас. Розповідаючи про свій задум на сторінках «Літературної газети», О. Кундзіч, зокрема, писав: «Життєва практика і філософія двох антагоністичних частин світу за роки, що їх висвітлює роман, дає досить матеріалу, щоб поставити проблему робітника-раба і робітника-господаря не лише виробництва, але й найпередовішої тоді в світі країни, власне, проблему нової людини, щоб поставити проблему двох культур (культуру розкладу і культуру соціалістичної системи)...» Задум цей не був реалізований, проте думання над таким романом збагатили творчий досвід прозаїка, і той досвід можна виявити в багатьох наступних творах О. Кундзіча та задумах, теж не доведених до кінця,— в тім числі й у романі «На світі точиться великий спір».

Помітним досягненням письменника стала повість «Родичі», яку він присвятив IX з'їздові комсомолу України. В її змісті ми, безперечно, відчуємо дещо з колізій та ідей, продуманих у розробках шахтарської теми. На цей раз автор звертається до подій на селі і розкриває в них у своєрідному переломленні той самий всеохоплюючий процес виростаючої нової особистості на ґрунті гострого зіткнення колективістських начал з індивідуалістичними — той самий процес, що показавий у «Долині Май».

Найбільшого успіху зазнав О. Кундзіч, створивши повість «Верховинець». Наші письменники в різних жабрах написали чимало творів, присвячених возз'єднанню західноукраїнських земель з Радянською Україною, є серед них досить значні, але мала цілковиту рацію Б. Корсунська, авторка ґрунтовної дослідницької праці про О. Кундзіча, коли говорила, що в літературі на цю тему повість «Верховинець» бачиться як «творча вершина». Така оцінка стверджується багатьма літературознавцями, критиками й письменниками. Газета «Правда» у травні 1941 року писала, що ця повість «звучить мов пісня. Весь лад її мови — урочистий, романтично піднесений. Розповідаючи про

бурхливі дні визволення гуцулів, письменник Радянської України глибоко пройнявся до них любов'ю і співчуттям. Художні образи органічно пов'язані з духом подій, з характером прикарпатської природи, з самим побутом гуцулів — цього мужнього, непохитного племені, в котрого вистачило в серці сил і вогню, щоб віками протистояти найлютішій асиміляції».

Головний герой повісті гуцул Кола — Микола Сафронівч Шпагарук — це чи не найяскравіший з образів тих людей у творчості О. Кундзіча, котрі «перші сміють». Така ось його сутність: «...уночі з суботи на неділю Кола вигнав з села уланів, підняв людей і захопив владу». Зрозуміло, твір не так загально побудований, як ця специфічна фраза: читач бачить у всій образній конкретності події тієї ночі, інших днів і ночей. А тут підсумок — наче «кода», що в музичному творі коротко узагальнює тему. Такі «коди» можна бачити і в інших речах письменника, — ось вона, скажімо, в останньому романі: «Вони посідали на машину, поїхали на будівництво і збудували Стальгород...»

Поетика О. Кундзіча — окрема тема. В різні десятиліття він, майстер своєрідний і вигадливий, відшукував періодко такі засоби художнього письма, які роблять його в цьому плані сьогоднішнім. Роман «На світі точиться великий спір» звучить саме так, по-сьогоднішньому. Образ розповідача — «alter ego» автора — хіба це не людина з наших днів, що пильно вдивляється в глибину історії, прагне якнайточніше уявити реалії та сутності минулого, зв'язати різні часи, побачити в достеменності напружений рух нашого суспільства етап за етапом, духовний виріст радянської людини?

О. Кундзіч, навіть не реалізувавши себе в творчості повною мірою, зробив багато справжнього в літературі, його досвід і сьогодні може прислужитися всім нам, і літераторам, і читачам, у розв'язанні актуальних завдань сучасності.

Михайло Острик

DE FACTO

Роман

Павлові Усенкові

З ІНТРОДУКЦІЇ

У подільських дібровах шугали відголоски революції і стали там революцією особливою, важкою. Не одне життя обізвалося повним резонансом на ту революцію. Обізвався по-своєму на неї Юрко, як обзивається розкритий рояль на сміх і на галас у клубі. Всіма тонами обізвався, всіма струнами, всім життям відгукнувся. І життя прозвучало — трагічна поема молодості й змагання.

Частина перша

БЕЗ КЕРМА Й БЕЗ ВІТРИЛ

1

Юрко спить.

Раніше сонце впало з шпарини поміж заметинами йому через лоб, переламалось між бровами на перенісці, посріблилось біля рота. Ця смуга весняного сонця в напівтемній затишній клуні чітким райдужним блиском мазнула по зазмаглому, почорнілому на кінці носі. Тому Юрко, здається, не схожий на себе, притягує увагу, якийсь новий.

А придивившись — розкинувся на низькому засторонку та такий великий робиться останнього часу, росте, як із води, витягається — вугластий, рукатий. Здається, щоб узяв, — так і мамцю ж моя!

Так думає дядина Ксеся. Бо не лише сонце заглядає на Юрка.

Ксеся сама вдома. В хаті прибрала, обід вариться. Останчик заснув, а двері відчинені, й надворі красно, свіжо. Звечора підметено, а вдосвіта пройшов зливний дощ, тож

пісочок вогкий, тільки кури розпорпали біля призьби — тріпаються, і Лиска лягла проти сонця.

В садку ціла благодать. Росяно, зелено. Вишні на очах наливаються, стигнуть. І все кортить підтичку підкасати аж вище колін та вийти хоч квасцю вскубнути чи теля припнути на долині. А в садок повз клуню проходити.

Неділя. Дзвонять у селі. В оселі тихо. Ніхто не проїздить вулицею, тільки зрідка яка тітка спідницею пролопає по жовтих халявах біля воріт і привітається: «Ін-добри вам!» — поспішаючи до церкви.

Отож, подумає Ксеня, що нікого немає, та згадає дівочтво й чоловіка свого Артема, як він сміється, показуючи малинові ясна, — та й хочеться чогось заглянути на Юрка. Кортить розбудити і шкода, бо пізно вкладали дерево, й натомився він. Хай спить.

Хай спить довше. Хай набирається силм.

Рідко були такі дні, коли можна було виспатися доскочу. Мало чого було в Юрка доскочу.

Там десь у тумані ранковому — дитинство. Ще в тій недоставленій хаті...

В Чорному провулку, де жили Гармати, сливе завжди було болото, й ворота виходили просто на баюру. Мостила громада провулок камінням, деревом гатила — не помагало. Тому й мало там їздили, мало ходили.

І Гарматів мало знали.

Коли Оксентій ожепився (взяв низепьку, спиритну та балакучу Степанину), брати нарізали на самий провулок города кусочок — там і поставився. Жив, ляпав у долоні, кивав ногою за гончарським кругом, покашлював, помовчував. Рідко й на люди виходив. Лише на глинища за село, до горна та ще на цвинтар щороку з дитиною. Як рік, так і везе дитину на цвинтар, як рік, так і везе. Бо гончарське діло — діло вогке. То ще нічого на шляху, на горбі, а в Чорному провулку і стіни не висихають у хаті. Пара стоїть, як над трясовиною.

От там, у тій темній оселі, якось червоняста Степанина зайшла раз по дорозі з річки до хлівця, щоб на кукурудзинні привести дитину, а через деякий час взяла мокре шмаття на плече, новонародженого в пелену й понесла до хати. Тоді ще жила свекруха, тож вона здивувалася:

— Це де, на річці знайшлося?.. Славно, доню, колись і я так могла. Тепер не можу. Тепер і в хаті не можу... — Була весела стара!

Так народився Юрко. Старий Гармата розказував.

Як виростало дитинча — мало хто знає. Лише знали — виростало в глині, бо глина була по всій хаті. В кутку стояв круг, на лавах сировий матеріал. Через хату бальюк, а на ньому дошки з горшками. Всю хату заставлено горшками, навіть на комині сушилися. В хатині (так звалася недоставлена половина) завжди лежали сухі грудки. В цій хатині Юрко грався, і з цією хатиною цілий шматок життя зв'язався в пам'яті.

Баба померла. Мати ходила до пані Крешмінської відробляти за глину, бо глинища були на її землі. Тіпала в неї, в'язала, полола, а за вільної хвилини йшла до сусіди, подовгу стояла й розмовляла, манірно підморгуючи лівою щогою. Десять разів лаштуватиметься додому, примовляючи: «Ото стала та й стою, ви мене не гоните, а я й не йду». — І знову далі.

З п'яти років хлопчечя носило горшки до горна через леваду, бо свого горна не мали — сусіди випалювали. Бувало, літньої ночі стоїть червоनावий стовп над городом, гарно так. Аж до ранку. Вибіжить Юрко надвір, далі на леваду — пішов. Росиста трава б'є в лице, а воно чапає, ледве видно. Біля горна стане в темряві та й розглядається. А у вибитій сухій ямі проти вогню дівчата, хлопці; сміються, розмовляють. Підійде Юрко й потім до ранку просиджує перед вогнем. Якесь чудне було мале. Або піде само Білою дорогою аж на глинища, в ліски, гнізд шукає. Набігається, ляже на сухій тирсі та там і засне. Засмажиться на сонці, тільки очі та зуби блищать — муриня якесь.

Тоді Юрка вже знали сусіди. «Босяка ще виховає на свою голову, — казали, — як безхатній собака, тиняється. І, кажіть-но, дідько не вхопить. Ніхто й не дивиться, а воно собі росте, дике якесь, як ото, чуєте, бур'я — не полеш його, не підгортаєш, а дець при межі й виросте більший за бараболю. Так і це».

Юрко ріс таки справді бур'яном. То й дивувалися сусіди: там його собаки папали — кричало, люди збіглися; там у рів упало — то відтрясли; там заблудилося — то чоловік із Слобідки привів, питає: чие порося прибилося, признавайтесь?

І вже знали — Гарматове. Половина села знала хлопчака. Бо ото пошле мати до крамниці, а воно прийде, задивиться на людей, заслухається. Потім вилізе на мішок із сіллю, сяде й розглядається, поки не запитає хто: чий ти? — та й не відішле додому.

Ніхто не доглядав, не пильнував.

Тоді Юрко був вільний. Він ходив по лісі, біля церкви, біля школи. Виростав самотній, гордий і недоторканий.

Коли сусідка часом хотіла взяти на руки русявого хлопчика, він бився, дригав ногами й тікав. Його ніхто не пестив, і він між людьми дивився з-під лоба або ж розказував що-небудь із поважним виглядом, як дорослий.

Семи років Юрко почав пасти худобу. Мати брала в дядька молоко й за молоко продавали дитячу волю. Часто, бувало, піде Юрко на озеро, корову займуть, а потім Юрка б'є дядько. Тоді хлопчик плакав із злості й досади, — не з болю плакав, бо Юрко ніколи не плакав із болю. Раз після такої справи він просто заявив дядькові: «Піду втоплюся, а ви горітимете в пеклі». І зник з дому.

До церкви посилали. Сама мати не дуже втапчала, бо то кожуха не було, то чобіт, а літом не завжди зберешся. Родичі казали: «Анцихристом росте твій бахур, десь і не хреститься. Правда ж? Та й буде ж тут бог посилати? Хворобу пошле. Хоч би до церкви водила!»

І Юрка посилали з тіткою. В такі дні вимивали голову, вдягали в крамну спідню сорочину й штанці з синіми шлейками. Запам'яталось. А в церкві Саваоф під банею високо, як на небі, і звідкись чути не то співають, не то грають на щось гарно-гарно. Люди стоять тихо, шепочуть. Дід у валянках ходить і свічки засвічує, а потім стягає великого ліхтаря на мотузку донизу, теж засвічує і пускає вгору. Тоді чогось хочеться в ліс, хочеться молитися і згадується, що дядько б'є. Робиться якось солодко й гірко. І Юрко — запам'яталось надовго — давно думав піти до церкви, як дядько дуже батогом посік спину, а тепер він стояв, дивився на царські врата, на сивого бога і просив: «Господоньку, побий громом дядька! Забий його і його корову! Господоньку, господоньку, бозю мила, побий його, бо він мене дуже січе батогом. Я тобі завжди молитимусь і битиму поклони. Побий дядька за те, що він мене б'є».

Молився гаряче, і замилувано шептали баби, дивлячись, як Гарматове мале — ледве з землі видно — впало на коліна й молиться, складаючи руки до бога. А Юрко, помітивши, що дивляться, вставав, підходив до тітки Горнипи, і вона, горда, задоволена з Юрка, вела його в бабник. Там йому показувала святого Юрія на коні, пекло, чортів. Хлопчик із жахом дивився, як мучаться люди, і думав, що, як дядькові розказати, він більше ніколи не битиме. Дядько, слухаючи Юркову балачку, сміявся, знаючи, до чого це стосується,

а при нагоді бив знову. Тоді Юрко надумав утопитися через дядька й цим скарлати його.

Але Юрко не втопився. Бо навіть у самі тяжкі роки життя було одно і найдорожче в Юрка, чого ніхто не міг відібрати. Це ті кілька хвилин щасливих мрій, що пропливають, поки заснеш. Кожного дня вже юнаком з радістю роздягався після праці, лягав і мріяв. Мріяв про багато дечого. Мріяв радісно і переможно почував себе.

Може, так мріяв і вчора, після того, як із дядьком зрихтував воза на степ і стомлено впав на сіно.

Хай спить.

Потягнувся, підвівся на лікоть, закликав і подумав, що краще б кури зовсім не несли яєць, усе одно їх їсти рідко коли доводиться; краще, щоб курей зовсім не було на світі, як воли мають так кричати. І свята не знають, несуться, на мари б їх винесло. В будень дядько не дасть доспати, а в свято — кури.

Дядина Ксеня зовсім іншої думки про курей. Яйцями вона годує Остапчика і смажить на закуску до самогонки. Дядько не дозволяє продавати: «Є, то самі їймо! Нічого не винось. Багатства з того не набереш, грошей не треба, — завтра хтось прийде, і ходити перестануть».

Тому дядина ввійшла до стодоли, як почувала, що кури кудкудахають, і звернулася до Юрка лагідним голосом:

— Що, не спиться? Десь чи не облюбував дівчину?

Красуня прижмурилась солодко й лукаво, а Юрко подумав, що дядина — кров із молоком. І груди — опухи гумові, теж із молоком, тугі.

Калиною стигла, наливалася на узліссі в Деркачівській слобідці. Ще як тільки підростати стала, вже в господу часто люди якісь почали забредати, за якусь телицю все торгувалися, аж потім приїхав Артем, заковував верхню губу, світив яснами, розказував про німецький фронт і засватав. Шістнадцяткою Ксеня прийшла в Рідкодуби. Вже й Остапчик знайшовся, а вона все така ж завжди свіжа з лица, з жаркими припухлими щоками й невеличким носиком, низенька, ходить по оселі та зубами виблискує — весела.

— Стережися, хлопче! — додала, мацаючи курку.

Але хлопець знав, що йому нічого стерегтися дядини, щоб не потрапити до рук дядькові. Юрко лежав на сіні, гарячий зі сну, засмаглий, з руським скуйовдженим волоссям. Очі йому були ясні, блискучі. Вони дуже жваві, іноді прижмурювались,

і брови сходилися двома кроквами на лобі. Чи то задумувався, чи потягався. Всього так тягнуло й напружувало — залежався, а ранок свіжий, аж пахне, і ніхто не зганяє до роботи, — дядька немає, а Ксеся світить зубами...

— Ну що, виспався? Мабуть, дівчата снилися? Га?..

— Та щось снилось. Дядько поїхали?

Моргнула.

— Знаєш за що питати, — стала враз заклопотана, втомлена, ніби й забула жарти. Вилізла на сіно, долоні по-дитячому склала між коліними. — Поїхав на степ по пшеницю. А я вже й худобу вигнала, й обід зварила, все тебе будити не хотіла.

Звісила голову набік, похитала, скоса дивлячись в очі, хотіла порснути сміхом.

— Е-ех, ти!.. чудак!.. — рукою кругом шиї — раз! — повалила, сіно в очі лізе.

— А що, поборола! — оперлася в плечі, вигнулась, піднявшись грудьми... — Парубок!

Схопив поперек, легко метнув набік.

— Парубок. А ти ж як думала!

І от коли заглядало задиркувате сонце в шпарини й гомонів надворі неділішній ранок, ополоскавшись зливою — рясним дощем, а в очі блищала, сміялась задиркувата молоденька дядина, Юрко вперше поділився з дядьком. Потім, як вона пішла в подвір'я, галакаючи на свиней, весела й безтурботна, враз ізгадав, що в цього пова керенка й парусинові штани, скачані, як у Женья, і почав одягатися.

Було чудно й весело до грудного внутрішнього сміху. Хотілося вирватися в садок, побігти в поле чи на ставок і хотілося бути поважним, як справжній парубок, бо не хлопчик же!..

Вийшов у садок, пішов, співаючи, городами. Сонце починало гріти. Вскочив у воду, як дитина, став булькатися. Виплив на середину, розпластався навзніч, і — нічого не видно. Тільки небо сине, глибоке, і в себе на мокрих віях сонце веселкою грає. А тіло зникає до свіжої води, само набирає свіжості й сили, і пам'ятається, що вдома немає дядька, тільки дядина. А дядина не приганяє до роботи, пускає з дому. Сьогодні можна піти на станцію... Ага! На станцію! Правда!

Кинувся до берега, одягнувся, швидко пішов, широко розмахував руками від себе. А вдома вже обід на столі парує.

Юрко ще не зовсім знає, як тепер із дядиною поводитися. Увійшов до хати із серйозним лицем, але дядина весело

всміхається, а як побачила, що Юрко бентежиться, зареготала враз... Потім насупилася і сказала:

— А що дядько скажуть, Юрасю? — у затиснутім роті тамувала сміх, і очі грали.

— А ви часом, дядино...

— Та кинь ти — «дядино»! Ксеня я тобі.

— Ну, Ксеня... Так ти, Ксеню, не того... дядькові не...

— А як скажу?

— Ну й кажи. Мені що! Хай замикає на замок, як їде в дому.

Красененько досідували, як надворі з вереском загриміли ланцюгом Боска й Лиска (Юрко іноді називав «матка боска» й «матка лиска» — у Крежміпських навчився).

— Іди подивись...

Надів кашкета й вийшов.

Аж то Антін. Парубчак, бідака. Раз обидва, прямуючи до Оленки на досвітки, потрапили в клуні до її батька під кожух... Потім сміялися довго, що в Оленки тверде, як дріт, волосся — за бороду батька обмацували. Відтоді й потоваришували.

Привітались поважно за руки й пішли в садок.

— Ну, як діла? — питає Юрко.

— Та... Як сажа біла.

Антін розглядає подвір'я.

— Добудовуєте! — каже він з якимсь притаєним болем чи досадою... — Ох і господарство в дядька Артема!

А господарство справді таке — глянь хазяйським оком, полюбайся! Хата — писанка! Стріха — в пів-аршина, комин — цегляний, мащений. Хліви на вальках, клуня в дошки, віялка обіч стоїть, а дерева! І городом ідеш — скрізь лежить у бур'яні, в борознах, у садку й за клунею, а на подвір'ї старі колодки, без кори, десь ще з діда-прадіда.

Антін заздрить на таке багатство. В нього за левадою валиться хата, мати ходить по заробітках за хліб та фунт солі, а він господарює сам, виглядаючи маленькими вечорами біля воріт, що вона принесе хліба. Тож завжди, коли Антін застає нові прибудови, покрівлі, криницю, тоді все йому стає жаль і задро.

— От!.. А стовпи які!.. — і обнімає слупа біля клуні.

Юрко в такий час задоволено дивиться на хліви, на чисте подвір'я, на обору, де брикають блискучі телята, і стверджує:

— Не вашого! А дошки он які!.. Півсела можна поховати, недавно нарізали. Як дід умре, то доведеться попросити в дядька: може, дадуть.

Це при комусь. А коли дядько, з маленькими гострими очима, з рідкими вусиками, виходить з хати в солдатській сорочці і запрягає до роботи, тоді Юрко проклинає до плачу всіх багачів і їхнє добро. Найгірше не любить він тягнути сіно з води на леваді. Озеро ж тобі на трое гін: робиш, робиш — ні за тобою, ні перед тобою.

Раз дядько Артем наказав повиносити все до краю. Юрко під кінець падав через купини, скрипів зубами, тяглов, плутаючи ногами, оберемки, вибивався з сили. Тоді глянув перед себе, аж його ще он скільки! Запекла в грудях досада, вшав на горбочку й так солодко, так смачно запік у душу й бога, крізь сльози глянувши на небо:

— А щоб ти вдавився ним із твоїми багачами, господьку!

Запохапливий дядько примушував різати з ним дошки, поки придуть робітники. Було дуже важко, страх важко! Вкінці Юрко шарпав пилку, а дядько спокійно, але до болю вражав:

— Ти нічого не вмєш робити. Як ти в світі житимеш...

Тоді Юрко теж хотів, щоб воно згоріло — хааяйство.

Вночі будила хлопця дядина:

— Вставай, дядько кличе: поїдете.— І він, стомлений денною працею, мусив вставати, йти в темінь, невідомість, красти з дядьком дерево, бо більшовики не дозволяють різати...

Але перед хлопцями Юрко хвалить господарство й показує клуню:

— Ти думавш, у дядька багато землі? Ні! Чотири десятини. Але дядько вмють. Робити вмють...

Юрко сьогодні вільний, воли запорані, а дядина, чути в одчинене вікно, регочеться зі своїм Остапчиком. У такі дні Юрко читає. Читає все, що не попадеться: листки, що в них хтось приніс цукру, свою жовту «Історію Востока», польські журнали. Читає, накидаючись на все, що написано, — з якоюсь юнацькою жадобою.

— Ходім сюди, до моєї хати!

Вони йдуть у прибудову між хлівами. Там стоїть ступа, бительня, нові колеса без шив, одземок, розколений на вія до воза, а між двома платвами накладено дощок. По драбинці, обсаженій курями, хлопці вилазять до Юркової хати. Там півтемно. В куточку на скриньці з набоями

лежать Юркові книжки, каламар, перо і зшиток. Застелено фуфайкою. На дошках можна красно сісти і спочивати.

— Сідай, — усміхається Юрко, — щоб старости сідали.

— А чого сюди до тебе старости полізуть?

— А я знаю? Може, полізуть які... Ти дивись, ось набої, а он там під дошкою на платві куцак, це дядько придбав. Може, здасться коли... А це мої книжки... дивись. Ось Міцкевича по-польському. А ось рукою написано — я польське й писане можу читати... «Drogej mamusie w dzień anjola. Wladzjo»¹.

— А де ти навчився польської?

— Х-хі... А в панича! Я хутко! Попросив азбуку, вивчився трохи говорити по-їхньому в дворі й почав читати... Тут дуже цікаво... от осьде за чортів... «Dzjadu»... або «Pan Ta-deusz»², також доладно написано...

— Слухай, а в цьому хазяйстві є щось твоє?

Юркове обличчя розпливається в гірку й кислу усмішку. Тонкі ніздрі опускаються разом з верхньою губою.

— Нічого не маю, крім одягу. Та чого мені?! А Остапчик? А дядько ще наробить... дивак! Ти давай ось далі подивимось, — і він закидає ногу на ногу, як на малюнках в «Історії Востока». Відтак Юрко бере другу книжку, цю саму «Історію».

— Це — дорога книжка! Дивись: «Японское искусство».

— То в тебе справи теж не кращі... що ж, як і в мене. Хіба, може, землі наріжуть, то тобі легко з дядьком побудуватись...

— Я ще не скоро буду женитись... А ти знаєш, як я дістав оцю книжку?

— Ну?

— Йду з ярмарку, аж бачу — Крежмінського громлять. Я не пішов, тільки по дорозі догнав Остапиху... Болото надворі таке, а вона підкасалась, несе в пелені книжки, а в руці кружка із стільця з дірками. Певно, вживає замість друшляка галушки цідити, бо я його не купив. А книжки купив за останнє. Ось, дивись, «Нива», це — журнали... а ось «Баратынській». А це-о, Міцкевича, теж купив... Знову попалась мені... Вона вже раз була в мене, тоді, як служив, панич подарував... та я залишив... сволочі!..

¹ Дорогій мамусі в день ангела. Владзьо (пол.).

² «Дзяди», «Пан Тадеуш» (пол.).

— Це теж журнали? — спокійно питає Антін, розглядаючи Баратинського.

— Ні, це сочинення... цікаві, страх цікаві! В мене Женьо... але ти не знаєш — там один на станції — взяв та й досі не приніс. Дав мені за нього «Сократ и его время», ось це.

Антін позіхнув.

Антін хоче, щоб умовитись піти увечері до Оленки, але Юрко ще подумає. Він піде на станцію і одвідає школу, — треба дізнатись, що значить слово «аматори», бо біля «союзної» читав об'яву, щоб записуватися в аматори... а що воно? Може, читати даватимуть чи, може, просто балачки провадитимуть про пасічництво, тоді не цікаво. З Юрка зовсім не було б пасічника, бо він бджолам читав би «Пана Тадеуша», якого й сам мало розумів, або поціляв би в улики з обріза, а не дбав би за рої... Не цікаво... а може...

— Потім треба зайти до мого старого. Ти приходишь сьогодні на тіятри, там стрінемося, а далі побачимо.

Вони розходяться.

Юрко з погордою одягає нові штани з фабричного блискучого мішка, скачані, як у Женья, знімає з гірчини шматочок люстра і дивиться — чи до лица йому зелена керенка англійського сукна. Дядина допомогла добитися в дядька жита на керенку й кусок шинелі, що осталась, як шили дядькові френча.

Керенка йому йде — зелений колір кидає тінь на чоло, і при червоних, хоч трохи і худих, щоках це гарно, надає якогось серйозного вигляду. Юрко підносить люстерко ближче до лица, і тоді видно тільки козирка й очі. А очі з чіткими прорізами в тіні здаються теж якісь поважні, темніші — з блакитних темно-сині й розумні. Потім видно всю керенку й косички волосся по боках біля козирка. Потім лише овал обличчя і край козирка.

Зробивши такий огляд, Юрко набув гордовитого задоволення з керенки і вийшов із двору. Пішов не шляхом — Марковими лісками.

Підбивалося сонце. Починала гудіти муха, і пташина в густій зелені знімала галас. Хати зрідка між лісками були прибрані. Люди ще не верталися з церкви, було тихо, по-святному. А на одній крайній повітці бузьок тарабанив, закинувши голову на спину.

Переходив вузьенькі провулочки поперек. Ішов ще росистими житами на прогалинах, горнув рукою по колосі, свис-

тав. На джерелі напився води, помив ноги, пішов ровом, що розділяв поле від лісків та луків.

Юрко любив із дитинства бути сам, бо тоді всякі думки. І дивна штука. Завжди в лісках і в полі думається про людей, про станцію, про Женья, про те, як наступали більшовики... А то ще думки оті, що беруться десь, як почне гадурати дядько: піти на панцерник і поїхати далеко, щоб ніколи не вернутися. Там десь, не зважаючи на смерть, як от розказує сусіда, вилазити під кулеметним вогнем і лагодити з хлопцями порушену набоем чавунку. Потім сидіти і слухати, як цокають кулі в панцер, нічого не боятися, нічого не шкодувати. Іще весною в лісках хочеться сісти на поїзд і кудись поїхати й слухати в теплушці гармонію. А то співати і «бариню» вицокувати... На станціях ходити, дивитись на людей, знати, що ніхто не заарештує, і знову від'їжджати, махати з теплушки керенкою до незнайомих дівчат, а хтось тим часом, схилившись на гармонію, хватав би клаптики мотивів, кидав би в шум поїзда і, нарешті, відшукавши такого, щоб душу навиворіт вивернуло, розтягнув би, розпахнув би гармонію в трубу, пальцями сипнув би по ладках — е-е-ех! Тільки стовпи проходять, відпливають назад та чагарники метелиці під польку... Як хочеться поїхати кудись далеко-далеко!

2

— Бісового батька!

Розтулив сплющену шапку, а в ній мозок. Юрко тоді пальцем, — засохлий мозок... е-ех!..

Як настали ясні дні, неділями приходив на станцію і виглядав з-під рампи. На перон боявся йти, бо раз запитали за документи, а їх не було... Ну, пустили, а все ж незручно. Тому завжди йшов через насип (а на насипі кущ шипшини колючої та трава суха торішня) під рампу. Блукав, вистежував, важився на сотенних терезах, залазив у теплушки, шукав у соломі, в кізяках за набоями, бо й революцію за те любив, що вона патроніста. Раз знайшов фуфайку, витріпав об воринку, що нею відгороджувано коней у вагоні, вдягнувся і задоволено пішов додому.

Тепер, достиглої весни, за станцією, біля свіжої обкопаної могили, він стоїть і розглядає шапку. На ньому полотняну сорочку ретельно з'ягнута шматком недоуздка, тісно, в стан, кашкет пизько на лобі, й під козирком чітко відрізалась тінь понад брови: сонце!

Шапка лежала в рові недалеко могили. Бачив не раз, а зараз зацікавився і підняв. Це зовсім ясно — мозок! Ще раз колупнув, замислився. «А може, цей хлопець теж робив у дядька й чекав неділі, щоб іти на станцію шукати цікавого». І стало жаль. Тоді сів на могилі, сумно задивився в далечинь.

А на станції завжди маневрові паротяги, солдати, мішечники. І ще на станції завжди чомусь по-святному — сонячно й гаром пахне. Чи то що роботи ніякої такої нема, чи так чого, тільки по-святному.

І сьогодні так.

Заграла гармонія за насипом, засумувала одчайним бентежним розгулом, і хтось гарним високим підголосником якось по-своєму затягує:

Да-ой, Украї-нушка-а, да
Хліборо-одная-а да...
Німцям хліб оддала,
А сама голодная-а! да!..
О-ох... яблучко-о...

Гармонія захвилювалася, забилася, затріпотіла. Мабуть, там за рампою хтось одчайдушно стріпнув волоссям-чубом у розгульних веселоцях, закинув голову, одвів очі набік, у поле, де чагує самотній семафор, і співакові життя таке дешеве — ні гадки, і життя таке дороге, що можна тільки за нього купити революцію...

А цей застріляний також, мабуть, любив душу вивертати проти сонця, розтягаючи гармонію; теж, мабуть, любив, коли станції були святкові... А тепер його могила пахне весною і свіжою грядкою...

Зітхнув, вийняв олівця, обкусав його, взяв у рові шмат сивої бібули¹, послинив і почав старанно виводити літери, великі й гострі, як частокіл.

А гармонія все розмашисто, широко затягуючи, розмовляючи басами... І дробить чітко хтось, як дрібненькими пострілами:

Ой, у-ли-ця, у-ли-ця!
А Денікін журиться,
Що московська-ех-Чека!
Розміняла Колчака.

— Здоров, Юра!

Здритнув.

— Ну, ну, пиши!

¹ Обгортковий папір.

Глянув, аж це Женьо. На ньому парусинова сорочка з розгорнутим коміром і скачані штани. А на ногах липові сандалі.

— В тебе, як у Ісуса на образі,— колодочки... з ремінцями!

— А хіба краще босому?

— Та ні...— Юрко глянув на свої потріскані ноги.— Тільки чому це в нас ходять, як у пустелі?..

У Женя вузьке перенісся, так що очі дуже близько одне до одного. Женьо щурить їх під високим лобом, питає:

— Що це ти виводиш? «Вме-р-ли...» — читає він.

— «За народ»,— додає Юрко.

— А ти знаєш, хто це?

— Не знаю.

— Нащо ж ти пишеш?

— Хіба не все одпо?! Вмерли ж вони?!

— Це ж червоні!.. чудний ти!

— Хай собі!.. Ну, сідай.

Один раз, як Юрко прийшов на станцію, за валом зустрів хлопця. Він сидів і розбирав револьвера. За це й за все інше Юрко закохався в Женя і не міг бути без нього в неділю. Женьо йому розказує, що за тиждень скоїлося на станції, як він сміявся з оратора, що весь час повторював — «как раз». Читає йому свого щоденника про рябу кобилу і про смішних дядьків, як вони розмовляють про «Совецьку власть». Оповідас, як його хвалять учителі за цей щоденник...

Юрко слухає Женя, часто перебиває раптовими запитаннями, вдумується, вслухається до Женьових інтересів. Сам далекий від цього життя, він заздрить Женьові, що той знає таких розумних людей, що той у гурті гарних дівчат і вечних хлопців, що сам Женьо вчиться, може заходити до знайомого телеграфіста,— вміє говорити про великі справи і пише про них у щоденнику.

Юрко впирається в Женя очима, в його навислий лоб і прижмурені маленькі, наче сердиті, очі — вслухається.

— Женю! Як би так, щоб мені... ну... у вас можна бувати? Ти мене того... Грибом сиджу й ні чорта не знаю,— ти мене втягни в таке-от... Поклич, як така якась справа буде, що нікому не можна знати.

Женьо всміхається.

— Та що там! Прислухайся.

Женьо Юрком цікавиться мало. Він просто хоче комусь оповідати і хвалитися, а слухачів таких не дуже має. Ще

одно: Женьо бачить, що Юрко піде на все, де потрібно буде, а щось таке на думках у нього є... казав за якусь машинку, де вони друкують самі якісь листи і все оте...

Сьогодні Женьо прийшов із свого села до школи на репетицію.

Постелив на траві хустину й сів.

— Ти сьогодні у вагонах був?

— Ні. Окромя тільки як зайшов...

І далі Юрко пояснив, що далеко було йти до «кабінету задумчивості», як мовляв Женьо, тому мусив зайти у вагон.

— А вгадай, що я знайшов тої неділі?

— Ну?

Юрко замовк, дивиться в маленькі очі й думає, чи сказати, чи ні. Віп нікому не казав, що віп знайшов, навіть Аптоніві не показував, бо в його пам'яті була одна справа. Згадувалась та, що їй першій Юрко назавжди закрив очі. І з цим зв'язались пекучі згадки — злість і досада гордовитої натури, бажання помсти.

— Ну? Що ж ти найшов?

І Женьові Юрко не може не сказати. Женьо, весь таємничий і повний таємниць, має право знати все, що знає Юрко.

— Ну!

— Бомбу знайшов! Вона зараз у мене! Я не знаю, як її кидати, але справжня бомба, посічена...

— Ти знаєш що? — Женьо оглянувся навкруги. — Це в мене давно на думці. Ти знаєш, що швидко буде їхати... Тільки ти!.. (Женьо взяв пальця до рота). Давай... бомбу під поїзд. Я ще розвідаю, як зробити. Тобі перекажу через школярів, коли прийти. Але ти пам'ятай! Навіть із моїх товаришів ні один не знатиме...

А гармонія на станції збожеволіла... Ох, і дрібно ж і го-вірко забилася пісня...

У-у-улиця, у-улиця,

що Денікін журиться-а...

Закричали підголосники, баци... Життя Юркові дешево, а коли хочеться віддати його за якусь, за чийось революцію... хіба такий жах, як розстріляють... а в шапці також буде мозок!

Додому Юрко йшов веселий і думав до пташок: «Які ви бідні, спокійні й дурні. Ви тільки співаєте, а не знаєте, що на світі так цікаво, що на світі є великі справи. Я б ніяк не

хотів бути на вашому місці, бо що то за життя! Виспівувати й нічого не знати, як худоба... Та ви і є худоба!»

Усміхнувся до себе, подумав, що побачить діда, а дід нічого не знає, як і оті пташки. Він, мабуть, сидить зараз біля попового перелазу, виглядає Юрка й думає про царство небесне. Чудний старий!

Далі Юрко згадує просвіту, і тут його думки йдуть рикошета. Що знають просвітяни, що вони думають, що роблять — не знати, а так — співають, приставляють театр, залицяються... І не знає Юрко, чи з ними почуватиме себе так, як із пташками та дідом, чи ні. «Буду з ними запанібрата: хоч — ваш, не хоч — маю де руки прикласти».

Поправляв керенку, обгортав сорочку під недоуздром, поспішав.

3

Діда вже немає біля перелазу.

Тут він кожного свята, доки не прийде з церкви попада, сидить, виглядає Юрка й царства небесного. Це йому єдина плата. В будень він не має часу думати, але в свято марить тим царством. І марить Гармата так радісно, так жадаючи, як міг би марити про получку робітників, що в копторі лежить його заробіток за шість, вісім, п'ятнадцять місяців... Старий перезабув усіх янголів і архангелів, усіх святих і освячених... він забув, як колись уявляв бога, він просто чекає, що його «там» вдягнуть у новий кожух, витертий крейдою, нагодують, а після роботи він зможе вилізти на гарячу черинь і розпарювати спину, щоб не боліла.

Старий Гармата не сидить на своєму перелазі, і Юрко зупиняється, не знаючи, куди йому йти. Чи дід у попа на кухні сидить на низенькій лаві між горщиками (завжди там парує бараболя, помиї і швендяється наймичка Христя), чи дід у садку, чи в клуні?

Поки Юрко вагається, з-за церковного муру чути співи з одчинених дверей, і два дядьки розмовляють під ясенем про розкладку...

Потім він встає, йде в подвір'я, лащить собаку, за звичкою — «матка боска», проходить у садок, заглядає у шпарину до стодоли. І йому видно: Гармата стоїть, обідершись на вила, молиться. Він довгий, сухий, з маленькими рідкими жмутами на бороді й на щоках, ніби загримований до виступу на сільській сцені. Він не сивий в шістдесят п'ять

років. Мовби не знайшлося того молочного жиру у виснаженому тілі, щоб обілляти коси, обстрижені під макітерку. На ньому й свитка така, як ото позичена для сцени,— оббігали сусіді просвітяни — немає, а з дому соромляться дрантя приносити, отже, до дядька Миколи вдалися, а він хекнув, почухався в бороді, поліз на гірчину і зняв таку руду, витерту, без поли,— така свитка у діда Гармата. І ввесь він усе життя своє мов за лаштунками. Чекає свого виходу на сцену, царства небесного.

Він стоїть і молиться. «Кості, кості мої... к-о-о-сті мої»,— повторює, намагаючись пригадати слова далі. «Кості мої... язик мій, язик мій... я-а-азик мій...»

Яка знайома Юркові ця молитва! Так старий молився над трупом матері, так молився у Крежмінського...

Юрко входить до стодоли.

— Добридень, діду. Чого не йдете виглядати царства небесного?

— Е...— врубє дід.— Не дочекавша. От-от матушка прийдуть. Повиносив помиї та прийшов хоч помолитись перед обідом... А як же там тобі поводитьсь? Що в дядька?

— Нічого. Я царства небесного не жду.

Дід почухався у гримові, сів і промовив:

— Сідай, сину!

Юрко розтягнувся на снопах.

Під обід ятрилася спека.

Попадя відчинила браму і заглянула, чорна, висока й худа.

— Смерть моя! — промовив Гармата.

Вона справді змахувала на смерть. Землясте, вузьке обличчя, губи жовті, як пальці в курця, що сам звиває цигарки, очі застеляє туманом. Щоки тягне донизу пшурочками зморщок, аж нижні вії повідтягало... Страшний вигляд у попаді.

Через хвилину смерть знову відчинила браму і увійшла.

Часто махаючи з боку на бік головою, вона запитала Юрка ламаним, петривким голосом:

— Сину, в тебе немає потерушки?

— Немає,— чвиркнув Юрко на тік.

Попадя плюнула зеленим і звернулася до діда:

— Там, Миколо, треба закласти діру, щоб свині на город не лазили... А потім — іди обідати.

Попадя завжди в Юрка просила тютюну. Вона привикла і не могла жити без «потерушки».

— Смерть моя! — повторив старий.— Ніколи й посидіти не дасть.

— Так і мені буває, як дядько вдома... Ех!.. Піду я! В неділю знов зайду. А ви, діду, не ждіть царства небесного.

— Як-то?!

— Не буде його, царства того.

— Як-то?! — знов злякано запитав дід.

— Контора погоріла!.. Не виплатять!.. за шість, вісім, п'ятнадцять місяців... за життя не виплатять...

— Кості мої, кості мої... Язик мій, язик мій, язи-и-ик мій... — почав молитися.

Юрко вийшов.

4

Підвір'ям ходять індіки й розмовляють, як полонені німці. Вони вітаються з Юрком гучно, по-військовому.

На майдані біля школи гомін, людно. На дубах, що селяни навозили для якиа на хату, сидять дівчата. Юрко здоровкається з хлопцями. Потім читає об'яву: «Повернувся з Сибіру»... Це сьогодні ввечері вистава.

«А все-таки, що за «аматори»? Треба пройти до школи — там можна дізнатися».

Юрко відчиняє рознервовані двері, вони верещать і деруть по підлозі. Зала заставлена «древніми» партами. Сцена відкрита. На брудних дошках валяється ялина, стіна з «хати» з «вікном», а за лаштунками чути красні, витворні звуки.

Так, коли підеш у ліс, у неділю рано, і дзвонять у далекому селі за ставками, тоді, як дрімають ліски, запнуті прозорим туманом, пасуться зайці в лісника на капусті,— тоді такі звуки...

Це грає фельдшерів синок. У нього вузький лоб і русяве волосся з-під кепки. Обличчя м'ясисте, обвисле... Такий, як то кажуть, галдига.

Революція його застала в школі, і він залишився з партами, з піаніно, з кріслами, оббитими жовтим оксамитом, що відібрали у Крежмінської,— залишився приналежністю просвіти. Він малює їй афіші й об'яви. Бере участь у п'єсах — стражником або солдатом — і грає просвітянам на піаніно. А коли сідає за піаніно Анатоль, син дяка, тоді він на бубон бумкає. Ще він робить просвітянам дерев'яні сандалі. По селу він відомий за панича-«очкаря». Половину часу він

грає в очко. Без нього не обійдеться головиці на весіллі... І ім'я в нього, вузьколобого, — Соломон.

Юрко сідає і слухає.

— Що це ви граєте?

Соломон повертає голову, придуркувато дивиться, кидає:

— Собачий вальс.

І знову пересипає пальцями по клавішах так чітко й так рясно, ніби в нього їх десятків зо три. А пальців у нього на руках разом одинадцять: на правій, як у більшості двоногих, — п'ять та на лівій шість. Тому його прозивають «шостипалий».

Раптом Соломон кінчає і нахабно міряє поглядом Юрка, як ту річ. Зупиняється на штанах.

— Хочеш бути на спектаклі? — давай встановляти декорацію!

— Я час маю, — каже Юрко. Йому приємно. От і він братиме участь у роботі просвіти, і він належатиме до сільських передовиків!

Вони починають прибивати стіну.

5

...А йшла собі старенька пані селом. Крутом селяни по-святному одягнуті, веселі, здоровкаються. Ішла до школи.

...Поляків же то так довго чекати, царя так довго чекати, так глухо в пустих кімнатах, тільки в залі співає комбедчик Ванька Стенко, і коли розкладе кабалу жалібна пані, а біля винового туза випаде хрестова десятка, тоді немає надії, що хутко прийдуть свої, тоді немає надії відібрати піаніно, тоді мовчать Бах і Чайковський на столі і просяться розплакатися, розкритчатися на поруділих обламаних клавішах.

В такі дні Крежмінська кличе шістнадцятилітню біляву, яснооку дівчину Катерину, каже їй брати ноти, і вони йдуть обидві до школи...

...Глянув Юрко — йде гордою ходою Крежмінська до піаніно.

Владно почуває себе колишня господиня цієї чудової штуки. Соломон здіймає шапку, вклоняється. Дівчинка їй подає ноти, і вона починає грати.

Вона надзвичайно грає — про щось сумне, таке далеке, сутінкове. То раптом охоплює зірчаста метелиця, закручує думки, несе кудись, а як звуки захлинулись паузою — так і станція. І поїзд мчить швидко-швидко. Потім Юрка дер-

жати за руки, а він дивиться комось у вічі і не боїться, тільки цікаво, — хочеться усміхнутися...

— Чого ти так дивишся на мене? — питає білява Катруся. І Юрко бачить перед очима пухнастеньку дівчинку з надзвичайно спокійним обличчям. Такі прості, ясні очі. Над чолом хустинка червоненька козирком, і в тіні видно гладеньке, вибране назад волосся. Брови здаються темні, бо густі, і вони теж звичайні, як у багатьох, дужками, ні широкі, ні вузькі. На вирисуваних губах усмішка дитяча, спокійна, а може, й не усмішка, просто такий вигляд: кутички вгору під пухкі щоки.

— Слухаю, — відповідає їй Юрко.

— А що ти робиш? — питає дівчина знову. — Ти також граєш разом із панною в тіятрі?

— Ні... ще не граю. А ти тепер служиш у Крежмінських? Пані перервала музику.

— Катрін, іди сюди, перегортатимеш ноти.

Пані знову грає.

— Хоче, щоб я не розмовляла, щоб я не пішла, як панна... За панною вона завжди плаче, що з мужиками звелася.

Катруся йде до піаніно, стає біля паниного крісла, і Юркові стає жаль цієї дівчини, він щось близьке відчуває в ній, як сестру, як домашню. Може, тому, що знає, як то служити в Крежмінських, а може, тому, що музика. Від підходить до неї і стає близько.

Пані підводиться, висока, в чорному капелюсі, з обвислими, колись гладкими, щоками, і милостиво звертається до Юрка:

— Ну, де ж ти служиш тепер?..

— В дядька.

— Чого не забігаєш?

— Дякую.

Пані незадоволена.

— Неввічливий так і залишився. Дивись ти, який! Був як свій, а це й не заїде ніколи. Не вигнали ж — сам покинув.

Із цих слів глянули на Юрка ясно-блакитні, під довгими чорними віями, холодні, вперті очі, ті очі, що він їх закрив, і вони більше не розплющувалися.

Як ідеш, бувало, рівною піскуватою вулицею вздовж села, на горбі за кілька гін видно глухі паркани з зеленою листвою живої огорожі. Ревниво стережуть старий спокій панського саду, добро стаєнь і хлівів, візерунчасту барвистість і щастя пишних клумб. Ревниво стережуть гонор і достатки зеленого будинку у винограді з рожевими віконницями. І пастухи не можуть заглянути на веранду, де у грайливій позі, навстоячки, невимушено й легко панич грає на гітарі. І панночки чисті й гарненькі супроводять то піснями, то сміхом легкі несподівані дотепи.

Не підглядайте, не порушуйте священних тонів м'якого бузку в легких китяхах над жовтими доріжками, що по них послідили корочки величиною з шостак або чотири гроші. Проходьте повз — брама різьблена під аркою; обабіч візерунчасті хвірточки — скидається на царські врата. Не відчиняйте — у дворі злі собаки й гордовита пані Крежмінська. Вона походжає в чорній шовковій сукні з пелеринкою круг шиї, в пишному волоссі, «гейшом» вичесаному.

Давно колись вона приїхала з пишним кучерявим хлопчиком із Варшави в село. Це переказує історія вустами діда Гармати, що служив увесь вік у панів. Приїхала, оселилася в пана Янцевича у флігелі. Вона була вродлива і грала в карти. А ще вона дуже гарно грала на гітарі «Гречаники». А пан Янцевич дуже любив «Гречаники», і любив молоду вдову Крежмінську, і в карти грав. От і програв він Крежмінській у карти і в «Гречаники» двір, садок, ліс і землю. Потім він був соціаліст, попав у тюрму — піп видав, повернувся, збожеволів і вмер 1917 року.

Револуція чомусь не зачепила цього гонористого царства. Прощуміла лісом — виклала, як градобій. На узліссі як па тес стовп залишився, сиротливий, безглуздий і піби вищий, а на ньому дошка з червоним написом: «Дача Крежминской. Гулять, купаться, ходять на охоту и ловить рыбу — строго воспрещается». Висить заборона, а дядьки поїхали розвореними возами, з сокирами, з пилками. Зашумів ліс, загуркотів, тільки луна шелестіла в зелені. Простелились нові доріжки, нові стежки, проясніло, а на горбі проти озера на новині хтось засіяв просо.

Прощуміла революція лісом. Пані Крежмінська так і гадала, так і звиклася: революція — це ліс переходить селянам. І так звикли дядьки: революція — це бери сокиру, лад-

най воза, накладай панського лісу, щоб аж осі тріщали та підіски гнулися, — скільки коні довезуть.

А двір стояв, і так само цвів весною бузок, і так само грали на гітарі. Та з вікон іноді вередливо виривалися чисті кришталеві звуки. То піаніно. І по жовтих, піском посипаних доріжках так само слідили маленькі корочки з штак завширшки або чотири гроші.

Царські врата для Юрка не зачинені. Собаки знали, Крежмінська погримувала, але якось звикло, по-домашньому; це викликало в Юрка до неї пошану. Бо вона була єдина в зеленому домі з рожевими віконницями, кого можна було поважати.

От Юрко йде залами, кімнатами. Одна, що видається в сад, світла й сонячна, там стоїть гола мармурова жінка з рівним носом. Вона Юркові не подобається, особливо її ніс. Юрко каже: «Оце так кушка!» Але часто задивляється на постать (йому чотирнадцять років, і він уже відпускає чуба). Махаючи руками і закинувши голову, він проходить у другу кімнату. Вона зеленувата, в картинах, притемнена й затишна. Кортить сісти на оксамитну канапу.

Але на канапі панна Зізя — Юрків одноліток. Її тонесенький голосок чути ще в залі, де мармурова жінка. Вона висіває, якось дуже схожо на пташку, на канарку, свою улюблену пісню: «За Неман, за Неман, дзіфчино ти мбья». Вона стягла й тоненька, лежить ниць і розглядає малюнки, стукає п'яткою в п'ятку, в одних панчохах. Коли входить Юрко, Зізя підводить голову, й у неї вередливо морщиться вузький в два пальці лобик, а личко — теж пташине. Зараз вона поглядає скоса, боячись, що Юрко пройде в іншу кімнату й не зверне уваги, та вона пам'ятає, що він наймит і нерівня їй. Але їй скучно. Це Юрко бачить і нарочито проходить повз, а в дверях чує її голос, пташиний голос із пташиним сюрчанням на літері «р»:

— Юрльо, прльнеси сюди гітарльу.

Юрко сідає на канапі скраю.

— Ви ж дивитесь на малюпки. Нащо вам гітара?.. Що це за турок? Ану покажіть!

— Це арльаб.

— А чоґо це він зав'язаний, як моя мати, коли хворіла на тиф?

Зізя не любить, коли Юрко згадує своїх родичів.

— Ет! що ви там, Юрльо... Що ти там, Юрльо, з своєю матірлю!

Мовчанка.

— Розкажи щось.

Зія кладе голову на руки і знизу дивиться на Юрка, а маленькою ніжкою ззаду по плечу кокетливо — раз-раз...

В панича дзвінок.

Юрко хоче хльоснути долонею по литці Зію, але стримується і виходить із кімнати, кинувши: «Не закривайте тут книжки», — це має значити — «я ще прийду».

Панич читає. Коли Юрко входить, грюкнувши дверима, він здригує й підносить голову.

В нього мутні сиві очі, під рідкими бровами, сиві, по-собачому одвислі щоки. Ніс м'ясистий, рудий, з попідрізуваними ніздрями, як у таксі. Йому літ під сорок, він на лисину нагортає волосся з боків і ззаду.

З Юрком панич якимось чудно поводитьсь.

— Чого ти грюкаєш, не бачиш, що читаю?

— Я ж через двері не бачу, — відповідає Юрко.

— Що значить? — одвисає нижня губа в панича. — Нахаба!

— Що, що значить? — питає Юрко, просто дивлячись у сиві, мутні очі.

Панич забув, що — що значить. Він почуває, що збентежить під одвертим поглядом здорової людини, йому стає досадно, він лютує й випалює безглузді слова:

— Як-то, що? Ти не знаєш, що?! — І від свідомості, що сказав безглуздя і що Юрко дивиться так само й тихо каже «ні, не знаю», від свідомості свого безсилля панич бентежиться і швидко нагинається над книжкою:

— Іди... Мені тебе не треба.

Йому досадно, бо Юрко мав щось зробити, а що? Він забув... Що ж він мав зробити? Що ж таке він мав зробити?.. А-а-а! Подати води.

Але звати Юрка вже не хочеться... Бо в Юрка іноді повага в словах, а на губах усмішка. Тривожно від неї. «Може, з мене», — думає панич... І йти самому... Зустріне й догадається, чого кликав і не послав, і засміється, а то ще й скаже неясно й боляче: «От бачте, а казали, не потрібно!»

Панич зупиняється перед дверима. Він чує чіткі, розмашні кроки в залі — це Юрко. Побачить і... Враз він ловить себе: «Я стою біля дверей, боюся йти, щоб не зустріти мого наймита! Я! Крежмінський!.. Боюся мого наймита!» Пекучий крик пригнобленого гонору душиться у грудях... А при другій зустрічі панич уникатиме розмови з Юрком, Юрко прибиратиме в кімнаті, й буде невідомо, що він думає. Може, усміхається, зігнувшись над столом...

«Який він фамільярний мужик!»

Юрко, виходячи з кімнати Крежмінського, йде до зали, мугиче й думає, що панич «із-за вугла мішком прибитий».

В залі Юрко натикається на двох старих панн. Зізна тітка, панна Кася, вся чорна, в буклях, з випусками на лобі й на щоках, звиклим рухом бере в дві пучки пасмо ледь по-срібленого волосся й шурає то вниз, то вгору. Закошлатує пушком. На скронях вона заплітає маненькі кісочки й тісно зв'язує їх ззаду під волоссям, — од цього в неї розгладжуються зморшки біля очей, але очі стають вузьенькі й косі, як у японки. Друга панна, Ядзя, років тридцяти п'яти, має виламаний рот і прикриті віями очі, якийсь особливий панський вигляд — вередливий, манірний.

Цих панн Юрко не любить і ставиться до них з презирством.

— Нахлібники!

Вони живуть у Крежмінської давно — якісь родичі. В панських дворах завжди є якісь родичі, як не каліки, то так, мотлох людський. І в Янцевича був придуркуватий Ясьо, і в дрібних підпанків, от як у Лінчевського, теж якась тітка, і оце у Крежмінських.

Вони ходять по кімнатах, заглядають у всі люстра, перегортають журнали мод, вирізують в альбоми портрети артистів, шаністів, принців, вередують за обідом, граються з собакою і знущаються з наймитів.

Юрка вони не чіпають. Знають уже його.

От і тепер: він входить і, побачивши, що панни замовкли, навмисне зупиняється біля вікна, потім сідає на кріслі й дивиться на них.

Кася затискає губи:

— Чого ти тут сів?

— А тут хіба не можна сидіти? Крісла не поламаю, а якби й поламав...

— Анархіст... — шипить Ядзя.

— Аби не анцихрист.

— Не балакай! — скипає панна Ядзя. — Чого розсівся! Іди принеси шахи!

Юрко встає й виходить, кидаючи з дверей:

— Я вам не прислужую.

— Ана-р-хі-іст... Мужик поганий!

— Краший за вас, — обзивається Юрко вже в дверях другої кімнати.

Тільки в кімнаті Крежмінської він смиренно зупиняється біля дверей.

Пані розкладає карти по столу. Потім задумується, підперши долонею щоку. В неї холодний погляд, і велика кучма кіс на голові робить з неї урочисту й владну. «Справжня пані»,— думає Юрко.

Крежмінська обертається:

— Ти прийшов?.. Чого лупаєш балухами! Візьми в папи-ча на столі синю книжку і принеси. Швидко. Ти знов щось перевернув на туалетику?.. Не лізь і не торкайся там руками.

Вже навздогін Юркові вона потиху, але виразно обзивається:

— Поможі панні туру знайти. Сам, певно, закинув десь.

7

Той вечір урізався в мозок навіки, міцно. Юрко тоді не лише прислужував у кімнатах, але й робив на господарстві.

Зразу йому казали носити воду. Потім — помагати придуркуватому Миколі порати коней та худобу. Потім він із-див у поле з бородами...

Так із козачка Юрко став наймитом.

Почав якось відділяти себе від панської сім'ї. Стовбурчився гострими очима проти пані Крежмінської, зсував брови, затискав губи, коли покрикувала.

Ставав з нього парубчак. Заводив компанію, а товариші не знали панських покоїв, панської сім'ї, лише: «То пани, а то ми». І в балачках із хлопцями Юрко почував несказане: «Хоч і холуй, а не забувай, хто ти».

Спізнався з вулицею. Не було френча, не було парубоцького кашкета, а чоботи робили йому козлові, пожмакані, погані. Вважали — можна, як і з Миколою. Все одно Юрко притулку не має — батько вмер, як погнали копати окопи, а мати — з тифу. Запустилася недоставлена хатина, а клапоть городу засаджує дядько Степан. Думали — можна, як Миколі, пошити там щось із полотнони, нагодувати на кухні холодними залишками від обіду,— наймит.

Юрко давно вимагав платні. Казали — разом дамо, грішми чи збіжжям. А дядько: «Іди, Юрко, до мене, будеш як удома». Тож хлопець, наміряючись кинути Крежмінських, мріяв про «рощот», марив парубоцькими чобітьми, френчем, чуба вичісував, змилками мив лице і мав себе тоскно, коли з дзеркала дивилось на нього свіже парубоцьке обличчя, а до дівчат піти було ні в чому. Думав: «Як дивитимуться

дівчата! А парубки як із некрутом поводитимуться, як ви-йду в неділю на вулицю та відкину поли френча, заклавши руки в кишені».

Коли відпочивав на яслах, їхав куди чи лягав у передпокої на білий, ненюфарбований тапчан, легким вітром пролітали ці мрії, такі, здається, буденні, але такі святкові в наймита, — мрії про гроші.

У вільний час Юрко, як і давніш, прислужував, вільно ходив по помешканню, розглядав статуетки і сидів у кімнаті, де книжки.

Ця блакитна кімната, заставлена шафами родинної книгозбірні, і придержувала Юрка в Крешмінській. Тепер, коли важка праця залишала так мало часу, коли іноді у вільну хвилину допадався до книжки, то кидався на неї, як голодна тварина на їжу, і читав, розуміючи іноді п'яте слово, але намагаючись зрозуміти все. Інші книжки давались легко, бо Юрко по-російському читав давно, з дитинства, з дитинства любив книжку і ще в батька з гордістю ховав у саморобній скриньці сім томиків самого різного калібру; це було ціле багатство.

І тепер у хлівах чи на току чекав часу, як піде у блакитну кімнату і там у царстві думок, у царстві барвистих картин, серед блакитних стін почуватиме себе, як на небі.

Коли прислужував паничеві, тоді в блакитну кімнату можна було заходити лише на мить, лише при комусь. Великі шафи, пофарбовані під дуба, відбивали людину, як у дзеркалі; вони були завжди замкнені, й на їхніх полицках жовкли й пахнули старим папером великі книги, ніби біблії, старі журнали й атласи. Книгозбірня була гордість, родинна спадщина, і її шанували. Брала книжку, як євангелію, і закладали рожевими стрічками сторінки.

Але панич став спекулювати б'яззю та сіллю і, від'їжджаючи до міста, брав кілька томів російських книжок і залишав там за будь-яку ціну.

Фамільними цінностями Крешмінські перестали дорожити, однаково ж вони потроху сходять із рук. Журнали Зізя забувала в садку, губила, вони мокли під дощем і марнувалися. Од шаф погубилися ключі, двері до книгозбірні часто настіж. Вся увага пішла на б'язь та на сіль. Треба було вдягатись, бо старе виходило з моди. Треба було перешивати і платити модистці...

Раз увечері стояв Юрко врочистий і натхненний до того, як починає стукати серце перед цими шафами, і час за часом повільно витягав книжки, обдивлявся палітурки; а вони

то синьохвилясті — під мармур, то зелені — тиснуті золотом, з барвистими обрізами, деякі на замках, у подвійних обкладинках. Одну таку Юрко раз захоплено взяв зі столу в панича й заблестів очима — «яка гарна!» Панич сказав йому — був у гарній настрої, приїхав із щасливої поїздки: «Візьми собі, вивчишся добре читати — згадаєш панича. А тепер знай — це великий польський поет. Прочитай там он».

«Mickewisz» — прочитав Юрко. А потім на першому чистім листку на самоті довго розбирав дрібнесенько написане: «Drogej mamusie w dzień anjola. Władzjo».

Десь-то панич забув, що там є його іменний напис для матері. Це був подарунок, подарунок урочистий, а тепер: «Візьми, тут гарні малюнки». Владик Юркові падавав уже з десяток журналів із 1896 року. Юрко ховав ці журнали в передпокої в головах на тапчані і думав про те, як він їх розбиратиме, коли буде в дядька.

Тепер стояв, повільно переглядав книжки й радів, що і в нього вже є що читати. Переглядав довго. Потім поодчиняв шафи і сів у крісло. В кімнатах було тихо — стара пані спала в себе, Зізя пішла до товаришки, а панич, зачинившись, читав. Денна робота і стільки книг утомили Юрка, йому захотілося просто сидіти й дивитися, прислухатися до типі, до такої типі, коли чути, як стукає в скронях, а у вухах починають звучати якісь голоси, якийсь неясний, таємничий гомін, коли аж стає чогось моторошно.

Враз очі падають на неї. Вона сидить у кріслі навпроти Юрка й дивиться заячими очима, вся рожева, пухка, ясна. І ручки, ніби поперед'язувані ниточками, лежать у неї на колінах.

Юрко довго дивиться в ці очі, і ці очі живуть. Здається, іноді якоюсь думкою стріпуються вії, а придивившись — погляд той самий рівний, ясний, одвертий.

І втомленому Юркові враз хочеться бути самому. Він хоче, щоб вона не дивилася на нього, щоб вона не жила, як живе зараз.

Він підходить... Ніжно бере її за підборіддя.

— Одкинсья отак. На спинку...

Вії опускаються, вона заплющує очі й так напівлежить нерухомо. На ній теплий лоснистий, як вода на сонці, шовк, біля шиї й біля ліктів тонке, легке мереживо.

Юрко тихо виходить із кімнати і через дві хвилини вертається з цизориком. Підходить до неї. Закидає їй волосся з шиї вгору й починає колупати лезом. Через деякий час череп у нього в руках, а вона сидить, як маска з лобом без

волосся і з заплющеними очима. Виявляється — в голові все так просто. Ось тут од очей протягнулася жилка, а тут підносяться вії, так от — опускаються.

Юрко розбирає, розколупує ножиком, потім ладнає все на місце.

Він повертає її на всі боки, розглядає й починає накладати черепа з пишним сухим волоссям. От уже знову над лобом кучері, от уже впали пасма на груди й на плече її...

Посадив рівно, вона сидить безбарвна й безуважна — вона не дивиться. Юрко швидко кладе її навзнік і знову підводить — не дивиться. Юрко хапає її за голову, трясє — не дивиться. Знову пожег знімає її черепа, розглядає і впізнає, що в голові збавилася одна штучка, її не можна цюлагодити.

Коли в залі починає гомоніти Зізя і Юрко виходить із дверей блакитної кімнати, — вона залишається з сонними заплющеними очима.

А на другий день надворі була мряка, а у вікно крайньої кімнати від поля, десь далеко, видівся клинець мутно-ясного неба.

Юрко сидів на стільці і готував їжака теляті на морду, як раптом до кімнати влетіла панна Зізя. Її пташине обличчя було бліде, рот перекошений на один бік. Цей вигляд не пасував до її щуплої постаті, до її маленьких очей, і брови, що зійшлися на лобі, були швидше смішні, аніж страшні.

— Це ти зробив? — закричала вона пискливим голосом, тупаючи ногами й затискуючи кулачки. — Це ти зробив, бидло ти, бидло! — Схопилась за голову, повернулась: — Ой-ой-ой!.. — і вибігла.

Тільки витріщив очі й застиг із їжаком у руках. Довго думав, то просилуючи, то виймаючи з дірочки в ремінці мотузочка, потім прислухався, застиг.

В третій кімнаті швидко, через плач, по-польському щебетала Зізя, і зрідка бубонів чоловічий голос.

«Паничеві розкаже», — подумав Юрко. Потім чути було кроки в глибокі кімнати, до книгозбірні, потім знову кроки, — стали наближатися.

Увійшов панич із лялькою на руках, за ним Зізя, і, на рещті, поважно відчинила двері пані Крежмінська.

Зізя кричала, плакала й тупала ногами. Юрко на неї сливе не звертав уваги, він устав і з-під лоба дивився на панича.

Владик в одній камізельці підійшов близько. Це дуже ображало: «Отакий «прибитий» і так почуває себе,— має заціпку!»

— Для чого збавив ляльку?.. Чого мовчиш? Для чого ти збавив ляльку?

— Ні для чого,— переговорив Юрко.— Вона сама збавилася... Упала і збавилася.

З дверей виглянула панна Кася, і Юрко догадався, що ззаду за нею є панна Ядзя, бо вони скрізь були вкупі, завжди шептали між собою, оглядали у скельце і, скривляючи губи, говорили по-французькому.

Юркові хотілось сказати до них: «А вам чого тут треба?» Але він тільки злісно, з презирством глянув і відвернувся.

Одна усміхнулася, щось сказала не по-нашому, а друга, відповівши усмішкою, взяла в пучку жмуток волосся і почала зачучерявлювати сухі волосинки.

— Тобі треба було до неї лізти? Для чого ти чіпав її? Тебе пускають до книгозбірні, а ти ще й...

— Пусти свиню за стіл...— плакала Зізя, шморгаючи своїм малесеньким носиком.

— Ну, чого мовчиш?!

— А що мені казати!

— Для чого ліз до ляльки? Ти знаєш, скільки вона коштує? Ти знаєш, що вона не розплющує вже очей? Для чого ти її закрив очі?

— Ні для чого...

Юрко не знав, що казати паничеві. Панич взагалі з таких, що виляються по-людському не вміють.

— Ти знаєш, скільки вона коштує?..

— Вам же її подарували... Панна казали, що їм подаровано.

— А як подаровано, то можна ламати?

Всі притихли.

Панич підступив так близько, що Юрко мусив опертися на стіл ззаду руками й одхилитися. І було видно, що панич радий пригоді з лялькою — він почуває себе владно, він почуває, що за ним стоїть уся родина Крежмінських і дивиться на нього...

— Я дав тобі книжки, я тебе кормлю, а ти капості робиш! Тепер знай — ми розраховались. Плати не домагайся. Ця лялька дорожча, ніж твоїх два роки.

Юрко підняв вії і так раптово глянув у мутну сльозисту плівку очей, що панич мимоволі відхилився, оглянувшись; а Юркові від цих великих зблизька очей стало боляче.

— Як то не домагайся? — сливе прошепотів він. І подумав: «Тепер ні чобіт, ні френча... Знову голодранцем... Оленка... Як же так?..» — Як то не домагайся? — вдруге запитав він.

— Ти наробив шкоди. Розумієш? Наробив шкоди.

Панич ніби впевняв, хотів ще щось зробити, але не наважувався. І вже ставало незрозуміло, чого стільки говорити, — не заплатиш, то це ж у твоїй волі.

— Ти збавив дорогу ляльку. Для чого тобі було закривати їй очі?.. Знай же: книжки залишаються в тебе, а плати не домагайся. А до всього...

Він несподівано й нерішуче підвів руку, як підводить людина до підойми незнайомої машини, і невміло, якимось навиворіт, ударив у вилицю. Вдарив і мовчки напружено стежив за хлопцем, як стежить людина за незнайомою машиною, повернувши підойму.

І Юрко бачив цей неприпасований до слів учинок, безглуздо зроблений, і бачив ці швидкі, тепер злякано-цікаві очі.

Він важко задихав. Із злості в нього виступили сльози, а кулаки стиснулися, як кістяні. Ввесь він подався вперед, але тільки крикнув крізь сльози довгу вуличну лайку...

Всі застигли. А Юрко кинувся понад панича в двері, взяв своє вбоге манаття, залишивши книжки, гримнув дверима, пішов у двір, вийшов із брами, схожої на царські врата, і подався в сіру мряку.

І тоді з усім болем за загублені надії на френч і на парубочьку статечність, тоді з усією злістю на цього боязливого, нікчемного, з собачими щокми Владика, із спазмами в горлі шепотів:

— Я ще й не тільки їй закрию очі, буржуї ви експлуаторські! Я не забуду. Не забуду.

І Юрко не забув.

Хмуρο дивився в обвислі мішки цік пані Крежмінської, що милостиво розмовляла з колишнім наймитом, і згадував цю історію з лялькою.

І вже пані пішла, а Юрко так і залишився стояти задуманий, дивлячись у стіну, тільки Катруся, як виходила, кивнула головою.

Входять просвітяни, томкають на піаніно, палять цигарки, виходять на совячний майдан під каштани.

Новий просвітянин впливається в кожного очима, ловить кожне слово. Нарешті, на нього, в нових штанях, у керенці, звертають увагу. Вітаються по-приятельськи: Юрко Гарматів, свій хлопець.

В сінях защебетала Зізя Крежмінська. Почув її мову, зву впізнав. Довгими вечорами, коли не було Крежмінського, а стара пані розкладала «кабалу» в третій кімнаті, Зізя лоблажливо кликала Юрка грати в шахи. Вона була не дуже метка на розум і програвала. Раз, коли вола змішала партію, побачивши, що програла, Юрко розсердився і послав її «па острів святої бабуні». Він хотів вилаятись міцніше, але стримався й видумав нову лайку.

Зізя жестикулювала, розмовляючи з «скубентом» Адамчуком. В нього була тоненька панська постать, у галіфе, в поясі й у сорочці, вишитій в півники. Обличчя його, вродливе, біле, з синім відтінком голених щік, з особливою мімікою і улесливими очима, мало панський і хитрий вигляд.

Є такі в селі — «скубенти». Вони покінчали двокласні чи щось схоже, нехтували батьківським господарством, шукали дороги, щоб «вийти в люди», влаштовуючись продавцями, конторниками, спекулюючи, намагаючись вступити до школи. Може, колись вони робились писарями, влаштовувались на залізниці й улесливо зналися з сільським панством. За революції поступали до шкіл молодих старшин і перші проводили «слободу» в селах, співаючи гімн України. Потім вони носили червоні прапори по селу й вивчали ролі. В них була своя особлива манера ходити — здвигали наперед плечі й махали обвислими руками, як то робить господиня, коли ловить курку.

Демократична Зізя чемно обійшлася з Юрком, не пригадуючи служби в них у «дворі», і запитала двозначно, чи він братиме участь у співах, що мало значити — «чи будеш просвітянин».

Юрко так і зрозумів і відповів, що думав записатися в аматорський гурток. Ризикував не попасти в ціль, не знаючи слова «аматор».

— О! То ви ще й любовника гратимете?! Це цікаво...— І Зізя дала йому руку. Юрко привітався по-парубоцькому, з серйозним виглядом, вклоняючись, а не так грайливо, як сільська інтелігенція.

Адамчук теж весело привітався і дав запалити. В розмові було ясно, що він вважає Юрка за гідного просвіти.

І Юрко записався в просвіту. Це було так просто зробити хлопцеві в кепці, коли в нього майже кльош-штани надають босим обмитим ногам вигляду демократичної людності сільської інтелігенції 1919 року. (Хто там знає, що в Юрка чоботи дуже старі й облізли, з халявами в «гармонію»).

Перед ним одчинилася шафа книжок.

...Що? Вовчок!.. А це — «По ревізії»?.. Коцюбинський... Шевченко... А це? — О! Голчаров... Ох, які книжки!

Перед ним одчинилася шафа з сірими, синіми, жовтими краями українських, російських книжок, і він почув у собі ту жаждобу зацікавленого читання, що була в нього останнього року. Він відчув: у цих книжках будуть його святкові дні, його ночі, його вільні хвилини, коли свині їдять, а біля них треба сидіти, коли треба попасти воли, коли дядина після борщу забариться з кашею... Таке багатство перед очима! Читай, читай, скільки хочеш!

Він розглядав, розгортав і хапав іншу. Тоді побачив, що всі книжки ладен забрати, і попросив розначливо з м'якою усмішкою:

— Виберіть, порадьте, а то я не знаю.

Дали Коцюбинського. Зразу ж захотілось додому, але... сцена.

Як вузьколюбий Соломон почав скривлено розмовляти з Адамчуком, Юрко розгорнув книжку й зачитався «Послом од чорного царя». Думав до кінця сторінки, але вона закінчувалась словами: «Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам...» Мусив перегорнути, та саме хтось почав співучим голосом:

Яка краса відродження країни!

Це дало змогу, це покликало відірватися, бо це також було з книжки.

Так можна любити книжки лише в селі. Сіножаття пахнуть у селі. В селі коса чухкає, гостра, як змія, і покоси падають, соковиті і м'які. Очерети пахнуть на ставках, ліс шумить, а в неділю в другім селі піаніно — м'яко крізь ліс, крізь зелені сіються звуки. В неділю вийди на поле і слухай — села на піаніно грають. Так можна любити книжку лише в селі, як любить Юрко. Юрко переріс наймита, Юрко шукає, Юрко має власний почин... А на чім його виявляти, коли воли такі спокійні, круторогі? «Дай шию!» — і він повертається, важко й широко заступаючи, і шию покірно в

ярмо... А в книжках те, чого шукаєш. У книжках події патроністичні й різнобарвні.

Юрко дуже любить книжки.

Підвів очі, стоячи на краю сцени, як доповідач, і зустрів білу батьківську усмішку.

В залі стоїть учитель Лебідь. О, він зовсім лебідь. Одягнений в костюм тонкого полотна, в сандалях, високий, з білим, чистим, пухнастим лицем.

Він із таких, що шукає людей, шукає народних талантів, квіток української нації.

— Що, цікаво?.. Читайте, читайте... Це гарно... Доброго здоров'я!

Подає руку, піднявши брови й так само усміхаючись білим лицем без вусів і без бороди.

Юрко бентежить... Юрко знає Лебеда за такого поважного: він проводив «слободу» й ходив попереду перед юрбою селом, почувавши себе, як обвінчаний (хоч він ніколи не вінчався і не женився). Потім зупинявся, де на вулиці стояв стілець із хлібом, як перед процесією за мерцем (тітки взагалі люблять «переймати»), вилазив і довго промовляв про Україну, чудно ліктями підтягуючи штани. Цей рух теж був зовсім лебединий, наче крильми стріпував учитель.

— Досить уже в темноті сидіти! Треба читати. А ви що, в просвіту записуєтесь?.. Ви співаєте?

Юрко почував себе ніяково.

— Я співаю.

— І ноти знаєте?

— Ні. Я так, в лісі, або з хлопцями біля ставка, без нот...

— Ну, то нічого! Будемо вчитися.

«Ловець челоoveков» розмовляв довго, нещиро, якимсь неприємно, потім його відтягнуло щось, і він встряв у іншу розмову.

А коли Юрко підійшов до Соломона, той попросив піти з ним до Ваньки Стенка і зайти до Крежмінських за Зізином хвартухом.

Юрко задоволений. Юрко має охоту піти до Крежмінських. А ще пані немає вдома. Тягне садок і сажавка холодна та свіжа. І тягне пройтись по кімнатах уже не наймитом, хоча б не їхнім наймитом.

У Крежмінських був давно. І тепер трошки хвилювався, підходивши до двору. Ще здаля стало видно панський маєток, за глухим парканом на цілі гони понад вулицю та понад оселю кривої Ганни в поле.

Перед верандою, на запуштених клумбах, червоніють здичавілі маки в дикій траві, з бур'яну виглядають лапаті наsturції. Безладно лежать ворота в садок на землі, під яблунями висить гамак. Другі ворота до хлівів — настіж, збоку, недалеко обори, криниця, і качки порпаються в болоті, а на кориті, запишавшись і схиливши голову набік, сидить наймичка Крежмінської, підтикана по коліна, і зрідка зверескує від ласкавих обіймів якогось парубка. Він п'янений. Віп умовляє її, що пора залучити теля, а теля в хліві, а в хліві ясла широкі й затишні, традиційне весільне ліжко невінчаних.

Але дівчина вигинається, заглядає в очі, сміється:

— Не бійся, голубчику сизий, панам молока ще хватить... А тут диви, як красно, качечки хлюпаються... О як, диви! Давай ми так... А ну — гу-у-ух! — Вона бризкає на пного з корита водою, зривається і тікає до хати. Пробігла біля хлопців, що спинилися, як Соломон ласо задивився на червоні, аж синьоваті, литки, пхнула вузьколобого просвітянина, що хотів схопити її за груди, і побігла через веранду до кімнат, а парубок, важко гупаючи чобітьми з халявами в гармонію, — за нею.

Юрко, згадуючи, як тут було колись, пройшов за розваленим Соломоном, і у великій кімнаті вони нахопились на таку сцену: панич знімає з плеча парубкову руку, а той каже:

— Так що, товаришу панич, пендючитися не варто. Та не варто пендючитися.

— А чого вам тут треба? Чого впираєтесь, як бандит?

— А ти не називай! Не називай, контр-р-революція ти буржуазна! Минуло, браток! Да-а-а! Не старий прижмим. Хіба не знаю, думаєш, що на литки Онисьчині підглядаєш та слідкуєш, як дівчина за клуною вила ставить? А я зайшов, так ти боїшся, щоб не осквернив твоїх палаців. Минулося, браток!

Панич відступає блідий і наляканий від парубка, а той підступає ближче, дихає йому в лице й шипить:

— Ониськи не займай! І не гдирай, як піду, бо обмотаю круг пальця, в баранячий ріг скручу. Пам'ятай.

І він пішов за Ониською до кухні через усі кімнати.

Панич безпорадно стоїть біля столу. Чи не згадує про те, що «минулося». Чи не згадує, дивлячись, як розвалюється до решти хатня панська недоторканість, розпорошується старий, як трунок у льохах, що випили дядьки пам'ятного вечора, спокій зеленого будинку. Як у кімнати просочується вулиця, село. Ось уже кілька місяців залу посідає молодий комбедчик Стенко зі своєю сестрою. До нього приходять просвітяни, познайомилися з Зізею, затягли до себе, і вона тепер виконує ролі коханок, розмовляючи чітко з польським притиском і інтонаціями панянки — трошки тягучо, тропки в ніс — французьким прононсом. Потім жалкується, що з «партера» — а «партер» опирається ліктями на сцену, — несе часником. Коли немає нікого з просвітян, вона стає перед Крешмінською, що гойдається в гамаку, і захоплено читає свої ролі. А стара пані одмажується руками, не хоче знати хлопського театру, плаче за Зізею і тільки інколи заслухається її патхненної мови, думаючи, що статна панна Зізя колись би крутила голови варшав'якам, а тепер втілює образ селянської дівчини... Але, як втілює, зовсім виходить, як Ониська-наймичка. Та однаково! Може, ще Зізі доведеться виступати й у Варшаві. Яка тоді цікава й романтична буде вона, що виступала в дикому скитському театрі...

А Зізя морщить гарного носика, з жовтими плямками в будень і з пудрою у свято, — морщить і вередує, широко артикулюючи губами: «Хіба любиш? Та-а невже?!» І заглядає комусь гаданому в очі: «А я й не знала, ото оказія! Дівчата, чи ви чуєте? Він мене любить!..»

Іноді, слухаючи ці ролі, Владик морщиться і йде до кімнати. І тепер він думає: що буде з ним і чи доведеться виїхати, чи доведеться дочекатися своїх. Чи так і загине сім'я Крешмінських... Зізя в просвіту... Навчилася вже лузати паcіння, а на сцені хвартухом губи втирає, маніжить... Дівкою зовсім стає... Мати доживе свій вік у гамаку, тітки почамріють за життя... Владик...

Зігхнув.

Соломон запитав, чи можна пройти до Зізиної кімнати. Ключа Зізя дала.

— Ідїть. Все можна. Ви ж чуєте... Все можна. Тепер усе можна, чого мене питати...

Злорадо усміхнувся Юрко. Злорадо глянув на панича, і захотїлось цю безсилу істоту ще більше допекти, ще більше скарати, бо немає кари тим, що б'ють по морді, і велика

злість накипає у здорових і сильних, коли слабі недоумки виказують над ними свої права.

В Зізиній кімнаті не прибрано. Валяються шахи й старі, пом'яті переписані ролі. На столі — альбом. У ньому квіточки, малюнки й розмальований вірш Олеся:

Співають, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди,
Цілуй, цілуй, цілуй її,
Знов молодість не буде.

Адамчук писав його з порадомою згадувати. В середині були Лебедеві вірші й «нотатки». Юрко почав одну під заголовком:

«ПЛІ!»

Скрізь боротьба одчайнна й ненависть. Чому немає на землі братства й любові? Чому звірське відношення між людьми?

Сумно знати, що люди видумують порох і іншу зброю для того, щоб потім казати «плі!» до несвідомих братів і вбивати своїх братів. О люди, люди, я не можу слухати вашого «плі!»

Я лягаю вночі й завше думаю про те, що ненависть обгорнула серця людей.

10

Коли йшов додому, з голови не виходив поїзд. Жадібно й тривожно думав про день, як Женьо скаже прийти.

Було радісно, що й він же не сидить склавши руки, що й він бере участь у революції, має нікому не відому таємницю.

Тихо вечеряє, задумано. В очах відбиваються вогники від лампи, блищать. Враз очі відриваються від вогню, підводяться до полиці. Юрко швидко, але тихо встає, вилазить на стілець, знімає дядькові книжки й розглядає, одкладаючи одну за одною...

...А вже крізь сон чув, як у клуню закочували воза й дядина говорила:

— Не буди хлопця, рано ж уставати, а він пізно ліг... Я ось мішки накрию — хто там сюди полізе. Хай хлопець спить.

Довгі тривожні дні.

А в дядька тихо в хаті, і скатеркою білою стола застелено. Дядина журиться, щоб черва не з'їла цибулі, а дядько во- зить ліс і продає степовикам. Потім вони випивають під іко- ностасом, а Юрко воли попасає за хлівом. Воли нічого не знають, вони, тельбати, важкі, пасуться після роботи, і роги в них стирчать, як у чумацьких, що в піснях, розлогі, вели- кі, патиками... А Юрко має вбити когось... бо ж кохає Юрко революцію, що вона патрониста...

11

Горбате поле. Великий шлях біля могили. Давній, старий. Мовчить у полудень. Згадує, скучає. Тепер тільки ночами на подорожніх перекушників виходять темні люди з яру й роб- лять тихо, обережно свої справи. А за це свідчить вежа на могилі, стара, самотня, висока. Як вилізеш — місто за ліса- ми видно, — двадцять верстов.

Полуденна година. Сонце.

Хура помалу похитується по вибоїнах, і притика скри- пить, — чогось скрипить тоскно, пусто. Маленька притика, на маленькім війї серед широкого поля.

Понад село, хашаючись по-дитячому, маленький поїзд чак- кає.

Юрко лежить на хурі ниць і дивиться звисока на село. По шляху полем хтось повіз бляху з польового току (колишній фільварок): обідрав, видно, з даху. За селом у лісках ставки блищать у полуденну годину, а село живе, мре собі з ти- ффу, — і зараз чути дзвони, якась душа помандрувала з се- ла — гризеться, скалить зуби й не знає на кого, на що.

З весни сушило. Потім виплила хмара з-за лісу, покотилася клубами, сива, холодна, зірвала собі жартома кілька покрівель і враз сипнула градом. Таким градом, як ще ніко- ли. Кричали люди, затуляючи вікна подушками, молились. Потім пішли в поле шукати пастушків, худобу, овець, гусей, пішли дивитись на виви.

А ливи змолотило на пні, стерло на триння. На царях зрідка лежать черідкою гуси, лежать, і не пасуться, і крила по пані постелили. Ходять телята полякані й поприбивані, а корови на потовчених вівсах.

Потім зразу настали жнива. Вибивали на голу косу озиме й яре, складали в копиці (не в копи), возили додому, вшну- руюючи, як сіно.

А тепер у хатах із побитими рамами й шибками мруть далі з тифу.

Село злісне, глухе, тихе. Вбити когось — мало. Скарати сірі більшовицькі ешелони, зірвати панцерники — мало. Бог за них карає...

Лежить Юрко на рублеві, погойдується. Кинув Франка позад себе. Дорога з вибоями — читати не можна.

З села якась постать. Швидко зближується. Розібрав: на велосипеді Адамчук.

Через кілька хвилин:

— Добрий день, Юро! — і два пальці до козирка.

— Добрий день!

Адамчук зіскакує з машини й паперед волів:

— Тпр-р-р-у-у, гов, минька! Слухай, чому ти вчора не був на репетиції?

— Дядько заставив складати засторонок. А потім я сів читати...

І Юрко почуває, що не був, бо просто неохота була йти на нудний, одноманітний вечір з зайлзеними жартами і скучними піснями. В нього так: найти щось нове, захолинитись, а потім, коли немає роботи, споживати порожнечу, тоскний настрій і чекати ще чогось. Нарешті й робота в дядька — вже не та проста наймитська робота. Юрко підвіяний вічними думками, раптовими настроями. Чи (то літа такі, чи час, чи книжки?.. На просвіту приходять, показують себе, плитко хіхікають і тим задоволені. Юрко так не може. Юркові порожньо... Як робота, то горіти в ній, як нудота, то читати запійно, думати, слухати й читати день у день...

«Може, Женьо прийде, може, піду куди...»

— ...І до того я був зморений, просто не міг.

— А в нас цікаво! Дарма ти не прийшов! Сьогодні приходь... Бувай!

І поїхав.

Увечері Юрко в просвіті.

Лебідь зробив усмішку й підійшов. Досі він тинявся поміж молоддю і поблажливо розмовляв. Із ним радились, кому яка роль підходить, заговорювали все на тему роботи — ніхто не міг розмовляти довго, ніхто не міг перейти на звичайну товариську балачку. І кожному він викреслював на губах усмішку, а коли відходив — враз ставав порожній і холодний.

Зараз він заговорив з Юрком. Хотів обтріпати йому рукава, по-простому, по-своєцькому, від глини, але збентежився, бо то на чорній сорочці була сіра латка.

— Як же наші справи, Юрко?..

— Нічого. Роблю все...— Юрко не знав що казати.

— Ага... Робіть, робіть, то добре! Ви гарну роль взяли! — І він тріпнув крилами, підтягаючи штани.— Молоді треба читати...

— Я знаю...

— А ви вже виходите в люди! На це можна було надіятись,— здається, несподівано для себе сказав Лебідь, мов забувся за Юркову присутність.

Він дивився на статного юнака, і його серце «ловця чело-веків» раділо. Юрко, одягнений ретельно, вимитий, причесаний, із свіжим, бліднуватим од роду лицем, скидався на сільського інтелігента. Взагалі він останнього часу почав втягатись у просвітянський тон, і коли зразу почував себе ніяково, то тепер вивчився штампованої ввічливості, набрав цілий лексикон нових українських слів, що їх не вживали селяни. Ними відрізняли себе просвітяни від селян.

— Ви знаєте, що у вас хист артиста?! Це всі кажуть, і я так думаю.

— Гм... я не знаю... та я ж так мало грав...

— Ні, знаєте, це нічого. Це у вас у потенції...

— Гм...

— Вам треба дати дорогу. Наше завдання — давати таким хлопцям дорогу... змогу йти далі, розвиватись. Багато людей і не знало, які зародки є на українському ґрунті... Ага, я піду, треба взяти книжку.— І в нього погасла усмішка. Він пішов до другої кімнати.

Цей вечір був Юркові новий. Він про цей вечір довго передумував на сні. Стигло щось у думках, перероблялось, зважувалось.

Цього вечора Юрко вперше зізнався ближче з Стенком. І ось як.

Серед просвітян на столі сидів хлопець, палив і розмовляв із одним дядьком голосно і так, ніби сердитий з вигляду.

— Ай, дядьку Степане, залиште балакати! Глинка там, то глинка, але ж вона під боком у Панаска? Під боком. А що ви хочете, щоб йому дали в Долинах, за десять верстов? Не можна ж так. А хіба ж ваша чим кепська? Садиба як садиба.

Було зразу чути цей простий, своєцький голос. Було вид-

но, що хлопець поводить ся, як із рідним. І все відрізняло його від солоденьких із селянами просвітян, од вишиваної «публіки». Він був у великих жовтих штіблетах, у піджаку селянського сукна й у простому кашкеті. Часто його бачив Юрко серед просвітян: то він переписував якісь списки, то він сперечався про якусь зачистку в сьомому кварталі, то мовчки слухав репетицію чи співи.

Просвітяни його називали Ваня. Він їх якомсь не помічав і ставився до них віяко. Іноді, перед виставою, говорив із селянами, і раз Юрко застав його на сцені: він стояв збоку, відгорнувши завісу, й чомусь пояснював пакти земельного кодексу.

Тепер Юрко також прислухався до балачки, потім хотів припалити недокурка, але Ваня звернувся до нього сухим голосом:

— Так я тобі дам тютюну, що ж там докурювати!

Ці слова якомсь зразу прикували до себе, але Ваня вже знов не звертав уваги на Юрка. Видно, Ваня його теж вважає за такого, як уся ця братія.

Стенко, дивлячись у землю і слухаючи Степанові слова, тягнув цигарку, а Юрко вдивлявся у його обличчя землистого кольору, квадратове, тверде, трохи скривлене від цигарки. Він на рік старший за Юрка, але на виду багаті поважніший, старший.

Юрко сів поруч на столі і, коли дядько Степан, подавши руку, пішов із кімнати, сказав просто, як на вулиці:

— Ваню, візьми мою роль Гараська... Я не маю часу.

Ваня зиркнув, відповів:

— От дивак! А ти думаєш, що я маю час! — і більш нічого.

— А чого ти взагалі... Ти записаний в просвіті?

— Гм... як тобі сказати, я то записаний, але не дуже хилюсь до цього... В мене по селу є робота... Воно так, просвіти треба, — наче в Юрка були сумніви щодо цього, — я знаю... але я просто не для неї... Е-ет! Понімаєш?.. Чогось я не вмю тут, чорт його знає. Та й чорт з ним... Бачиш, як селяни кажуть, — зібрались комуністи! А якби комуністи, а то ж далеко до комуністів!.. Я не знаю.

Ваня не знає.

І Юрко не знає.

Юрко не сплющує очей і дивиться в темряву на стріху. «Матка боска» під катрагою цуценят навела, вовтузиться, не дає спати. Чи думки не дають спати...

Так до півночі — дзвони північ прогули. Потім перші півні...

Спить село... А село знає. Ваня не знає, і Юрко не знає, а село знає. Воно шкрегає зубами на просвіту, на комуністів, на бога... і до бога.

І тут знову Юрко не знає. Юрко не знає нічого. І це боляче. Ходити туди, шукати чогось...

І Юрко, зовсім непевний в думках, певним голосом каже:

— Зборня!

І перелічує: Зізя, Соломон, Лебідь... Адамчук... дяків...

— Зборня?.. А селу що від того? Нащо ж ми революцію робили! — Ці слова сказано так, як оте «вмерли за народ» на могилі.

І Юрко сміється з себе:

— Революціонер!..

12

Почала гаснути охота до вистав. Збентежений і розпорочений, накинувся знову на книжки. Після роботи, як-то кажуть, їв їх. Не залишалося нічого, коли читав.

Брав книжки в Лебеда, в школі та ще в юнкера одного, Гарменка. Вродливий двадцятитрьохлітній цей хлопець був у козаках, у школі старшин, при більшовиках захряс у селі й роздавав книжки читати про Полуботка, про царицю Катерину й Тимоша Хмельниченка. Це з тих, що й Лебідь, тільки хлопець вдумливий, мовчазний, гострий на слово... й у вишиваній сорочці.

Познайомився з ним Юрко просто: раз щось запитавши, вжив слово «мабуть». А це слово в селі не було в ходу. «Слобода» принесла. Гарменко звернув увагу й почав розмовляти, тільки здалека, з примруженими очима, глузливо відхилившись на спинку оксамитного стільця. Винюхував своїх, але не пестив, як учитель, а все так, ніби казав — сам стань на ноги, наш будеш.

От у нього і брав книжки Юрко.

Тепер його читання вже не було таке безсистемне. Воно текло певно, скероване в нове річище, від нових вихователів.

Було перед розгубленим розумом в юнака два світи: книжки й напівголодне, розлютоване село. Це ще більш розкидало думки, роздвоювало, перувало.

Так Юрко перестав читати. Залишив просвіту, кинув усе. Запрігся тугіше в дядькове ярмо і працював. Доїдав літо, як кисле яблуко, заїдаючи гіркими наймитськими буднями.

13

Таких спекових днів, коли лежиш на сонці після праці й тьохкає живчиком по жилах кров, як закинеш за шию руки й дивишся в полове небо, — тоді хочеться мати хорошого товариша, сказати йому: «Друже, світ заповнів в очах... і небо полове. Друже, згага, тоскна згага!.. Куди йти, як прийде неділя й дядько па степ за пшеницею поїде? Куди йти?.. Ну, куди йти?..» Коли глибоко в грудях, в очах Ванькових заблищить і — з того біль береться — не вясниться, не впливе, тільки мить у мізку: просвіта... може, вона — не рідпа?

Де тоді подіти бажання щось зробити, щось розбуркати, розкидати. Де тоді бажання подіти — жити для чогось, мати щось перед собою, бо ж немає господарства і сумної ялівки в хліві, як в Антона... Таким хлопцям треба мати мету, бо ні про що думати, і робота в дядька пуста, без змісту. А на щось віддати себе треба.

Ех! прийшли б ви, хлопці з ячейок, із бентежними сходидами, і сказали б у лісах: «Хочеш робити, Юрко?» «Хочеш на фронт кривавий, де набої? Хочеш стати в загони й під команду червоних у ліски, на яри?»

Сказав би: «Хочу! Зараз! І до хати не зайду. Лише заскочу: фуфайку візьму на гірчині».

Що робити Юркові?

Як було добре, коли читав якісь листки, «Історію Востока», Міцкевича...

Душа в Юрка — це козачок із картону, чутливий і рухливий.

І смикає за ниточки кожний, кому доведеться.

В полудень у ліску на леваді розкинувся й не знає, чого йому досадно.

У селі солодка, ввічлива просвіта. У подвір'ї задиркувата дядина Ксеня, що любить загоріле тіло, а потім регоче і кличе поросят.

— Е-ех!

У такий час піти в ліс.

Ліс такий же порожній, як і Юрко. Юрко любить людське, живе. В лісі теж голод. Але в лісі спокій, сон. Ліс без

глузду шумить, як вітер, і мовчить, думаючи порожні думки у спеку. Але ліс великий, несходимий, і черешні в ньому високі-високі, як пальми... Як бамбук, що в «Історії Востока».

В лісі можна співати розгульно, щоб аж голос ізривався.

Пішов левадами, левадами-березняками, сірою дорогою в ліски. Далеко-далеко, куди й за суніцями ходячи не заходив. Туди, де дикий камінь росте, де хрест над криничкою і струмок шелестить кришталевим піском. Туди, де дикі ківочки ходять вузенькими стежечками в чагарниках, — пішов, метляючи руками, хльостаючи пальцями по високих стеблах.

Співав «Кармелюка». В моторошній самоті, в маленькому, чорному, одвічному лісі хочеться співати «Кармелюка», що

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, запрягайте
І на мене, Кармелюка,
Всю надію майте...
Зовуть мене розбійником...

Розп'явши руки хрестом, закинувши голову в якійсь трагічній вільній самоті, шурхаючи ногами по листю, по сухій тирсі, зачіпаючи долонями за моховисті стовбури дерев, — ішла дівчина. Ішла просто назустріч Юркові, на сонце, що відчувалося десь за деревами у теплім металевім плинні з-поміж листя. Та своєрідна лісова, якась жовтава ясність обливала їй підняте обличчя, примружувала очі, і дівчина натхненно, з насолодою приймала сонячну ласку, теплу й скупу. Чорна хустинка з гудзком на підборідді обхоплювала рямцями блідо-рожеве обличчя. І цілєне від глухого коміру донизу чоряє вбрання впіралось в пружні груди, спадаючи фалдами донизу.

Було щось не від життя в цім убранні, як і в цій особливій ході. Щось із книжок, чи з образу було в цім обличчі. Якоюсь казкою здалася вона Юркові.

Обхопила рукою коструbate дерево, застигла, задумавшись.

Юрко зупинився, як вкопаний.

Є хвилини в житті, що ніколи потім не забуваються.

Є обличчя такі — нобачиш і застигнеш, замреш — тільки очі витріщиш, одверто, глибоко, як розкриті озера на сонці, — вливайся, сонце, переповнюй і затоплюй.

Є такі обличчя. Глянеш — і все забудеться довкола. Тільки воно, осяяне настроєм лісового сонця, неповторним блиском в очах, чимсь вабливим і теплим. І знаеш тоді — ця мить ніколи не забудеться. Ніколи.

І Юрко так.

Стояв і дивився на дівчину, піднявши в руці до рівня грудей жмут квіток, що назривав тому, що були високі й просилися самі зірвати, а руки теліпались і хльостали по стеблах, як ішов,— сині дзвіночки, два тюльпани, ніжна ромашка й зозулині черевички... Кашкета не підсунув із потилиці, трошки витягнув голову, подавши наперед, ніби боявся, що зникне, як і взялася, і ніколи більш не побачиш.

Дівчина стояла в півпрофіль.

Враз вона, як дике звірення, насторожилася, повернулася просто до Юрка очима — чи хруснуло в нього під ногою, чи пташка вдарила листом,— повернулась, побачила і вся стиснулася, притулилася до дуба, схилила голову й поглядала з-під вій.

Юрко з квітками, як із різками, підійшов і близько зупинився.

— Здрастуйте!

— Слава Ісусу! Здрастуйте! — дивилася скоса.

І в Юрка враз зацікавленість виросла, набралася повно, видушила ніяковість, і він, забуваючи, що перший раз зустрів цю дівчину, запитав щирим викриком на підголосник:

— Чого це ви тут так далеко? Хто ви така? — дивився просто в очі.

Вона усміхнулася тихо, ясно, наче тільки лісовий блиск од сонця мигнув у кутиках губ і в очах. Усміхнулася, ніби сказала: який ти простий і чудний.

14

Далеко від Рідкодубів, як пройти Сосонки, Скоротечу, Берестянку й Шарівку, недалеко за Кругле Озеро, був монастир.

Творив чуда, лікував, зціляв і хазяйнував.

Багатий! Стояли густі пасіки в його садах, влітку вивозили їх на гречані простори...

Була товста ігумена Марфа в монастирі, і були голодні дівчата в келіях. Приймали вони хлопців на цвинтарі, на могилах дітей народжували, у склепах ховали.

Були послушниці в монастирі, вірили в бога, як Юрко вірив у просвіту, в книжки про Хортицю, вірили, спали в келіях, наймитували ненаймани в монастирському господарстві, ігуменям прислужували.

Воля свята ігумені Марфи була поїхати в село, у Кругле Озеро. Зайшла вона до Максима Байки та й узяла в нього

дочку Наталю у послушниці. Бо ж у Наталі мати вмерла... легко з шляху збитися — хай освятить свою душеньку. Максим хотів у прийми приставати, бо сам був бідний і свого не мав. Оддав віп дочку — як має йти по людях, хай до бога лучче.

І пішла Наталя під ліс, у Монастир. Прислужувала матушці в писаних теплих келіях, спала у матушциному гробі, в темній мурованці, бо матушці ще довго треба було пасти паству й вона була хвора, то й лягала в ліжко.

А потім ліс вирубали, Кругле Озеро спустили, бо після весняної повіді греблі ніхто не полагодив. В монастирі стояли загони Котовського, що боровся з бандою. Дівчата голодні в заїп цілувалися з червоними і пороз'їжджалися, весело виспівуючи на церковний лад...

Свята Марфа була в жалобі. Гине світ, гинуть християнські душі! Взяла вона Наталю за руку й пішла па села. За Шарівку, за Берестянку, за Скоротечу, за Сосонки, аж недалеко Деркачів оселилися в лісі біля святої кринички. Щороку буває одпуст, — приходять люди з яйцями, з пасками, — куринь збудували дядьки з Рідкодубів, церковні братчики, а сестрички влаштували святу Марфу за просфїрницю в церкві й лікувалися в неї, давали «за здравіє й за упокой», слухали пророцтва...

Наталя залишалася сама в лісі. Збирала дрова, готувала страву, з білизнаю на річку ходила та дивилася за хатою. І жили собі обидві, і мріяли обидві про щось різне, своє. Матушка про монастир, як збудують їй капличку і плавом копливуть люди до святої бабуні, побудують вони курені навколо каплички й принесуть вуликів, і виростуть цілі ряди монастирських будівель... Матушка мріяла. А Наталя марила неясним, молодим, сумним. Їй шістнадцята весна спирала груди під чорною сукнею, шістнадцяте літо засмажувало губи, і обличчя, трохи бліде, часто мінялося — то прояснювалось, то захмарювалось тривожно й тоскно. В голубих погідних очах іноді оксамитовий туман, іноді гострий блиск.

В Наталі був рівний носик із маленькою горбинкою, а ніздрі трошки спущені, як ото коли губи надуті. Ніби вона була незадоволена зі своєї долі. Іще в неї була чорненька родима точка на вії лівого ока. Коли дивилася вниз, здавалося — трошки косоока від тої чорної мушки.

— Я тут живу... Я черниця.

Юрко стоїть збентежений з несподіванки.

А в неї сміх — раптом. От лице спокійне й раптом усмішка, а потім знову спокій.

— А ти чого тут ходиш?

— Я так... я з села.

— Ти хочеш поїсти? Іди до куреня, я дам тобі... Матушка пішла на село, довго будуть...

Бентежилася, поводила рукою по стовбурах, дивилася то вбік, то поглядала на нього знизу, а потім сказала:

— Я дуже грішна — мені скучно...

Юрко усміхнувся:

— Я теж грішний. Мені теж скучно...

Ці слова їх зблизили.

Курінь побудований взруб при камені. Півтемно. Дві постелі на сухій траві, образ у кутку, великий камінь, щоб сидати, кілок підпирати двері. В кутку маленька пічка, завішана чорним, і Наталя в чорнім. Така вона рухлива — прийшов хлопець в їхні нетрі, і все в неї усмішка спалахує — хлопець прийшов. Не молитися, не вимовляти хворобу, а просто скучно йому, як і їй.

Дала квасу, яблук і меду.

Випив тільки квасу.

А їй більше віде сісти, тільки на камені. Біля нього. Хотіла на землі — але він сказав:

— Та осьде, біля мене... Сідай, чого там.

— Ну, більше нема де... Розкажи, що в селі — люди?..

— Як-то? — засміявся здивовано. — Авжеж, люди.

— І дівчата співають?..

— А тобі хочеться до дівчат?

— Я рада, що ти прийшов... Я дуже рада, а то так досадно... Я грішна. Я сьогодні не молитимуся...

І вперше чує Наталя:

— Це не так важко... Що ж ти тут робиш сама?

— Все роблю... Як це трапилось, що ти забрів сюди? Як це так трапилось? Прийди ще. Чуєш? Прийдеш? Як матушки не буде... Добре?

— А я ж не знаю, коли вона буває.

— Все одно. Іди й співай. Та розказуватимеш, що в селі. А дівчата на вулицю збираються? Тепер збираються?

— Як же. Авжеж, збираються.

— Розкажи, як у вас на вулиці.

Він розповідав, а вона слухала, займалась подум'ям-сміхом, а то смутніла, хилила на руки голову. Потім враз схопилась і заламала руки:

— Ой, боженько ж мій та милосердний! Як надійдуть матушка — пропала я, ідемо звідси! Я тебе трошки проведу.

Шелестіли по листю, взявшись за руки. Скоро Наталя зупинилася.

— Далі не можу. Ну, йди. Прийдеш? Скажи, прийдеш?

Не випускав її руки, дивився в обличчя. Сама залишається. Скривились губи.

— Прийдеш?

— Прийду... Аж шкода тебе... Чорт його знає, сама тут сидиш, Наталю,— вперше назвав ім'ям.— Наталю, дуже досадно самій? То ж то в селі бубон, весілля... І як ти так?

Обдирала кору пальцем.

Підняв руку до себе, рука в'яла, безвільна.

Подався вперед, якимось запально припав до її щоки й почав цілувати. А вона черниця. Зовсім черниця! В черниці немає людських законів. Черниця тільки бога боїться, а сьогодні ж однаково грішна. А як бог не заважав, тоді зразу запально, аж в очах потемніє.

Наче сп'яніла, закрутилась голова, коли її обличчя враз повернулось губами в губи.

Широкими очима дивився крізь сітку м'якого волосся, що висмикнулось з-під хустини, і побачив: з гілки на гілку — ревнива вивірка.

— Дивись, Наталю, дивись!..

Кожне свято ходив до лісу.

І питала весела Ксеня:

— Де це ти ходиш, хлопче? В неділю сама сиджу, нікому і свиней доглянути.

— Та я ж не надовго. Так піду, скупаюся у Глибокому та й приходжу.

— Е-ет... змалечку від дому відбивався. Ще пам'ятаю, як пасла я, йде Гарматів хлопець, свище по лісі та пташок ганяє.

— А то що ж? Сидіти завжди й не вийти? Не звик.

Що вільний день — іде, а побожна Наталя чекає свого товариша. Обійме червону сосну, стоїть, дивиться в лісовий сутінок. Скоро, скоро? Скоро Юрко прийде? Швидше, швидше ж іди!

А в лісі здалека спочатку: ге-ей, ге-ей!..

І співають квартали казенного, співають сонні ліски.

Юрко йде.

16

У Женя маленькі очі. Коли він сердитий, голову звішує нижче й дивиться на того, з ким балакає, з-під лоба. Тоді очі його стають ще менші, блискучі, примружені, стрілками дрібненькими, колочими, як іней...

Женьо не злий тепер, але він розповідає нове, цікаве, і від того в Юрка в грудях під чорною сорочкою б'ється турботно й живо серце.

Женьо такий — спочатку зовсім простий, спокійний, мовляв, це мені зовсім близьке й давно знайоме, — так, для ефекту. Потім папускає оцю міну холоду з інеєм — теж для ефекту.

Юрко слухає, слухає і вдивляється в сині прищипи на щоді в товариша й горить, хоче перебити, хоче сказати, та стримується, бо знає, що Женьо замовкне і скаже холодно: «Гм?! Не перебивай же...» І Юрко думає, вдивляється, думає свої гострі, швидкі, ламані думки. Бо Юрко не з таких! Прослухати і сказати: «Якось воно буде... Давай подумаєм». Ні! Юрко зразу. Його мозок січе раптовими думками, як блиск од зірки, як залізо під молотом у Стенковій кузні. Горить і розсипається сотнями іскор Юрків мозок.

«Який цей Женьо! Який розумний і сміливий! Які в нього справи!.. Ну, так — хоч би залишити дядька, хоч би забили. Ага, піти до Антова».

— Женьо, почекай, дай я скажу! — хоче припинити Юрко.

А Женьо повільно... потім замовкне на самому цікавому, поправить бантика з жовтого мотузочка з кутасиками біля коміра й далі:

— ...Власне кажучи, не вигоріти воно не може. Селяни, знавш, як дивляться, — тільки й чекають: почни! А раз почали, виходить, підтримати треба... Так... Потрібно дати думку, щоб поздіймали з горищ зброю, щоб приготувалися, і — гайда. Потім — Токо зв'язаний з Козятином. Там приготовлено зброю. Це зробиться за хвилину. Нашим селам аби взяти станцію... А коли Козятин буде наш, тоді — столиця.

«Директорія у вагоні, територія під вагоном», — подумав Юрко, але засоромився свої думки.

Женьо не каже, як і що робити. Він знає, що Юрко заблищить сумбурними словами, запропонує себе... Тоді візьми.

— Женьо, втягни мене! Бісового батька! В цих наймах то й не знаєш нічого... і не можеш нічого робити. Ти по-знайом мене. Токо зараз де?

— На станції, випадково. Тобі зайве — він обережний... Краще просто почати...

— Так, так!.. Так...

— Прокламації треба.

— Давай напишемо...

— Я дуже поспішаю... Ти дай паперу, я напишу, а ти перепишеш на багато й розноситимеш... Треба швидко розносити. В лісках уже починається. Треба на степ.. Сюди на Довгожинки, на Слободу, на Калюжяне... Щоб об'єднались із лісками, тоді й станцію зможемо взяти... Це що, Винниченко? Дай почитати. Ага... «Історія Якимового будинку».

— Та бери, але не надовго. Це не моя.

— Та чого ти журишся. Хто й зна, що буде, а ти за книжку!.. А коли мене заб'ють, то що ж, розписку написати, щоб ти міг відібрати?!

Женьо вийняв блокнота.

— Та ні! Е-е! А хіба я знаю, що буде! Бери хоч і всі. «Але який цей Женьо!.. От корисна, от необхідна людина!» Женьо написав зразка прокламації:

«Г р о м а д я н и!

Ваші брати вас чекають!

Готуйте зброю!

Села повстають,

Скоро загориться по всій Україні!

Об'єднуйтеся, бийте «товаришів»!

Час настав, не спить!

Тільки повстанням ми знищимо ворогів,

Звільнимо матір Україну, станемо вільні!

П о в с т а н ь т е!

Від імені українського народу *Токо*».

— Чудово! Я все зроблю... Я зможу...

Хотів сказати «без твоєї допомоги», але боявся образити. А хотілось самому робити, самому винаходити, хотілось власного почину.

День припав гарячими грудьми до землі і втомлено звів голову за обрій, за м'який візерунок лісків. Вечір. Садок вишневий спить. Луки парують, застеляються на ніч.

Вулицею хлопці прогнали на нічліг, галасуючи біля Маринчиних воріт: «Гарбу-у-у-уз, гар-гар-бу-у-з! Гарбу-з-зі-і-х!»

А суха дорога застогнала, загула.

— Чого ти стоїш тут? Ідемо до хлопців!

— Антоне! Слухай, Антоне, хто зараз є в тебе вдома?

— Або що? Діти. Мати на степу на заробітках. Уже три дні як пішла.

— Слухай, я зараз візьму паперу й каламаря, підем до тебе. Мені треба писати, а нема де. Там розкажу.

— Як-то?

— А так! Це таємниця. В дядька не можна, а на дошках світити піяково, можна спалити хліви.

— Ти що, писульку до якоїсь хочеш писати?

— Та ні, про Совецьку владсть... Незабаром буде повстання.

— Е-е-е... Не хочу я цього. Ненотрібно. Нащо мені заводитись.

— Чудний же ти, щоб тобі заводитись. Завіпаєм вікна й напишемо. Хто буде знати!

— Не багато мені треба,— вперто, не слухаючи Юрка, каже Антін,— я собі роблю і не хочу нічого знати.

— Але ж, слухай!..

І от — жовто блимає каганець, хропуть на солом'яній маті діти. Антін сидить біля вікна, а Юрко за столом. Він виводить прутиком з віника чорні літери:

Г р о м а д я н и !
В а ш і б р а т и в а с ч е . . .

— Не хочу я цього,— обзивається Антін за своїми думками.

Юрко мовчить.

— ...Наша ялівка недавно побігала, колись молоко своє буде. На хліб заробимо. Бички припасемо... Швидше закінчуй, Юрко!

— Я зараз... Я швидко... Ти не бійся!..

Жовто нагоряє гніт, шипить. Займається сухе кружальце барабольки, що в неї вставлено гнота.

Скоро загориться по всій...

Загоряється кружальце, Юрко слинить пальця і гасить барабольку на каганці. На вулиці десь співають хлопці...

— А що вам більшовики? Мені так — хай собі, мені, щоб набути хазяйство, вони мені нічого не заважають.

Каганець спалахує. Юрко закінчує шосту...

П о в с т..

— Зараз кінець. Ось —

...а н ь т е!

— Ну, більш не пишу! — і Юрко навмисне каже мото-рошним голосом: — За це смерть, нікому й півслова!

— Х-хи!.. Та що ти? Краще б ти це залишив!

— Ех, Антошко! Краще б і ти приготував якого куцака. Легко ж дістати. Навіть пастушки мають.

— Та й наш Михайло найшов карабіна, але я його вки-нув у копанку. Не хочу я мати діла.

— Дістань, неодмінно дістань! Ех, ти!

Дотлів день. Місяць виплив, вечір димить долинами, як головешка. Теплий вечір. Десь регочуть дівчата, десь спі-вають. Небо — пустеля в блискучім піску, а по ньому самот-ня горбата хмара верблюдом тягнеться, як в «Історії Во-стока».

Зітхнула телиця в хліві. Антін засвистав і байдуже пішов подивитися. А Юрко переліз через тин, побрів левадою в теплу темінь із прокламаціями за полою.

Росста трава м'яко стелеться в ноги. Стежечка суха. За левадою вільщина, сумна зачарована вільщина, потім лісок дубовий, потім поле широке — хвилясте, горbate. І думки урівноважені, спокійні, тихі. Десь там на обрїях засипають села, тільки хлопці чатують за соковитими дівчатами, виспі-вують спеку свою, підслухують до шпарин, шукають.

Маленька вуличка. Копнистий пісок. Похилі, сухі тини. В провулку собака заходиться.

Вийняв з-за підшивки аркуша, настромив на кілок. Потім пішов на провулок, вийшов на широкий майдан, біля церк-ви. Поклав одну біля криниці, відійшов на другий край май-дану і став.

Велика церква викреслилась над головою, на хрест на-п'явся синьоватий місяць.

А над криницею журавель стояв-стояв, чекав перших пів-нів, чекав других, потім вийде дівчина по воду... Чекав жу-равель і серед ночі, як набридла тиша, взяв собі й тихо так: крр — заскрипів.

Тоді Юрко подумав: «Ось вона, ніч на Україні!»

Запахло тими ночами, що в Гарменкових книжках. Запахло Гарменковими словами: «...ми — свідомі частина українського населення — повинні зберегти нашу красу, нашу Україну такою, як вона була давно...»

Йому захотілося зайти до Семена. Ще як пас на парах Крежмінського худобу, товаришував із ним. Билися часто, мрилися.

— А давай зайду! — і пішов у провулок.

На горбочку Семенова хата. Віконця маленькі, так, здається, постукай щиколотком, і розсипляться чорні рамочки, погорілі на сонці.

Пошелестів тихесепько пучками. Через кілька хвилин зашеберкало в хаті, мати Семенова відчинила одну половинку вікна, м'яко, спокійно запитала:

— Хто це?

— Це я. Семен вдома?

— Він у клуні спить, — одвелася, потім знову до вікна. — Сину, ось почекай, я малини подам, добра малина.

Потім миска з малиною у вікно — полив'яна, повна.

— На, сину, біжи до клуні, там із Семеном поїсте. Отуди з току зайди у хвіртку.

І знов подумав Юрко: «Це ж українська ніч. Ніч на Україні».

— Спасибі!

— Нема за що.

Вікно заскрипіло, скрегнула поржавіла клямочка, і знову тихо. Місяць сходить, місяць єдиний стежить за хлопцем, всюди він підглядає, і Юрко каже йому пошепки: «Ти ж німий, ти нікому не скажеш... Ти сухотлива, жовта пика...» — І усміхається до підозрливого мовчазного місяця.

Двері у брамі скриплять. Юрко стоїть серед току, кличе:

— Семене, Семене! Де ти?

Семен ворушиться спросоння:

— Хто це? Хто такий?

— Це я, Гармата, — лізе до Семена на засторонку, здоровкається і стомлено лягає. Вони довго шепотять у темряві.

— ...Ти ж пам'ятай, завтра знайдеш, щоб усім показувати. Ви повинні нам допомогти.

— А ти чув, що в Хомівцях уже вбили кілька «товаришів»? Уже, брат, з дня на день. Воно звідти почнеться.

Юрко задоволений, що почнеться саме з лісу, — йде на степ. Але Юрко повинен знати це краще за Семена.

— Ну, ясно. Я це знаю... Ну, додаймо, та я піду.

Потім вони попрощались, і Юрко швидко пішов сонними вуличками в поле, до другого села.

Женьо теж не спав тої ночі. Читав повість — «Історія Якимового будинку». І писав свого щоденника Винниченковим стилем.

Коли ранком Юрко стомлено волів ноги своїм селом, йому довелося бачити долю однієї своєї прокламації. Це було так. Він зупинився біля криниці напитися води. Стояло три чоловіки. Вони розмовляли:

— ...повстання, не повстання, а за клунею пригодиться. — Дядько в сивій свитині тримав у кострубатій руці зім'ятого папера.

Другий казав:

— А я ото травою. М'яко й по-дідівському.

— Лопухом краще... — повідомив один серйозним тоном і погладив вуса. — М'яко.

А той, що скрутив Юркову листівку:

— Можна ж і нам один раз по-панському. Тим паче, що на цигарки воно не годиться — грубе.

— То, зрештою, правда.

З болем у серці слухав Юрко таку мову. Хотілось кинутись на цих дядьків, але знав, що вони лише засміялися б.

18

У п'ятницю вдень записка: «Приходь сьогодні. Ж.»

Всунув під підшивку в фуфайці тяжку чавуняку завбільшки з добру папіруху й пішов лісками.

Біля могили Женьо. Оглянув бомбу, сказав, що все як слід, і обидва пішли за водокачку на крутий насип. Думали примостити на рейках, але потяга чекали якісь «зайці» з клунками та кошиками, і потім — як її примостиш? Тоді погодились кинути у вікно.

Цілий вечір ходили, тривожно шепотіли й палили цигарки. Заходили до буфету, виходили, дивилися на семафора, нервувалися. Станція приготувалася, убралася, уквітчалася, як молода.

Юрко раптом зупинився й важко задумувався, нічого не помічав навколо...

Юрко тягне цигарку, раз — довго, другий... крутиться голова.

У тілі іноді буває спека, в тілі іноді буває червепь гарячий. В тілі іноді настає осінь і трусить вогким холодом.

Пахучого весняного вечора — осінь у тілі Юрковому. Замлоло під коліньми, як на горбу з-за посадок викинуло вогнисті свої диму...

Юрко смокче цигарку.

Могутні руки крутять сажневі колеса. Ось уже... гучно (тільки рейки тривожно перемовляються) підігнався поїзд і став.

Женьо смикає за рукав, тремтить (теплого весняного вечора теж осінь у тілі)...

В полі Юркового зору чомусь стає постать червоноармійця. Він струнко (як фігура, що на роздоріжжі) стоїть на пероні. Молодий, білявий на вид... і щось таке урочисте на юнацьким обличчі, і щось любовне й радісне, прикрите суворістю вартового — в очі впадає...

Постать червоноармійця в сірій довгій шинелі, в кашкеті з зіркою, з гвинтівкою обіч, розбуркує, каламутить Юрків замір.

— Юрко... махни й не тікай... разом з усіма... не помились.

Юрко у відповідь хапливо (голос у нього тенькає й колеться):

— Дай закурити, Женьо! Дай цигарку!

Дивляться по вікнах...

І враз у вухах холодний довгий шум, і мурашки поповзли по спині...

Раптом великі лікті рванули колеса. Затерло, заслизькало по рейках, зірвало паровоза з землі, наче він підскочив, і поїзд м'яко рушив... Юрко застиг із широко розкритими губами...

19

Стенко скритний і потайний. Він теж, як Гарменко: прислухайся сам, ніхто тобі в рот не вкладе.

Юрко пройшов через кухню, щоб не зустрічати Крежмінських, думав через прохідну кімнату увійти до Стенка, але в коридорі таки стрінув... Лебеда. Той миттю усміхнувся, привітався й постукав до панича.

Стенко сидить у хаті над якимись списками. Він сам. Сьогодні неділя, тож сестра його пішла до дівчат.

Юрко привітався, підійшов до столика з книжками. Сказав між іншим, без усякого значіння:

— Зустрів Лебеда.

А Стенко схопився:

— Лебеда?! — і почав твердо ходити по хаті з кінця в кінець, говорив уголос, але сам до себе:

— Гм... Хіба Лебідь волочиться за Зізькою? Хіба закохався в Зізьку?

Юрко подумав: «Дивно. Хіба це досадно Стенкові?! Може, закохався?!»

— Хіба Лебідь любить Зізьку? Гм... Зізька... Щось запад-то часто він буває.

— А тобі ж хіба що? Хай буває.

— Та хай буває. Просто цікаво. І Адамчук буває, і Марема... Ну, Марема ж не до Зізьки ходить... А Лебідь пішов до панича?.. Так... Ага... А Марема ж старий... І Йондзовський буває... Слабенька Зізька для всіх... Не витягне лямки.

— А тобі шкода?

— Чудак ти, Гармато! Не розумієш ні чорта! Да-с... Хочеш, підемо в садок?

— Ідімо.

Шукали місця, щоб де зручно сісти, а Степко під яблунею на горбу — отут, каже.

Посідали. Запалили.

— Ну, що ж у тебе чути, Гармато? — І димом пу-у-у-ух, як із паровика. А сам на вікно дивиться.

— Що чути? — перепитує Юрко й переводить очі на вікно.

В хаті показує чорно, тільки біла постать ходить то взад, то вперед. Це — Лебідь. А біля столу вогник блищить і пригасає.

— Панич не курить... — каже сам до себе Стенко.

— Атож, не курить.

— Хіба знов Марема?

— А Зізя є вдома?

Ониська винесла попіл і виспала під яблунею.

— Онисько! Панна вдома?

— А чим я гірша від панни? — кокетує Ониська й регоче, чуває попечені кропивою литки. — Нема панни, або що?

— Так питаю. Нічого...

— Пішли до школи.

— А йди сюди, та й посидимо. Чого ти так запопадаєш? Думаєш, скриню пани наб'ють до весілля?

— Та чого я запопадаю? Треба ж попіл винести... Ін-добри вам.

— Доброго здоров'я. Ну, сідай ось... Та ось! — тягне Стенко за коліно.

Ониська скалить зуби й пищить.

— Ну й Ванька! Ти руки мив, що хапавш?!
— А ти ноги мила?.. Почекай, Онисько, панич удома?
— Вдома. До нього прийшов Марема.
— Випивають, мабуть? — наводить Стенко.
— Та ні, панич не люблять випивати... Самогону, здається, не п'ють. Їм би вино. Вони люди не такі, як наші хлопці,— зійдуться, та й пити. Вони по-панському. Читають якісь письма, сперечаються... Я там прибирала, так і не розбереш...

Юрко насторожується.

— А тобі, кажеш, не давали читати?

— Та я ж хіба вмюю?

— Та й дрібно, мабуть?

— Одно, що Лебідь приніс, як пшонцем посипано, а одно на столі в панича... Або що? Чого ти петасш? Панич казали, щоб нікого в хату не пускати,— то, може, не можна й казати,— навіть із своїх! Навіть своїх не пускати. Ключа дадуть прибрати і знову відберуть.

— Та що там! Воно краще,— каже Стенко,— як язик короткий. Але то як із ким! Ми ж свої! Ти от із паничем не дуже розводь теревені.

— Та ну!

— От і ну. Про нас не кажи. Да-а-а-с.

20

Лащилися знайомі собаки, шелестіли в бузку, метались, гавкаючи, в подвір'я, і знову прибігали, знову лащилися до колін.

А була ясна й тепла серпнева ніч. Юрко довго сидів під знайомою яблунею в садку, дивився на Чумацький Шлях, і хотілося свистати, а Чумацький миготів, переливався білуватим туманом, факав, і зрідка падали зірки, відривались і летіли на степ.

Юрко думав: «Хай і я зіб'ю одну зірку з неба... Зайва вона там. Без неї гірше не буде! Погана зірка! Погана зірка, трам-гарарам його! А цікаво б посадити з п'ять хлопців, хай би дивились, звідки зірветься, де впаде...»

Але цього ніхто не знав. Зірка повинна впасти. Інше неможливе. Можна вагатися, можна боятися, передумувати, можна тремтіти, але не можна спокійно піти й лягти в себе на засторопку. Не можна відриватися від цих думок. Так установив — так буде: одна зірка впаде.

Глянув — Лебідь виходить. Захотілось потягнутись, з якоїсь напруги наструнилося тіло. Важко зітхнув... Встав, підійшов до самого вікна й виліз на підмурок.

Панич зачинив двері на ключ, підійшов до дзеркала, потер рукою сірого носа, сів до столу, поклав голову на книжку. А рука в'яло лягла по чорній цераті шматком жовто-білого курячого м'яса.

«І оця куряча рука біла мене по морді», — спокійно подумав Юрко, згадуючи ту першу, що затулив їй очі, і прошепотів: «От я й тобі затулю... Ти теж більш не розплющив очей... Я тобі дам і «дрогу мамусю», і «дзень аньола», і покажу, як битися при свободі, рамтара!.. Гадюко! Іксплоататор ти!» — наполовину думав, наполовину шепотів нечутно, одним губами.

Дивився на обвислу голову, і вона здавалася така нещасна, мікчемна, а від цього до сліз було досадно: «Оцей прибитий панич своєю курячою рукою бив його по морді».

— Га-а-дюко, — кривив злістю рота Юрко, — гадюко, віддай гроші... Ти дзень аньола. Владзьо ти! Таке... А ще по морді! І дивіться на тих старих панянок, — дивіться, мовляв, як я б'ю наймита, свавільника, що його боїтеся ви, і він нічого не зробить! Я тобі покажу, дрога ти мамуся...

Шепотів і оглядався назад. А ззаду був темний сад, тільки вгорі переморгувалися зорі, і знову одна впала, а Юрко подумав: «Як часто падають... що значить революція!»

Панич раптом підвів голову, вдивляючись у вікно, Юрко відхилився набік, плутаючись у винограді. Знав, що в темряві не видно, і слідкував. Десь дзвінко вибив півень... другий...

Панич, спершись на стіл, протягнув руку до штори, але Юрко вгадав цей рух. Зразу взялась рішучість — скочив на землю, вихватив з кишені бомбу, вишарпнув кільце і грякнув у нижню велику шибку, боячись, щоб не зсунулась з гори зелена сукняна штора.

Вже був у глибині саду, коли рвонуло, ніби повітря все було цементове і враз завалилось. Обізвалося луною по селу, а Юрко нервово напругу викивав у лайку, пробігаючи за садком у вільшину на поле:

— Я тобі покажу і дзень аньола, і два роки, і очі! Курка ти погана! Курячий ти дзень аньола!

Просунули руку у проламану дошку дверей і відчинили.

Владикові розірвало всю спину, він лежав головою під побитим столом, страшний і скривавлений.

На ліжку й на столі лежали куски кахляної грубки, по одній кахлині, біля Владика, сочилася кров і не приставала до неї, як вода до тлустого посуду. А під кахлиною було видно великий аркуш, списаний синіми літерами, частоколом.

Прибиті, перелякані панни нічого не тямали, стояли, як мокрі кури. Вони тремтіли. Зізя чомусь цікавилась, на якій сторінці закінчив читати Владик книжку.

Вікно було засунуто шторою.

Стенко нахилився, вийняв листівку з-під кахлини і прочитав уголос:

«Г р о м а д я н и!»

Ваші брати вас чекають,

Готуйте зброю!

Села повстають!»

— Ого-о-о... — протяг він і читав далі:

«Скоро загориться по всій Україні!

Об'єднуйтеся, бийте «товаришів»!

Час настав! Не спіть!

Тільки повстанням ми знищимо ворогів,

Звільнимо матір Україну, станемо вільні!

П о в с т а н ь т е!

Від імені українського народу *Токо*».

— Якийсь домашній більшовик! — сказала стара панна, недвозначно глянувши на Стенка, і, взявши в пальці жмуток волосся біля скроні, почала завивати.

Стенко буркнув:

— Не думаю. Більшовик його просто послав би в Чека з такими листівками... Нарешті, що домашній більшовик — це можливо. Але не за прокламації.

Додав по хвилині:

— Цю листівку я беру до себе.

21

У неділю десятого серпня дзвони в Рідкодубах — важко, урочисто.

Сходяться.

— Нащо дзвонять?..

— Хто скликає?

— Чимсь пахне...

А ніхто нічого.

— Понад село вузькою колією панцерник подався... Темна справа...

— Чогось на гай подався...

— Чувте?!

— О!..

А за лісом у неділю м'яко, безтурботно.

...О-то-то-то-то-то-то-то...

— Що то?!

— Кулемет...

— Де це?

Скликали, а ніхто нічого.

П'ять вершників. За поясами бомби. Зірки на кашкетах. Узялися зовсім несподівано. Чи не тому — ніхто нічого?

— Нащо дзвонять? — червоноармієць спокійно, по-буденному.

Лебідь усмішку викреслив.

— З землею... деякі з садіб не задоволені...

Юнкер із Ванькою добрий, ввічливий. Ванька теж приїшов раптово.

— Яка повістка денна, де голова комбеду?

— Він був тільки-но. Він у містечко чогось поїхав.

— Він учора поїхав... Хто це скликає?

Степко холодний, палить і дивиться зрідка спокійно з-під великих брів. Його квадратове обличчя не тенькне ні одним м'язом. Він іде між стурбовану юрбу селян, голосно вітається з якимсь дідом, дає тютюну. Сідають на дубках...

— Ти, Степко, скажи нам, що це робиться? Відколи зійшлись, і хоч би хто пару з уст. Чи, може, Крешмінського ховатимемо? Може, на поминки скликали... То де ж ваш обід?..

— А!..— Ванька сміється.— Залиште... Нічого, здається, не буде. Каламутять воду... Щось чи не хоче наша братія поставити нас під панцерники та кулемети... На нашій бідняцькій спині хочуть виїхати.

— Як-то? Повстання щоб?!

Ванька сміється:

— Дурні! Треба правду казати — колотнеча там заварилась на Лісках... Так оце й наші...

— Проти вармії, значиться?! Збирають... Ну, це хай почекають, стану я їм! Мені одно — що товариші, що Петлюра.

Ванька затягається, пускає дим.

— Гм... Кхе...— відкашлюється Опеньок, дядько років со-рока, в миколаївській шинелі з дерев'яними гудзиками.

— Одно та не одно, це ти не кажи, а піднімати бучу — не діло. Ні, це не діло. Досить із нас і граду. І так старцями підемо.

— Ну, а садиби ж як? Що з ними? Чи — забирай манатки, та й додому?!

— Я гадаю так, — каже Стенко, — нам треба самим думати, хто нам ліпший! І ми повинні дивитися наперед... А от те, що це дурниця, ця колотняча, що від неї тільки ми у розрух упадем, то це хвакт... Ех... сволочі!.. Копають.

— Але що ж це сьогодні думають, — задзвонили ж?

— Я не знаю, — каже Ванька, — побачимо. Ось піду я.

Ваня з безтурботним виглядом, як в одну з тихих просвітянських неділь, трошки розварений, з обвислими віями, входить і зустрічається очима з юнкером.

Гарменко сидить на краю сцени в гурті. Збоку біля нього Адамчук, з другого — старий офіцер із землянистим обличчям і великим носом такої форми, якби ото його зробили в два рази: спершу хтось сильно шарпнув донизу, а потім — вгору. Від повсякчасного пияцтва в нього примружені, зібрані на очку очі.

Перед Гарменком стоїть Лебідь і голосно тлумачить, стріпуючи крилами. Він у своїй широкій блузі, білих штанах, і потилиця в нього біла, поголена.

— ...одного листа мало. Брат усього не пише... Він надіється, що швидко хтось буде від нас. — І ліктями штани підтягує по-лебединому.

Гарменко прикований до місця й до очей Ванькових. Йому треба спинити Лебеда... і ніяк...

А Стенко такий спокійний, і обидва вони один проти одного зверху такі спокійні.

— Брат тепер у Києві? — питає Гарменко. І Лебідь догадується: він знає, що Гарменко добре знає, де його, Лебедів, брат. Він повертає біле пухке обличчя... і враз:

— Скажіть, а де ж це панна Зізя? Мені її треба було побачити!

Ваня встряває в розмову:

— Вам, мабуть, Владика треба було б... але ви знаєте вже, що його вбили? А Зізю я бачив, йшла з Миколою.

Старий офіцер не розуміє, він сьогодні чи не вперше у школі й не розбирається — чому це враз про Зізю.

— Почекайте... що там Зізя! Тут справа важніша. Я думаю так: зараз послати когось, а я поки приготую ваш полк. В мене є браві хлопці, я вмію.

Всі збентежені. Ванька всміхається, дивиться на Марему. Це огрядний дядько. Якось за Миколи вибився в офіцери, а коли приїжджав у відпустку, на ярмарку перед своїми селянами муштрував стрічних солдатів: «Як ти віддав честь, собако?» Солдат тягнувся вдруге: «Винуват, ваше благородіє!» Марема знімав капкети й вішав на руку біля козирка: «Стій, якої часті?»

Селяни гидували з задоволеного офіцера, їм було незвично дивитися, як стара, поважна людина з бородою тягнеться перед цим самодуром. Їм було соромно, вовничину вони знали не в таких обставинах, не в будні, не на ярмарку.

Ваня пригадує таку картину, а офіцер розтягає очкур на очах, витріщає їх. Що таке? Чому всі переглядаються, дехто посміхається й не підтримують балачки.

— Так-с, — каже Ваня і, посміхаючись, дивиться у вузьке персиісся Гарменкові, потім на вирізану усмішку Лебедя.

— Я вважаю, що це дуже велика відповідальність — брати зараз на себе долю нашого села. Селяни не підуть. Дядькові набридли гризня. А потім... Це ж непорозуміння! Ясно, що нас у запалі не помилують. Небезпечно зовсім.

— Гм... — це Лебідь.

Юнкер мовчить. Гарменко здивований: йому здається, що Ванька чув усю розмову і знає все. Зараз він схидно із своєю спокійною усмішкою каже:

— І помазав Самуїл Саула на царство.

Ванька розуміє. Це проти нього, і він обзивається.

— Тут не йде діло про те, що я таке. І вам, громадянине Гарменку, найменше про те треба клопотатися, чи призвели мене в комуністи. Тут справа в тому, що обдурений дядько потім запитає, чия вина, що його покалічили; про це найперше треба думати.

Тоді Марема:

— Закрийте плювало, інакше я вас посаджу в стару корчму!

У Ваньки холодний вигляд. Квадратове обличчя і вперта серйозність. Він розправляє блузу під поясом, потім усміхається... І виходить.

— Ти! Стенко! — з досадою кличе хтось його з гурту під каптанами, а гурт усе більшає. — Іди-но сюди, бо темно щось тут у вас, не поійнятно! — голос у дядька Опенька гадурливий, сварливий. — Якого чорта ви каламутите нами? Нащо дзвонили? Що ви робите? Вже, товаришок, он як надоїла ця лавочка! Що ви там? про панича? так нам наплювати на нього! Чи ви про те, що он у лісі сокоче... О, чуєш?.. Так тоді й нам кажіть!

— Я, дядьку Опеньку, невинний,— сміється Стенко і враз серйозно: — Товариші, діло заварюється. Мене допіру хотів заарештувати Марема за те, що я раджу не колотити людьми. Я думаю, при вас він цього не зробить... Діло стоїть так, село хочуть мобілізувати. Треба самим стояти міцно проти, а на станцію послати, щоб дали сюди загіг.

З гурту виходить Кирило Тошка. Він у шинелі, грубий, з зарослим лицем і розірваною вією над оком. Це йому надає перекошеного, злого вигляду.

— А ви знаєте, що ви наш ворог? Кого ви підманюєте? Кого ви захищувате? На кого думаете вести чужаків?! — І він кричить у вікно: — Батьку хорунжий, гей, батьку хорунжий!

У вікні біла постать.

Через хвилину на ганку Марема.

Кирило:

— Хлопці загадують уже, пішли по селу з карабінами... А цей парубчак думає йти за солдатами. Що з ним робити?

Тиша.

Марема поважно припалює цигарку.

Враз починає шуміти: приголомшені спочатку дядьки юрмою насуваються на ганок.

Опеньок кашляє, виходить наперед:

— Я так думаю, що треба було б і нам сказати... тут щось... я так думаю... а як ми не захочемо йти проти більшовиків?..

Марема великим носом повертається до Опенька й, відкидаючи полу чорного мундира так, що видно збоку револьвера, каже:

— А виходить так: хто не за батьківщину, той проти батьківщини.— І враз ніби забуває Опенька.— А ти, Кирило, бери з собою Стенка і йдись загадувати вдвох. В тебе є обріз? Бо люди є різні, є несвідомі... Іменем української народної республіки примушуйте. А ви, шановна громадо, йдись по домах, беріть зброю і як задзвонять — збирайтеся тут.

— Як-то?

— Куди ж ми підемо?

— Ми нічого не знаємо.

— Знаємо!.. Знаємо!..

Виходить дядько Калим, обтирає погорілі від недожурків вуса, насуплює густі брови, повертається до гурту й опирається на палицю з вишніни так, що поли його драної свити-ни обвисають наперед. Він дивиться перед себе.

— Знаємо! — вигукнув він, але тепер у нього маніра враз змінилася, наче така добряча душа, наче на святній бєсїді.

Сплюнув.

— Так що, кажеш, не знаємо нічого?..

Подумав.

— Бідний чоловік! Він не знає. А що ти, голодний, порозпихав дітей по наймах, а зимою і сам підеш на степи просити хліба, — ти це знаєш?

Дядько Калим ладно усміхасться.

— Гм... А я так гадаю, що ти знаєш! — хихикнув. — А ти чув, що я поховав учора доньку? А від чого тиф, як не від бараболі? Шпортаєм молоденьку, та ото тобі й обїд, і полудень, і вечеря. Ти знаєш це?

— Та вопо звісно... Град побив... Хто не знає.

— Хї-хї,— сплюнув зовсім, як у празничок на дубках. — Отож-бо то і є — град. Ще й не град буде! Вогнем спалить, знищить, як на долонї зробить, а ти ж як думав?

— Та-а...

— З'їдять казенні конї оте трипня з ярини, а худобина ж твоя що робитиме зимою? Тебе їстиме чи ти її?

— А може, виведеш та оддасиш за совєцькі папірці? Та стїни обїб'єш, як шпалерами?

— Гм... Не знаємо! Не знаєш ти, хто до цього призвів, чоловіче божий?!

Калим знову сплюнув і пішов у гурт.

Як розмовляв, стало тихо.

Зї школи вийшов статний юнкер, учитель одчинив вікно. Адамчук на ганку щось чїтко креслив словами, граційно жестякуюючи лївою рукою до Мареми.

Таки на ганок вискакує чорний, волохатий полячок у френчі й у керенці. Він запальний.

— Добродїї? Шумите для того, що ви підло обдуренї? Шумите для того, що вам засліплєно очї рїзними промовами... Не годиться! Немає гонору у вас, немає самостїйности! Хочете бути рабами? Не добре так, товариство!

— Зараз мусимо збиратися і помагати нашим визволєнцям. Мусимо. Хто не піде — я перний уб'ю його власною рукою, — і він витягає пагана. — Уб'ю! А нас, бїльш-менш свїдомих, що відчули на собі ворожий гнїт, є досить, і ми примусимо йти з нами. Хай живе вільна Україна!

Рїдкий вигук: «Сла-а-ва!..»

Дехто, не знати чому, зняв шапку, дехто пішов поза школу, попїд каштани на городи... через городи... Підходять їнші

люди гурточками, дівчата прийшли з зернятами, з хустинами в руках. Вони часто обтирають губи, хихикають у хвартухи, потім вслухаються, що говорить Гарменко, і мовкнуть...

А село якось мовчить, і коли тихо, то чути — десь далеко, може, за Деркачами,— безтурботно й невблаганно кулемет:
— От-то-то-то-то...

22

Лебідь м'яко узяв Юрка за стан і одвів убік. Він радий, що тепер балачка буде не вимушена, не роблена, усміхався. Посідали.

— От що, молодий козаче! Розгоряється повстання. Нашим селам випадає честь повстати першими.

— Так...

— Ви нам зараз дуже потрібні...

— Так...

— Ви свідомий, тямущий хлопець. Це тільки ви зможете зробити. Ось що: нам треба послати листа, щонайближче до Деркачів, для об'єднання. Правду кажучи, небезпечно. Ми не знаємо, може, в лісі є більшовики. Мені здається, ви це могли б найкраще зробити...

Замовк.

— Так... Я... я в крайнім разі зможу... Я не боюсь, але... Мені дуже неясно...

— Молодий ви, хлопче. Визволити треба Україну... тоді ми вільно зможемо розвиватися, будувати свою культуру й давати дорогу таким талановитим хлопцям, як ви... Що ви робите при «товаришах»? Сидите, наймитуйте! А у вас же здібності! Ви будете великий артист... Ви осягаєте науку, як ніхто. Ви в наймах опанували польську мову, тоді як інші роками не можуть навчитися своєї грамоти!.. Визволитись нам треба.

Юрко зітхнув і подумав: «Згоджусь. Піду ще з Степком поговорю».

— Я не про те, що мені... я думаю взагалі, що хто його знає. Але я піду. Раз мене потрібно, то я піду.

— Добре. Там ви більше дізнаєтесь. Ви посидьте, я напишу.

І от Юрко чекає і дивиться на другий гурток. Біля стіни на парті сидять Гарменко, Тошка і перед ними Марема. Говорячи впівголоса, він дивиться в очі Тошці й у лад своїм словам махає рукою, ніби підраховує щось:

— ...Скрізь на ланках, у Вільшані, на шляху поставити

таємну варту. З села нікого не пускати, коли тікає — на місці. Коли ж хто в село, хоч би цілий загін, — нічичирк. Варти немає.

— Добре... добре... добре... — згоджується Тошка й киває обличчям.

Є такі обличчя — як ліс зарослі і є як лісостеп. От у Тошки — лісостеп. На носі в нього там, де впадинка перед кінцем, руді волоски, борода невелика, але така ж нерівна — то голі місця, то зарослі. Вуса повиривані, на широкій брові прогалинка, і на оці розірване віко.

— ...Можливо, до завтра не чекатимем. Тоді, як задзвонимо вночі, всім лаштуватися тут.

— Добре... — киває Тошка лісостепом.

— ...Всі молоді й дорослі повинні йти. Коли не йде — прикладом і сюди. Коли тікає — на місці.

— Добре, — згоджується лісостеп.

Входить твердо й раптово Стенко.

— Це чорт знає, що робиться!.. Дуже небезпечна річ! Я кажу по ширості, що вас потім розірвуть селяни.

— «Товаришу»! Якби ви більше ваги мали на селі, я б вас поклав зразу, а по меншій мірі — зачинив би до льоху. Тепер же раджу вам не встрявати у справу.

— Але ж почекайте! Ви, як колишній офіцер...

— Ну, і колишній офіцер, так що ви мені?

— Я кажу, ви, як колишній офіцер, повинні знати, що нічого не вийде, що сили занадто нерівні... А відіб'ється все це найбільше на дядьках... Ви ж подумайте!

— Це не ваша справа. На станцію, гадаю, ви не підете, не раджу вам... Тепер сидіть тихо, — ви ще молодий, шкода вас.

Стенко відвертається з досадою, опускає брови.

Юрко стежить пильно за всім... Мимоволі Стенків настрій передається йому, і він так само насуплюється. Його обличчя, як дзеркало, що перед ним став Стенко.

А на нього дивиться Лебідь.

— Що?!

— Нічого... Ви вже закінчили?.. Так. Піду.

— Ви знаєте, кому дати? Там хтось керує. Саме ви мусите знайти. Підете вночі. Будьте обережні!..

Юрко йде.

— Будьте обережні, Юрко, — шепоче вчитель, — пам'ятайте: справа важлива для вас і для села.

— Добре... я знаю. Вночі!..

Стенко стоїть біля вікна і, повернувшись, проводить очима

Юрка до дверей. Коли Юрко оглядається, він робить йому знак очима. Тоді, ніби від нічого робити, черкає по кускові бібули на вікні й, не дивлячись, зсуває в розбиту шибку.

На піску під вікном записка: «Зайди зараз до мене».

23

Один тонкий, по-дитячому простий сидить біля стола і перегортає книжку, другий ходить, твердо ступаючи по хаті. Руки в кишенях, голова звисла.

— Вийшло так, як я думав: ота кімната, що тобі не раз доводилося прибирати, була їм за центр. Атож... Тепер ти розумієш, чому мене зацікавила Зізя... власне, Лебідь? Так і вийшло... Ти знаєш, що я найшов у Владиковій кімнаті? Показати?

Юрко, дивлячись у стіл, киває головою.

— Ну, пу...

Стенко підходить до скриньки з книжками, витягає закривавлений аркуш і розкладає на столі. По ньому темні смуги розійшлись гілочками, застигли бубляхами на пом'ятих місцях, якимись вередливими візерунками.

Од цього кривавого листка Юркові хочеться здригнути, але він тільки підіймає плечі і, вставши на ноги, впивається в нього очима.

І цей листок лежить перед ним, як його душа, така безпутна, така бентежна й допитлива. Колись був чистий листок, потім літери, потім кров... Паничева кров із курячого жовтого тіла.

Юрко зціплює зуби й потирає лоба. Але моторош проходить швидко.

— Ах ти ж, сукин син! Ах ти ж, гадино куряча! Собако! Сволоч! — захлинувся злістю Юрко. — Ух, і сволоч! — Пауза. — Ну, як воно вийшло?! Ах, чорт солоний...

Стенко потайний і хитрий. Він сідає на скриню, слухає. Юрко відходить од стола, починає міряти кроками хату.

— От, розумієш!.. Як вона попала йому? Таке трудне писання! Ну, але оддав... Оддав, гад. Сволоч, панюга. — Пауза. — Взяв, розумієш, і збирає таких, як сам. Найшовся визволитель... — Пауза. — Ну, оддав із кров'ю... Ха-ха-ха! З кров'ю, гадюко солона!

— Це твоя рука, Юрко?

— Це я писав.

— Я так і знав. А ти, виходить, дурень.

— Як-то?.. Та я... Я б тепер не написав так. Я знаю, що зараз це не на користь бідним... А от що цього іксплоататора вбили,— я радий, туди й дорога. Я думаю...

— Каша в тебе в голові, Юрко, а не думки. Ну, що ж ти думаєш? Експлоататора ненавидиш, а для нього ж пишеш отакі листівки.

— Як для нього?! — скрикує Юрко.

— Сам бачиш. Йому, виходить, треба було, раз тримав.

— А селяни... Проти комуни ж вони... Теж треба?

— Хто його знає... Ти поділи всіх надвоє: одні за комуни, другі — за все інше. От як.

— А я з паничем міг би в одну дудку грати?

— Сам бачиш, ти грав, а він танцював.

— Ну, дотанцювався.

— Але не в тому справа... Грали в одну дудку,— наводять на ту ж балачку Стенко.

— Да-а-а...— думає вголос Юрко.

— Ну?

— А Україна?

— А Польща? Знаєш поляка Мйонка? Сорок літ на заводі робить. Кожний день шкутильгає через село. Він буде в одну дудку з Крежмінським грати?

— Крежмінський вже ні в яку дудку не подує.

— Не випускай нитки... Так будуть вони?..

— А Польща їх...

— Потім розбереш, зразу не можна. Тут ось ця справа. Це — дурне повстання. Ми не встигли попередити, чорт його знає!.. Голова комнезаму поїхав, а оці наші «передовики» оброблюють свої діла... Я не встиг. Треба було затримати червоноармійців і заарештувати оцю братію, поки вона не передала справи до рук отого сільського активу другого гатунку, отим Тошкам, солдатам і офіцерам... Тепер трудно... але я ще думаю зібрати незаможних.

— Сволочі! Я зовсім закрутився. Понімаєш,— книжки, балачки... і то весь час...

— Ти легко віриш цій панській наволочі, інтелігенції!

— Я їм мало вірю, а ти ж! І ти нічого не казав!

— Сам придивляйся. Я знаю, що ти, як і всякий наймит, нашого духу, і не думав тебе обтісувати...

— Чорт його розбере, як на хвилях, кидає з боку на бік!.. А тільки я їм мало вірю... Я думав, коли брав листа, і думаю зараз так, що піти то я піду в Деркачі, а що я там робитиму, то це побачу сам.

— Так ти йди. Спиняйтесь не треба...

Двері відчиняються. Злісне обличчя Крежмінської:

— Прошу не стукати!

Стенко здивовано зупиняється на місці.

— В чім річ?!

— Прошу не стукати, ось у чім річ! Не даєте спочити.

— Ого! Почула своїх,— каже Стенко впівголоса до Юрка, а потім знов до пані: — Я ходжу по хаті часто, чого ж це ви, пані Крежмінська, саме сьогодні звернули свою увагу?

— А для того, що не стукай. Досить ви нам у голову настукали.

Стенко спалахнув:

— Іди ти к чорту, ми ще вам і не так настукаємо!.. Своячка знайшлася — тикати! Іди у свій гамак і гоїдайся, поки не викинули.

Пані затрусилася:

— Куди ти мене викинеш із мого дому?! Швидко на вас кінець, швидко!

Багнули двері, відскочили і знову зачинились.

— Бачиш? Стара болячка... Ну, але залишмо. Мені треба бути в селі, а ти, Юрко, знай, що ти таке. Я надіюсь на тебе. Найперше ось що: послухай, який настрій у селян. Ти підеш не лише в Деркачі! Правда ж?

— Побачу. В мене у Крижаному Ярі є дядько, (мабуть, перейду.

— Значить, взавтра по обіді я тебе чекаю. На зрубі, біля великої груші. Розвідай, як, кудою і з чим ідуть повстанці, скільки їх і все, що треба... Ти це зробиш?.. Тепер про плани наших я ось написав. Сам розкажи, що знаєш. Мені треба бути в селі...

Юрко встав... Коли в Юрка багато думок, він не може сидіти. Він ходить по великій кімнаті поруч із Стенком і хутко говорить:

— Ех, бісового батька! Сволочі... Я розумію, Стенко, я розумію...— І враз: — Я йду, ну, я йду... Вечоріє, а мені ще треба побути вдома. Я піду вночі. Мені так виходить... Бувай! — і хутко-хутко вийшов.

А Стенко подумав: «Мало толку, хапається».

...Ціпляться руки, ворухаються щелепи, Юрко кудовчить легеньку польку, збиваючи кашкета.

— Ну ж і втинок із карабінки, вичищений!

Юрко думає книжними думками: «Рослий, засмаглий хлопець, вперезаний попід верхню сорочку ладівницею з набоями, з обрізом у руках лежить за кущами... Він захищає... Він захищає...»

Юрко поводить очима. З-поміж ліз видно: на горбі стоїть межовий стовп. Він самотній і чорний на вишневому тлі неба — сонце заходить. Юрко приціляється, примруживши ліве око.

«...Хлопець враз побачив ворога... На горбі стоїть вартувий червоно-ар...»

Очі розширюються, і Юрко бачить: червоноармієць у сірій шинелі, в старому кашкеті з зіркою... І обличчя молоде, біляве, й щось таке в юнацькім вигляді любовне й радісне спадає на очі й не може прикритися суворою урочистістю. Нагадується могила тих, що «вмерли за народ», нагадується поїзд і варта на пероні.

Ні, не червоноармієць! Це стоїть повстанець і замахується на бідняцьку владу...

Юрко бачить зігнуту постать в обвислій свитці. Поруділі вуса, запалі, оброслі щоки і все обличчя, як погано виорана новина з перевалами, з бур'яном...

Дядько Калім... Пальці на спуску розтискаються, втинок тихо нахилиється в землю дулом, а Юркові очі все в одно місце дивляться. Він не цілиться. Він лежить і думає.

На кого ж він вичистив втинка?

25

Натягнув старого піджака, заткнув за пояс втинка, поправив ладівницю і швидко пішов, ступаючи через сухі купини й одгортаючи руками лози.

На землі ледве помітно почало сутеніти, а на погідному небі ясно.

Враз ніби й собаки затихли. Замовкло. Як перед грозою. Причайлось усе, тільки від станції загурчало, і швидко-швидко повздовж понад селом полетіли на чорній машині... більшовики: вур-у-р-р...

Пам'ятної неділі село чогось чекало. Пам'ятної неділі увечері село стежило за машиною в небі.

Не дивувалося.

Діловито. Мовчки.

Поза садками, поза повітками й деревами чатували:

— Куди?

— Чого?

— Чого на ліс, на Ставки, на Деркачі?

Полетів у західному сьйві, повис над обрієм, тільки як віялка в далекого сусіди:

— Ур-р-р-р...

Тихше, тихше, а потім раптом: р-р-р... ур-р... І враз:

— Г... о-о-о! — вибухнуло.

— Г... о-о-о!

— Г... о-о-о!

Шість разів.

І поплив у ясному заході. Підійпвся, заревів понад селом. Тоді з-під повіток, із садків, з-під верб — часто, широко, на три верстви:

— Бах!.. бах!.. бах-бах-бах... бах!..

І засипало...

Машина рвонулася вгору. Кулі засвистали, як свищуть до коней біля пійла. Засипало кулями в небо.

Так у неділю ввечері... серпня 1919 року Рідкодуби об'явили війну більшовикам, приставши тим до повстанців.

Дядько стояв між хлівами з гвинтівкою. Пахло пострілами. Дядько був безтурботний і усміхався так, що ріденьких біленьких вусиків зовсім не було видно, тільки блищали червоні ясна. Враз на подвір'ї Тощка:

— Ну, Артеме!.. Збирайся. Пора...

— Що? Куди?!

Біснувалися «матка боска», «матка Лиска». Дядина виїшла, обтираючись хвартухом, на поріг.

— Бити підемо... Швидше...

Видно було, що отой актив другого гатунку за звичкою хотів сперечатися, кликати прикладом, але дядько тільки світив яснами й цим обеззброював.

— Куди ви його кличете?.. — обізвалась Ксеня.

— Ну, збирайся.

— Та почекайте, що таке?!

— Повстання, Артеме! Підем, брате, всі йдуть.

— Це добре, поколошкати час, але ж... у мене господарство... Я один... Бачте, праця ж... а потім що ж?..

— Збирайся, збирайся. Соромно сидіти... Всі йдуть, а що ж ти думаєш! Твоє господарство інші захищатимуть від розверсток?

— Та ні! Я ж кажу... поколошкати треба!.. — махнув рукою. — Та-а-а-а! Ксеню, винеси тютюну!

— Та що ти видумав?! Ой божевіку ж мій та милосердний!..

— Винеси тютюну, кажу! Підем, Кирило! Не першина!
Кирило звертається до Юрка:

— Ну, а ти що ж?

— Я, дядьку, маю що робити.

— Як-то маєш?.. Закажемо дівчатам приймати сьогодні хлопців. Потім успієте... Да-а-а...

— Я маю що робити...

Кирило звертається до Артема, що зачиняє хліви.

— В тебе немає для нього зброї?

Юрко відкинув полу, загорнув знову й подався. Тільки було чути, як голосила Ксеня.

26

Він відтягав мандрівку. Хотілося бути в селі. Тому вмовляв себе, що треба йти пізно, вночі, що це цікавіше. Зараз так у повстанській одежі й попрямував на село.

Вже висипали зорі. Тихо. Не співали хлопці, не заливалися підголосники, тільки собаки з претензією вили до місяця.

Юрко пішов на другий край села до Стенка. Не треба було чи треба, але пішов.

Насувала моторошна повстанська ніч на глухі завулки під навислими вербами.

Коли переходив леваду, на вулиці почув тупіт. Кинувся бігом, приліг за плотом. І тут довелося бути за свідка справи, що запам'яталася надовго...

Тюпки їхало п'ять вершників. І враз:

— Стей!!! — голосом тривожним, непевним, але задиркуватим.

— Хто такий?

— Або що?

В загусклих сутінках блиснуло кілька пострілів, коні сп'ялися дибки, і один у френчі якимось повільно звис із сідла.

В одну мить вершників оточили. Видно було, що вони натрапили на загінь несподівано, і гвинтівок не знімали.

— Стей, бо смерть!

— Злазь!

Той замахнувся на більшовика з чорною борідкою й щироченними плечима і глухо гупнув по сідлу прикладом. І не можна було розібрати — велетень схопився за приклад... Блиснуло... гахнуло... застогнало по провулку... Метушилися коні на поводах у повстанців, юрма шуміла й матюкалася. Червоноармійців, як хвилями, кидало з боку на бік. А з хати

виносили ліхтаря, жовто світили в смагле обличчя, в чорну кучму.

Тоді й Юрко вийшов на вулицю і впізнав полячка. Нижню губу він прикусив, але крові ніде не було видно. Тільки як розгорнули френча, хтось сказав, роздираючи сорочку з темною плямою:

— В серце.

А хтось утішав:

— Не мучитиметься.

Понесли. Ліхтар спереду. Всі мовчали.

Труп червоноармійця підтікав кров'ю.

27

Під акаціями збоку, в темряві, тихо, розважно розмовляли. Був пізній вечір, але здавалось чогось, що швидко світатиме, може, тому, що сірий туман підпливав із долин і ставало все якесь білясте, як перед досвітком — тихе.

— Ну, а ви ж як?

— Та що я!.. Хай... Я коней не маю, куди мені їхати.

Юрко підійшов. Біля возів стояв дядько, не знаючи, куди їхати. Ззаду за крижівницю була прив'язана костиста рогата корова й теля. І теля ссало, аж підкидало їй праву ногу.

Високий чоловік розмовляв з якоюсь тіткою. Слоґа зрідка, поважно, як крізь сон:

— А я ото вирішив виїхати... Всесь куток готується. Не чекати ж смерті.

І несподівано з воза почувся хворий голос:

— Парасю... Парасю, може б, ти зцяпала корівчину...

Що ж ти дитині даси?.. А теля ссе...

За возом стояло дівча з дитиною. Воно слухняно положило дитину біля хворої жінки, витягнуло з соломки горнятко й сіло біля вим'я, головою відпихаючи теля. Тоді, як навшцена струна, забулькало молоко, й було чудно з цієї тихої дивної картини, обіч тину під акаціями, з цієї тихої розмови, що була як оаза в таємничій тиші повстанської ночі.

— Недобре з хворою. Померти може.

— Ні, вона вже саме гаряче перебула... Ще позавчора була криза. Тиф скоро минеться.

— А-а... то це інша справа.

І думалось Юркові: які ці люди розважливі, розмірковані!.. Що б тобі не робилося, а йому руки не впадуть.

Почали тягтися підводи з одежею, з скринями, з тифозними. На одних сміялися діти, на інших плакали, Хазяї перекидалися словами.

— Кого ви вдома залишили?
— Та підпер сіни, що там брати!
— А я ото стару залишив... Не може вона ходити..
Не боїться, каже, однаково. Та воно, може, й обійдеться так.
— З великої хмари малий дощ буває.
— А наші тато нічого не бояться. Як Петлюра йшов,
у нас на городі набой рвалися, а вони молотили в клуні...
І тепер залишилися вдома.

Це казала дівчинка літ чотирнадцяти. Вона несла на плечах щось зав'язане в рядні, й біля неї йшов десятилітній хлопчик.

— ...Кажуть, ідіть із людьми, спокійніший буду...

Соковита роса встеляла траву, коли Юрко покидав село. З краю великого саду, в пасіці, в білому великому будинкові світилося. Юрко заглянув у вікно. За столом сидів Лебідь і читав книжку. Перед ним лежали яблука, папери та фігурка смуглої голої дівчини.

28

Вузенька хуторська доріжка — з снопами не розминешся. Йшов у білясті тумани, обходив корчі, дивився в чорну смугу графського лісу. В руках в'яло повис втинок...

Ліски, ліски, прогалинки...

Входив у ліс, ніби в чорну скелю. Було моторошно, цікаво й тихо, як у воді. Щоб побачити небо, треба піднімати, закидати на плечі голову. І дерева такі високі, чорні, вичочені. Ні шелесне.

Версти за чотири від села почув — пахне водою, вогким мохом і очеретом. Між стовбурами сотався туман — Ставки недалеко. Підійшов на узлісся. Підійшов, задивився, заслухався...

Ніч біляста в лісовій заводі...

Глибокий одвічний сон. Мабуть, казки про сонні царства творилися над лісовими озерами впівночі. Чорні лапаті велетні ледве видіюють на острівках, на узліссі по той бік — їхні крони плавають у тумані. Вони турботно розгорнули синювато-ясну намітку над плесом, над очеретами, над гніздами диких качок; розгорнули й закам'янили, тримаючи піжно пальцями віток цю химерну заслону. Але скоро прийде лицар — вітер світанковий, засотає на руку покривало, стиха гойдне, прокинуться велетні, пташки й дикі качки за-

б'ють крилами... Прокинуться сонне царство і знову заспіває, заплюскає, задзвенить.

Юрко стоїть зачарований і дивиться в туман.

Враз оберейний, придушений голос:

— Хто?

Юрко здригнув, холодним лизнуло по спині. Оглянувся. В лісі за двадцять кроків сіра постать.

— Свій.

— Хто свій?

Юрко тремтячою рукою засунув під піджак втинка...

— Свій, з Рідкодубів...

— Ану, йди сюди.

Юрко підходить.

— Підем.

Сіра постать у шинелі посвистує. Безтурботно відгинає кущі, обходить ями:

— Сюди, сюди.

Камінний яр. Сходять по виступах, зарослих мохом, тріскає стіха сушняк під ногами. Почувається вогке, й пахне прогнилим листом.

На пласкуватому камені — невеличкий вогонь. Насторожені молоді бородаті, поляпані жовтим світлом обличчя. Де в кого на колінах гвинтівки й втинки. (

— Ти, Марко?

— Хто це?

— Хто з тобою?

Дехто схопився за зброю, почувши ходу.

Марко, молодий чоловік, у сірій свиті з великими буфами заду, де пришиті рукава, сів біля вогню і показав місце Юркові. Витягнув головешку, прикуруив, затягнувся, промовив:

— Стояв на березі.

Почуваючи свою важливу роль (спіймаві!), не звертав більш уваги і почав тихо гомоніти з товаришем із другого боку.

— Так ти кажеш, що комбеди потрібні... Гм... Вопо б нічого — при Петлюрі комбеди. Я думаю, що до цього додумався народний борець...

Рябий з віспи, довгоносий, по-військово му одягнений, з револьвером біля боку зразу ж звернувся до Юрка:

— Хто такий? Чого тут?

Юрко роздумував собі, що листа показувати не варто. Йому було моторошно, але він вірив Стенкові й зараз уперто думав іти проти юрби, що в неї потрапив.

— Я йду до Крижаного Яру до дядька. В нас люди вибираються з села, мій господар пішов у повстанці, а я що робитиму! Взяв і пішов...

— Так. А чому не пристаєш до нас? Парубчак уже нівроку. Соромно бути, як дівчина, боятися.

За балачкою в отамана маленького загону між губами раз за разом стинається біла, блискуча плівка слини й блищить проти вогню, як люстро.

— Ти, думаю, знаєш, за що ми повстали?

— Чув. Забили вчителя у Крижаному... Кажуть, що був проти власті... Баба якась втрутилася.

Юрко вдавав наївного хлопчика.

А губи в рябого враз затискаються, очі гострішають, вперлися в полу піджака, шия витягнулася. Юрко зиркнув: з-під поли дуло висвічує.

— Та-ак,— каже отаман.— Зрозуміло,— і відводить очі до вогню.— Так ти йдеш до дядька?.. А-га-а-а... та-а-ак...

Він думає.

— А що ти там робитимеш?

— Не знаю...— І Юрко позіхає, щоб приховати збентеженість.

— А ти б із нами пішов?.. Ти ж озбросний...

Всі зиркають на Юрка, перестають розмовляти.

— Я взяв втинка. Думає, що більшовики здибатимуться.

Отаман знову потихо і спокійно:

— Ну, а чому ж не сказав, що маєш зброю?

— Так якось...

— От що, хлопці. Цей браток ненадійний. Але він усвідомить справу й буде з нами. Ти, Марку, будеш постійно з ним у повстанні, щоб підучувати хлопця.

В лісі загуло десь далеко, зашелестіло в листі, попливло луною. Забули Юрка. Тільки Марко дав закурити... Всі встали з неохотою.

— Замість Марка для зв'язку буде Бережний. Не забуваймо, що загін із станції в лісі.

Хтось тихо промовив ніяким тоном:

— Світатиме...

Ррр! — залпом. А луною: — А-а-а... га-а-а...

Заклацали замками. Марко глянув на нового повстанця. Юрко й сам готувався. Витяг втинка, швидко перевірів набої, впустив одного в дуло.

Ррр... ррр!

— Хлопці, біля Ставків напали на наших! Тримайся купи... За мною!

Видиралися з яру на узлісся, далі побігли бігом. А хтось навпересіч. Три, чи чотири, чи десять...

Юрко почав відставати і все вбік, оббігаючи кущі. Наглядаючи за Юрком, почав відставати й Марко. Нарешті він гукнув придушено:

— Сюди, с-сволоч!

Юрко обізвався:

— Я біжу, біжу...— А втинка держав не навперед себе, а в бік, у Марків бік.

Ті, що бігли навпересіч, почули своїх і закричали:

— Держи, втекли!

Марко боявся отамана:

— Сюди, уб'ю!

Тоді Юрко зупинився, як вкопаний, прицілився пашвидку, зблизька, в упір гахнув і почув, як холодним зашаморіло по щоках. Кулею метнувся назад. Знав, що його хопляться.

Тим часом кричали:

— Он, он вони... Стріляй!..

Порнуло, кулі засвистали, зацокали навздогін втікачам... А через мить загін, що в ньому був Юрко, вистрілив поламаним випалом:

— Рр... р... ррр...

Обілляло окропом, шарпнуло вперед, зразу осушило в роті... Юрко ступнув кілька кроків, а ззаду гуло, бігло, віддалялося...

29

Наталя сиділа на тирсі сама в курені, що був захований в каміній видовбині. Вона не спала цілу ніч. Матушка пішла до попа й не верталася з неділі. Було так страшно! Так трусила лихоманка й шарпало нерви, коли ліс починав гудіти і стогнати.

Світла не світила. Прислухалася до темряви, впирає очі в двері, підперті кілком та каменем. Тремтіла, обгорнувши коліна руками. Враз швидкі кроки...

Глухо хтось у двері циюлотками: стук, стук, стук... стук... І знову, і знову... Прикусила губу, на голові зашелестіло волосся.

Стук, стук, стук...

— Наталю!

Кинулася, підважила й одсунула каменя:

— Ти, Юрко?!

Юрко вточився.

— Чого ти тут?

Вона чує голос із кутка з постелі:

— Світи, Наталю... Я не знаю, що зі мною... Швидше світи!

Блиснув сірник, засвітила лампу, глянула: Юрко без піджака, й сорочка мокра, порвана. Великі очі й вигляд божевільний... На блідих щоках чітко видно червоні плями від пальців, замащених у кров.

— Подивись... Я не можу... я не ворухитимусь... може, я вмираю... Наталю!.. Мила Наталю...

Він обливав сухі губи й заплющив очі.

Наталя поставила лампу на колоді, вона зрозуміла. Вона побачила, що ні питати, ні плакати не треба. Жіпоча меткість у таких справах зробила її обличчя враз затурбоване й діловите.

Дівчина швидко розірвала донизу на Юркові сорочку, здійняла ладівницю, розпоролла пожем нижню сорочку, стягнула з правого рукава й хотіла зняти з лівого, але Юрко заметушився, закричав. Довелося обрізати рукава. Груди були закривавлені з лівого боку, але рана, велика й опухла спереду, була на тім м'язові, що з'єднує руку й груди.

Наталя погляділа в себе, пробуючи, чи там кість, і намагаючись дізнатись, чи зачеплено лопатку. Потім дістала білого перкалю і вати з матушиної ковдри, забишувала, як уміла, накрила і стала на коліна біля постелі, дивлячись у Юркове обличчя.

Він був стомлений, в'алий. Заплющив очі, ворухив губами, облизував їх язиком. Наталя метнулась, дала молодого квасу з ложки. Юрко випив і розплющив очі.

— Наталю...

— Чого?

Мовчав і дивився, загубивши думку. Видно було в очах пекучу гарячку.

— Наталю...

— Чого, Юрасю?

— Дуже?..

— Ні, не дуже. Швидко загоїться... В руку.

— Ти не втішай... У груди?

— Ні, трошки під пахву. Тільки крові зійшло багато, тому ти такий слабкий. Ти тихо... спи. Не болить, правда?

Юрко знов заплющив очі. Наталя гладила русяве м'яке волосся. Обережно, щільніш укривала ковдрою і так і стояла на колінах.

Юрко знову промовив:

— Наталю... добре...

— Атож!.. Тобі добре! Ти заснеш, потім не будеш хворий. Ось прийдуть матушка, як розвидниться, вони знають, що прикладати до ран. Ти невдовзі встанеш.

Коли Юрко почав засипати важким, тривожним сном, дівчина, так і залишаючись на колінах, простягла руки над постільлю до чорного образу й почала тихо шепотіти: «Господи, поможи доброму, милому Юркові... господи, поможи Юркові...»

Ліс зрідка лунав вибухами.

Світало.

30

Повстання рухається наперед.

У понеділок у лісі вже тихо, тільки далеко в Рідкодубах гунають гарматні, та в погідний полудень далекою свічкою горить чиясь хата, що набом запалило.

Свята Марфа порасться з явшею. Наталя сидить смиренно в кутку, тільки прозористе обличчя здається ще блідніше у чорній хустині на лобі.

Юрко лежить навznak. Рану йому помазали якимсь ділющим маслом, листям і зав'язали двома тонкими рушниками. В нього гарячка. Ніздрі ворухаться, білі проти загорілого обличчя губи шерсткі, сухі, й біля рота викреслилася чітка рисочка. Очі блискучі, запалі, й це надає йому якогось мужнього вигляду.

Тихо.

— Матушко... А може, чудо? Може, рани не стане?

Матушка кладе ножа, підгортає трісочки під пательню, обертається до Юрка. В неї солодкий вигляд, і ця терпка солодкість у тому, що довгий ніс її робиться зморщений, нижні вії вона якось по-курачому піднімає, не то усміхається, не то глузує. Мова в неї м'якенька, повільна, побожна.

— Ні, сину, ти грішний, і всі ми люди під хрестом грішні. Бог тебе покарав, бог і на ноги підведе. Потерпи, сину.

Юрко ледве помітно всміхається і повертає голову до стіни.

Наталя, підпершись долонею, дивиться на нього, потім встає, хреститься, виходить.

Знову тихо.

У віконце з одною шибкою падає ріденьке м'яке світло, почувается, що десь сонце на спочивку. Зрідка стогне

хворий, тоді матушка, що стоїть до нього спиною, накриває скатеркою гроші на столику і звертається до Юрка:

— Що тобі, сину?

— Мучить мене... Досадно.

Швидко входить послушниця:

— Матушко, ось ідуть із Рідкодубів. Хай зайдуть?

— Скільки?

— Двоє.

— Поклич, доню.

Наталя виходить і швидко повертається з двома хлопцями років по двадцять п'ять.

— Добрий день.

— Слава Ісусові. Сідайте, любі мої. Ну, що там робиться? Розкажіть,— питає матушка, благословляючи правою рукою.

Хлопці зацікавлено розглядаються по хаті.

— Е-е! Нащо воно здалося оце! Розбігаються, не буде толку.

— Недобре, воїни Христові!

Мовчазний чорнявий парубок крадькома всміхнувся до товариша, а перший в'яло махнув рукою і кахикнув. Було видно, що повстання таке ж в'яле й безсиле, як ці хлопці, таке ж розкидане, як ці повстанці. Вони недобре розуміли, чого добиваються передовики, чого треба.

— Та що! З панцерників б'ють. Глушать, як рибу в ополонці. Зараз погнали степом. Вірна смерть,— кому хочеться!

— Коли візьмуть станцію?

— Та-а-а... зранку мало не взяли — обхопили. Панцерники відійшли, а потім комуна піддала сили, і наші втекли. Зараз за насипом лежать.

— У нас витрачено набої... Не один у вісках залишився...

— А це хто, хворий?

— Повстанець. Уночі в лісі ранили...

Парубки переглянулись і замовкли. Було видно, що хочуть щось сказати, потім один попросив води.

— Зранку не їли...

— Яблука є... хліб... Доню, дай поїсти.

Було неприємно й скучно. Тому що тихо в лісі, як упівніч, і тиша в курені здається ще тихіша, ще напруженіша.

31

Гарячий південь у лісі.

На теплому камені постелено сухе сіно і рядно. Юрко лежить на правім боці й жагучо почуває на собі сонце. Йому то холодно, то млості б'ють і виступає піт на лобі.

Біля Юрка сидить бліда черниця, тримає за руку, розказує про життя в монастирі, потім замовкає і дивиться на обрій. З кам'яного горба їй видно далеко в полі могилу. Вона все пильніше приглядається, розмовляє і знов приглядається.

— Наталю, не можу я у вас... Як би це переказати дідові, щоб прийхав. Не вилікує мене матушка, а в нас є фельдшер у селі... Там би швидко.

— Я скажу, щоб матушка переказали. А болить тобі зараз?

— Не дуже, тільки млість.

Юрко часто повертається, стогне, розкидає руками.

Наталія вдивляється. Ближче поля, в широкій долині Рідкодуби... Що ж воно значить?! Вона встає. Прикладає долоню до лоба, потім сідає і щось думає напружено... Вона вагається.

— Юрко...

— Чого?

— Ти знаєш... ваше село... горить.

Юрко мовчить. Тільки брови насуплюються...

— Іди сюди. Поможі встати, — обзивається потім.

Вони стоять на горбу і дивляться задумавшись. А дим заволікає обрій. Червонавий, прозорий дим. Над лісом блакитну памітку розстилає, розгортається.

Палахтять полум'ям широко розкидане село...

Потім починається стрілянина, хаплива, раптова, і зрідка глухі вибухи. То на горищах рвуться бомби й скриньки з набоями, а іноді й гарматні.

— Що робиться, що робиться!.. — шепоче Юрко. — Там пекло зараз.

І, здається, мовчить весь район, дивиться й вирізьблює в пам'яті день — полудень, коли палахкотіли Рідкодуби, велике село в лісках, коли розривалися дахи тими набоями, що під собою ховали, випалювались, — Рідкодуби спокутували гріхи перед робітничою владою за своїх проводирів. Широке, розпластане село страждало з самокатування, сотнями куль і набойів, наготованих для когось, стократ саморозстрілювалось, і жило, й мучилось, щоб вийти чистим із вогню, як міфічна птиця фенікс, — чистим і відродженим.

— Хай горить, інакше як же...

У середу на світанні приїхали свята Марфа й дід Гармата. Старий тільки глянув на Юрка, мазнув рукою по гримові—бороді—й нічого не промовив. Юрко всміхнувся хворою, скривленою усмішкою.

— Приїхали, діду?

— Та приїхав.

Він глянув у вікно й закричав так, що всі здригнули:

— Тпру-у-у-гов! Не здохла б ти!..

А матушка слізно розказувала:

— Підійшла я з цвинтаря, а батюшечка лежать на сходах, і кривці святої калюжа під головою. За всіх нас покута. Горе тяженьке. Помолися, доню!

Наталя склала руки хрестом.

— Матушко, перше поможемо Юркові виїхати... Я потім молитимуся.

Юрка підсадили на воза, вистеленого рядном по м'якому сіві. Дід поправив упряж...

— Но-о-о!

Коні шаршнули. Юрко болісно скривився. Наталя стояла збоку біля воза. Вона спалахнула:

— Діду, помаленьку! Не шарпайте, ви ж його затрясете!..

Гармата обернувся до Юрка і співчутливо глянув на нього.

— Що, болить?

— Нічого. Тільки помалу, а то рана роз'ятриться ще гірше.

— Я з вами поїду до узлісся! — сказала Наталя. Вилізла на воза, сіла біля Юрка і звисла ноги з полудрабка.

Юрко вдячно усміхнувся, дивлячись у погідні очі.

Лежав як у чаду, з жаром в очах і на щоках. Мигало сонце в очі кружальцями крізь листя, і, як крізь сон, вабливий і солодкий, близько так Наталя почувалась, тепла й ласкава черниця.

На узліссі вона злізла й сумно оперлась на березу. Треба було вертатися в чорну пущу, треба було покинути любого товариша й сидіти з матушкою... і молитися за батюшку.

Ім обом було жаль, жаліло одне одного.

Село було буденне і святкове. Тинялися люди вулицями, городами. Інші лаштували курені, інші раділи, що їхні хати zostалися.

— Підкрадаємось ми, чуєте, кукурудзою з-за хліва, дивимось — стоїть наша хаточка цілісінька, не згоріла... Тут я так зраділа, так, кажу вам, зраділа, що й у долоні плескати захотілося.

— А моє погоріло. Ми вже й роздумували — дерева тріхи є, а то підвезем, якось воно буде, що людям, те й нам.

І було дивно, що люди ніби такі безтурботні. Ніби звикли, привчилися віками не плакати, не галасувати, і кожний так: якось воно буде! Не в одного мене згоріло! І з першого ж дня за сокиру, розбирають недогарки, викопують яму, везуть глину, напинають курені.

Село відбудовується.

У дядька Артема ворота стояли зачинені на клямку й на замок, а парканів і будинків не було. Збентежена Боска бігала на пожарищі й гавкала з подвір'я, з-за воріт.

Юрко подивився на велике попільнище, на садок, що так рано пожовк і зів'яв, і подумав: «Все погоріло, все: і «Історія Востока», і Міцкевич, і Гарменкові книжки про Січ Запорозьку, і все господарство».

— Діду, а чому це в дядька нікого нема на подвір'ї?

— Забили дядька. Вмер на посадках.

Юрко нічого не сказав. Тільки подумав: «У кого ж я тепер служитиму?»

В Антона біля груші була прив'язана телиця, а діти щось витягали з попелу, з-під перегорілих вальків. Антін сидів, щось лаштував у хліві, побачив Гармату й вийшов до обгорілого плота:

— Ідеш, Юрко? — кисло промовив він. І була тяжка докора в його обличчі. Юрка він теж вважав за привідця. — Бачиш, яке красне тепер у мене господарство!

— Хто ж винен. Підвели добрі люди!

— Отож-бо й то.

— Ти був у лісі?

— Та ні. Діти були в лісі. Я не тікав.

— Ти бачив, як тебе запалили?

— Не мене — я бідняк... Вони багатіїв палили. Моє від Грицькового зайнялось. Близько ж. Тепер хлів один zostався. Обмастимо та й зимуватимем... Казав я тобі — не треба...

— Ти, Антоне, не знаєш! Ти не знаєш!.. Рухаймо, діду.

В тому провулку, де забили полячка, в одній хаті згоріла тифозна жінка. Біля корчми лежало два трупи, і ніхто не турбувався десь їх подіти.

Пожарища тільки зрідка чаділи, а маєток Крежмінської ще догорав полум'ям.

На гарячих вулицях снувався дим, було по-осінньому жовто й сухо, як у пустелі. Навіть пісок, якийсь пересушений, скрипів сипучо й глибоко під колісьми. Поторіле село мало в собі щось східне, жовто-червоне, змахувало на киргизькі степи, а чорне пожарище виглядало аулом. Юрко згадував раз за разом свою «Історію Востока».

Заплющив очі в гарячці, бо й здорова людина, перейшовши навздож селом, під пекучим ранішнім сонцем, у диму й густому пахові горілого, робилася розварена і млява. Наче крізь сон було чути замерзений голос. Хтось важко йшов, нагинаючись по піску біля воза.

— Попадеться ж він у руки один з другим! Ми їм дамо повстання! Сволочі ледаці! Петлюри захотілося! Робити неохота... — Лаялись у матір.

— Гарменко, кажуть, десь зник?

— Та зник, а ту собаку, Тощка отого, ранили.

— Забити його мало, косу хворобу!

І по всьому селу питали:

— Що, внука везете? Хворий?

Дід пояснював, що попала випадкова куля, і тьохкав на коней:

— Но-о-о!..

— Що, поповими?

— Та поповими. Своїх не маємо, не дав господь.

— А, дасть... На ярмарку треба купити.

— Но-о-о-о!..

34

Душно.

А день же то, як рік!

Перед очима стріха й павутиння, а повернешся — сіно в очі, повернешся знову — і знову стріха й павутиння, і горобці шмигають, метушаться біля гвізд... І знову повернешся... Сотню разів.

Виглядає Юрко у пшарину на сонце — коли б спустилось сонце! А потім — заходь же, заходь же скоріше!.. А потім молодий місяць — коли ж ти зійдеш?.. Коли ж буде світанок? І знову чекає хлопець дня, вечора, ночі.

Колись пас корову. Тоді було скучно, тоді чекав, як сонце стає на спочивку, міряв тінь, відзначував на піску й тукав до пастухів через жито. А коли лежиш ранений у половій шпичині, тині не можеш міряти кроками і ні до кого тукати. Довгі тоскні дні.

Через день приходять високий підсліпуватий фельдшер. Він говорить дуже поважно солдатською мовою, починає мучити, розв'язує і гладить пальцем рану, чимось мастить, зав'язує і йде додому.

Зранку, як надворі почне світати і прокидаються люди, Юркові тоскно лежати. Тоді він кличе:

— Діду!.. Діду!..

Старий прокидається на засторонку, встає, починає молитися. Він підгортає сіно, відчиняє браму й то нижчим, то підголосником виводить, то тихо й повільно, то голосно і швидко:

— Богородице діво, радуйся... радуйся... ра-а-а-дуй-ся... благодатная, господь із тобою... і-і-і... господь із тобою... — Потім знову говорить довго про його кості і язик його, повторюючи по п'ять разів. Юрко не знає, чи дід забуває далі слова, чи забуває, що він молиться, і думає про що інше, — не розбереш. Тільки чуєш: «язик мій, язик мій, язик мій» — і кінець слова завжди швидко.

Потім Юрко хоче розговоритися з дідом.

— Що ви сьогодні робитимете?

Юрко знає, що дід почіпляє колодки свиням до шиї, щоб не розбігалися від погорілого господарства, потім везтиме ярину й складатиме недалеко того місця, де згоріла попова клуня, потім прийде до Юрка, подивиться, мовчки внесе свіжої води і знову піде поратись по господарству. А як зійде вечірня зоря, в темряві ходитиме током і довго вимолюватиме про кості свої і язик свій.

Тепер дід каже гадурливим, горляним голосом:

— Піду от, поскидаю ломаччя, коням дам...

— А далі? — питає Юрко.

— А потім прийду до тебе... А ти що? Їсти хочеш?

Юрко знає, що дід одвик белапати, і шукає причини, щоб вийти.

Гармата приносить од сусіди пляшку молока й хліба. Юрко освіжується після довгої душноної ночі, скривлено відвертається до стіни й дивиться у шпарину.

Якимсь дивом попівський будинок не згорів, а все господарство пішло з димом.

На ганку стоїть чорна попада, покивує головою, кличе Гармату... Подвір'ям ходять індикки, белькочуть, дмується частіш, ніж звичайно... Церковний титар іде без шапки, цілує попадаю в руку, тоді попада починає чомусь плакати й розказує, що кров на сходах не можна змити... Святі батюш-

ка хотіли спасти святу чашу та золотий хрест,— боялись, що згорить церква,— і забили батюшку за добрим ділом.

Староста, від нічого робити, гладить широкую пишну бороду й волосся, розчісане під макітерку. Потім хреститься, щось тихо бубонить.

Тоді матушка каже:

— Поїдем із цього проклятого села. Нічого нам тут робити.

Матушка знає, що гончарі вже попитують на селах за батюшкою, і їй доведеться вибиратися однаково.

Титар так собі, між іншим, закидає про стіжок вівса, чи не можна б купити, а коли матушка закопилює нечувану ціну, він жалується, що не має стільки й може дати половину. Але матушка не може віддати «свої праці» за півціни...

Вони скриплять сінними дверима і йдуть до хати.

В обід знову приходять старий Гармата, і Юрко знов починає:

— Діду, а царства небесного не буде! Погниємо ми всі й ніякого неба не зпатимемо.

— Говори...

— Так, так, діду. Не буде. Де той бог! Де той рай! Всі ми тільки з тіла, й ніякої душі нема. Згниєте, діду, і спини не попарите на гарячій черепі.

— Кості мої, кості мої, кості мої...

— Тільки кості й залишаться.

— Язык мій, язык мій, язык мій.

— Язык також згниє... Ви як думаєте? Бога нема, бо якби він був, він не дав би забити попа, він би захистив людей від пожежі. Він же, кажуть, милосердний?

Дід перестає молитися. Він дивиться в зачинену браму, обіпершись на дрелі, такий худий, виснажений, заgrimований. Перед очима в нього порожньо й сумно.

Дід не знає.

І Юрко не знає.

Понад повітку шугають ластівки, в полудень гудуть мухи й оводи, і хтось у полі співає, тільки чути: а-а-а-а-а...— і тягнеться довгий день, як рік, а їх двоє, збентежених часом і людьми,— дід і внук. І дід не знає, чого йому чекати, а внук не знає, куди піде він, що зробить, де його дорога.

Дід подав праника, що валявся на току, і припіс паперу. Юрко написав Зізі кострубатого, нерівного листа.

«Шановна панно Зізю!

Смію вам написати, хоч ви панна, а я був ваш наймит.

Я лежу у поповій клуні і дуже мені скучно і нема що читати, а коли не болить рана, то дуже скучно й хочеться щонебудь прочитати, а ніхто не приходить до мене і нема в кого попросити, щоб дав прочитати хоч яку книжку; коли ви буваєте тепер у школі, то зайдіть, будь ласка, до попів і передайте мені якусь книжку. Я вам скажу велике спасибі, а хоч передайте, як самі не захочете зайти. Просив би вас найшвидше, бо мені дуже бував скучно й нічим одвести душу. Читати дуже хочеться.

З тим до побачення.

Знайомий вам по просвіті *Юрко Гармата*».

Просив старого однести ввечері до школи й дати панні. Дід довго бурчав, бубонів і, нарешті, відніс. А другого дня надвечір прийшла Зізя.

Юрко спав.

Він не чув, як тоненька, росла дівчина з маленьким породистим обличчям тихесенько відчинила двері з садка, заглянула, увійшла і знову зачинила. Потім потихеньку вилізла на засторонку сіна й сіла обіч спереду. Довго дивилася в гаряче, болісно-рум'яне лице, оглядалася, чи ніхто не йде, потім поклала пальці на плече й поворошила ними.

Ще ніби кризь завісу, зі сну побачив знайоме обличчя з усмішкою і так зрадів!.. «Вона таки прийшла і принесла книжок! Буде що читати. Там про людей, про море, про війни. Про те, як любляться, як їздять, плачуть, радіють». Все це разом майпуло в голові.

— Зізя!.. — аж скрикнув і зразу підвівся на лікоть. Потім сказав, усміхаючись: — Вибачте, що я так... Я дуже радий, панно Зізю... А де ж книжки, панно Зізю?

А Зізя всміхається:

— Нічого, можете так називати, просто Зізя. Ми ж тепер усі пролетарі — в нас усе погоріло, і ми живемо тепер в оранжереї. Я тепер оранжерейна квітка, як каже Адамчук. Живу між пальмами й розами і ходжу по шовковій траві. Знаєте, так чудно: йду звідки — лежить мамуся за склом, як у вітрині. В нас же велика оранжерея, ви знаєте. Наше помешкання називають тераріум. Це де за склом тварин роз-

водять усяких. Книжки? Книжки теж погоріли. Що залишилось од розгрому, все погоріло. Я вам дістала. Ось «Обломов» Гончарова — є такий письменник, а це Лєскова — теж цікаво.

— А потім ви ще принесете, а потім ще... так, панно Зізьо? Або вже передайте ким.

— Та я можу й сама, чого ж!

— Ви мені другий раз книжок п'ять принесіть, щоб вам не ходити... В мене стільки тепер часу, і ніхто не гонить до роботи — читай скільки хочеш.

І Юрко подумав: «Як добре, що мене поранено», — і усміхнувся на свою дивну радість.

Зізя посиділа в Юрка довгенько, а коли збиралася йти, він жалісно дивився вслід. Знову бути самому, знову дивитись на павутиння і слухати дідові молитви, виглядаючи у шпаринку поміж заметини! Передумував, що розповіла. Чомусь підкреслила, що в Марєми на руках були золоті обручки, як убили його. Думки плутались у голові: чомусь докопувався у пам'яті, чи бачив тоді в школі в Марєми обручки, чи ні... Розповідала, що розстріляли Тошку, що мати її захворіла після Владикової смерті й чомусь боїться вожка, тікає, як де побачить.

Юрко питав за Лебеда. Лебідь тепер не ходить до них. Зустрічала в просвіті, каже, — веселий і свіжий мед качає. Тепер до нього в чергу стоять за медом. Адамчук так само грає ролі закоханого.

— Він чудово грає! — захоплюється Зізя. — Він справжній артист! Ну, але ж він був у станційній трупі. Ясно!.. А просвіта дістала нових костюмів. Нову декорацію намалювали — ліс. Трохи не схоже, але й так гарно. Хоч не сіро.

Зізя дуже радіє з цього.

Юрко радісно здивувався, коли через день знову прийшла Зізя. Прийшла, всміхнулась і сіла. У вишиваній сорочці, назад пов'язана терновою хусткою, підпудрена.

— Здрастуйте! — затримала пальці в своїй маленькій ручці й потиснула. — Я скучила за вами. Прийшла оце в просвіту, не вібравись ще, то я до вас... Я вам не перешкоджаю... Юро?

Мовчав і запитливо дивився в її очі. Потім ніби пригадав:

— Та що це ви?! Тільки книжок я ще ж не прочитав...

— Я не за книжками. Я так... Ви не турбуйтеся, думайте, що мене нема... Я просто прийшла, щоб вас трохи роз-

важити... Ви знаєте, Юрко, що ми зробимо? З вечірки я залишила в батюшки мою гітару. Хочете, я принесу, пограю?

— Справді, Зізьо... Принесіть! Йй-бо, принесіть!..

Самотньому, хворому Юркові здавалось за щастя послухати музику в спокійну годину серпневого надвечір'я у клуні на засторонку. За кілька хвилин Зізя вже сиділа з гітарою на колінах, перебирала тоненькими пальчиками струни. Шукала пісню, а звуки були чітко окреслені, — як камінчиками пересипала ними, і з тих різнобарвних звуків виплило щось знайоме — якийсь мотив — і вилилось у пісню. Зізя грала «Де ти бродиш, моя доле»...

Юрко зітхнув і повернувся з боку навзناк. Зізя схилила голову, дивилася йому в профіль.

Десь із поля йшла чи не остання передосіння громовиця і зрідка над далекими селами гуркотіла, м'яко, перебирчато, всупровід гітарі — ніби хтось сипав легкими пальцями по басових клавішах і замовкав.

Вечоріло.

В одхилену браму в садок було видно, як зрідка хлюпав у листя вітрець і вивертав його навиворіт, та й верби од того посипали сріблом. У повітрі свіжіло, а сонце з-за сніжної хмари світило червоно з фіалковими тіннями. Півні били крилами, дзвінко кували.

Зізя здійняла пальці з струн і запитала:

— Ви вже кохали когось, Юро?..

А Юрко повернувся до неї обличчям, вражений тим, і не знав, що казати. Було йому якось ніяково, — голо ті слова прозвучали. «Як на репетиції», — подумав. Але згадалась Наталя... і захотілось не розповідати, а так пагадати ті дні, коли, не знаючи, чи можна підійти до куреня, сидів далеко і приглядавсь з-за дерев, чи не вийде дівчина в чорному, хоч би подивитись здала з дитячим острахом, — і того досить. І хотілось комусь розказати про той перший поцілунок, що його бачила лише вивірка. Як же тоді було!.. Тепер усе це в рожевому тумані... Десь там, може, Наталя стоїть зараз, обійнявши рукою дуба, а тут Юрко і оця панночка з оранжеї промовляє, як на репетиції. Од цього робиться тужно за Наталею.

Пішла якось чудно думка, і Юрко сказав:

— Як у вас не буде часу, то ви книжок можете передати... ну, хоч через Катерину... А про те — я не смію казати. А ви кохали?..

— Я?

Далекою гарматою грюкнуло над полем.

Перебирала рукою хвартуха із фалдамп, сказала, як на репетиції:

— Я люблю вас, Юрко...

Юрко збентежився, сів.

— Ой, залиште, панно Зізьо!.. Ну, що ви кажете?! Чи смієтесь? Наймитом вашим був...

— А хіба ж так не буває?

«Про н'єси думає»,— промайнуло в Юрка.

До повітки підходив дід, лаявся грубим голосом до свині чи до собаки: «Пішла геть, бодай ти здохла!..»

— А чого ви... Хіба не хочете, щоб я приходила?..— запитала Зізя, згадавши попередні Юркові слова.

— Та ні, ні... мені тільки за вас ніяково... все-таки ви...

— Ой, залиште, Юро. Ми — просвітяни, от що, я й ви. Ніколи так не кажіть... Всі ми робимо на користь... Україні...

Знову вдарило за селом, рвануло стріху рвучким вітром. Садок тривожно шелеснув, загомонів. Зізя нахилилась до шпарини, потім підвела голову, поклала пальці на струни...

Щось знайоме війнуло з гітари. Не то щось гарне защемило в грудях, не то заболіло... чи тому, що давнє, напівзабуте. Думка звела брови Юркові над переніссям. Ніби запитував, дивлячись в очі: «Де це чув? Коли?»

А Зізя відповіла тихою натхненною піснею:

За Немап, за Немап,
Дзіфчино ти мѡл...

І враз гостро згадав: «Панянка». Відчув. І захотілось сказати їй щось неприємне. А вона впізнала його настрої чи, може, згадала, що був Юрко за наймита їй тоді, як співала цю пісню,— замовкла. Юрко мовчав. Було трошки ніяково.

— Піду. Засиділась. Вже, мабуть, наші зібрались.

І вийшла швидко, потиснувши перед тим руку.

36

Ішли тижні.

Рана загоювалася дуже повільно. Вона то затигалася трошки, то ятрилася знову. Юрко виходив у садок, сидів на колодках проти ласкавого осіннього сонця і дивився навкруги то занадто блискучими, то туманними від жару очима. Передумував якісь безвільні думки. Вони самі припливали й одпливали. Так у весняну повінь ріка несе і проносить усе те, що попало в її лоно. То повстанці проходили перед очима, то враз чітко ставала Наталя... З тоненького обличчя голої фігури, що в Лебеда на столі, враз вимальовувалось Зізине обличчя і раптом зникало, замінившись іншим... Спо-

кійним простим поглядом дивився Марко. За цей погляд чіплялась думка й не хотіла відірватись од нього. Хотілось, щоб він не зникав з-перед очей. Це було важко й гірко. І цей полин ставав іноді смачний, солодкий. Тоді Юрко враз широко розплющував очі й тихо лаявся:

— Теж іще! Подумаєш! Розкис за якогось собаку! Не підставляти ж було грудей під його кулю!.. Бандит! Ти думав — пожалію чи побоюсь? Не дуже, брат! Встань, то знов угрблю.

І глибоко в мозку ворухилась думка, що Марко-повстанець не був бандит, що Марко мав десь, мабуть, у Деркачах маленького хлопчика й жінку. Мабуть, любив посидіти на призьбі, покурити й у свято ходив на десятину радіти з ниви... А то ще й про комбед говорив — щоб при Петлюрі завести. А комбед — то це ж як Стенко? Що ж це за плутанина? Стенко — комбед і Марко за комбед; той так, а той так; і Женьо за Україну, і Юрко, а Зізя каже: «Ми на користь Україні»... А Стенко теж за Україну, та не так якось. Стенко й Марко десь-то одного калібру, люд робочий, а от Владик і Юрко різні... за одно... Яка вона, ця революція! Ех, яка революція! Зізя каже: «Ми — просвітяни». Теж іще — «ми»! Брата ж твого угробив, сукина дочко, чого ж ти гнусавиш своїм панським голосом — «ми»? Виходить — їм не дуже-то вірити. Просвіта — це тільки так, і (з цього часу Юрко буде слухати «їх», примружуючи очі і кривлячи трошки рота...

І Юрко мимоволі зробив презирливу міну на обличчі, уявляючи, що розмовляє з Лебедем...

Так самі собою проходили думки в голові, сортували людей, сортували Юркові почуття, розкладали по окремих шухлядках...

Осіньними сонячними днями одстоювалась душа, як вода у склянці, й чистими чіткими гранями кристалювалась натура. Кристалювався хлопець для життя, для роботи й змагань.

37

Раз увечері вийшов Юрко в садок і побачив з-за кущів ясну пляму червоного, знизу світлого диму. Зразу догадався: горшки хтось випалоє. Пішов повільно садком, придержуючись рукою за гілляки розлогих яблунь, перейшов через дорогу й зулипився на сусідньому городі в темряві, як бувало в дитинстві.

У круглій ямі позад горна, вибитій, як черинь, рудою глиною, спинами до Юрка перед ясним жарким полум'ям сиділи хлопці. Один, обійнявши коліна, дивився у вогонь, другий, одкинувшись назад на лікоть, пускав кільцями дим, а третій, сміючись, щось розповідав.

Юрко засвітав якусь пісню і підійшов до горна. Ніхто не повернувся, тільки той, що розказував, примружився в темряву, не перестаючи приправляти своє оповідання лайкою.

Юрко поздоровкався і ногою торкнув середнього хлопця.

— Дай же сісти проти вогню.

— Та сідай. Що, змерз?

— Та, може, й змерз. Бачиш, що навоював та й пошусь тепер, пішло б воно все...— послав по-парубоцькому. А заговорив сам про це. Знав, що заговорять інші.— Хто дає закурити?

— Так, кажеш, навоював? — питає парубчак у камізьельці, зморщивши розрум'янене обличчя і одною рукою відкпдаючи з очей чуба, а другою подаючи кісета.

— Та от же. Довелося.

— Тошка забрав чи сам пішов?

Юрко коротко розповів, позиркуючи назад. Марема послав із листом, а він не пішов і перебував у лісі. Потім повстанці хотіли забрати — втікав і поранили.

— А мене б ото не послав Марема, — сказав парубок у камізьельці, а той, що оповідав щось веселе, не повертаючи од вогню маленької голови з вузьким лобом і маленьким задертим носиком на смуглому обличчі, пояснив:

— Чудак ти, — він же в просвіті. Організація, значить. Вроді як партія.

— Як-то партія? При комуні та ще й партія?

— Та не партія, а так. Верх, можна сказати, в селі. Там же вчені все, а Гармата в покоях довго був... Там паничеві чоботи чистив та Зізьку забавляв, а вони його за те вчили.

— А забавляв? Ні, ти по совісті, Гармато, — забавляв?

— Та ну її!

— А вона, знаєш, хоч і не показенька — на глисту скидається, а в темряві нічого дівчина...

Довгий парубчак у старій керенці над великими сірими очима лежав посередні, одкинувшись на лікоть, не зводив очей з вогню і в якімсь філософським настрої потягав цигарку. В нього були низькі — долинами — щокни, широкі віздрі, як у мурина. Довга верхня губа виказувала в ньому трохи розхлябистого хлопця, зате роздуті віздрі й спокійні вперті

очі надавали йому такого вигляду, що ото кажуть: «Цей може!» Він заговорив несподівано, не ворухнувшись, не дивлячись на Юрка:

— От ти там передавав письма й ото в просвіті... А скажи мені, як ти смотриш на вигляд життя? — сказав і перевів очі на Юрка.

Юрко затягнувся, цвіркнув на дрова, повернув голову й тихо запитав:

— Як-то?

— От так.

Помовчали, думаючи.

— От, скажемо, хто зробить добро человечеству: комуна, Петлюра чи хто?

Юрко замислився. Потім тихо, задумано сказав:

— А чорт його знає.

Парубок у камізьці зпову тріснув чубом і, обернувшись, серйозно запитав:

— Хіба ж це без пів-ока можна розібрати?!

— Та воно без пів-ока дійсно не розбереш... А я от так думаю, що комуна хоче дати человечеству любов, ласку і братерство. Он як. Соціалізм — це любов, ласка і братерство. Скажу я вам, хлопці: Комуністична партія — це ті люди, що ввійшли серцем в серце один одному. Серцем у серце — розумієш? Значить, щоб твоя душа знала, що в моїй і яка в ній температура теплоти. Розумієш?..

— А звідки ти це все знаєш? — недовіриливо запитав хлопець у камізьці.

— Як звідки? Недарма ж я водив отих комуністів, що повстання впіймало, як забили полячка. Розумієш, кажуть мені — веди. Знають, що я стрілок — не випущу. Ну, і на преставленії буваю, в просвіту заходжу. Повів із Соломоном хвершаловим. Вийшли за село. До повстанського штабу через ліс вести. А один був такий великий... ну, віл тобі, — щоб узяв у руку, так усю б твою снасть потрощив би. Як почне він наярювати, як почне... Каже, ти держи гвинтівку наготовку, щоб я не втік, а слухати — слухай. Хоч і не вір. Ну, я що, — думаю: «Говори, тільки й твого». А він ото спереду як гора йде та начитує... Голова, брат, так і чорт його знає! Каже, тепер не хватає сили, а буде час, каже, то все, брат, устроять на ять! Все як на щотах буде. Щоб і весело й доволно всім, і життя всім було, а не смерть... От ти ліпши горшки — взяв і одвіз у магазин, бери, хто хоче, задаром.

Промовець зробив ефектну паузу.

— Ну?! Та і як же це?!

— Почекай. А побив на вулиці чоботи — пішов у магазин, вибрав шевро — есть! І не платиш. Шапку загубив на головиці, пішов — есть.

— А як випити хочеться?

— Ну, пішов до Кривого — дай пів-ока. Все, що треба, і робиш, що можеш. Понімаєш?

— Та воно б нічого так, тільки... Ну і як же ти далі з ними?

— Та як. Прийшли в Чорний ліс, а там я й кажу до хвершального: ну, Соломоне премудрий, бери вішай гвинтівку на плече та й підемо додому, а ви, хлопці, йдіть своїх шукайте. Може, де зустрінемося ще. Соломон, понімаєш, закопчився. «Що! — каже, — мати Україна!» Кидай гвинта, кажу, бо на місці... — і за люхву держу. Собако панський, кажу. Ну, знаєш, подаю руку хлопцям, — розцілували мене, взяли наші гвинтівки й пішли. Хороші хлопці. Запам'ятав я хвямілію того великого — Бас.

— А що ж Соломон премудрий?

— Як ішли назад, почав копірсатись. Зрада, каже. Так я, щоб не називав, дав у вухо, та й годі. Сів напочіпки з першого разу.

— Да-а-а-с...

— Чорт його знає, як воно, — сказав хлопець у камізельці.

— Отчота не дам собі, — додав другий, лягаючи навznak. — А зорями ж як засипало! Чорно, а там зорі.

— Отак я смотрю на взгляд жизні, — сказав філософ, нагадуючи за себе.

Юрко, сидячи перед самим вогнем, почав труситися. Тоді підвівся на ноги.

— Ідеш, Гармато?

— Посидь.

— Та нездоровиться. Рука починає говорити.

— Кепсько.

— Да. Ну, на! — подав він руку по черзі кожному.

Відійшов од горна — як за очі схопило. Темно, хоч у морду дай. Тільки зрідка селом у долині спалахували вогнища, — то сім'ї погорільців вечеряли біля куренів та радились за своє життя-буття, посходившись докупити після денної роботи. За левадою хтось ухкав. У темряві виразно й розкидано гавкали собаки.

Попи виїхали з села, а гончарі такі виміняли десь на селах за горшки собі волохатого хирлявого полика у старенькій обвислій рясі.

— Настоящий пролетарський, — сміялися. — Тільки голос, як у кози, — по вухах дряпає. Та нічого не зробиш — розруха. Де візьмеш кращого?

А він за господарство зразу взявся. З дядьками знається, вишиває та з молодицями жартує. Удівець. Дочки виспівують у садку «На солнце оружем сверкая» тоненько-тоненько — ну, п'ятнадцяту нитку виводять, та й годі.

Юрко видужував. А попи все: лежи, хлопче, й не турбуйся. В нас і житимеш... там що поможеш біля дому зробити. А дід Гармата так і перейшов у спадщину новим попам.

Істи Юркові приносили, укриватись давали щитом, твердим килимом, що підлогу застеляти, — видужуй! І Юрко помалу зводився на ноги. Роздумував, що далі робити, як прийшла дядина Ксеня зі своєї слобідки від батька. Принесла масла, дві паляниці в кошику та жовтого кожушка.

— Зима йде, одягнутись тобі треба, а це з Артема залпився.

Завела балачку та, якось до слова прийшлося, і каже:

— Хазяйнувати б нам, Юрко, удвох. Поставилися б швидко, батько з слобідки поміг би. Сватаються до мене, та не хочу я, не любі серцю, як-то кажуть. Ласують на худобу, на дерево... Нам би з тобою — робив ти там, як твоє воно. А десь у м'ясниці й наслідника мав би зразу. Господар зразу — та й годі.

— А наслідника що — з тіста виліпив би у три дні чи як?

— А ти думаєш, чий отут? — показала на живіт.

Юрко засміявся й одвернувся.

— Дядьків, думаєш? — сміялась Ксеня. — Він то й за дядькового зійде, але я знаю...

Ксеня і не змінилася, тільки очі стали якісь блискучі та наче виросла. А Юркові казала, що постаршав трохи — од рани постаршав.

Вже й не чекав нікого від Зізі, ні самої Зізі, аж раз удень Катря приходить з книжками і яблуками.

— Панна прислала.

Стала біля одвірка, прихилилася і дивилася мовчазно на Юрка. Не те щоб вона не сміла, — просто в неї такий

спокій: дивитися й мовчить. Ясеньке, білявеньке, гарненьке, та й годі.

— Сідай же, Катрусе, та розкажи, як тобі живеться у Крежмінських.

Сіла та нічого не розповідала. Каже: так собі,— та й більш нічого.

Стала така смиренька в Крежмінських. Панна на неї поглядає, пані держить у руках — не писни, ходи, роби й мовчи. А насправді Катруся не така, як спершу здається. Вона, коли почула від Юрка братнє тепле слово, почала розмовляти й оповідати.

Приходила кілька разів. Обоє сиротливі, вони поприятелювали й подовгу розмовляли у вільну годину. Розказувала про своє село, про Семена — бо вона з того села, де Семен живе. Розказувала про те, що Семен до неї залипється, і, зашарівшись на щоках, призналась, що Семен таки гарний хлопець, і їй скучно за ним. Але в селі їй нічого робити, бо дому свого не має — сирота. Тому вона в Крежмінських. Аби жити.

І Юрко раз розповів їй про темний курінь у Чорному лісі, де черешні, і про двох черниць — молоду й стару. Юрко згадував, і йому було приємно. Він ніби бачив Наталю, розмовляв із нею. І розказував він так ясно, з такими гарними дрібницями, що вона так і встала в Катрусі перед очима, як жива, в чорне зодягнена, сумна й іноді весела. Так і всміхалась — раптово їй несподівано. І самотня сирота Катруся відчувала, до серця прийняла Наталчину самотність і полюбила її, не бачивши.

— Розкажи що-небудь,— сказала Катруся, сідаючи біля Юрка. — Про ліс розкажи.

— Що ж тобі розказати?

— Ти вже одгоді не бачив Наталі?..

— Не бачив. Де ж ти її побачиш?.. А хочеться... Що б вона сказала?..

— І мені хочеться побачити її.

В такій балачці виникала в Юрка одна думка...

Катруся натякнула пані Крежмінській — послати черницям яблук, а хай би вони помолились за панича, царство їм небесне — паничеві. І от раз прибігла до Юрка:

— Давай записку. Я зараз піду до Наталі. Матушка у попів — я там буду. Швидше!

В Юрка тоді давно лежав лист, довгий і натхненний, як і всі листи від хлопців до дівчат. Він писав, як йому тоск-

но, як би він радів, побачивши її, як він чекає того часу. Яке б то щастя: враз — іде Наталя! Йому часто навіть ввижається вона, а потім нікого нема, тільки сіно шелешає над вухом та крізь шпарини током стелється тінь, як хто зупиниться перед клунею.

39

Катруся зразу оглядалася часто, як увійшла в густий ліс, а далі звикла і простувала, де рідше стояли дерева.

Вгорі вже сумні прогалини розкрились у небо, а ліс піжився покірно під осіннім сонцем, як ранений велетень, і зрідка просочувалася кров краплями сполум'янілих листочків.

Ліс болісно почував, як розкривають його темні нетрі, хтось тихий, ласкавий і владний, як дівчина, відслонює зелені запинала над схованками його таємниць. Ліс стояв безконечно мовчазний і любовно сприймав смертоноспу ласку осені.

Наталя вишивала. Розглядала, лічила чпсниці голкою, прикусивши нижню губу... Почула близько ходу і схопилася на ноги.

— Це... ти до нас? Ох... — переводила дух, — а я думала, що це...

— Вам пані Крежмінська прислала яблук. Просила за панича Владика помолитися.

— Спаси біг, спаси біг... Ти втомилася? Дай торбинку, ти так далеко йшла... Я ось мед від Лебедея несла, та й то рука заніміла. Йдімо до нашої келії, йдімо!

Взяла Катю за стан, повела, посадила на новому ослоні, сама сіла поруч і всміхалася — рада.

В курені пахло сухими травами, свіжим медом, і цей дух сухих квіток і жовтувата ясність із вікна — од них було, як у церкві.

Наталя дістала зеленого слоїка з медом, поставила біля Катрусі на ослоні. Дала паляпицю... і все це — усміхаючись. Думала собі: служить у Крежмінських, може, знає Юрка, гарненька! — біла як гуся... Любісінька, прийшла!.. — й усміхалась, дивлячись на Катрусю.

— Добрий мед?

— Добрий — пахучий і свіжий. Ви купуєте?

— Ні, він так дає. Каже, пришліть, дам меду. Ти давно у Крежмінських?

— Другий рік від спаса.

— А перед тобою хто служив?

— Там один хлопець, Юрко.

Наталя нахилилася над коліньми.

— Ти його знаєш?

— Ще і як добре знаю! Він хворий, то я йому од панни книжок пошу. За тебе часто питає... А... Ти диви-по! Я й забула! Він же тобі листа приписав.

— Справді?! Справді?!

— А їй-бо.

Катруся встала з ослону, нагнулася мало не до землі головою, дістаючи з пазухи листа...

— Ось, на тобі... А він мені про тебе розказував багато. Я ж звикла до тебе вже.

Наталя сіла на колоді й почала читати. І коли Катруся оглянулася, то побачила, що в неї повні очі сліз. Вона встала, підійшла й обійняла Наталю за шию, як давня товаришка. І нічого не сказала, тільки хотіла щось сказати, а не сказала. Не вміла так. Рукою гладила по шиї... Наталя у відповідь на ласку поклала на стан своїй гості руку і читала далі крізь сльози.

— Так і вмуру тут із матушкою... один товариш... Приходь хоч ти, Катерино... Добре, Катю? Тепер почекай, я відпишу йому, Юркові.

В листі були такі слова:

«Я ніде не буваю, окрім як оце два рази була в Лебедя. Він добрий такий, все усміхається, як батько, і просить приходити за медом та яблуками, як батько рідний...»

А весь лист був такий, як пишуть дівчата любим хлопцям кудись у неволю чи на фронт. Наталя жаліла Юрка, раділа не думати за неї, бо од цього більший жар буде, казала виздоровлювати, вона його їде — не діждеться.

Над тими словами про Лебедя Юрко подумав, подумав і сказав сам про себе: усміхається, кажеш, як батько рідний? Ех, Наталю! Дурненька ти!

40

Селом чутки пішли — Петлюра наступає...

Різали кукурудзу, бараболю копали. Хай іде, хай хоч хто їде! Однаково. А якось надвечір прошуміло селом: «Петлюрівці в лісі. Військо йде!» Військо, то й військо. Не першина, не привикати.

Варили вечеряти, стелили дітям під стінками, доїли корів, як із могили, з горбатого поля зразу три гармати гехнуло. І до цього не привикати... Та через одну мить зловісно звідти від поля затьохкало, засвистало в повітрі — зразу рідко й тихо, потім зачастило, присвистом шугнуло в закам'янілому повітрі...

Село здивовано замовкло, заметушилось, забилося. Хто падав, де стояв, хто тікав... По тополях пройшов моторошний шелест, і на гілляках обгорілих вишень із сну киркнули кури.

Набої пролетіли один за одним понад голови й розцвіли в синьому вечірньому повітрі над крайнім кутком на Воронівці трьома пишними червоними трояндами.

Тої ночі Рідкодуби не спали. Було тихо. З неба часто падали зорі. Люди сиділи біля вогнів гуртами, в курені не забивалися. З Воронівки тягнулися ближче до поля, сиділи під каштанами біля школи, курили, спльовували, тихо знехотя розмовляли про «березові» гроші і про керенки — що які тепер ходитимуть, що вродила бараболя, що за горшки не хочять давати жита.

З неба по-осінньому часто падали зорі, такі ж байдужі до нового паступу, як і ці збиті з пантелику люди.

Не спав і Юрко. Він сидів під крислатою грушею у шкільному садку в гурті.

...Зразу тинялись поміж людьми, жартували, лапали дівчат, а один дав Оксеньові з Воронівки у вухо, дав без усяких передмов, — мовляв, не лізь до чужих дівчат. Зносок ти!..

Потім обридло валандатись — вирішили розлушити пляшку. Соломон навчав Юрка:

— Ти не ленточкою ціди, ти вкинь шариком. Пити не вмієш. Повстанець!

А хтось підкинув:

— Ранецим не можна шариком — хай ленточкою, — закапляється.

Соломон жвакав яблуко, шинів од оскоми, пирскав сліпою і розказував, як вони на досвітках п'яній вдовиці Христі Горлатій вилили між ноги пляшку самогону. Розказував довго, з присмаком, сміявся коротко й грубо, наче в бубон бив.

Чарка дійшла до Штинваги, того парубка, що біля горна оповідав, як він випустив комуністів. Тепер він так само куриє цигарку і пускає носом дим, роздуваючі широкі піздрі.

Соломон сказав, не дивлячись на нього:

— Випий за здоров'я «товаришів». Щоб бог дав сили утекти. Бо Петлюра ж пре, брат, що називається, впав, як сніг на голову.

— Ну? — запитав Штинвага таким голосом, ніби сказав: «Що більше скажеш?»

— От і «ну».

— А як і втечуть, то що ти мені?

— Та я нічого, може, хтось щось.

— А як ти нічого, то й заткни пельку та дожидай мами України — цицьки дасть таким дармоїдам, як ти. А як не мама дасть, то тато Петлюра...

— А ти чарки не затримуй!

Другі півні співали. Знову важко зітхнула гармата за могилою.

Хтось сказав:

— Мацає. Чи не обізвуться.

І з лісу обізвався Петлюра. Низько протюкав набій, двигнув у землю зразу ж за цвинтарем і розірвався.

— Десь біля глипищ. На Крешмінського зрубі окопався.

Рідкодубівці виносили з льохів діжки з кислими огірками. Присвічували ліхтарем, весело погукували й жартували.

Штинвага пішов із гурту.

Юркові чогось стало моторошно.

Соломон казав:

— Шкода хлопця... Піде, мабуть, на поле до своїх, роздумував щось він... Треба йому було того ремонту, не міг до дядька якого найнятись... Зв'язався з комсомолом...

Юрко швидко підняв голову на Соломона, глянув задуманими сторожкими очима:

— Він що — вписався до комсомолу?

Частина друга

НІКОЛИ ВОДИТИСЬ ІЗ КОМСОМОЛАМИ

1

Того вечора потужно й натхненно погуркувала під обрієм земля. За лісом бомбою розірвалося сонце, сікнуло скалками блисків у сиву, як гуща порохового диму, хмару, обілляло

її жовтогарячим світлом — і застигло. Хмара та була зловісна. Над селом лежала склицево-синя, як небо. Тільки придивившись, можна було пізнати, що то не небо, та ще по тому, що на садках лежала м'яка тінь: в інших місцях прозоро-синя, в інших — жовтувата, як буває перед грозою. На тій синій хмарі чітко вимальовувались фантастичні пароплави, будівлі й істоти з сивих хмарин. Вони стояли нерухомо й не змінляли форми. Здавалося, то від них нависла вогка духота в післягрозовий вечір, і, здавалося, буде громоваця, хоч гроза пройшла, — так усе надзвичайно мовчало. Світ заслухався, дивлячись, як під пороховою хмарою вибухнуло сонце шрапнеллю, розкидаючи криваві жмути світла, — заслухався і не дихав, тільки зрідка переводила дух земля, здригаючись тихо, але дуже високими грудьми полів.

Того вечора, як і інших вечорів, стигли ягоди й наливалися трави; як і інших вечорів — по оборях бубоніли дійниці, і люди вертались із роботи, вечеряли, вкладались спати. І так само багато було таких, що не збирались спати, — по одному, по два й гуртами розкидані по всій країні. Їхні стежки прокладались, щоб пересіктись для дружнього потиску рук чи для гострих бризків з очей. В багатьох в очах був спокій, в багатьох тільки в очах, а думки турботно скакали й билися, і стукало серце.

Земля мовчала, замислена й тиха. Спокійна й дорідна, як дика грудаста мати, що наплодила дітей, готова їм дати соків своїх чорноземних — ростить повном'язі, борються, дітоньки, на повний розмах кулака свого, вбивайте тих, що виснуть вам на ногах колодами, хворі й розпухлі. Для вас я буду повна й прекрасна.

І люди думали, готувались, боролись.

В лісі була глибока — наче одвічна — тиша. Того вечора, після грози й перед грозою, трудно було думати, що на світі ще є десь люди, машини й гармати. Дерев забули, що буває вітер і лоскотно лащить їхні верхи. Трави не пам'ятали градобою й дощу, хоч так недавно був дощ. І, здавалось, весь світ стоїть для того, щоб у тіні стигли полуниці, щоб в очеретах на Ставках плавали дикі каченята, спливались і розпливались, не торкаючи застиглих стебел рогами, не збуджуючи спокою води. А вода зелена зацвітала й зацвітатиме, здавалось, густо й м'яко.

Лісової тиші не порушував огрядний рожевий, мов дівчина з лица, парубок у старій шинелі з великими руками й широкими плечима. Він лежав на горбочку на тирсі й

тихесенько, ніби стримуючись, насвистував «Карапета». Іноді він замовкав, потім знову починав уже словами, ледве чутно:

Карапет мой бедный,
Отчего ты бледный?
Отчего я бледный,
Оттого, что бедный...

Співав і знову присвистував.

На тлі жовтогогарячого заходу вигреслювались дерева по схилу темно-чорними, як туш, стовбурами, і плями порохової хмари між віттям здавались ще світліші, ще гарячіші від сонця. Лист на дубах цятчато чорнів. І все це, застигле й закам'яніле, слухало, як зрідка далеко й нестрашно зітхала громовицею земля.

Ближче до парубка, на пологому. схилі, сивів камінь. Із-за нього, тільки пильно приглянувшись, можна було побачити пиматок потемнілих дверей, а над ними стріхою навислі віти з прив'ялим листям, що прикривало собою солому.

Двері враз рипнули, дуже чутно серед передгрозової тиші. Дорідне обличчя парубкове насторожилося, рука відкинула з очей жмуток русявого волосся, і весь він пригнувся, застиг.

На горбок швидко, дрібним кроком вибігла дівчина в чорному й задивилася в ліс, вбік од парубка в шпирлі. Її обличчя чудно-червоно освічував захід.

Парубок протягнув руку назад себе і нащось, не спускаючи очей з дівчини, взяв за люхву карабіна, що валявся оддалік. Здавалось, він збирався встати, підійти до дівчини, бо поправив на собі пояса й насунув кашкета на лоб. Але дівчина, не побачивши його, метнулася впиз до куреня і грюкнула дверима.

Він здивовано задумався. Далі підвівся, зайшов за два дубки і став дивитися туди, звідки вона когось чекала. Тепер він догадався, чого вона так швидко вбігла в курінь.

Постояв, оглянув довкола місцевість, вищипав ремінного кисета на очкурику, сів і почав запалювати.

Під хмарою, схожою на жовтий дим від пороху, погасало розірване сонце.

А на Слобідці, на ганку білої, чепурної, як склянка, хати стояла молода мати, підносила на руках дитину з біленькими пасмами волосся, в короткій сорочинці, — і сміялась, витягаючи ласкаво підборіддя, ніби з любові хотіла вгусити дитину.
— Любе моє ластовенятчко!.. Агу!..

Слова її так ясно й радісно було чути в тиші. Здавалось,

одна вона на світі з своєю дитинкою і весь світ слухає її тільки і замилювано усміхається.

— Хороше моє!..— любовно всміхалась мати, дивлячись в очі. Потім пригорнула дитину й замислилась.

За ворітьми простилася широкий вигін, а по боках його — нові й недоставлені оселі. Гойдалка на двох стовпах маячила на тлі жовтуватого неба, маленька дівчинка гнала гусят. До ганку підійшла руда корова, шумливо нюхала, чекала доярки. На ланцюгу потягався собака.

З хати відчинилося вікно, і молода жінка з ганку сказала:

— Мамо, візьміть дитину, я видно корову.

— Хай там, я сама.

Мовчав ліс.

Зійшла до хвіртки, що в садок, пішла поміж яблунями до березових ворінок і сіла на пеньку. Думала, дивилась у глибоку просіку, в темінь. Когось чекала. І було видно, своє щось думає, щось не про дитину, коли глянула їй в очі, промовляючи:

— Ластовенятчко моє білесеньке! Хлопчику мій!

Тепер почувалось, що на світі ще є хтось інший.

Несподівано на сусідній клуні забубонів голос. Підвела голову на покрівлю. Дядько Степан виліз поправляти гніздо лелеки, що розстріпала громовиця. Він чорним кострубатим силуетом ворухнувся, бубонить, не дивлячись на неї. Зразу думала, що до когось, але дядько, не підводячи голови, повільно промовляє:

— ...до тебе, до тебе кажу, диви, який лицар! Ге! Іди, Ксеню, приймати, та клич дядька на сватання!

Підвівся чорним велетнем проти ясного неба, обтирає вуса, всміхається.

— Та кажи батькові, хай закваску ставить.

Схопилася, побігла в подвір'я. Здивовано зупинилася проти воріт, відповіла на привітання, теж здивованим голосом:

— Добрий вечір!

Коло осідланого коня стояв Гарменків панич, той, що про нього оповідав Юрко,— відлускав троки, говорив незалежно й легко, всміхаючись вузькими сухими губами.

— Не чекали? Драстуйте! — потиснув руку.

Вищий середнього зросту, з блідими щоками й малими чорними очима, вродливий і статний, затягнутий в зелений тоненький френч, він владно дивився на неї — низеньку, зашарілу на щоках. Придивлявся на той рум'янець, ніби дивувався, а вона ще більш червоніла, потім схопилася і поцілувала дитину,— разом сказала:

— Заходьте до хати... Зараз батько прийдуть.

— Та мені, власне кажучи, не до батька...

Глянула здивовано. А він по паузі казав далі:

— Мені до вас. Ми можемо поговорити й тут. Вечір погідний. У вас, мабуть, час є зараз?

Сів на колоді й показав очима на місце біля себе, наче приковував. Сіла. Гарменко запалив, розглянувся по подвір'ю, почав:

— Справа ось у чому...

Потягнув цигарку, розважно поглянув на Ксеню, холодно, з усмішечкою на тонких губах, а вона знову поцілувала дитину.

— Справа ось у чому, — вдруге почав, але перебив сам себе, запитав: — Що за один?! — і показав очима до воріт.

В подвір'я вводив хуру сіна присадистий, круглий парубок із маленькими очима, з білими віями, курносий, з клаптями жовтого волосся над жовтими бровами. В нього на комірі позавивались косички, — був давно не стрижений. М'який пущок дуже білів на рожево-засмаглих щоках.

По швидкому поглядіві, що ним непомітно оглянув парубок Гарменка, по тому, як баском сказав до коней «гет-тя!», як пройшов біля колодок і, цвіркнувши під ноги юнкерові, шурнув йому сіном по лиці, не сказавши навіть встати, — було видно, цей хлопець належить до тих парубків, що владно поводяться в компанії, крутять дівчатами, хоч сам поганенький з лица, з слідами давньої віспи. Такий, як що до чого, не задумається дати в вухо.

На Гарменка він не звернув уваги, і, коли під'їхав до стійки, юнкер почував себе ніяково, бо йому довелося раптово лягти на колодках, щоб не зачепило. Він був збитий з пантелику й насупився.

— Служить у батька, — пояснювала Ксеня і тепер усміхалась. — Він у нас такий — не зважає, хто й що. От і це: пре просто на нас... А ви сядьте вище...

— Так... Справа ось у чому, — вже остаточно почав юнкер, щиколотком відкидаючи педокурка.

Коли гриміла натхненно земля, замилувано мовчав ліс і пив міцний трунок повітря, тоді як молода мати сиділа в садку біля березових ворінок, тоді як парубок із рожевим обличчям не зводив очей з куреня, а в курені засвітився вогник і з димаря зразу струмочком, як із цигарки, а потім пілим стовпом пішов дим, — у той час із села левадою, поміж копицями сіна, виходило двоє.

Коли вийшли на тасьму й пішли по двох зарослих подорожником і калачиками коліях, — скидалися на недавно справових лошаків.

Височенький хлопець у синій сатиновій сорочці поводився, як молодий стригун, що зовсім недавно ходить в упряжі: він то схилив голову й задумувався, то йшов швидко, витягався весь уперед, наче щось почув там. Разом із тим переганяв свого товариша або відставав і збивався в колії. Руками часто поправляв сорочку біля пояса, а казавши щось, запитливо повертався до товариша, стежив за ним, іноді спотикаючись на зарослі вибої.

А той мав постать сутулу й великий тулуб на коротких міцних стовпчиках. На голові короткою рівною дошкою лежала кепка. Френч на ньому, застебнутий біля короткої міцної шиї, скидався на повний мішок. Цей другий руки тримав у кишенях, ішов, міцно й густо ступаючи плавким кроком. Він не поглядав на товариша, тільки іноді, щось швидко казавши, виймав праву руку й відрубував повітря в лад дє слів, потім знову рука лізла в кишеню, і голос бубнів тихіш — рівно й довго. Його мова була, як і хода, як і вся мішкувата, але жвава постать, — тверда, рівна, плавка. Оцупкуватий, грубий, весь схожий на чотирикутник, у життєвій упряжі ходив уміло, вперто й певно.

Після мовчанки високий хлопець обізвався теплим юнацьким баском:

— Значить, «Стенька Разін»... «Из-за острова на стрежень»...

Другий задумано промовчав. А за кілька кроків перший знову сказав:

— Ти ж почекай у Ксені.

Відповів скоромовкою, ніби дробив у бубон щиколотком:

— Да. Ясно. Ми зустрінемося в неї. А як ти думаєш, не прочує вона за Лавра? Знаєш її батька, — зразу провалять усе... Небезпечно.

— Лавро не з таких, щоб якась Ксеня виявила його. Слухай, а коли не застанемо Лавра, підемо?

— А як же інакше. Знаєш же, де Ставки... Ну і «Стенька Разін» — досить цього. А ти, слухай, — не випалой там зразу всіх наших планів. Не хапайся. Хлопці, видно, бували — героєм у них не станеш.

— Та ти їх ще й не знаєш, а мене вже попереджуєш, — сказав високий з досадою. Запитав удруге: — Ти в Ксені будеш довго?

— Разом підем. Поспішати нічого. Треба поговорити з Лавром. Він там зараз, мабуть, вільний. А потім і її ж пом'яти хочеться. Ти понімасш, паш мужик, як засватати, то спочатку ото, як агроном землю,— обдивитись, помацати, пом'яти, а тоді вже й на рушник — із діда-праділа так, інак не можна.

— А що її там обдивлятися та мацати. Земля чорноземна й родюча, хоч і не цілина.

— На чорта мені цілина! Цілина тільки на перший рік. Гарбузи посіяти. Та й замороки з цілиною багато.

Мовив це серйозно й поважно. По-мужицькому.

Високий сказав:

— Сватай, хай уже я не буду тим «управляючим» у її погорілому маєтку...

— Ти, чортяка! Тут кажеш мені, а з нею там крутиш, вона ж тебе жадає. Тільки за тебе й заговорює. І чого б ти туди ходив...

— Та ні, сватай хоч зараз... А я ходжу: то дубину порізали на леваді, то дерево крадуть із садка. Не знаю сам, що робити, та й ходжу. Ну, служу ніби. А її, Ваню, я не дуже. Я, бач, маю дівчину. Тільки ти не переказуй... Та сам знаєш...

— Ну, а так, скажи, вдовичка ж то — гис! Правда ж? Та давай залишимо це. Ти з Лавром балакав?

— Та балакав. Хитрий хлопець. Ловкий. Йому доручили Слобідку. Так він оце й став служити у Ксені...

Вийшли на зруб. Вдалні снів ліс. Опалили жовті сутінки. Хмари великими валами згортало на захід. Пахло росистою квітчастою травою.

— Ти, Ваню,— обзивався високий хлопець,— не кажи Ксені, що я в Наталі, кажи, в селі забарився.— Говорив і не вгадував своїй звичці поправляти сорочку біля пояса, коли трохи ніяково.

— Тільки ти не засиджуйся в своїй монашки. К монахам її.

— Ну, це ти вже... це моє діло... Ти це кинь, втручатись. Одне слово, я тебе застаю у Ксені і зразу на Ставки.

— Так, правильно. Тепер розкажи мені за цих дванадцятьох...

Від проламаного вориння під старим дубовим лісом дві постаті, що скидаються на недавно спарованих лошаків, розійшлися двома лісовими стежками.

Юрко йшов швидко, держав руки наготові, як доведеться впасти. Він часто скидав кашкета, куйовдив чуба, наче йому було гаряче, і стиха посвистував.

В лісі було темно й тепло. Часто зупинявся, щоб не збитися з стежки, і, нарешті, коли вже був далеко від рову й від десятин, зупинився. Відпочивав, ніби йому тяжили думки.

Почував, що винний перед Ксенєю. Тож боявся — про що розмовлятиме з нею Стенко. І чому б їй не вхопитися за Стенка? Хлопець роботящий, звде кузню на дядьковому городі, зароблятиме й хазяйнуватиме. А вона все — Юрко та Юрко. Чи привикла, чи того, що вислизає з рук. Завжди тихо так, боязко: «Юрасю, з ким гуляєш? Маєш дівчину?» — і зітхне. А іноді захихоче, обніме за ший: «Ну що, боїшся? Га-га! Боїшся! А я от не оддам тебе, не оддам. Ну, що ж ти мені зробиш? Не хочу! Попався до рук! Ага! Попався!» — і сміється. Чудна! А раз увечері, коли тільки розповів, що робиться в Рідкодубах, збирався йти, — довго вмовляла посидіти в садку, а потім, як Юрко таки встав, зітхнула і промовила: «Шкода, що Артема вбили, — помовчала й додала: — Разом були б, як і раніш. Нащо воно оте повстання було?» Юрко здивовано зупинився, а вона сказала: «Ну, йди. Чого ж ти стоїш?» І Юрко пішов тоді в ліс до каменя, куди й бараб ішов.

А що зараз робить Наталя? Вона ще не спить. Може, матушка в селі й можна буде ввійти до куреня... А як ні? Тоді як викликати? Може, сидить біля віконця, тоді пошелестіти пальцями — подивиться, догадається і вийде... І зрадіє, зрадіє... Під чорною хустиною очі так заблищать, радісно усміхатиметься... Мила Наталя!

Ішов Юрко і згадував, як уперше цілував Наталю торішнього літа. Потім — як проводила, коли дід Гармата віз його до села. Здається, тоді не боліла рана, тільки пам'ятає — перед очима пливли райдужні круги, щось марилося щасливе, гарне, а Наталя була як сон, то відпливала — тоді тягнувся до неї, то ставала близько-близько. Брала гарячу руку й дивилася в очі.

Іще до пам'яті: прийшов після недуги, довго не бачив, не впав, чи скучала, чи дожидала, чи молиться тихо в курені, квасить яблука, збирає дрова, чи, мо', злюбилася з ким і пішла до чийоїсь господи за господиню.

Шеленав ліс у вухах за кожним кроком. Зрідка під ногами тріскало, а Юрко йшов і шепотів: «Пам'ятаєш? Пам'ятаєш,

як я прийшов? Ти потім казала, що то був найкращий вечір. Уже була пізня осінь і морози гострі й легкі. Вибігла тоді, де два старих дуби, і довго розмовляли, згадували, раділи. Пам'ятаєш? Пам'ятаєш? — шепотів послішавючи. Дивилася в обличчя при місяці, питалася так по-рідному, як сестра, чого блідий, чого зморений. Пам'ятаєш, Наталю, пам'ятаєш?»

У лісі зовсім стемніло. Ішов швидко, спотикався за порохняві лежняки, за гілляки, що дядьки покидали, як вивозили дерево на матеріал, — лаявся і знову задумувався. Знав, що сьогодні буде на Ставках, і радів, що буде не з пустими руками.

Зовсім випадково, ще місяць тому, раз у неділю зібрався йти на вулицю, а перед тим зайшов до одного товариша. Той слав у клуні — пізно приїхав з-під горшків. Довго валялись, курили в жменю. Перебирали дівчат. Потім грали патичком на горшках, підбравши дзвінку череп'яну гаму.

Пичипір (так звали Юркового товариша — гончаря) враз дуже тихо сказав:

— Я цієї ночі привіз із лісу «Максима».

— Якого «Максима»? — перепитав Юрко, добре розуміючи, але не вірячи своїм вухам.

— Отакого. Він був на нашій десятині. Петлюра залишив. Я найшов у кущах, а сьогодні привіз. Лізь за мною.

Вдвох полізли на горище і в снопах очерету роздивлялися товсте дуло, колючата і стрічку заіржавілих набоїв.

Юрко тоді не вважав це за щось дуже важне. Знав, що Рідкодуби, як і кожне село, знову озброюється, чи для якогось безглузлого самозахисту, чи просто з запобіжності. Що-небудь наживати — аби наживати, аби залізне.

Так це й забулося, аж поки не зійшовся з Лавром.

Якось після того, як відійшли червоні, Юрко у Ксені застав рижого парубка. Хто він і звідки — не знали. Зпали тільки — найнявся помагати в хазяйстві.

Настало літо. Юрко приходив до Ксені, бо доглядав її погорілого господарства в Рідкодубах. Закурював із Лавром, а Лавро поглядав з-під лоба глузливими маленькими очима, що самі здавались на веснянкуватім обличчі веснянкуваті, — і казав грубим баском, крізь смішок:

— Ну, як ти, Гармато, розсуждаєш щодо матері України? Буде мати Україна чи не буде?

— А звідки мені знати, чи буде мати Україна!

— Як звідки? Чув, що ти в гетьмани цілиш. А гетьман із тебе буде хоч куди: високий, сильний, вуса виростуть... Матню пошнеш... О-ого! Там мене не забудь осаулом яким пристроїти. Хі-хі!.. Га?

— Та залиш ти, Лавре, свої глузи. Пішло воно к чортовій матері. Надоїло.

— Як глузи?! Що ти?! Хіба я можу сміятись — людина страждала за матір Україну, раненіє, можна сказати, за ідею получила, а тут сміятись! Ні, брат, глибоко помиляєшся.

— Це тобі молода господиня про мене? Ну, й страждав, так що ти мені — указ? Ти мепі не указ. І на цім діло скінчеле. Да...

— Я не указ, як можна! Я так, щоб коли — та й осаулом. А чого сердитись! Правду ж кажу. Треба ж нашому братові за що-небудь страждати: колись за царя, тепер за Україну чи там ще за що. На те нас зробили, щоб ми за щось страждали. Всі за щось страждаємо, а ти сердишся, дивак! Дай припалити!

Юркові стало досадно. Захотілося вразити цього рудого хлопця, і коли Лавро нахилився припалювати, Гармата сказав коротким шепотом:

— Такого, що готувався в осаули, я сам убив ось цією рукою. Да!

Лавро здивовано одсахнувся.

— Ну-у-у?.. Говори...

— Так. Убив. Тільки про це багато говорити не варто. Лавро торкнув у руку й серйозно сказав:

— Ходім.

Пішли в садок. Полягали під грушею. Знову коротко сказав Лавро. Коротко й владно. Так владно, що досада й жарти вилетіли з голови:

— Розкажуй. Мене не бійся. Я свій.

І Юрко йому багато дечого розповів.

Ще було зовсім не пізно. Тягнуло на Ставки й тягнуло до Наталі. І до Наталі тягнуло більше... Може, й не більше, але якось не так, якось інакше тягнуло.

Три осередки було в Юркових думках: Наталя, Степко і чекання чогось раптового, несподіваного. Того, що зломить усе життя, переверне, кине хлопця кудись убік, і потім усе це, що зараз, — буде як сон.

Від цього нецікаво було зв'язуватися з Ксєниним господарством, од цього не цікавився швидко вивчитись на коваля у

Стенковій кузні — аби день до вечора, а увечері Наталя і, нарешті... сьогодні увечері на Ставках бути...

Про те, як буде на Ставках, думав уперто й часто останні дні. Все примарюється туманно й гостро — цікаво: революція, загіг... Ховається, ризикуєш. Переносиш папери, плаши, накази... Хлопці гуртуються... Потім ударити з тилу... а самому — що буде! В самого буде кінь — звалишся з коня і поховують із піснями при дорозі... А може, доросте та командиром...

Ще одне переповнювало груди юнакові: от він прийде, сяде біля вогню, запалить. Довкола ліс мовчазний, великий, зачарований. Довкола хлопці, а він, такий молодий, сидить і зрідка одводять очі від вогню, каже щось коротко, але всі прислухаються, і виходить так: уся відповідальність на ньому. А коли він мовчить і думає — всі сміються, оповідають побрехеньки-смішки — і виходить: усі безпечно покладаються на нього.

Так Юркові навіть не думається, так він почуває. Але потім якось прояснюється, і він бачить себе веселого, спокійного у гурті, і всі спокійні, бо знають, що запорукою їхнє життя і губити зовсім нічого. І так само Юркові: шлях один — йти з ними, добиватися, повіятися буйним вітром по Україні, бойовим загоном і нічого не боятися! Од цього солодко й добре.

3

Кожний рік, кожна доба нашого життя залишається в нас у пам'яті з якоюсь піснею і нагадується з нею.

Кожний шматок нашого життя залишається в тому мотиві, що ми тоді співали, ніби цєю піснею ми оспівали життя.

Так ціла зима 1919—1920 років пройшла в Юрка під знаком одної могутньої пісні про Стеньку Разіна. Її співав Стенко.

Це було пам'ятного осіннього вечора. Юрко застав Стенка на городі. Він зачинив кузню і вийшов через садок на узгір'я між соняшники. Соняшники були в'ялі й пахли. Було чудно, що таким спокоєм пахнуть соняшники й останні жовті огірки, бо соняшники нагадують сонце й неділю, а огірки пороздобкувала скотина, що вже пішла по городах, бо вже осінь. А восени останнє сонце тепле й скупе, і восени сумно.

Перед тим кілька хвилин у селі важко гахнула бомба, а тепер білим полум'ям блідо горіла стара корчма — петлюрівці запалили.

Юрко, заснавшись, розповідав:

— Поб'ють, сволочі!.. Понімаєш — з гвинтівок навздогінці... А вони туди в стару корчму з города вскочили. Були б не помітили, та Гарменко йде з школи, а ті на вулиці, — і, понімаєш, так схидно усміхається й каже: «Загляньте, може, в корчмі» — і сміється, сволоч... Убив би, як собаку!

— Та ти кажи — хто ж? Хто ковається? Штинвага, а більше хто?

— Штинвага, Колька з станції — він у нього тепер буває часто. І, здається, Лаврін Заноза.

— А хто бомбу кинув?

— Це вони вже з корчми, як петлюрівці обступили. Я не бачив, але казали, що Колька був із бомбою.

— Ну? І запалили?

Юрко мовчав, дивився на вогонь. А Стенко гахнув соняшником об землю і заспівав несподівано:

Нет, не умер Степка Разин...

Ніби почав пісню давно, а тепер закінчував. Говорив не словами, голосом. Перекошливим тенором затримався на слові «нет» і запевняв, увібравши шию, нахиливши голову:

Слова грозный он идет...

Якимсь далеким, міцним і зачиненим у собі здався тоді. І від тієї пісні взялась така сила, таке бажання помсти!..

А Стенко задумувався, підносив голову і зрідка знову співав по кілька слів:

Припалаягивай, ребята,
Перенахла гнусью Русь...

Ішли до старої корчми. Стояла на роздоріжжі вся чорпа од віку, з забитими вікнами, пообвалювана — тепер палахкотіла величезним вогнищем, тріщала, сипала іскрами, вимахувала червоними шматками полум'я.

Козаки в чорних шликах гарцювали кіньми і, сточуючи вороних назад, одтискали натовп туди, як до школи. А потім почали розганяти, бо він — натовп — зловісно шипів, схлипував і піднімав іноді голос.

Дядько Калим гладив бороду й дивився в землю. А потім підняв її, скинув шапку, вийшов наперед:

— Не годиться, хлопці! У нас, як світ стоїть, як церква божа, такого не було, щоб людей живцем палити. Ніхто цього не бачив...

— А бомби кидають, діду? Це як, по-вашому?

— А як? Жити хоче! Прорватись хоче. Воно ж таке мо-лоде, як і ти! Але, щоб палить, цього християнини не може робити.

Була темна ніч.

Розволікали ведогорілі головешки. Заливали водою жар. Розкидали лопатами. Похмурі й страшні, з відблисками жа-ру на обличчях, у темряві почі, наче в пеклі, робили най-важчу якусь роботу — шукали щось загублене й дороге.

А найшли тільки одного. Обгоріле м'ясо на кістяку пахло смаженим. Лежав біля крайньої стіни придушений персторі-лоу платвою.

Довго не розходились, а потім Степко, як пішов у темряву на леваду, знову якомось одчайнo співав:

Припалагивай, ребята,
Перепахла гнусью Русь...

4

І тепер, коли Юрко співає цю пісню про Стеньку Разіна, йому чудно спокоем пахнуть соняшники й пороздушувані жовті огірки. І здається, що десь горить чорна стара корчма, і згадується Штинвага біля горпа, як він «смотрить на вигляд життя».

Зміст тих осінніх теплих днів, коли прийшов Петлюра й позривав більшовицькі відозви біля монополії, а повішав свої, потім коли знову прийшли більшовики й того ж дня знову відозви змінилися, — зміст тих днів, обшарпаних, не-сталих, згадується у Степковій пісні.

Все було так само в селі. Просвіта співала. З людей — хто ховався, хто виривав на поверхню, коли змінялася влада.

Юрко робив у попа, потім став молотобійцем у Степка. Ходив на вечорниці, випивали зимовими вечорами, скрипали по гладенькій виїждженій дорозі й співали парубочьких пісень.

Так ішла зима. Про владу вдвох із Степком не розмовля-ли, бо не було чого. У папірцях не дуже розбиралися, просто були за більшовиків — та й годі. Але в кузні часто з дядька-ми гаряче й подовгу сперечались.

А весною регулярна, сильна, настовбурчена всіма бойовими силами, йшла польська армія. Зранку над станцію налетіли літаки й почали строчити з кулеметів, а через годину селом ішло лавами гарно одягнене, певне своєї сили військо...

Біля монополки не з'явилось навіть нових відозв.

Польський тил став на квартирах, пішов по «яйка і млеко».

Степко зачипяв тоді кузню, щоб не кувати панських коней, і йшов на село. А Юрко, коли не було роботи на дядиніному городі,— в ліс.

5

Слувалися спомини й думки в голові, тим часом підійшов близько до каменя.

Вікно світляною цяткою освітілося в листі, і листя від нього було срібне й чітке, як написане.

Підійшов крадькома й без краю здивувався: в хаті на камені обіч Наталі сидів Лебідь і щось тихо говорив. Вона, пагнувшись, перебирала віточку з дубовим листям, не піднімала до нього голови. Проти них спала матушка, обернувшись до стіни очима.

Внивався поглядом, припадав до вікна, приглядався, зрідка чув чемну стриману мову Наталину. Потім довго бубонів учитель, з претензією, наче з досадою, а потім м'яко, солодко, улесливо.

Чув окремі слова:

— ...Я знаю, ви любите Гарматового хлопця за його юну виходку... Він хлопець гарний, це правда...— все бубонів, бубонів.

Потім Юрко лежав за дубом, вільно одкинувшись плечима на стовбур, і слухав тишу. Час біг. Між листям спокійно світилися зорі.

Наталя вийшла за Лебедем на поріг, і він знову зупинився на розмову.

— ...Якого вам гостинця купити?

— Ні, не треба ніякого... Нащо вам тратитись. Ви от і так меду принесли... Красенько дякуємо...

— Я куплю однаково, але ви скажіть краще, щоб по вашій волі.

— Ні, їй-богу, не треба. Я вас прошу. Я не візьму. Пам'ятайте... Хіба мати Марфа... Я не візьму, їй-богу...

— Наталю...

— Ну, я вже піду... Матушка буде...

— Ні, ні, ні! Матушка не сваритиметься... Не турбуйтеся.

- Вже пізно.
- Наталю!
- Що таке?
- Ви знаєте?
- Я вже піду.
- Я ж не доказав...
- Будьте здорові.
- Наталю...

Поцілував у руку, і Наталя швидко зачинила двері.

Юрко хвилини кілька почекав, підійшов до вікна.

Перед самим вікном на столі світилась лампа і ясно біла блиском у рожеве Наталине обличчя. Наталя стояла біля вікна і дивилася в стіну широкими голубими очима. А в них від світла два блискучі дорогоцінні камені. Юркові навзавжди застиг цей прекрасний образ блідо-рожевої дівчини, так близько, перед самими очима. Пила молоко й щось уперто думала. І од того брови піднялися вгору, й очі, новні світла, були такі прекрасні й дорогі.

Вона ледь-ледь усміхалася — що думала тоді? Про кого думала?

Зашелестів пучками пальців у шибку, як шелестить каштановий лист теплої безвітряної ночі, коли тихо-тихо в садку і враз ледве чутно зашелестить листя.

Великі світлі очі повільно повернулись до вікна, по хаті, і навіть усмішка не зійшла з вуст. Подумала, що здалося. Замислилась.

Знову пальцями по шибці тихенько-тихенько й очима в її очі. Враз погляд її став гостріший у вікно, примружилася, вглядаючись у темряву, а він відхилився і все стежив.

Обвела очима по хаті.

— Матушко, ви спите? Я забулася здійснити хустину... І тяжко мені чогось. Виїду помолюся надворі.

Прикрутила лампу, а через хвилину вибігла з вирізаного в землі проходу до дверей. Юрко зареготався тихо, але всіма грудьми; засміялася й Наталя.

— А він тебе в руки цілує?! Ой, дурень!..— Сам цілував в уста і знову сміявся, і сміялася вона.

— Чого ж це він, Наталю?

— Каже, боялась свята Марфа йти, та й проводив... Мабуть, із матушкою сторгувався на мене... Він же багач,— пасіка, садок. Припосить усе.

— Захоче віддати тебе?

— Та і як, я ж черниця?!

— Не поливисься.

— Як же? Як же можна?.. Богові я...

— Не подивиться.

— Ні, Юрко, вона, мабуть, хоче тримати біля дому цього пана, щоб брати з нього.

— А ти дивись, Наталю! Дивись, вони хитрі... Пам'ятай, обставлять діло так, що й не зоглядишся.

— Юрко! Не лякай мене... Не лякай. Чи я не при розумі?

— Ні, ні! Ти сама знаєш. Я надіюсь на тебе... Киньмо це, я зараз іду.

— Чому? Юрко, чому так швидко?

— Я часу не маю, мені треба бути в товаришів. Я на хвилинку до тебе.

Якимсь чудним ланцюжком пішли думки в Наталі.

— Ти знаєш? — сказала вона. — Я сьогодні бачила солдата... Не поляка. Чого він тут ходив?

— Ти казала про це старій?

— Ні, вона прийшла з Лебедем, та й не було коли. А чого він тут ходив? Іде отам і свище.

Подивилась пильно в темряву між стовбури, притулилась до Юрка.

— Сама я тут. Страшно мені.

Умовляв не боятися. Наказував мовчати. Пішов у темряву, а Наталя довго приглядалася услід, потім увійшла до куреня і підперла двері.

6

Стенко сів на пеньку й почав витрушувати з кишені, щоб назбирати на цигарку. В лісі темніло, і трудно було відібрати крихти від махорки.

Сидів, обіпершись ліктями в коліна, і не підвівся, коли в тиші між деревами чітко застукали копита, іноді м'яко, іноді гостро й звучно об коріння. Тільки глянув, впізнав струнку постать у сутінках. І знову нахилився врівноважений, зосереджений на долоні з витрусками.

— Козакуємо? — запитав, не підводячи голови.

Кінь раптом став.

Але юнкер ніколи не покаже свого здивування. Він зупиниться, пригледеться, усміхнеться сухими губами і вколе.

— Атож, козакуємо, не всім же й бурлакувати.

— Та й що, па батьковій коняці козакуємо?.. Закуримо, чи що? Хай відпочине худобина, воно ж наробилось за цілий день.

Стенко теж усміхається, тільки всміхається одним очима.

— Га? Чи, може, пан Пілсудський видав? Чув, що служите в нього.

— Думасмо до червоних переходити. Вони гарно віддячують. У вас за це можна довідатись?

— Так, можна. Вони зовсім не віддячують, казна в них бідна. Зрештою, для тих, що служать у Пілсудського, вони не скупляться. Відплачують гарно... А коняка ж як здригається... Охляла.

— Нічого, ще б до Києва довезла. Ну, добраніч.

— Добраніч. А чого її до Києва тягнути, хіба на шкуру?..

7

Тоді як Юрко стояв під вікном у Наталі, Стенко виразно й коротко стукав до Ксені у шибку. В хаті світився вкручений гасничок. Ксеня колисала за вірвичку колицку.

Слобідка спала. На оборі жували жуйку й відригували воли. Стенко стояв під вікном із садка, низенький і широкоплечий, на тлі білої стіни й по коліна в бур'яні здавався ще нижчий.

Молодичка повернулась до вікна очима, тоді підкрутила ямпу й до дверей. Шкрегнула засувка. Стенко подався повільно в подвір'я.

Вийшла в білій полотняній сорочці, притискуючи руки до грудей навхрест, наче від холоду, і, не глянувши на хлопця, вийшла до комори. Тоді поставила щось їсти собаці, полаццала й вернулась.

— Ідімо сюди, на дубки.

Посідали.

— Батько твій є вдома?

— Є, сплять.

— І мати?

— Вони не вийдуть. Я ж тихо пішла.

— Та ні, я не про те. Я тақ запитав. Де Лавро?

Не звернула уваги.

— Диви, як туман, он де в лузі! Гарно?

В лузі!.. Сивий туман, прозорий, свіжий і мовчазний лежав важкою наміткою... В лузі туман, а там ліски, очерет на Ставках...

— Сьогодні була в лузі...

— На Ставках?

— Каченят шукала. Два дні не приходили. А знаєш, я бачила в лузі китайця. Ой, налякалась, ма-а-а-ті-нко!

— Мало що... Йшов?

— Ні, сидів.

— Ну й хай сидить. Може, який неприкаяний, нам що до того!

— А тобі ж лісом іти?

— То нічого. Я не боюся.

— А чого ж Юрка нема з тобою?

— Він небавом прийде.

Ксеня задумалася.

— Що там на моїй пустці робиться? Одна тільки турбота. Відмовилася б, але Миколка ж, це ж його. Добре, що хоч Остапчика господь прибрав...

Широко складала рота, говорила вільно, одверто й тоненько. Здавалось, що в темряві за густими сливками киває головою й робить рухи руками. А він сторожко слухав, придвлявся, казав однотошним баском:

— Так що ми підемо вдвох.

— І як оті хлопці не бояться іти лісом уночі. Мене ото убий, — пу, кажу тобі, казни — не піду лісом зараз... А ви от... Недавно Гарменко поїхав... Сама не знаю. Я йому сказала за китайця, так він каже: це з таких, як ваш Лавро... Ти чуєш? Ось на цього, що служить у нас, каже — це з таких...

— Дурний твій Гарменко... Чого він хотів од тебе?

— Не знаю. Каже, батькові на матеріал дубів продати.

— Гм...

— На Лавра косо дивиться. Він, бач, не церемониться з такими.

— А що ж там Лавро?

— Нічого, парубкує. Вже зазнайомився в селі. Кажуть, на сході слово тримав — про очерети мова була. Обчество хоче вижати спілкою.

— На Ставках?

— Або...

— І вигідно?

— Хто й зна... Лавро сміється. Каже: захотіли дядьки очерету на мундштуки... Каже, за кусок кишки сім верстов...

— Товаришує з ким?

— З ним кілька наших парубків. Ти їх не знаєш, мабуть. До нього приходять... Не тисни, ато ребра гнуться — поламаєш... Ой, ой... Та що ти?! Скажу Юркові.

— Юркові? Ну що ж, доведеться пляшку поставити...

— О! А рука! Ну, куди ото! Ну, що ти там поклав!
— Так тепер же слобда! Твое — моє...

Собака звівся на ноги, послухав, кинувся до воріт і відскочив, як опука на шпагаті, натягнувши ланцюга. Від воріт тихо обізався знайомий голос:

— Ти! Матка боска! Своїх забуваш!

Ксеня встала з колодок, пішла назустріч. Зразу змінилася вся, заговорила, оправляючи хустинку, діловим, поважним голосом — господня:

— Добрий вечір! Іди сюди, ось і Іван сидить... Ну, розкажуй, що там на господарстві... нашому.

Сіла й показала місце між Стенком і собою. Юрко сів.

— Гарменко приходив сюди?

— Чого? Ні, не було.

— А він казав, що дивився.

— На що дивився?

— Не знаю.

Юрко став у тіні від вишнею, і не можна було розібрати його лица. Говорив баском. Високий, з розтягнутим коміром, здався вабливий.

Стенко встав і вирвав листок сухого бакуну, що в'явився на шпагаті в довгій в'язці під хлівцем. Потім старанно розтирав на руці, м'яв клаптик газети, звивав цигарку.

Юрко сів і тихо почав розказувати за господарство. Потім задумався.

— Ну?..— запитала Ксеня.

— Що?

— Чого зажурився?

— Хто й зна! Так. Само чогось журиється.

Треба було йти, а не знав, із чого почати, і треба було посидіти для годиться. І чогось при Ксені думалось за Наталю і Лебедя. Було сумно: продасть Марфа Наталю за мед, за яблука продасть. І не зоглядишся.

— А ти не думай! Що, молодим оженився, чи що?

Юрко встав.

— Ну, нічого, матері твоїй чорт! — подумав уголос. — Ми ще повоюємо!

— А ти ж як думав, — обізався Стенко. — Ми ще повоюємо!

Стенко роблено усміхався, шпадірував по подвір'ї на двох сажнях парадним військовим кроком. Його плавка хода з нерухомим тулубом і жвавими ніжками виявляла в ньому

горду, може, чваньковиту людину. І Юркові зараз не сподобалась сама ця прогулянка на двох сажнях.

— О, ми ще повоюємо! Не одним, Юрасю, в носі закрутити!

А Ксеня казала стиха до Юрка:

— Здається, дитина прокинулася...— і тихше: — Зайди, подивися на нашого Миколку.

— Ні, ні, ні. Ми зараз підемо. У нас мало часу.

Останні слова сказав голосніше. Стенко схопився, нагадався і підійшов до них.

— Так, підемо. Ну, Ксеню...

— Та почекайте!.. І чого б вам не переспати на сіні?

— І ти з нами?

— Та і я можу... Тільки багато вас. Лавро ще прийде.

— А де він?

— Подався десь. Не знаю.

Збиралися іти на Ставки. Ксеня провела до воріт. Юркові казала хазяйським голосом, що треба зробити, де треба закласти деревом, щоб нічого не лізло в садок, наказувала прийти.

Ішли вигоном. В далині над лісом стояв білий туман над річкою.

— Буг парув. Це б покупатись,— тихо, наче до себе, промовив Стенко. А Юрко сказав, сам не слухаючи своїх слів:

— І вода, мабуть, тепла.

Турботно думав за ліс, за Ставки.

10¹

Була тепла темпа ніч у зарошеному лісі. Хлопці не впізнали свого голосу, як заспівали в чагарнику серед мертвої тиші:

Из-за острова на стрежень,
На простор речной волны
Выплывают...

— А-а-а! — пішло луною, моторошно обізвалося десь на Ставках.

— А-а-а-а! — до жаху чутно відгукнувся ліс далекою ділянкою.

Через кілька хвилин почувся шелест в осичняку, і тихий Лаврів голос запитав:

— Гармата?

---

¹ Тут і далі нумерацію розділів порушено у зв'язку із скороченням тексту. (Ред.)

— Атож, і Стенко.

— Харашо. Ідїть сюди. Ось сюдою.

Застали партизанів за вечерєю. Збоку між камінцями тлів, зрідка спалахував вогонь. Посередині стояли казанки, миски...

Юрка впізнав Ксеєни сусіда, Панас Перепеличка, і радісно привітався. Він прийшов раніш із Лавром. Збоку від гурту лежав навзпак на шинелі чоловік із бородою і попахував.

Всі радісно зустріли хлопців. А Аятоша Вепр став, покрутив чорні вусики, що підковою облягали верхню губу і по-татарському звисали кінцями нижче рота,— підійшов до хлопців.

— Ану стой, що за партизани такі! Познайомимося! Ближче, ближче до вогню. Я Вепр, партизан. Угроблю людину одними очима... А вони хар-р-роші! — обернувся він до зацікавлених партизанів.— Дивись, здоровила які! Ну, сідайте.

— Закурюйте!

— Та вечеря ж є.

— Зразу про наше положеніє: маючи смерть перед очима, залізли ми в очерети й відстали від своєї часті. Потім на Ставках і отаборились. Далі: живемо отак, як оце. Сидимо, мало що робимо...

— Скучаємо за дівчатами,— сказав Марко.

— Тільки без таких реплік!

— Добре, що ти в удовички служиш, ти можеш без реплік, а я без реплік не можу.

— Так от... Наш план: об'єднати хлопців круг себе — перше; озброїтись і озброїти — друге; глушити ворогів,— а вже чути, вони на трьох стільцях стоять, тільки похитни, і все шкереберть полетить,— це третє. Хлопці трохи розлустились і не почувають відповідальності, да... Освіжити склад і триматись міцно. На Слобідці в мене хлопці вже є. В Рідкодубах також. Зв'язок гарний держатимемо через наших нових товаришів.— Лавро очима показав на Юрка та Стенка.— Тепер ще неможливі перетягнути на свій бік, і можна буде почувати ґрунт під ногами. Як ви, хлопці, думаєте про все це?

— Що нам думати? — чомусь звернувся Антоша до Пацана,— ми зробимо, що треба. Якби не ти,— глянув Вепр на Юрка, ніби казав до нього про Лавра,— якби не ти, то не сидіти б нам отут... Правда, Пацан?

— То правда,— сказав дядько за спиною в темряві.

— Мені здається, що так і вестимемо лінію. Тепер про щещо дрібне на сьогоднішній день. Слобідські дядьки хтять спільно жати очерет. Я там — свій чоловік зараз, так я думаю, одтягнути їх треба. В крайнім разі, признаємось декільком неможливим. Їм поляки вже здорово залили сага за шкіру, так що вони нас не зрадять. Це — перше. Друге, оцей паруб'яга, Гармата, знає в одного товариша кулемет...

Всі заворушилися, прислухались. За спиною в Марка плиткою одбивало вогонь і не усміхалося Ходя обличчя.

— Так, «Максим» справжній. Ми його мусимо набути. Він в одного бідняка — гончаря. Юрко там поладнає справу з ним. Тільки обережно, Юрко!.. А нам треба буде доставити. На дрючках можна принести. Я думаю, що з наших піде Вепр... Іще хто б?

— Я, я... — спішно сказав Ходя з-за спиною, ніби боявся, що піде хтось інший. — Ходя пойти. Ходя не ходіть за шамовка. Я пойти за пулемьот.

— Добре... Так. Що є більше?

— Сливка втік, — сказав Антоша. — Я кажу так: хто ще втече, хто буде дезертир червоних партизанів — хай чекає у себе вдома гостя — Антошу Вепра. Прийду з візитою. Всі адреси я вже маю...

— Харашо, — засміявся Лавро. — А Сливка — це куркуляча шкура й від неї робітничо-селянській армії не треба було чекати кращого. Боятись Сливки, я думаю, нам нічого, він піде на свою Клівщину і не подумає видавати нас. Загрузне в землю зразу. Це ясно.

Вогонь розіклали більший. Інтелігент оповідав про студентські гуртки в Москві і про те, як повісили його матір... Стенко наспівував «Вьється стяг багряно-красен», а Антоша зразу слухав Лаврові оповідання про Юрка, потім сказав:

— Добре. Юрко буде зо мною. Як уб'ють десь Антошу, згадай Вепра й завжди будеш сміливий і буйний. Потому — сволочі на світі багато, котру нада стрілять. А ось тобі мій перший товариш — наган. Як побачить буржуя чи якого боягуза — сам стріляє. Сам цілиться і сам стріляє... Дай бабахну. Цілю в гіллячку.

— Р... раз!

Гакнуло по лісі — натягнулися, як струни, перви — загорівся Юрко зразу яскравими ракетами, а зараз у мозок якісь нові почуття... Звучала, звучала душа.

...Антоша показував пробитого сучка і скалочки, що вирвало по той бік груші.

— Хороший наган. Згадуй Вепра, — будеш партизан...

Почувалось, що десь має сходити місяць: широка долина диміла пасматим туманом, стовбичили дерева на покатоному зрубіві, вдалині чорнів ліс, а над лісом блідо сивіло небо.

Двоє — Юрко й Стенко — вийшли з Дубчаків і тихою ходою, обминаючи мокрі кущі, плутаючись ногами в траві, простували зрубом униз. І, може, тому, що на хуторі під лісом, десь у тумані глухо загавкав собака, чи тому, що долина простилалась широко, незатишно, дико й моторошно було йти, ці двоє зупинилися, і Стенко сказав:

— Закуримо. Виймай свою пачку!

Стояв до сходу очима, й на обличчі йому відбивалася блідість від неба. В траві він був як дубовий відземок, ніби й корінням вріс у землю.

Юрко м'яв бакун і думав, ще повний вражінням сьогоднішньої ночі.

Вдвох перед тим розмовляли, що багато роботи буде в партизанському загоні. Якось негарно вражав розкиданий гурт хлопців. У громадських і політичних справах він був неспокуншений, він був як дівчина-незайманка...

Згадалася цісня Стенкова «Нет, не умер Стенька Разін» — і враз у втомленій уяві стала кремезна постать Стеньки Разіна, встала і злилася з постаттю Ваньки Стенка...

— Слухай, ти — Стецька Разін. Так і зватиму: Стенька Разін. Він, мабуть, був зовсім такий.

Стенко скупо всміхнувся. Рушили далі.

Почувалось, що має сходити місяць. А може, то починало світати.

...І Юрко взявся з несподіваною для нього самого енергією. Без краю радів, бігав, таємничо говорив із хлопцями.

До кожного підходив по-іншому. Зразу вивідував, яким духом дихає, хоч кожного знав добре, потім як кому; іншим казав, що можна дістати револьвера, а потім, як виступатимуть поляки, колошкатиють наскоком. Вже придбали кулемета — це був важкий Юрків аргумент. Юрко зацікавлював партизанською кумпанією і життям; іншого агітував проти контрреволюції. Хлопці свої, знайомі. Сидять у селі, ходять до дівчат, горлачать пісні, та й пісні за поляків затихли. Хочеться не одному скоштувати того невідомого — партизанства. Заманює: там у лісі якихось одинадцять більшовиків. І круг них — уже пішло по селах — гуртуються люди...

Збиралися в Дубчаках. Ничипір Гончар, Михтод Роженко,

два брати Гаврило й Кирило і курносий Чорний, що найліпше в селі танцює гопака, низенький, грубенький і смуглий. Не то що смуглий — циган, та й годі...

— Казав Юрко:

— Обідно, попімаєш. Йй-богу, обідно... у лісі наші хлопці, а ми собі ні гугу. Ніби панські приспішники. Так, попімаєш, і тягне якого полячка угробити...

— Угроб Мйонка,— сміється Чорний.

— Юрко теж сміється.

— Оце сказав! На чорта його бити? Хай собі волочиться. Сам здохне скоро,— і потім серйозно: — Бач, Мйонко — трудящий поляк, не пан. Ціле життя на цукроварні, а тих... Ох, так, брат, коли тікатимуть, як на зайців, засідатимемо на панків.

— Слухай, а вони ж як там, у куренях, чи як?..

Юрко нарочито говорить, широко розставляючи губи:

— О, в них життя! А Вєпр Антоша там є... побачиш! Це ж хлопець! Здається, з голими руками полк узив би! Очі блискають — отак-о! — показує Юрко.— Одне слово, хлопці, йдемо сьогодні. Тільки за це — ша!.. Ви ж попімаєте, бо це... діло таке, що гачок і петля.

З Петрунем Юрко говорить інакше. Його не вмовляв, а оповідав, інформував і радився, як бути з хлопцями, тому Петрунь прибрав відповідного тону:

— Ми це устроїмо.

І вони перші пішли удвох на Ставки.

Юрко почував себе щасливо. В будень він був молотом у Стенка, а все думав про вечір або про свято, коли піде до загону. Там знають — Юрко організатор і вмільний хлопець.

Заразом у лісі він заходив до Ксені. Ламав на городі соняшника і йшов до Наталі. Наталя — це перший Юрків друг. З Наталею Юрко мріє. Наталя повинна знати, що її Юрко — це не дрібничка, не ледащо якесь і не безхатній волюцюга. Юрко — партизан...

14

Лавро прийшов з Юрком, Стенком і Петрунем.

Петрунь, огрядний парубчак, погладжує рукою колісь, мабуть, дуже повні, а тепер пласкуваті широкі обвислі щоки, щурить малесенькі очі підпухлими повіками й говорить, одривчасто хапаючись то правою, то лівою рукою за рота. Він у селі відомий за головного комуніста, але сам непартійний, лише був в армії, служив в упродкомі, ще десь і ще десь.

При поляках ховався, спав на дровітні, за озером на копиці. Завжди з наганом.

В загоні кожний раз радий щось зробити, але ніколи не має плану, «лінії». За його допомогою все ж загін придбав дві скрині набоїв, гвинтівок і револьверів для хлопців. Справа в тому, що в загоні не всі мали гвинтівки, а в останній час навколо партизанів нашарувалась ціла юрба хлопців із сусідніх сіл.

Часто навідувався Гончар Ничипір. Він, важкий і ледащо, жалів, що послуга кулеметом залишиться незакіпчена, тож хотів показати, що він «Максима» дав неспроста, що він теж більшовик. Лапатий, білий, наче випис у глині, махав білими руками, кричав на поляків і на Петлюру, запевняв, що голови не пожаліє а поляків поколошкає.

Чорний дядько з бородою, Корній — «основник» партизан — покинув загін. Зник. Його знали за безхатнього п'япицю і думали, що десь вештається по селах, вважали незначним, чи вернеться, але щоб зрадив — цього не боялись. Бо дядько Корній мовчить і п'є чарку, слова не витягнеш із нього, а якщо на більшовиків — устане, візьме за барки й генне так, що в Америці почують. Це знають усі...

Через два тижні після того, як дядько Корній зник із загону, одного вечора сиділи хлопці сливе всі у зборі (крім «основників», був Юрко, Стенко й Петрунь), як у лісі хрипкий, схожий на коров'ячий голос заспівав без будь-якого музичного чуття і слуху у співця. Заспівав «Стеньку Разіна».

Юрко був надзвичайно здивований, коли побачив проти вогню примружену низьку постать дядька Калима. В голові мигнула картина з повстання: стоїть дядько, дивиться в землю, сперся на палицю і допитусь:

— А це знаємо? А це знаємо?

«Чого він сюди?» — подумав Юрко.

А з-за спини дядька Калима Мусій Линок — білобровий і біловусий, Ковальчук, Верба... Опеньок.

— Здорові, хлопці! — вітається дядько Калим. Він не оглядає гурту, шукає собі місця сісти, як бик, що захотів лягти, сідає, цунок кладе вишпесу палицю обіч себе і витягає кисета.

— Значить, хазяюсмо на Ставках?

— Та хазяюємо. Мусимо, дядьку, хазяйлувати. Нічого не поробите. В селі ж поляки хазяюють.

А Вєпр дивився, дивився та до Калима перегинається через вогонь. Очі поставив відповідно до хвилини:

— А ви хто будете?

— Так, — каже дядько Калим. Потім ніби згадав про Антошку. Повернувся: — А ти, дитино, не гарячись, не гарячись. Так ніколи нічого не вийде.

Антоша хотів розпочати дискусію, але Лавро сказав:

— Залиш, Антоне, придурюватись!

А дядько Калим запалює.

— Чули ми, хлопці, за вас. Хазяйнуйте, і добре хазяйнуйте!

— Будьте сусідами. Може, спрягатись доведеться, — сказав Лавро.

— Ну, а реманент же маєте? Там і нашим припасить, бо ми також навідаємось.

— Реманенту, дядьку, є трохи, та малувато.

— Там у мене дві пихкавки. Заберу іншим разом. Ми це до вас цілим загonom. П'ять чоловіка. А ще синки єсть. Зайлись на шляхту. Де ж це наш отаман? — звернувся дядько Калим до Опенька.

Отаман через чверть години виринув як із води і перевернувся догори животом за спиною. Інші не встигли й помітити і придивлялись у темряву, а інші закричали:

— Дивись ти!

— Корній?!

— От так заковика!

А Корній, тихий дядько з бородою, точеною з мармуру, спокійний і мовчазний Корній любив несподіванку. Це мало хто знав, а що всі знали — це те, що Корній нудьгував за селом, за землею. Пішов і став помагати обжинатись старшому синові дядька Калима, а там зустрів Петруня. Петрунь знав, що з загону зник дядько з чорною бородою, а звать Корнієм, запитав, як звати, й догадався. Розказав, що був у загоні. Тоді вдвох підбрали кумпанію і тримали в тасмниці, а тепер Корній — наче б отаман.

Взагалі основний загін партизанів був зараз штабом того гурту, що горнувся до них. Всіма воєнними справами відав Антоша Вепр. Політикою стосунків з незаможниками, з парубками околичних сіл і буденними справами всього загону — Лавро. Ходя доглядав зброї, дбав про доставку, — щоб не замгло, щоб було напоготові. Марко викликався сам бути продснабом.

Тут маленька причина, що про неї догадувався лише Юрко. Центр продснабу був недалечко Наталчиного куреня. Туди несли все з Рідкодубів і Слобідки. Зберігала, ховала й готувала Наталя. Вона, виявилось, була роботяца й метка дівчина і з Юрком сміливо бувала в загоні. А Марко смакував,

обдивляючись її постать і губи, смакував і просив призна-
чити його продснабом. Юрко побоювався, але промовчав:
хіба можна говорити щось за Наталю, коли тут загальна
велика справа, і потім — є біля Юрка Антоша Вепр. Він
називає Наталю сестричкою, проводить, коли одна, оберігає,
любить. Іноді обійме рукою за плечі, — ех ти, сестричко
моя! — І пустить, і забуде. Юрко за Антошу не боїться, і
Наталю довірливо ставить до Вепра. Він Наталю не дасть
образити.

Хлопці раз жартували:

— Спокусить твою черницю Херсонець! Опредільноно!
Зламає...

Юрко спокійно підвів очі:

— Ну що ж, уб'ю, та й годі! — І він це так сказав, що
всі повірили.

15

Цього вечора Лавро сказав, приховуючи розпач:

— Що робити з Інтелігентом? Зачахне...

Хлопці думали. Петрунь гладив пласкуваті щоки, потім
ухопився за нижню повну варгу і подумав уголос:

— А що, якби у дядька Калима? Поляків зараз у селі не-
мас, та й ніхто на Інтелігента не подумав, що він більшовик.

А на другий день Інтелігент сидів на хурі сушняку, а Па-
пан сміявся і дружньо показував пальцями на смішну зігну-
ту постать із зарослим обличчям.

— Ой, предтеча!.. Дивіться, хлопці, ха-ха-ха!.. — і сміявся
Антоша.

— А йде тобі на хурі їхати. Ха-ха-ха! Здо-о-рово!

Через кілька днів по саду походжала висока постать у бі-
лій верхній блузі і штанях із нового полотна. Старі черевики,
попротирані на пальцях, блищали на сонці. Чуб зачесаний з
боків на середину, а на тім'ї вихор, як зачісувалися за часів
Пушкіна. Обабіч одутлих зеленкуватих щік пушились м'які
вимиті бакенбарди.

У покійного попа був синок. Він два рази приїжджав із
Москви і один раз із товаришем. Обидва розмовляли з люди-
ми про Керенського й Родзянка, про волю, про руський на-
род. Люди слухали з пошаною і симпатією, а піп сидів на
горбу і всміхався. Попового Жору любили й довірливо слу-
хали його слів. Це було давно. А тепер у братчика Калима
з'явився знову Жорин товариш, студент із Москви, що зали-
шився без притулку. Його студентську приналежність вика-

зував високий кашкет в білій руці із кокардою і в кишені документи філологічного факультету, старі документи, що він між іншим показував Лебедєві.

Лебедєв садок припирає до Калимового. Старий і тінистий, він обходить його з боків, прикриває зверху, нахиляється, ніби зелень його хоче розіллятись по боках і потопити Калимову оселю...

16

Загін зростає.

Гурток «основників» являв із себе піби фракцію з півсотні розкиданих селян, що бажали визволення й помсти. У цій фракції тепер панував дух рішучості, дружної відповідальності. Хапався Вепр. Він за останній час брав усіх до рук, стиснув міцною дисципліною, ставав справжній командир. Він готувався до виступу, посилав Марка, Пацана й Колю на розвідку, хоч і знав, що поляки основною своєю масою тепер перебувають на Київщині. Робив плани, ставив і переставляв прапориці. Біля зброї постійно стояв вартовий.

Тепер хлопці почували ґрунт під ногами і неможливі груди за спиною. Вільно бували в селах — у Слобідці й Рідкодубах. Як зарядило на тиждень дощем і мрякою, тоді Тагіро й Пацан спали в клуні край села в дядька Калима. Ходя ходив до Лавра. Дядько Корній став хазяйнувати у Калимового сина. Тепер уже зовсім. Він підстриг бороду, засмаг ще більше, повеселів і ожив. Ожив, пересаджений у землю.

В обох селах було багато товаришів. У Слобідці Лавро вірвав «очеретяну кумпанію», разом перетягнувши до себе гурт неможливіків, і перетягнути було легко: інтервентів ненавиділи, на них махали кулаками в темряві: не в одного забрали підводи, хліб, сало — махали кулаками; боком вилізе, вельможний пане! Ой, вилізе! — І на загін тягнулись, як на повстанський штаб. Дядько за гвинтівку не дуже любить братися, а так підтримати та піддати духу — це можна. А там і сам втягається.

17

Огидна погода! Росить — не то дощ, не то нема дощу. З дерев капає, з стріх капає, сльозиться, а сонце — як око з більмом.

Звечора залишився ночувати Юрко (сльота ще позавчора почалася і не перестає). А вранці встала Ксеня виганяти

худобу на луки, та й конче треба тієї свитки, що дала ввечора Юркові й Лаврові вкритися. По драбині полізла на високий засторопок і сіла скраю, поки звикнуть очі до темряви. Потім полізла до хлопців.

— Юрко,— шепотом,— Юрко...

Юрко розплющив очі.

Ксеня зручніше вмостилася біля Юрка.

— Скажи, з ким шайкуєш? Я ж знаю, що в тебе є дівчина.

— Та де?!

— Ай, Юрко, не відпекуйся.

— Та де?!

— Знаю.

— Ну?..

— От тобі й ну...

— Нічого ти не знаєш, і нікого в мене нема. Видумуєш...

— Якби не мав, до мене підсідав би. Хіба не знаю?

— Та десь є якась, колись знайду. Або що?

— А я ж...— сказала після мовчанки. В паузі міцно кусала губи і дивилася в очі докірливо й така чужа.

— Що ти?

— Юрко! Щастя не матимеш так... Миколка наш росте, сміється як гарно...

— Почому я знаю.

— Чудак, ти придивися.

— Знаєш, Ксеню,— там побачимо, а тепер я дуже хочу спати.

Не ворухнулася. Узяла рукою за підборіддя, як дитину — ласкаво.

— Юрко... ну, не будь же такий... Юрасю!..

Юрко мовчав.

— Юрасю, сволоч ти така, гад ти сикучий, Юрко,— впала на груди головою, заплакала, здригаючись.— Ти мене запам'ятаєш, гаде сикучий.

Швидко підвелася, обтерлася хвартухом і сповзла вниз на тік.

Лавро підсунувся до Юрка. Не хотів пагадувати, що чув їхню балачку, але сказав:

— Цеї сукиної дочки треба стерегтися. Пам'ятай, Юрко, її батько — діловий чолов'яга й куркуль, загонить враз. А потім, отой субчик, що до неї ходить,— юнкер... Він хоче поласувати, вона це знає,— він її не візьме. Вона на тебе точить свої білі зубки... Але щоб вона не подумала помститися. Баба, брат! Пам'ятай, що вона на наших дуже косо...

Лавро шептав довго, швидко, гарячий зі сну, дихав у вухо Юркові й сонів, як задумувався, одкидаючись павзяк.

День починається сонцем. Хмара надусалась молодим бичком до гарячого обличчя, надусалась і виходить, зачарована радощами, виходить і тоне у високім небі. «Чого воно в погідні дні перед сходом сонця хмара?» — подумав Юрко вперше. А хмара розпливається, розбретається по небі, як вівці по полі. Дзвонить у селі. Вільхи високі задумались на межі, як живі, і одна ніби взялася рукою в підборіддя, дивиться вниз із презирством, що люди такі маленькі, а такі неспокійні. І так до лица вільхам ця вранішня задума під сонцем, бо дзвонять у селі, і сонце врочисте й радісне, — встав Юрко здоровий і бадьорий, з думкою, що сьогодні відпочине.

Останній час рідко придивлявся і прислухався, як живе все кругом: сонце, хмари й вільхи на межі. Вставав рано, брав торбину з хлібом, йшов на росистий Ксенин город, рвав цибулю, іноді в торбині було сало — брав засмальцьовану й погорілу одежу і йшов до кузні, а там кував. Дрібно й весело вигравав на все село, повідомляв, що кузню одчинепо й можна нести кувати.

Ляскало об сусідню клуню, що через дорогу, вискакувало. Десятифунтовий молот зрідка поважно гунав, а фунтовик у лівій дробив соловейком об кувадло, заливався, і залізо гуділо на високій підголосник. Це була музика, вранішня пісня.

Так починалися дні. А сьогодні почалось сонцем.

Вийняв із скриньки, що стояла під катрагою (там і спав — намет над льохом був за садком у Ксені, то ж і Юркове помешкання), чисте чорле галіфе, кепку й полотняну верхню сорочку. Одягався, посміхаючись собі, що добре так бути самому, вільному, як птиця. Добре отак сидіти проти сонця і занивати кишеню, добре йти до ставка, захопивши сивого змилка, так наче лише для тебе все сонце, і свіжий серпневий ставок, і ворона на верхку дерева, і для тебе кишать у хурі хмизу горобці, кричать, бісуються. Дзьвохнув каменем, бо хотілось міцного руху. Фурхнули з дровітні, метнулися і покрутилися над сусідньою хатою.

Захопив із собою махру, любовно всунув за пазуху під пояс нагана і польонав босими ногами, розглядаючись і розмахуючи руками, через леваду на ставок.

Глибоко у ставку плавали хмарки, сонце під очеретами збоку. Хотів увийти, як ускочить зараз у цю без краю мото-рошну глибину і злорадно почуватиме, що тримається звер-ну між двома глибокими небами.

На другім боці проти сонця сиділа гола дівчина, обхопив-ши руками коліна. Вона довго не лізла у воду, дивилася на Юрка. Її зігнуту постать трудно було розглянути, а лице адала було — одна біла пляма.

Юрко хотів пливати через весь ставок і проплив уже до середини, але згадав за Наталю і почав часто йти нурця, влюхкатись, як качка на воді; забився об воду, підійняв ніпу, й до самого берега пішли круги по ставку. Аж до тієї дівчини. А вона бовталася скраю на піску, і коли Юрко мвидше поплив до неї, почала одягатись.

По греблі рипіла підвода. Повернула у провулок на ліс. Зараз туди піде Юрко, скоро побачить Наталю. Матушка сьогодні у понів... Потягнуло швидко одягтись, йти.

В лісі настирливо кричала якась пташка, киркала, ніби в неї дерло в горлі, здається, перелітала за Юрком, мовби стежила.

— От простуджена! — вилаявся Юрко і шпурнув дрюч-ком у гілляки. — Киш, бодай ти здохла!

А через кільканадцять кроків простуджена пташка знову тріскотіла над головою. Ніби стежила.

Звечора Ксеня була в Рідкодубах. Обдивлялись господар-ство удвох з Юрком; стягали гілляки на купу в дубині — хтось зрізав два дуби. Вибрали огірки, знесли гарбузи до катраги. Жваво робили обов, і Ксеня була весела, сміялась і Юрка називала, як чоловіка: «Слухай!» Радилась: «Гар-бузи продамо, як ти думаєш? У батька і своїх доволі, а мої свині бараболю їстимуть. Треба вигодувати кабанця на різд-во... перистого в саж посадимо...»

А коли Юрко пішов до Стенка, Ксеня не хотіла йти до-дому. Зайшла до свекрухи.

Двоє старих жили тепер самотньо на глухій вулиці. Сва-рилися, весело і смішно бились, розсипаючи штифти й ре-мідні обрізки. Старий латав чоботи, обробляли шмат города і пудьгували. Ксеню мали за дочку, були раді, як коли за-бігала, не знали, куди посадовити.

От і сьогодні:

— Залишся, залишся, Ксеню. Побудь, доню, з нами ста-римц, аж у хаті ясніше, як прийдеш ти... Наче сам Артем заглянув до хати... — Стара завжди починала плакати, як

забігала Ксеня, і, тісно стуляючи вії, видушувала сльози з очей, що заступали світ.

І Ксеня залишалась. Дуже просили старі, та й на думці було: Юрко тут. А ранком певно піде до лісу. Скільки знав його, він усе до лісу. Чи у Слобідці облюбував кого... Бо не до неї ж він ходить... не до неї, не так би говорив. Наче й любить, і жартує, і все, а має десь когось... Десь туди на Слобідку. Іноді й не треба, а приходить. Якби до мене — посидів би, а то прийде й поспішає.

Ксеня розгублювалася. Так і так думала, догадувалася. Нарешті сказала собі: «Завтра я — не я, як не дізнаюся!»

І Юрко не впізнав на ставку Ксені. Юрко не бачив, повернувшись у провулок до лісу, як вона пішла городом, стежечкою понад річку, луками, м'якою отавою і як часто поглядала на нього через низенький тин. Не боялася загубити, бо тепер уже ясно догадувалася, що вийде Юрко на Білу дорогу і звідти в ліс. Тихенько співала якусь пісню, йшла назирці. Посміхалась сама до себе, тамуючи тим досадливі догадки.

19

Юрко завернув із просіки, що йде до Слобідки. Пішов вузьенькою стежечкою в праву руку, як до Ставків. Далі звернув поміж гілляки на непротоптані місця.

Підійшов до старої липи. Липа була обгризена, якась безлиста, і скидалася на зшити крокву, поставлену вгору острішками. А там, де розходились гілляки, чорніло дупло зсередини.

Юрко оглянувся довкола, потім устроїв руку в дупло й вийняв листи. Почав розгортати й розривати.

Читав:

«Юрку! Я їду до міста, пошукаю ревному. Чорт його знає, як його знайти. Не був ще в таких справах, тепер довелось керувати навромацьки.

Май на увазі, Ксенька оце якимось сказала мені: «Знаємо, з ким ви водитесь». А її батько затребував документи. Каже: «Я тебе й досі не знаю», — і схидно так мружить очі! Хитрий куркуль! Ну, я йому показав метричеську випис і довів, що я з Полтавщини й не можу бути там через поляків, а понався сюди з Петлюрою.

Скажи, хай ніхто з наших не приходить і не питає за мене. Ти, мабуть, візьмеш листа тільки в неділю: Побачиш

хлопців, то кажи, щоб тримались. Нам ще треба посидіти деякий час. Дивись там добре, як отой субчик, юнкер, він буває у Ксеньки. Треба, щоб ти побачив Інтелігента. Дивіться, хлопці! Наталі привіт. Люблю твою Наталю.

Лавро»

Коробочкою згорнутий листок. Енергійний красивий почерк:

«Юрку, сучий сипу, чоґо не приходиш? Хазяйством обросташ, куркулем хочеш стати!.. Захвати Наталку та й приходь. Вона ж обіцяла вареників наварити сьогодні. Я й макітру дістав — велика, можна приймати ванни. Приходь з Н. Вип'ємо. «На Шипке все спокійно».

Вепр»

Були ще листи від Петруня і від Стенка до партизанів. Петрунь писав: «Армия рабочих и крестьян ждет нашей помощи из тыла, а поскольку я был в лесу, то захотел вам кинуть два слова: готовы наши бедняки выступить. Очень уж надоели поляки за малосрочное свое пребывание на Советской Украине...»

Юрко завидував Петруневі, що він так уміє писати, але чомусь недолюблював цього хлопця з обвислими пласкуватими щоками й сірим волоссям.

Стенків лист був діловий і короткий. Зрідка пересипався жартами, трошки надуманими й несмішними. Він писав, що дядьки не знають, що робити з новими садибами, що деякі везуть дерево на свої старі двори, що поляками незадоволені куркулі, що можна сміливо готуватись до відкритих виступів. Він ставив питання, над чим треба подумати: це — де взяти коней. Коней треба хоч кілька, хоч для розвідки й кулемета.

Лист був одвертий і адресувався в основному до Лавра.

Стенкового листа принесла Катя. Вона заходила до Наталі, та не застала її і написала каракату писульку.

«...Кохана Наталку! Я вже знудьгувалася за тобою. Інтелігент у нас буває і часто розмовляє зі мною. Він любить Юрка й тебе і просив, щоб я прийшла чоґо-небудь до Лебедя післязавтра, він має передати вам листа. Цілую тебе міцно.

Катерина Остаповна Сокирка

Матушка в неділю піде до Круглого озера».

Юрко сидів, курив, перечитував листи й ховав у кишеньку на грудях. Потім встав і посвистав лісом.

Ксеня оглянулася навкруги: зарізувала в пам'яті дорогу і стежку, придивилася на липу й подалася просікою.

20

В сонячній тиші мовчав ліс. А почувалось, як і завжди відчувається в темному глибокому лісі,— творить він свої таїнства, ворожить тінями, перешіптується сам із собою. Там он під трьома деревами зійшлися тіні вуглуваті й цятчаті в сонячних киреях, зійшлися й застигли, чарують як алхіміки, а на горбочку каракаттій пень молитовно схилив роги, дивиться в землю, задумався. В далині скачуть сонячні зайчики, і десь тривожно скрикує нискливий голос.

Ах, цей ліс у неділю рано! Його настрої, широкий і непоборний, затоплює, заповнює людину. Розпускає душу в сонячній тиші, хочеться спертися спиною до дерева й застигнути, злитися з лісовими таємницями. І завмерти одземковим природством біля дуба.

Наталія молилася. Стояла навколішки й молилася на схід, на дерева беззвучними словами. Юрко тихо підійшов і сів. Дивився на неї збоку й згадав, яку зустрів її вперше. Трудно було б визнати в ній ту торішню Наталію: вона тепер без хустинки, гладенько зачесана назад, виглядала дуже, риси закруглилися, сформувалися, очі розумні й задумані, в стану ніби вигнутіша від того, що сформувався дівочий стан. А взагалі з своїм відкритим лобом, із темними піднятими бровами, викресленим овалом таки нагадувала якусь святу на образі. Головне — ці очі. Ясні, одверті по-дитячому, тільки вноді струмок світла якимось затемнено з-під вій побіжить і щось нагадає... Нагадає, що ці очі бувають глибокі, — чисті й глибокі.

Повернулася, ніби відчула чийсь присутність. Показала разок зубів, не роздіймаючи рук, складених молитовно, і усмішка була крізь молитву, як крізь плач.

— Юрко...— здивовано прошепотіла і встала з колін.— Ти чув, як я молилася? Я голосно молилася, чи тільки думала?.. Ні, я думала й зовсім не молилася... Іди, сядемо там он на сонці.

Взяв за руку, як дитину, і мовчки пішов на горбочок. Сіли на камені. Камінь уже теплий, а в кущах ще роса.

Хотів легко, радісно розмовляти:

— Ну, що, Наталю, як ти живеш тут?

Але вона не відповіла. Вона перебила його:

— Так що не будемо ми товаришувати з тобою, Юрко.

Так-то.

— То чому?

— Забере мене Лебідь. Учора матушка була там. Мед пила. Приїхали ввечері кінсьми обоє. Хотіли мене забрати, але я лягла і сказала, що хвора.

— А це він бачив?! — зцілив Юрко зуби й показав нагана. — Е-ех! — зашипів.

— Це ти так собі. А що ти зробиш? Колись же однаково... А з тобою... ну, скажімо, підемо звідси обоє, а куди? Обоє в найми? — Це не те... О-ой, — зітхнула якось по-дитячому, — іди ти від мене, Юрасю, і не приходи. Не треба. Я помолитимусь і буду одна. Мені нічого не треба. А забере мене — втоплюся. Гріх на душу візьму.

Юрко став на коліна і вхопив за руки Наталю. Зі сміхом дивився в очі. Довго. Потім занадто голосно сказав:

— Наталіно! Наталіно, що це ти кажеш?! Ну, що ти кажеш?! На чорта це думати! В нас робота — ми он зараз підемо, будемо з хлопцями. Тебе всі так люблять, милують, шанують... Ти в нас господиня, а я... я, Наталіно, маю товаришів, чуденька ти! Ти розумієш — товаришів маю, і мені більше нічого не треба. Раду собі дам, — дивись, які руки. Ми багачі, Наталіно, багачі! Молоді, здорові, маємо що робити... Що нам Лебідь? Дріб'язок! Ходімо зараз — гамірно там, і в лісі — дивись як! Це ж усе наше, чорт його передрі! Наше, бо ми тут хазяюємо, а де ще хазяїнуватимем, один бог знає. А ти — помолитись. Хай стара молиться. Ось ходім... Ти сьогодні повинна вареників наварити, інакше тобі польовий партизанський суд і розстріл на сім років.

Наталія, коли балакав Юрко, зразу зітхнула, перебирала пальцями травинки, потім підвела голову, потім усміхнулась так, як тоді крізь молитву, потім, занолонена Юрковою бентежною мовою, дивилась на нього широкими очима і, нарешті, зареготалась.

— Правильно, Юрасю! Ти — молодець! Умієш розвіяти душу й зібрати. Ну, йдемо, вже приходив Марко. Я сказала, що прийду з тобою. Я чогось думала, що ти неодмінно прийдеш.

— Ну, ясно, ясно. Хіба ти не знаєш?

— Що?

— Так, усе знаєш... Сьогодні приходив хто?

— Була сестра Чорного, Марійка. Це ж вона й борошна

принесла. Все для матушки, а несуть, коли матушки немає вдома. Катеринка там скрізь бігає, справляється.

— Ага, тобі лист од неї.

• Юрко дав листа.

В лісі влаштовано теплий льошок на горбочку під кущем. Там, як розгорнути тирсу й гілляки, як підійняти ляду з витесаних поліняк,— чути пахоці кислих огірків, борошна й цибулі. В маленькій скриньці в кутку лежить сало — той кусок дав, той кусок...

• Не закривали ляди. В півтемряві Наталя швидко відклала сир, м'ясо, сало, потім у хустину відсипала борошна і зв'язала все в торбину. Юрко дивився, як вона поралась, потім підійшов до неї, взяв за плечі ззаду й підвів.

— А ти кажеш, хазяйства не маємо. Ти, господине моя... — Він повернув її голову до себе лицем і поцілував.

• Наталя покірно повернулась і знову в'язала мішка. Як усе було готове, сказала Юркові вилізти, а через кілька хвилин була біля нього в рясній спідниці, в кохті і в жовтій кривенькій хустці. Тепер Наталя здавалась вища, бо спідниця на ній була короткувата, і вигляд вона мала якийсь живіший, веселіший. Юрко не втримався, щоб не обкрутити Наталю круг себе, а тоді вже мішечок закинув на плечі, лівою взяв її за руку, і вони швидко пішли лісом.

21

— Сьогодні черниця буде,— сказав Марко і засвистав веселу пісню про мишей і закоханих: «Як ти мишей боїшся, на воротах повіся...»

• Ждали всі гостей. Ранком щось насухо перехватили, а тепер ждали, і їсти не хотілось, хотілось, щоб прийшли ці обов, щоб внесла свої турботи хазяйські в їхній курінь дівчина. Єдина з дівчат, що буває в диких партизанів. Хотілось, щоб прийшла пожартувати. Подивитись, як вона зразу бентежить і всміхається, а потім жартами на жарти «пече, аж тріщить».

— Милосердна сестричка! Браво!

— Бра-а-а-во. Ура!

— Встать! — рубнув Антоша Вепр. Лице командирське, оскалене бровами, гостре. А під вусиками радісний усміх — трудно помітити.

— Смирно!

Всі витяглись. Антоша з серйозним виразом узяв під коврик, потім усміхнувся, потиснув руку Наталі й веселому Юркові:

— Во-о-льно!

Юрко сміявся.

— Ну й чудак Антоша, їй-богу!..

А Антоша розмовляв із Наталею:

— Будь за господиню. Ось, насилу вгамував. Їсти діти хотять. Дві пляшки стоять під березою — з берези соку накапало. Тільки гіркуватий, сестричко. Гіркуватий, бо вже осінь підходить... Ну, нічого...

— Якось буде, — сміється Наталя. — Вип'єм і гіркуватий.

— А буде. Тільки ти, милосердна сестричко, немилосердна — дуже ти забарилася. Опускаємось без тебе. Хлопці, дров!

Наталя вільно порядкувала, заклопотано возилась біля вогню, мішала воду, місила тісто на трьох дошках, а хлопці сиділи навколо неї. Потім вона попросила не заважати їй, навіть насварилася.

— Ну й чого б то я сидів та заглядав під руки?..

Ліпили вареники всі, крім Коли. Коли не дозволили — Вепр зробив йому очі, а потім м'яко сказав:

— Ти, Колю, в ніс пальцями ходиш, то краще не торкайся до святого тіста. Воно так не любить. — Коля образився, а всі реготались.

Знову грали в козла. Наталя перекидалася словами з Марком, сміялася, трошки кокетувала: — Іди, бо опарю кип'ятком, — а іноді замовчувала його патяки.

Марко як знав. Він пішов за курінь, того піхто й не помітив.

Наталя мала витягати вареники. Швидко побігла за курінь узяти мисок.

Враз хлопці почули:

— Не лізь... а-ай... іди під штири вітри, погане!

Антоша схопився.

— Це — Марко, — сказав коротко й побіг.

Юрко не зрушився.

Наталя вибігла без мисок з-за куреня, червона, з блискучими очима.

— Та й ходи до вас, — сказала ображено до Антоші, — боротись хоче такий кабан, хіба я з ним здужаю боротись?

Марко приніс миски.

— Та я піхого, та я так. Жартом обійняв... А як, Вепр, ти обнімаєш?..

Юрко не обізвався.

Наталя готувала вареники. Вона не хотіла розвіяти веселощів, що панували досі,— їй було шкода хлопців, вони нудьгують тут самі.

22

Лебідь утворив Інтелігентові «намьок на його обстаговку і среду». В Лебедевої сестри, низької, як перелаз, Олімпіади, часто бувала Зізя. Вона віталась з Інтелігентом вишукано-аристократично, піднімаючи голову і опускаючи вії. А як знайомилась, протягувала високо й переконуючи: — Прия-а-атно! — Наче, покуштувавши варення, казала: — Со-ло-о-одке... Уф!..— Вона збиткувала, співала, бігала або робила розумне лице і бралась міркувати про високі матерії, як-от: що таке любов або про Лермонтова, про його вірш «Вихожу один я на дорогу», яким вичерпувались її знання цього поета і його творчості.

До Лебедя приходив юнкер і Адамчук, якийсь рудий новий учитель і Соломон. Вони збиралися в садку або у вітальні, грали на гітару, співали і танцювали вальса, краков'яка та польки. Інтелігент теж танцював із Зізею, а Зізя просила навчити чардаш. І Інтелігент, збиваючись, учив її чардаш. Потім Зізя клала втомлену закручену голову йому на плече й тягучо говорила, що вона потерпіла в кешанні, в першому юномі коханні, що полюбила простого хлопця з «дикарів». Своїм поведженням дратувала Адамчука, але він того не показував і лебенів перед Інтелігентом. Останнього часу він носив сині великі окуляри, це надавало йому вроди, відтінялось гарно на щоках, синих, поголених.

Часто, між іншим, із тоскним виглядом убивчої нудоти на обличчях, «муцини» сперечалися на політичні теми.

...Інтелігент сперечався не дуже з охотою, він тільки хотів знати оточення і він його вивчив. Нудна, безголова самостійницька контрреволюція не мала де прикласти рук, танцювала, пила настояний мед, фліртувала і співала: «Ревуть-стогнуть гори, хвилі».

23

Здається, треба поспішати, хапатися, жахнутися, а вона спокійно, як крізь сон:

— Ти, значить, листа не получав від Інтелігента? А я занесла. Вже три дні, як занесла. Великого листа.

— Я вчора заглянув до липи — не було... Ти занесла?! До мене листа?! Ах, чорт! Це, мабуть, хлопці, мабуть, Марко... ідіот!

Катя навдилася спокійно в затурбоване, ображене обличчя, потім, нахилиючи голову, ткнула руку в простягнуту долоню і пішла по вулиці розмірено, помалу. Так помалу, тихо й непомітно пройде вона до Петруня, потім до сестри Чорного — Марусі. Так вона рознесе відомості, куди треба, про те, що матушка в пола й можна нести в ліс на молитву, так перекаже Інтелігентові, що Юрко не одержав листа, так слухатиме юнкерову мову — піхто нічого не виізнає у цих спокійних синіх очах. Вона собі служвиця пані Крежмінської, вона собі сирітка Катерина.

А Юрко підтюпцем побіг у ліс.

Гнали череду. Чорну череду в золотім пилу проти сонця. Сонце вже заходило, і синів у долині Буг. На сонці була хмарка, облямована золотою обручкою.

Зустрівся з Ксенею.

— Добрий вечір... — чомусь ліг на кукурудзинні й потягнувся — байдужий і безтурботний.

Вже був на Ставках. Листа не знайшов. Мутно догадувався про щось непевне, тому й байдужість і спокій на виду.

А Ксеня підтягує повіки на очі, як курка. Низенька, підтикапа, обляпана білою глиною, зовсім схожа на курку, з обвислими крилами — пелехата. Чи усміхається, чи сердита.

— Здоров, хлопче, здоров! Як живемо, куди йдемо, що поробляємо?

Юрко уважно придивився в червонясте, кругле тепер обличчя.

— Нудно, от що. Сідай ось біля мене. Нікуди не йду, до тебе прийшов. Нікуди не треба мені.

— А до Наталі? До черниці? До дівчини хіба не підеш? «Ясно! Ясно! Ясно!»

— Ти читала листа?

— Мені читали, я ж неписьменна... Мені прочитав... Гарменко.

Прикусив губу. Застиг. Впився очима й застиг. Далі струнувся і встав, узяв Ксеню за плечі.

— Слухай, ходім у садок, я тобі щось дуже важливе скажу.

Сонно пішла за ним, прикована очима, ріпучими, страшними... і гарними. Чомусь стало шкода Юрка, що так його

рвануло. Навіть дала руку. Дивилась збоку в лице, а він вів її, ніби дівчину, що піймав у яблуках.

— Сідай,— сам стояв.— Де листи? — нахилився, дивився в обличчя, а, здається, не бачив її — думав. А їй од того жалю захотілось гірше помучити, й вона просто відрізала:

— Юнкер забрав, прочитав мені й не віддав більше.

— Ти збожеволіла!..— впився очима і враз не витримав: наодмаш рубцем долони ахнув у кругле підборіддя. Зашинік, як до дитини, готової розплакатись: — Ццц... пша... ні слова!

Стали широкі Ксєвині очі проти дула нагана, як безумні.

— Пша, малахольна! Уб'ю на місці, ти мене віддала цю якам... Пша...

— Юр... Юрко...

— Пша... коли пішов від тебе юнкер? Куди?..

— Тільки... тільки-но... Юрко...

Термосив за плечі:

— Слухай, дивись. Ти нас убила, гадоко. Убила. Пам'ятай,— що б не трапилось, ти набери в рот води. Інакше смерть тобі, твоїм батькам і сестрам, із вогнем пустимо все... Ти чуєш,— за одне слово... Що нас багато в лісі, ти це знаєш.

Чудно якомсь, своєю рукою взяв кінець хвартуха і ткаєв у руку їй.

— Витрись. Щоб нічого. Пам'ятай — смерть... Віп пішов просікою? Я йду. Що б не трапилось, ти — німа.

Біг просікою, як звір. Шелепало у вухах за кожним скоком, і ноги були легкі й нечутні, дві впертих пружини. В чотирнадцятому кварталі недалеко від липи здала побачив струнку юнкерову постать.

Зупинився, йшов помалу на пальцях, щоб не шелепати, а вже зблизька сказав:

— Гарменко, почекайте!

Гарменко спинився і сів закурювати на рові.

— Нехороше ж так: ви взяли мого листа. Оддайте мені.

А думав: «Як це я говорю? Нащо це таким голосом? Дурень. Хіба не все одно...»

Гарменко підвів голову. В сутінках кроквою зведені брови й вузький вигнутий рот, усмішкуватий і схидний.

— Я дуже прошу: пробачте, що втручаюсь у вашу інтимність. Але бачите... Це ж цікаві людські документи. Я, слово честі, таких дорогоцінних листів не можу віддавати!

Юрко не виймав рук із кишені. Лице змінилось:

— Ти оддаси мені листа й мовчатимеш, як цей дуб.— Не сподівано вийняв і постукав кілька разів ручкою від нага-

на по чорній корі. Постукав багато разів — нащось більше, ніж треба. В глухий моторошний тиші — Гарменко закам'янів — можна було думати, що дятел пролітав, сів і вистукує в погідний вечір: стук-стук-стук... стук-стук-стук... Жовкне листя... облітає... стук-стук-стук. Тихо... Ліс... Ніби й людей немає — один затаїв, другому перехошило дух.

Потім звело нижню губу скоблем, верхню квадратною дужкою, і заблищали верхні зуби-ікла. Так доісторична людина показувала ікла, так показував гострі зуби звір, припертий до скелі.

— Ти що... з глузду з'їхав?.. — тихо, надзвичайно тихо запитав юнкер, не рухаючись із місця, потім ще заховувався: — В мене нема твоїх листів, що ти надумав?

— Оддай листи, бо сам візьму. Швидко — мені немає часу. — Юрко відступив на крок.

Гарменко опустил очі, і злість у нього в очах заблищала слізьми... Поліз рукою до кишені...

Юркові стало враз шкода Гарменка. Гостро й боляче шкода.

Юнкер встав, поклав листи на куц подорожників і, повернувшись, пішов дорогою при рові.

...Покорений ворог. Вродливий, статний і сильний. Боляче бачити сильних покірними, зігнутими, як ображена дитина.

...Враз згадався Вепр. Здалося, сміється Вепр: «Ти, нюнька! Ха-ха-ха, нюнька. Жалієш, ха-ха-ха!..»

Протягнув руку й подався головою назад характерним рухом. Наче й сам не почув пострілу — якось загуло все, загуло, загуло. А Гарменко скочив уперед, обернувся сталевими очима і сказав:

— Убив... Юрко... Юра, — і сів на землю під придорожним деревом, де стояв. Очима до Юрка.

Гармата кинув руку рукавом до очей, затулився і вдруге вистрілив у груди юнкерові. Той обвис головою й незграбно впав набік.

Юрко взяв листи, пішов просто в ліс із дороги, без стежки й без мети. Почував себе спокійно. Тільки іноді зупинявся і нагадував щось. Тоді нечутно шептав:

— Я вбив Гарменка. Юрко вбив Гарменка... Гм... От чудно... Вбив. — Шептав і вибивав порожні набойки помножком.

«Слушайте, дорогої дитинко!» — писав російською мовою Інтелігент.

«Ваш старший брат хоче й повинен із вами поговорити. Тільки з вами. Часто, з думками про нашу спільну ідею, до мене приходять думки за ваше особисте життя, за вас, невтраченого юнака, що свій свідомий шлях починає так славно й багато. Ви, безгрішні перед трудовим селянством, повинні зберегти себе, свою ініціативну натуру для нового життя.

Не марнуйте ні години, як марнували ми. Ви живете красиво, повно, романтично, Ви, що вас застала революція палкими, сміливими юнаками, — ви щасливі. Користуйтеся з нашого важкого досвіду, щоб шлях ваш був рівний і простий, — майте один закон у своїй роботі — стояти за того, хто працює, і ви не зіб'єтесь.

Але це між іншим.

Дивлюсь іноді, як ви балакаєте або мовчки затурбовано слухаєте наші справи і зрівнюєте, припасовуєте до селянських пастроїв, іноді читаєте книжку, що дав вам, іноді грубо, як сини трудового народу, лається і порастєсь біля зброї... Дивлюсь і думаю — яке красиве й правдиве життя. Бачу, як на очах росте людина, що її я не знав досі, Людина, яка має свої втіхи, свої печалі, своє кохання і все, що є дороге й святе, має для того, щоб повно і гармонійно віддавати себе іншим, суспільству.

На вас лежить велика відповідальність.

Тому й розкажу вам те, що спостерігав у колі моїх нових знайомих. Вам це потрібно знати.

Що робила досі наша контрреволюція на чолі з Гарменком і Лебедем? Нічого. Їла, пила, співала. Юнкер мені сказав:

— В лісі є більшовики. Я в цьому певний. Я певний, що їх знає Стенко й Гармата. Вони часто ходять до лісу. Я, — каже, — буваю на Слобідці й думаю знайти там питку від клубка. Будемо сотати.

Юнкер сидів за столом, високо піднявши дві костомачи плечей, і голова його виглядала з-поміж них, як у черепахи. Очима він уважно дивився на мене. Я тоді помітив чомусь по цій голові: він на все здатний.

До поляків уся просвіта ставиться погано, але нас Гарменко може видати навіть полякам, — ненавидить більшовиків і особисто вас із Стенком.

Що робити? Я не знаю. Чи відкритися й оскалитись півсотнею багнетів, чи ховатись і перебиратись глибше в глушину Поділля, чи ждати, що буде?

Юнкер своїх догадок не розповсюджує. Це мене наводить на одну думку... Але ви ще молодий, щоб із вами про це...

Хай хлопці стережуться. Держіть зв'язок із селом і зі мною. Катя біля липи буває через день. В крайнім разі, попереджайте один одного. Держіть усе напоготові.

Дозвольте, дорогий Юро, втрутитися у ваші особисті справи.

Лебідь — «мій друг». Ми часто гуляємо вдвох по садку й багато розмовляємо. Він спокійний, ситий — розпухає день у день. Йому не хватає жінки. Він мені жаліється і як говорить, то приховане задоволення видно в нього на губах. Раз не втримав своїх посягань у голові й висловив... Ваша дівчинка в небезпеці. План такий: матушка виїде кудись у монастир на місяць. Наталю білий мерзотник забере до себе на службу й на «вільну любов». А потім, як сподобається все, «то, може, й за живіт».

Матушка буває кожного дня. Коли вип'є меду, то солодко мружить очі, приказуючи: заборонене — солодке. Вгощу я і вас забороненим — солодким. Вгощу.

Але Юрочку, не впадайте в розпач. У крайнім разі, допоможе вам Антоша Вепр. Я думаю, що й до того не дійде. Наталя — славна дівчина й не дурна.

Нам, Юро, зустрічатись не можна. Надіюсь на вас у всіх справах.

Зізя запевняє, що любить вас. Нащо вона мені це говорить — не знаю.

Привіт товаришам і сестричці.

Ваш Інтелігент

Р. С. Я вже майже зовсім здоровий. Як вибратися звідси? Звикнути мені не зовсім зручно для нас. Зрештою, почувую, що буду потрібний і тут.

Інтелігент»

Приморозький ранок давно обсох. Сонце стояло вже над садком, як Стенко розп'явся на дверях у катрагу. Ніби грубим пеньком хтось завалив прохід, прорізаний формою розкаряченої літери «Л».

— Юрко! — приглядався зі світу в куток Стенко й морщив лоба.

Юрко лежав із розплющеними очима. Як побачив Ваньку, зразу ж сів, а Ванька зайшов у другий темний куток, щоб краще було видно Гармату.

Такий вигляд може бути в людини лише один раз у житті... В Юрка він був два рази — це вперше, а вдруге, коли Юрко нікого не вбивав, коли пройшли літа, пройшли вередливі несподівані події... Такі очі були ще в одного комсомольця вже тоді, як Рідкодуби забули Гарменка, коли заріє у лісі курінь на камені лободою і калачиками, коли там, де гуляли партизани, під куренем зайці виводили зайчат...

Юрко ніби потягався, але не потягався — в тілі не було напруження: так буває, коли хочеш позіхнути, а не позіхаєшся. Руки він протяг угору, а з-за руки дивився на Стенка блискучими, не то соромливими, не то затаєними в собі очима. Усміхався застигло й зацікавлено.

— Це ти зробив? — дуже просто й теж усміхаючись, щоб не будоражити товарища, запитав Стенко.

— Я, — сказав Юрко тоном признання, придивляючись.

— От і добре. Тільки ти тут не сиди й не чекай. Іди в ліс до хлопців, а я піду в село для одводу очей. Буду ввечері з «тими» вкупі. Браток прибіжить до вас, розкаже, як там. Треба всього чекати. А це ти добре. Я вже знаю все.

— Хто видав липу? Ти скажи — хто видав липу?

Стенко щось обдумував. Потім казав, розлягаючись на Юрковій постелі:

— Ти знаєш, не дуже вір Наталі...

— Що?.. Чудний ти...

Стенко не слухав:

— Вона, знаєш, із матушкою... Чорт його знає. Я б радив тобі з нею не дуже, і взагалі вона нічого не варта. А скажи, ти б проміняв товарища на Наталю?

— А що таке? Що таке? Ти кажи ясно.

— Та нічого. Просто питаю. А між іншим — дрібниця одна. Ти знаєш... Марко твою Наталю... того.

Юрко схопився, а Стенко сказав:

— Ну й гарячий. Чого б ото з-за баби гарячитися. На те ж вона й баба, щоб її... Марко й поласував.

— Марко згвалтував Наталю?! Кажки, так?

Помовчали. Юрко думав. Потім глухо кипів:

— Ну, йди! — стримував себе, тому — глухо, одним голосом: — Ну, йди... Я прийду, нічого...

— Ти брось, Юрко,— пащось сказав Стенко й вийшов.

А Юрко впав на заяложену подушку головою і зрідка здригував гнучким тілом. Він плакав.

26

Адамчук увійшов і зупинився біля туалетного столика. В хаті нікого не було. Тільки Зізя сиділа й перегортала в'ялими пальцями якусь книжку. Вона навіть не підвела голови, лише глянула з-під лоба — чому не підходить до неї Адамчук?

Пластичним рухом поправив волосся, пригладив проділя і сказав, не обертаючись:

— Стенка й Гармату треба заарештувати.

Зізя встала з ліжка, запитливо підійшла до «скубента».

— Це вони вбили Гарменка. Я певний. Всі обставини за це кажуть.

— А ти їх не заарештуєш... не видаси...

Тепер уже Адамчук запитливо придивився до маленького лудреного обличчя.

— Не заарештуєш, бо я цього не хочу.

— Що ти балакаєш?

— Балакаю, що коли один пропав, то не треба, щоб і других два пропало. А видаси — я з тобою рішуче й назавжди не знайома. Невже ти думаєш, милий мій, — з театральним пахабством дивилася Зізя в очі Адамчукові, — невже ти думаєш, я тебе любитиму, коли через тебе розстріляють двох наших гарних знайомих?

— Вони більшовики. Що ти говориш?!

— Нам однаково. Одним більшовиком більше — ніякого значіння, і я тебе любитиму.

— Зізю, кохана... Ти говориш, як дівчина. Де ж наша національна свідомість?

Зізя сіла. Поклала голову лицем на долоні, потім підвела на Адамчука червоні надушені очі й сказала:

— Я Юрка кохаю... кохала, власне. Але тебе кохаю більше і проміняла його на тебе... та коли ти його видаси і його розстріляють, я тоді не проміняю його — героя — на тебе... Я тебе не поважатиму. Як же ми зможемо жити вдвох?.. На тобі буде кров... і, може, невинна.

— Зрештою, мені то що? Хай буде по-твоєму — тільки вилу перед батьківщиною береш на себе ти.

— Добре. Вона мені простить... А ти славний, милий! Ну, скинь окуляри, я тебе хочу цілувати...

Тримався просто, вільно й легко.

— Драстуй, Наталю.

А очі не міг відірвати від обличчя, придивлявся, видавав сам себе й робив боляче їй. Вразили сипці під очима.

Промовчала. Потім запитала:

— Чого ти прийшов?..

— А що таке? Матушка вдома?

— Немає матушки. Матушка ззавтра їде до Києва, а я до Лебеда.

— Всі ви тільки мучите мене, і ти також,— сказав Юрко,— ти теж добра.

Наталія підняла жалісливі очі, підійшла до Юрка і сіла обіч.

— Що в тебе, Юрко?..

— Нічого... Так ти будеш у Лебеда?

— Атож.

— Так просто й поїдеш?

— А що ж мені робити? Матушки не буде... На поталу твоїм товаришам сидіти тут?

Другого дня черниці готувалися вибиратись із куреня. Вони складали вбоге манаття, зав'язували, пакували. (Потім, чекаючи на Лебедевих коней, матушка заснула, а Наталія вибігла до Юрка в долину.

Вони прощались.

Була вже пізня осінь, і дерева стояли барвисті під сонцем.

Жовте, червоне, синє, сіре листя перемішувалось, блищало вередливою мозаїкою і сумно шаруділо під ногами. Ліс був увесь урочистий, як храм якихось таємничих жерців. Було багато сонця, теплого прощального сонця, а в небі пролітали дикі качки.

Прощались. І знав Юрко — доки життя буде — западе в груди тоска за Наталею, за вогкими губами, за погідними, як весінній день, очима.

Сиділи на сухому листі.

По корінні лунко затарабанила підвода.

А як коцідував востаннє тричі — акордом і як відійшла трохи, покликав спокійним баском, як чужу:

— Ти, Наталю, як який випадок, не лякайся. Я ж — ясно! — Лебедів ворог... Поляки відходять...

Поляки відходили. Зрідка в час ранішнього морозу здаля допливав далекий гуркіт, потужний і натхненний, але тихий, як громовиця за обрієм. Ось-ось прийдуть обозні частини... А там хто її зна, кажуть, перемішалось усе в панській армії, біжить наперед хто прудший.

— Будемо хлібом-сіллю стрічати,— казав Лавро.

— А треба стригнути вельможних, влаштувати,— згоджувались дядьки і ждали.

По лісі ходили і їздили вільно, не боячись. Припасли п'ятеро коней. Заготовили зброю. Селяни вже сливе всі знали, що в лісі є партизани. Полякам було не до того. Зрідка можна було бачити, по п'ятеро-шестеро проходили з станції, через ліс на Старий Костянтинів. Військо розбігалось.

— Прийшов час,— сказали партизани, і гарячився Вепр. Увесь загін у нього був тепер, як годинник,— кожне коліща на своєму місці, кожний гвинтик має свою роботу. Навіть Лавро підлягав його дисципліні при дядьках.

Юрко стояв при дорозі й, обіпершись на дуба, дивився на Лебедєву підводу. Вона під'їжджала все ближче. Шлакуваті коні цокали по густозаплетеному сірому корінні, стрикнули на Юрка вухами й засопли.

Лебідь, веселий, білий, глянув убік і побачив Юрка. Юрко не зрушився. Дивився одверто й нахабно.

— Добрий день, Юрко. Що ви тут робите, сідайте на віз.

— Красно дякую.

— Стрічаєте золоту осінь? Гаття!

Промовчав.

Зціпив зуби й кинувся вглиб лісу. Біг. Лунко гунав старими черевиками. Шумно шеленав по опалому листі.

— Товаришу Вепр! Товаришу Вепр!

Затримав руку під козирком на руських косицях високий хлопець із мужнім обличчям і з краплинами поту на лобі.

— Я — Вепр. Здоров, Юрко,— жмурился проти сонця, усміхався — гострий, чорний.

Юрко не усміхався. Відняв руку від скроні.

Гатіро з відерця обмивав коней — сивого й карого, зупинився і задивився на них під осичняком.

— В лісі є два хороші коні. Нам треба їх узяти. Підвода. Лебідь,— відрубав Юрко.

- Лебідь? Шпаки?
- Так.
- Шпаків нам треба. Тагіро, веди коней!
- Іхатиме... На підводі буде Лебідь, свята Марфа...
- А більше, більше хто?
- ...і молода черниця...
- Сестра? Наталка?
- Так.
- Наталя! Ну? Ну, а з Наталею ж як? Пустимо?
- Пустимо...— захололо Юркове обличчя. Дивився просто, одверто, а здавалось — зірветься, запервує, закричить... Вепр уперто жмурився, хотів угадати думки й ворухив ну-сами.
- Як, оддасш Лебедеві?..
- Сволочі! — не знати на кого сказав Юрко...
- Підійшов рудий курносий одземок Лавро.
- В маленьких очах блиснули ніби дві сльозинки, але то був влий гострий блиск, тільки Лавро спокійний, стриманий.
- Кажи толком!
- Юрко розповів. Лавро довго думав, здивовано поглядав на Юрка, далі наказав певно і твердо:
- Коней взяти, а бандитів сам розстрілюватиму,— і пішов.

Два попівські коні, гладенькі й блискучі від води, дико тримались під Вепром і Тагіром.

Вепр виглядав страшний і сильний на сивому, чорний з двома револьверами при боках, із бомбами, з розхристаним коміром. Чорніла кучма над чорними очима. Ноги вміло тримав у мотузяних стременах, повертався на свитці, що заміняла сідло, сміявся до Тагіра.

— А, може, ти зі мною, Юрко? Тагіро, дай йому коня...

— Не треба, не треба, не поїду.

Вепр знизав плечима, потім випростався, гикнув і помчав прозорими прогалинами, пагінпаючись над головою коней, нахилиючись поміж дерева.

30

Юрко стояв при дорозі, обігнрвшись спиною на дуба, зовсім у такій позі, як півгодини тому, і прислухався до далекого клетоту Лебедевої підводи.

Цей осінній незабутній ліс і сонце — і цей клетіт 'коліс по корінні — від'їжджає Наталя до Лебеда. Буде Лебідь

заницятися, обніматиме й обп'катиметься жаром дівочого тіла, а в лісі зараз із полудня почне скляніти повітря вечірнім приморозком, день схилатиметься до прозорого осіннього вечора, а Юрко піде до заголу... і, пам'ятайте, пам'ятайте, воєги, — Юрко віддав свою Наталю...

Ух, як хочеться стріляти...

— Драстуйте, Юрко. Ви все ще тут? Може, під'їдемо до села з нами? Ось і Наталя, ви, здається, знайомі.

Не треба дивитися в очі Наталі. Не треба дивитися, бо їй цікавий ліс, — вона дивиться в ліс через голову. Опускає очі й тихо щось каже до матушки. А потім:

— Іди, Юрко, під'їдеш... проведи мене... — і дивиться в очі.

Враз матушка зверескнула. З-за повороту вилетів Вепр. Кінь під ним витягався, рвався з-під нього, потім у дужих руках уперся передніми ногами в землю, аж посунувся по колії і задріботів на місці.

Ззаду летів Тагіро, вимахуючи віткою з шарлатовим листом у коня над вухами.

Вепр упився очима, колючими, чорними очима в білу м'якоть Лебедєвого перенісся. Потім перевів очі на матушку, на Наталю метнув бровами, потер лоба... приклав долоню рубцем до брів.

— Состриччко?! Куди ж це виїжджає сестриччка?

Наталя збентежилася... Ні, просто не знала, куди й на кого глянути, а потім із докором на Юрка.

— Чого вам треба? — запитала гостро Вепра. Взяла себе в руки і трималася міцно. А Вепр ураз зареготав широким розкішним сміхом — так сміється молодий жеребець, що вибіг із стаїні на волю між коней. Сміявся і показував, закинувши голову, на Лебедя.

— А білий! Диви, як налякався білий! Ха-ха-ха!.. Не бійтеся, громадянине! Ха-ха-ха!.. Не трусіться... Ви ж із молоддю їдете. Соромно... ха-ха-ха... зубами... ха-ха-ха... зубами клацає...

Вепр стрибнув з коня. Стрибнув і Тагіро. Почали закурювати, обінерлись на полудрабок.

Юрко не рушився з місця. Стояв у своїй позі й дивився схидно, чуточку посміхаючись.

— Закурюйте, — протягнув табачницю Лебедєві Антоша.

— Спасибі. Я не палю.

— Чого вам треба? — знову запитала Наталя.

— Нічого. Вас зустріли — ну, як не постояти, люба сестриччко! А чого ви так, Наталю? Хіба промінjali всіх нас, лісових птахів, на водяного — на Лебедя?

— Поганяйте, — високим голосом сказала до Лебедя. — Чого ж ви застигли, як камінний?

— Так його, так, Наталю. Тільки почекайте хвилину... Дивіться, як гарно в лісі, — золото, а не осінь... Та й, може, востаннє... Хіба вам не шкода... лісу! Ви не бійтеся ви подумайте, Наталю...

— Чого вам треба? — крізь плач знову запитала Наталя.

— Шкода вас. Шкода. А треба нам коней. Випрягай, Тагіро. Підручного бері з хомутом — пригодиться.

Випрягли, попрощались із Наталею. В нестямі чи щиро дала міцно потиснути руки, глянула в очі, насунула хустку і схилила голову.

Затихло вдальні.

Сиділи мовчки приголомшені на возі матушка й Лебідь, а Наталя згадала за Юрка. Подивилась — так само стоїть біля дуба й дивиться на неї.

Випростався, підійняв голову і з гордих примружених очей, крізь сітку довгих, як у дівчини, вій, силнув злорадпою умішкою.

— Ну, що ж тепер? Стрічатимемо золоту осінь?

Лебідь стрінувся, але змовчав. А Юрко повернувся кругом на місці, перескочив через рів і пішов тривким кроком. Розглядався, посвистував і, здається, легкий, розряджений, — справді забув самотню підводу в лісі на дорозі й тих, що на ній. А потім, як відійшов трохи, лунко, в повні груди заспівав:

Припалягивай, ребята...

31

Йшла армія. Це було весною. Регулярна армія, як упорядкований настроєний джаз-баунд. Роти заслівували легіонерських пісень. Од станції, натягаючи струни, рокотали аероплани. Вибивав у настаньети кулемет, держачами хрпаля гвинтівчані випали і зрідка на фінальних акордах важко гунали гармати.

Все на своєму місці, в свій час. Регулярна армія.

Почався концерт. Притупували коні на сухих дорогах, білими подільськими, київськими сошами, а потім упав дуж. Київ приглушив безумну музику, кулемет збився з пантелику, полетів сторч над пожовклим цвинтарем літак, і став у нього пропелер ззаду, пропелер спереду, пропелер по боках, як хвіст в ішака, що котиться з гори; захрясла батарея в болоті — поспішала навпрямки, через ліс. Учасники забули

своїх диригентів, пішли полками, ротами, гурточками навмання на Польщу.

На Київ джаз-бандом, а з Києва просто бандою бігли.

Все, що було в селян приховано в душах і в стріхах, тепер вип'ялось, загострилось, настовбурчилося... Тепер часто, — діти пам'ятають, — сльотяних вечорів, коли хочеться знати, входить сусіда й шепче до брата чи до батька:

— Сьогодні щось із п'ятдесят. Ітимуть Білою дорогою. Збирайтеся.

Потім сидять, одягнені, готові на лавах, лускають гарбузові зернята, чекають пізньої ночі й виходять стиха. Моторошно моляться мати на образ, потім вибігають до воріт, прислухаються... А як біля глиниць трахкають гвинтівки й обізвається кулемет, часто-часто хреститься мати, діти не сплять, виглядають з-під свиток, тремтять.

Так і Рідкодуби: шпильками в очах зустрічали інтерв'єтів удень і багнетами, кулями вночі.

32

Йшли з торбинками, обрізами, підперезані ладівницями хлопці до лісу. А в лісі весело, бучно: горять вогні, біля одного гармонія, вихиляє, вибиває, затягається.

— Ой, гей, сто чортів у печінки — дай погуляємо! Втопчемо тирсу, щоб як на долоні, щоб навіки залишилося місце, — тут партизани святкували своє свято.

— Грай же, грай!.. Наталю, чом не з нами? Ех, глянула б, як молодо, як весело. Де ж ти, ясноока?.. Грай, чорт, — повоюємо! Рука міцна, у грудях повно духу!..

— Гей, командире, Антошко, Вєпре, — стукни!

— Ну, розгулявся побратим... Пусти...

Обвів очима Вєпр компанію, струснув плечима, вигнувся, засміявся, згорбився — похмурився, тупнув, ухнув, ударив закаблуком у землю, в закаблук, заповорив носком і замигав в очах під перебіїні вигуки гармонії.

— Дайош!..

— Мені командира... товариша командира...

А тут ускочив у танець Чорний, били в долоні, підгукували, підтупували — вся душа сюди в гурток, здається, не залишилось душі ні для чого більш, тільки для танцю, для волі...

А тут парубійко з села:

— Товаришу командир, у селі військо!

— Як військо? Скільки?..

— Не знаю. Багато... Збираються вирушати.

— Харашо.

Біля Вепра хлопці.

— Лаштуйсь! — подає Вепр.

— Лаштуйсь!

— Лаштуйсь!.. — передають Вепрові «хорунжі». Через деякий час на коні прилітає Тагіро. Розмовляє тихо з Вепром. Вепр оскалюється, шугає від гурту до гурту.

— Ударимо!

— Ударимо!

— Ой, ударимо! Засиділись, доволно, граждани-товариші. Час поглушити вельможних.

Вепр лютий і хитрий...

А Лавро тривожиться, турбується.

— Пам'ятай, Антошо, що братва — це череда... Приведеш осюди, і ці глинища будуть для неї бойнею... М'ясо зробиш...

Зушипились на рові. Біля коней в кущах залишився Коля. Перед ними лежала карячкувата площина глиниці покопирсаною вісною щоголю. Десятки років гончарі вибирали білу глину, насипали горби, конали ями й рови вздовж і впоперек. Цим місцем і вдень трудно пройти, а вночі — амба.

— Як ти зробиш, як думаєш розташувати?

Автоша ворухить вусом, пасунився.

— Так розташувати, щоб глинища стали бойнею... для ворога. Оборуду треба... Я зроблю отак. Я їх пушту пройти повз вагін... Але отам оп, — Вепр показав очима наперед по вулиці в долину, — там поставлю бар'єра, через який вони не перестрибнуть. Ти станеш із п'ятком чоловік. Зробиш паніку. Ворог на постріли не полізе — це всім відомо. Він вернеться бігом назад, щоб привести себе в бойову здатність. Ходя з кулеметом перерізує шлях на Рідкодуби, а Тагіро з загонем у два десятки — двома бомбами й залпами в рову направляє ворога на глинище. Хай біжать на мене. Тут і амба.

Юрко був біля Ході. Лежали спереду, за горбом із білої глини. Стиха розмовляли. Обом хотілось курити, але це заборонено. Юрко таки закурив у рукав і поглядав на Ходю.

— Не бойся!.. Ты не бойся, мальчик...

Юрко вдячно усміхався.

— Я не боюсь, Ходя. Не боюсь. Запекли мені вороги — битиму, аж дрантя силатиметься... Я аж ціяк не боюсь...

Вдалині чорніло поле, і думалось про міфічний вогник, що блукає по гонах десятки літ і що його малим боявся Юрко.

З села, з долини посувалася темна товща. Сотня відпочила на стоянці й тепер ішла жваво, бадьоро, похитуючи багнетами.

Ходя застиг, припавши до білої глини. Не було страшно Юркові, тільки думка билася живчиком: «Зараз, зараз, зараз!»

Сотня мовчки просунулась і стала затемнятися спереду, як звідти з Лаврової долини розсипшим вогнем загахкали гвинтівки.

Веpr не помилився — інтервенти кинулись назад. Ходя схопився і поволік «Максима» на дорогу. Тоді впав, і товста люхва моторошно, зі зловісним спокоєм поверталася проти сотні, кулемет витягав голову, паче шухав.

Спочатку обізвалися гвинтівки. Методично й розважно — один Юрків постріл, через мент — три постріли... потім поламаний випал і, нарешті, заліплюючи вуха, забахкав кулемет. Це Веpr називав «накачувати».

Поляки зупинились. Нашвидку хотіли лаштуватись, як із кушів захурчала бомба, друга... і ахнуло, ахнуло...

Ніякий дух, ніяка сила не могла топер злутувати, збити в одне ціле жовнівів. Вони бігли отарою паляканих овець на глинища, просто на Веpra, в зуби йому, на дорозі стогнали, кричали, під гілляками поваленого задалегідь дуба бився ранений кінь — він зводився па передні ноги й падав важко яластом.

В Юрка неусвідомлено боліло праве плече, що набив приклад.

Хвилину було порожньо — без пострілів. Потім обізався зрідка — з трьох боків — Веpr. Юрко добре розумів його тактику: він загонив у пастку, на ями під високий вал...

Юрко схопився. Ходя волік «Максима» на рив, поспішав до Веpra, як з-за високого боку коня протявся в руці нагаи, націлився, непомітно серед частих пострілів ударив, і Ходя впав. Юрко крикнув, як божевільний:

— Ходя! Ходя!..

Волік кулемета, оглядаючись, чи не біжить ворог, і кричав:

— Ходю забили! Сюди! Сюди!

— Дай кулемета. Дай! — прохрипів Тагіро...

...Юрко, засапавшись, підбіг до Веpra.

— Ходю вбили, Веprе! Тагіро біля кулемета...

Веpr метнувся:

— Бомби!.. Марко — до Тагіра... Сюди кулемета... По папа-ах... Плі! — І разом із залпом метнув униз бомбу...

Після вибуху вже було чути кулемета. Тагіро сік обезумілих ворогів. Вони падали в ями, стогнали і хрипіли, а кулемет гавкав, за кожною кулею пориваючись уперед, і все повертався, наче нюхав.

Юрко заклав нову обойму тремтячими руками і, зціпивши зуби, гвинтівку кинув на плече.

Тієї ночі вперше зайнявся у хлопцеві бойовий дух помсти й борні: то були його бойові звіздини.

На ранок загін, озброєний і веселий, вирушив проти основної панської армії — «глушити тил», як казав Вепр.

33

Вертались у Рідкодуби в першій лінії Червоної Армії. Багато повстанців відійшло, залишилось по дорозі, але зато Вепрова сотня тепер була на конях, озброєна з ніг до голови і різьоманітно, але добре одягнута. Вепр відстоював самостійність свого загону і оперував легкими несподіваними рейдами і проривами «підготовляв ґрунт» для червоних полків.

Осінь стояла гарна, свіжа, з ранковими приморозками.

Прив'язав коня біля каштана і швидко побіг у школу по цегляній доріжці.

В школі не було нікого. Двері поодчинювані. Свіжо, як і надворі. Меблі порозставлювані по боках, мабуть, недавно була вечірка з танцями. На сцені сидить Соломон і розграфлює дошку для шахів. Над піаніно нахилився — витомкує одним пальцем — червоноармієць із сірою запиленою кучмою розкошланого волосся. Кашкет із зіркою лежить на купі нот, а сіре сукно довгої, як і в Юрка, шинелі простелилося на землі, біля стільця, обгорнуло всю постать, тільки різьчені пальці видно над клавішами з рукава.

Юрко підійшов і став збоку. Червоноармієць оглянувся. Юрко легко кинув руку під козирьок і застиг. Перед ним сидів і усміхався...

— Штигвага?.. Ти?! Штигвага! Здоров! Тебе ж спалили у старій корчмі... Тебе ж привалило платвою... Ох ти ж, чорт!..

— Привалило, братишечка, не мене, привалило Лавріна Занозу. Отак! А ми ще повоюємо за радянський строй, ще пошпікаємо гідру. Да. Ну, а як же ти?..

— В нас стоянка в лісі. Через дві години ідемо. Я у Вепра. Ти чув за Вепра?

— Ну, ясно, Вепр — то лютий син пролетаріату. Як єсть, скажений. В нас про нього чутки такі, що й стихотворцям не списати... Пойдьом, братишка...— Вони пішли.

— У вас комсомолу нема? — запитав Штинвага, коли Юрко вже підтягав попруги.

— Комсомолу?.. Тут треба було робити, товаришок. Це просвіта з гуртками там, з організаціями, а ми вже, як поживаємось з буржуазією... тоді вже й за комсомол візьмемося.

— Ого-го! — сказав Штинвага здивовано. — Ну, їдьте щасливо. І то добре, що воюєте, — все ж за народ. А комсомол — це, брат, не вредно б завести, не шкодить... Бувай!..

34

І Юрко поїхав. Високий, рівний у сідлі, помчав, ритмічно підгуцуючи й поглядаючи по боках вулиці, наче думав: «Чи не востаннє?»

Довго дивився на останки різьбленої брами панів Крежміських, вільним кроком їхав біля ставка, а в Чорному провулку зупинився. Хату його зовсім розібрали по заметні сусіди...

І подумав Юрко: «Нема чого, нема до чого вертатися».

Хотів їхати повз Лебедя, але рвонув за повід ліворуч на лісову дорогу, прищипорив каштанку і помчав підтюпцем до самого лісу, до самого каменя.

Було тихо-тихо.

Скочив із сідла. Зашарудів по мерзлому листі, глянув доккола: ліс зачарований, наче витесаний з каменя, побарвлений, чистий, заморожений. Скоро буде зима, скоро засипле снігом, і там, де курінь, лежатиме білий чистий намет, а весною розвинеться лист, заспівають пташки, запахнуть трави, зілля на озерах... Наталі не буде тут.

Розкидав гілляки і одчленив двері в курінь. Плаксиво закричали вони, застогнали.

В курені пахло глухою пусткою, сухим сіном і забутими яблуками. На колоді побачив шмат сірого паперу, на ньому камінчик, щоб не впав на землю. Схопив, як дорогоцінне щось, як ціле щастя.

«Можє, зайдеш коли, як ще живий. Згадай. Я приходила сюди. Гірко мені в Лебеда. Пишу крізь сльози. Ти тоді погано зробив для мене, але я була рада. Не знаю чому...

Твоя Наталія»

І зпову з серцем, повним якогось міцного трупку, одчайдушний і веселий, рівно сидів у сідлі Юрко в лаві кіннотників. Заспівував пісню разом з іншими і усміхався Вепрові. Вепр на сивому коні їхав спереду, оглядався і моргав хлопцям вусами, ніздрями і бровами разом — усім лицем.

З Білої дороги було видно в долині село.

Юрко оглянувся востаннє і більш не оглядався.

Частина третя

СУПОСТАТИ

1

Шаховою дошкою лежить тихе зелене передмістя, викресленими кварталами. Від поля — що квартал, то й будинок з ганком, садочок з альтанкою і на городі червоні помідори. Обабіч соші трава росте. Під парканом, де коза пасеться, де свиня сидить у сухій ямі й дивиться на перехожого, що час од часу проходить дорогою до міста або з міста до села, на касарні. Що ближче до Трамвайної, то більше будинків. Кому доведеться шукати квартири, той довідається, що в будинках тих живуть чомусь переважно баба й дід. Там є етажерки з старими пожовклими книжками, статуетки з розбитими носами й заслонки на вікнах. У кімнатах тихо, як і на вулиці.

Врівнобіж Трамвайній іде Олександрівська вулиця. До Трамвайної над тротуаром ряд шовковиць із сірим перем'ятим листом. В суху погоду на вулиці грудки й вибої поміж тротуаром і сошею. І на тротуар ступаєш із вулиці з задволенням — це паркетна біла доріжка біля трьох блакитно-сірих будинків. Вона нагадує садову доріжку: на білому червоними жаринами лежить листя з тополь, що стоять вартовими за голубуватими штахетами. І навіть, як на садовій доріжці, тут часто можна побачити хлопця й дівчину чи двох хлопців, — вони проходять повільно з кінця в

кінець, від кутка кварталу, де починається тротуар, і до другого кутка — де закінчується. Та ще часто на камені біля хвіртки сидить сторож і поглядає на свиней, що пасуться в рові по той бік вулиці.

Хвіртка перед парадним забита наглухо. Над круглим — аркою — карнизом, над дверима по шрамах від букв, що колись вінком завітчували фасад, а тепер позбивані, можна прочитати: «Сейте разумное, доброе, вечное». Тут була семінарія, потім якийсь лазарет, чи що, а тепер курси.

Попід шовковицями йде молодий червоноармієць. На ньому чиста зелена, вже поруділа на грудях, гімнастерка, зелене галіфе й кашкет. Високі хромові чоботи... Вся постать ретельна, чиста і струнка. З розгорнутого коміра видно тонку гарячу шию, вона здається довга від того, що червоноармієць голову тримає трохи вперед і вгору — вся увага його на голубуватому будинку. Одверте обличчя з довгими, до скронь, пожовтілими від сонця бровами, рівний, трошки виставлений уперед ніс і рисочка під узгір'ям щоки нагадують червоноармійця на плакаті між робітником та селянином. Зблизька можна впізнати Юрка — маленька ямочка на підборідді й рівчак на кінці носа, ті ж уважні невеликі очі з чітким широким прорізом, та ж цікавість і безпосередність в погляді, той же кріпкий густий загар і рухливість у рисах. Його хода тепер певніша, твердіша, і вся постать його висока, здається, збита з густого, кріпкого й свіжого тіла.

Юрко входить на подвір'я між двома будинками курсів. На турніку плащаницею підвісився на руках якийсь худий хлопець, з одчипених дверей чути, як у залі хтось гвалтує чахоточну фісгармонію. За червоним хлівом на грядці ходить довгий рудий чоловік у толстовці. В нього, здається, болять спина, і він, не розгинаючись, широко переступає довгими ногами через куці — він вибирає червоні помідори і дуже нагадує своєю ходою й поставою бузька.

Товаришок, побачивши Юрка, розтулює пальці й зіскакує з турніка на землю. В нього приємний, хитро-раклівський вигляд на обличчі: «Братшкіка, — мовляв, — і ти сюди?» Свояцький.

— Слухай, — звертається Юрко, — де тут подати заяву?

— А ти що, вступати думаєш?.. Запалити маєш?

Свояцький братшкіка припалив, з насолодою затагнувся і скривився:

— Омде в садку, бачиш фрукт отой, то замісник завідувача.

Юрко пішов у садок, а як підійшов до грядки, «фрукт» піднявся, схопившись одною рукою за спину, запитав:

— В чім річ?

— Хочу вступити до вас на курси. Ось заява.

— Прошу, — простягнув «фрукт» руку з рудими волосинами на веснянках.

Юрко подав заяву, дивлячись у солоденьке обличчя з концентричними дужками по боках рота. Ті дужки, мабуть, колись були усмішкою й так застигли.

— Відрадження у вас від комнезаму? Гаразд.

«Фрукт» знову нагнувся вибирати помідори, а Юрко віддав під козирок і пішов до братишки.

Вийшли й посідали на камінні біля хвіртки.

— Ти на підготовчий курс думаш? — запитав братишка.

— Атож. Скажи, що тут питатимуть. Я потерпаю, щоб не зрізали.

— А де ти вчився?

— Де вчився? — перепитав Юрко. — Вчився трохи в сільській школі, потім у панича, потім у кузні бити молотом, а найбільше в партизана одного орудувати зброєю. Ходив на ворога. Так як же — здам я іспита чи ні? Мене оце літо вчив один розумний хлопець у нас у селі: підготовляв по математиці, по мові, ще там дещо.

— Це неважно — математика. Аби ходив на ворога — то й приймуть. А на політиці ти трохи знав? Ну, там про Геную...

— Про Геную знаю анекдоти... От, скажімо, як Чичерін козла викурив...

— Ну от, ще трохи конституції, та хто такий Ленін і Карл Маркс, та й годі.

Юрко відповів серйозно:

— Конституцію я читав тепер, та й в Червоній Армії ж був, ми трохи там засвоїли... Газети читав...

— Виходить, будеш на курсах. Таких тут бояться. Тут же все безпартійщина.

Юрко швидко зиркнув на братишку. Придивився до нього і сказав:

— Так я теж безпартійщина.

— Аби воював. То нічого.

2

Ходив як п'яний.

Вчитися в місті! Хто може це зрозуміти? Вчитися у справжній школі, у справжньому місті, де вчителі називають

на «ви» і все «прошу»... Такий фрукт, а до Юрка — «прошу», «будь ласка»... А потім вчитиме, розповідатиме, й то не один він, багато вчителів — тільки учись, учись, учись...

Сісти за книжки й вільно — вікуди не поспішати — читати й читати. Приходить ранком до класу, сідати за парту й слухати. Входить учитель... А як він починає? Що каже?.. Коли б скоріш!

Турбувався перед іспитом, проглядав книжки. Літом прочитав історію України, а тепер знову проглядав, запоминав роки. Знову перегортав конституцію... Прокидався вдосвіта й тоді вже не міг заснути. Світив лампу й сідав до книжки. А ранком ішов до кузні, доковувати із Стенком воза степовикові за двадцять пудів пшениці. Коли згадував про курси за роботою, то ще більш вабили книжки, — так любити науку, так любити книжки можна тільки за роботою. Так тягнутись до школи може тільки голодний на знання хлопець, що побачив світу, що побачив багато незрозумілого й цікавого, побачив людей з їхніми думками, міркуваннями і вчинками. Так хотів бути добре письменним, щоб узяти книжку і зразу все второпати, а потім би й іншим сказати. А то й слів не вистачає, і думка якась важка, як жорна... Крутиш, крутиш їх рукою, а вони тільки гарчать і потріскують. Машину постав до них — піде так, аж пара з муки стане... А жорна в Юрка добрі. Скоро перемелюють, тільки подавай — все свіже, все нове, не заплескане, не затріпане початковими школами... Бачив, що важко, але казав собі: «Поборю! Не я буду, як не поборю, не Юрко Гармата!» І в час відпочинку витягав з-під заліз'як на полиці книжку, сідав на високу вісь і читав. Там, де важко було запам'ятати, заговорював із Стенком:

— Іване, ти не знаєш, що таке «отношение»?

— Як не знаю, — обзивався Іван, — це, як, скажемо, тобі треба чого-небудь у повітземкомісію, ти йдеш у район, і тобі дають отношеніє. Я сам брав...

Юрко сміявся і казав, поглядаючи в книжку, що таке «отношение». Потім питав за пропорції, і Стенко знов казав по-своєму:

— Пам'ятаєш, ми Грудяпєві робили воза, — трохи снасті було від старого, трохи нової — доводилось зістругувати, бо не було пропорції. Все має пропорцію... А порцію — це, брат, не всі мають... От ти як підеш учитись, то не матимеш порції. Ці лудики, що заробив за літо, швидко розійдуться.

І завжди Стенко зводив так на Юркове вчєня. Відбивав.

А Вепр казав інакше...

Юрко не забуде ніколи, як прощався з Вепром.

Їхній полк перекидали на південь. Юрко мав демобілізуватися з армії через здоров'я — захворів на іспанку, відкрилася рана під лівою рукою... Залишився у шпиталі.

Вепр усе влаштував і відвіз.

Між іншим, Коля відстав десь од загону, багато партизанів розгуртувалося по полках, багато розійшлося по домівках, а деякі полягли на кручах Волині. Тільки троє їх було вкупі: Юрко, Вепр і Тагіро...

— ...Ну, браток, поцілуємось востаннє,— сказав Вепр у шпиталі.— Сьогодні ми вирушимо з цього міста... Так ти пам'ятай!— Вепр замовк, прикусивши тоненького й коротенького вусика.— Пам'ятай Вепра і знай: засядеш у селі — амба тобі. Струхнявіси, висхнеш... А шкода — дух у тебе є... Знаєш, Юрко, вчитися б тобі, тепер тобі вчитись... Оце твоя дорога. Ну, прощай. А лихом не згадує, бо почую здалека, й тоді до стінки.

Поцілувались, і Вепр через хвилину мигнув конем понад вікна. Юрко бачив у вікно, як вершник зник за поворотом вулиці, і враз так стало самотньо й наче страшно без Вепра. Може, й не доведеться бачити більше ніколи, бо Вепр і адреси своєї не дав, він не мав її ніколи. Змалечку наймитував по людях, підріс — не хотіли брати, бо дуже був збиточний. Виріс — боялися. І зненавидів Вепр село, зненавидів його тупе боязливе обличчя,— ховалось воно від Вепра, ввічливо не давало роботи рукам, ввічливо й чемно оберігало свій спокій. Пішов тоді Вепр на Катеринославщину, на Донбас, у Юзівку, а як почались бойовиська — у перші лави став і там знайшов свою долю. «Це по моїй душі...» Тепер зник у провулку, і не стало в Юрка старшого брата — сам тепер, зовсім сам... Може, покладе Вепр свою буйну голову десь у лісах, під бандою, і там буде кінець його бентежному життю...

4

Віяли дужі безрезневі вітри. Ще голий ліс гудів і потріскував. З-поміж хмар вибивалося сонце і сушило землю. Болотяні стежки присихали і гнулися під ногами, як пружинні. Пахло ранньою весною, мохом і березою...

Юрко ходив до стосів. Приходили з Антоном раніш усіх і підкладалися з пилкою до великого дуба в два обхвати. Коли вже дерево шуміло верхом і, важко ламаючи гілляки сусідніх дубів, одчахувало цілі стовбури й вибухом гупало об землю, починали лунати голоси: то сходились до стосів люди.

— Помагайбі, — гукав дядько, знімаючи свиту. — Вже покладали одного... Ранні птиці!

Потім хтось обзивався з другого боку. Гамір простилався по ділянці, уривки пісень, бо за пилкою співати не будеш, — і раз у раз гупали об землю з тривожним рокотом дуби. Потім сідали полуднати. Розкладали на свитах хліб, цибулю, сало, іншим виносили обід, і вони шумно їли його з вовчим смаком. Тепер частіше перегукувались і підходили одні до одних, щоб кілька хвилин погомоніти.

Недалеко від Юрка — Сиденків Остап із сестрою, з братом. Йому років понад двадцять п'ять. Сам отого українського складу, що так: і не занадто високий, і не занадто м'язистий, а взагалі — милується на нього.

Остапове минуле цікаве й неясне для Юрка. Остап робив у дядьків, ходив до стосів, а разом учився — «пробивався в люди». Був писарем, зник із села на кілька років, а в деп'ятнадцятому викладав математику в Києві в якомусь університеті... Може, то тільки чутки. Але всі знали, що Сиденко вивчає філософію, що в нього в комірчині лабораторія, що він там завжди проводить час з якимись спробами, рахунками, приладдями. Всі знали, що до парубка з густою полькою на лобі, до парубка, що ходить по заробітках, часто заходив попів панич, — а панич закінчив два університети, — часто заходив і просиджував у нього цілими годинами. Велика дядьківська сила закладена в Остапові. Може, тому він повернувся на село і тепер ріже стоси та ходить колоти дрова на млин до паровика.

Він вродливий, спокійний, у високих чоботях. Буває у про-світі й гостро посміюється з просвітян та з сільської інтелігенції. У фізичній роботі він має задоволення, і навіть коли втомиться, обличчя йому сяє спокоєм і розумом.

На зборах комнезаму свої балачки пересипав дотепами й філософськими думками, і оті філософи, що їх згадує Остап, стають перед селянами зрозумілі й ясні, наче то сказав якийсь дядько з бородою, з люлькою. Остапа любить село — воно бачить у ньому свого генія, що не зрікся його, залипився такий, як був, не зрадив.

На зборах КНС вичерпано повістку денну. Тоді вже дивляться на Остапа. А Остап:

— Що ж, тепер, може, нащот веселого, може, нащот Саваофа?

— Почни...

Остап починає, і ця повістка вже не вичерпується...

За часів революції часто в село попадали по одному й по два люди у шкірянках і звільна заводили балачки на різні теми біля потребилки. Коли в гурті був Остап, дядьки погоджувалися:

— Та воно так... це ви дійствітельно правду, але якось воно не тес...— Усміхались і поглядали на Остапа. Остап мовчав і слухав. А потім, як хто розійдеться занадто, Остап стиха з-поміж людей запитає що-небудь пезначне, але той одразу відчув, з ким має справу...

...Остап ніколи не каже промов. Він розмовляє в гурті, але його балачка не забувається.

Юрко раз у полудень підійшов і ліг збоку Остапового місця. Кури́в після їжі. Всі троє їли сало, хрупаючи цибулею. І почалося Юркове знайомство, а може, Юркова й доля з філософії.

Юрко сказав тоді:

— Смачно їється після того, як попотягаш до півдня цилкою.

— Правду кажете, товаришок,— сказав Остап.— Поробиш, та й поїси і почуваш себе паном.

Юрко подумав і відповів:

— Та де там. Он як я служив у Крежмівських, так вони, бувало, перебирають стравами, скнидіють, їдять якісь солоденькі бурячки з м'ясом і бігають за стайню... Здихляки такі! Все жаліються — бжух, болі,— хі-хі... А тут як пжереш цибулі з салом, та й, здається, землю перевернув би.

— Щастя людини залежить од того, який у неї отой самий бжух, сказав філософ.

Юрко зацікавився: «Як це: сказав філософ? До чого це він сказав і кому сказав?»

— А як він звався, той філософ? — жваво запитав.

— Емерсон,— відповів Остап.

— Що ще сказав той філософ? — запитав Юрко і сам подумав, що запитав безглуздо.

— Я вам можу дати прочитати, він багато дечого розумного казав.

Юрко згадав, що в нього була книжка «Сократ і его время» і повідомив за це Остапа.

Остап, слухаючи Юрка, дивувався з його випадкових знань і питав, де він учився. Юрко сказав, що не вчився сливе зовсім, а тепер хоче вчитись, та не знає, як це почати.

Потім Юрка Остап запросив до себе. Юрко прийшов. Прийшов і другий раз, і потім багато свого вільного часу Остап віддавав на те, щоб приготувати хлопця на підготовчий курс педтехнікуму.

Юркова здібність і жадоба радували й задовольняли Остапа. Він діставав десь і давав потрібних підручників, садочив Юрка до своєї лабораторії і, зрідка відриваючись од роботи, розгумачував ясно й барвисто незрозумілі місця. Юрко па льоту схоплював кожне слово, кожну думку жваво сприймав і, дещо обминаючи, дещо знаючи по-своєму, за літо підготувався і тепер очікував іспитів.

5

Вранці сидять азіатами на підлозі на солом'яних матах. Інтернат.

У вікна світить сонце — миле сонце на інтернатську нужду, холод, бруд і плюваки. (Хтось вносив пропозицію: треба санітарну комісію. Будуть швидко збори — виберуть).

Зранку анекдоти. Немає де вмитися і не хочеться вставати. Вночі під ряденцем було холодно, тому добре, по-турецькому підібравши під себе ноги, сміятись проти сонця.

Братишка — це хлопець із передмістя. Його мати пече курсантам з їхньої муки гливкий хліб і вдома в нього скучно, бо братишка не може довго бути без хлопців, не може не розказувати про те, як він заклався і випив на базарі півкопи сирових яєць, як він підчепив дівчину з фармтехнікуму... Братишка не може всидіти дома. Тому він рано-рано, ще тільки хлопці починають перегукуватись з-під рялеп, тільки починають сперечатись — кому чергувати, приходить до інтернату, розкланюється з дверей, ворухить губами — лукаво! — зараз щось скаже. Лице в нього розплилося, ніс майже розтікся поміж щоками, а сірі очі під білими війми такі свояцькі, — кепкуй з нього, він сміятиметься і сам чудакуватиме, а потім розсердиться, накричить багато чогось «розумного» з книжок, а ще потім заспіває «оправдательним тоном», вигнеться, зламається, витягне й тьохне довгими руками і програє «помираючого лебедя». Братишка Серьожа захисник усіх і кожного на зборах, послуговує по-ведмежому. Приносить яблук, моркви і «Природу и люди»... Братишка дружить один-два дні, а потім бере другого під руку

і, нахилиючись, шепче, ворухить губами без звуку — недомовлене обурення — і жаліється.

— Ох і братишка ж... Слухай, Сергію, ану покажи, як читає лекцію Рокотаху!

Рокотаху — це той «фрукт», що зустрів першого з жерців науки Юрко. Він увесь сухий, з посмаленим волоссям, високий, ходить тихо, як кішка, носить із собою всюди конспекти: з 1908 року — точних наук і з 1918 — суспільствознавства. Як читає про «Слово о полку Ігоревім», то захоплюється словом «рокотаху»:

— «І струни йому славу рокотаху». Ви чуєте — поезія. Ро-ко-та-ху.

Братишка показує, як читає цей «фрукт», — ходить трошки зігнутий у поясі, вітається солодко, потім ступає з краю у край, горкаючись підлога спочатку підбором злегенька, наче боїться, що його хтось підглядає, після підбора торкається підлоги задня частина підметки, а потім уже носок. Ходить так, наче в нього черевики округлі знизу, як шматки обода з поламаного колеса. Коли доходить до «рокотаху», наближається до старої семінарської кафедри і тихо-вкрадливо сідає, впираючись ліктями в пюпітр.

Так, Сергій чудово показує.

Хлопці сміються, а він тільки ворухить рухливим ртом і смикає одним боком.

Зранку сидять азіатами.

Вмиваються біля криниці. Глибочечна. Відра падають — пасоса збавили. Сергій дістає рака і лізе в криницю. Чого йому? Просто — свояцький хлопець.

Тупають, борються. Потім ідуть дізнаватись, чому не буде першої лекції. Хтось серйозно зауважує, що Ігнат Юхимович — «лектор по арифметиці» — виїхав. Хтось каже, що він хворий...

Організували кухню в хліві. Йдуть пшти чай. Половина «зайців»¹. Вони морочать рахівника, допитуються, чи вже вийшов їхній строк, — той дав редьки, той надолужив цибулею, той вскочив увечері в баклажани на сусідньому городі і вніс чверть пайка... Снідають надворі, в чергу стоять до вікна і просять тихо чергову по кухні:

— Марійко, ти ж долий... ну, трошки... Іншим? Хватить! Чого не хватить?

Кандьор Іванович на сніданок.

— Дай хліба.

¹ Курсанти, які не внесли свої частки продуктів до спільної кухні.

— Слухай... — кривиться досадливо товариш.

— Що слухай, в тебе ж багато... Колективіст називається!..

Тільки Кость Ович, залпшаючи «зайцеві» чверть миски кандьору, казав:

— Ти знаєш, що це ти п'єш мою кров? Оце кров моя — цей суп. Ти поміваєш? Другий раз не дам. Я тридцять верстов ніс пшоно, щоб внести пайок, а ти просиш.

Але Кость Ович зовсім не такий, як усі. Це хлопець із тонким, витягнутим наперед обличчям, із сірим йоржиком, курносий, в нього тоненька жвава постать. Зрештою, хіба в цьому справа! Кость Ович хлопець із жаром, із криком, із жартами. Свіжий і сміливий на слово: не піддається впливам, і з ним тягатимуться, як прийматимуть до комсомолу. Вчительці «по комунізму» (історичний матеріалізм чомусь на підготовчому курсі — кустарним чином: історія, конституція) він каже:

— Мар'є Модестівно, у вас щось чорне... — і протягає руку до склерозного обличчя, щоб здійснити в петербурзької курсистки мушку зі щоки.

Так, Костя любив хлопці — цікавий товаришок. Люблять дівчата. Кость із них глузує, мучить, лається і пізнього вечора гуляє жартома по тротуару. Гуляє й всміхається до ночі. Дівчата ще люблять за втомлено-обвислі повіки очей — вони такі великі, Костеві повіки, наче він засинає... І враз шпигне:

— Тітко Мокрино, — до грубої прищуватої курсистки з села Конячий Пуп, — тітко Мокрино, ви чудово танцювали сьогодні наурську.

Дівчина до сліз образиться, але не викаже цього і потім безнадійно й боязливо дивиться на Костя з-за плечей, або як ішча — крутить руки й борюкається. Кость тоненький, легенький. В Костя ще брови йоржиком дуже високо пакреслені, а може, це здається від того, що обвисло-стомлені повіки. Костя всі люблять, але до комсомолу вступити йому буде нелегко. «А там хто знає, може, побоятися, бо Кость перший оратор...» — так думають про Костя.

Потім після спіданку вчитель української мови просить хлопців перенести з його города буряки. Город за містом. Не так далеко... Правда, буряки ще викопати треба, мішків кілька буде... з десяток. Після роботи у вчителя обід і стереоскоп із рельєфними картками. Потім хлопці хваляться до вечора й на другий день за кандьором.

Увечері читають і просять одне одного мовчати. Дискусія неминуча. Про те, в чому колективізм: в тому, щоб дати

спокійно вчитись, чи в тому, що один-два... меншість своїм читанням пригнічує «масу». Тоді ті, що читають, ідуть на тротуар, схожий на садову стежку з жаринами червоного мерзлого листу. Лпст потріскує під ногами, в місті вогні. В кімнатах дівчата: одна є гарна, Зоя,— читає. А тітка Мокрина на камінцях сидить.

— Тітко Мокрино, заспівайте романса! — в розпачі знущасться Кость. А тітка Мокрина регоче й пискливо виводить один рядок зовсім не маршовим темпом:

На сонце оружьем сверкая...

І знов регоче.

Кость до краю в розпачі. Він ненавидить тіток, що танцюють наурську і співають романсів. Він в'яло каже:

— Це так співають у вас у Конячому Пупові.— Помовчить і сміється.

А десь за містом живе русява курсантка, дочка рахівника. Побачити б її.

Бувають події: на вулиці з'явиться циган із ведмедем і чоловік із кинджалами. Чоловік той сумно тикає в горло собі шість кинджалів... Бувають збори — дуже галакають, кричать і багато говорять про соціальне становище. Кому бути на курсах, кому бути в інтернаті, кому в правлінні кухні, кому в ревізійній комісії,— соціальне, соціальне, соціальне становище!.. Недарма Кость, до краю втомившись на зборах, каже без усмішки:

— От було б добре, коли б у людей не було зовсім соціального становища...

— А чого ж ти стільки різався за нього?

Кость тим часом подумав після своїх слів і всміхається. Йде академічний рік.

6

Ранками сплять, як турки; снідають із дискусіями про колективізм, розбирають соціальне становище, копають города й носять бараболю у хлів до Рокотаху. Слухають лекції по конспектах 1908 року...

Значить, пора вступати до комсомолу.

Як перегорали бентежні дні, як ущухало, як сходилися в колективі, де є кухня й інтернат, безпартійщина — вчителі, що бояться комсомольців і тих, що ходили під Варшаву,— тоді подавали заяви до комсомольського колективу хлопці з сіл.

Оформляли справи.

— Треба оформити своє соціальне становище.

— Я вже оформився.

— Оформляюсь.

Були такі, що підводили підсумки комсомолом, а не оформляли свого походження, півтори десятини й перисту свиню на дворі комсомольським квитком. (Свиня худа й ні біса не варта).

От Юрко:

— Підчитаю трохи та й запишуся в комуністи.

А потім почався його вступ до комсомолу.

7

Юрко нахрапом кинувся на науку. Інші не могли взятися. Такий буває настрій — не можеш узятися. Сядеш за книжку, а збоку сперечаються. Заслухаєшся, кинеш слово, потім кинеш книжку. Вдариш об стіл:

— Нічого схожого! Так не можна запевняти, що те — то й те — то!

Або в коридорі сміються дівчата. Чогось згадаєш, що голодний. Думаєш: що, сто чортів його матері, хіба я не можу відпочити? І відпочивають од голоду й від балачок.

В Юрка це не так. В Юрка наука — це нове й цікаве. Це захоплює.

Юрко наробив зошитів для конспектів і для запису незрозумілих слів та нових понять. Зошити — це радість.

Юрко читає Гортера...

— Ти читав Гортера? Це зовсім інше від того, що кажуть... Наприклад, робота на заводі й думання... Ти розумієш, думка від того, що ти робиш... Одне слово...

Юрко записує назву кожної книжки, що прочитав. Цей список — теж радість. Якесь суперництво з собою, хочеться чимбільше прочитати, а до того з кожної книжки так багато нового: Гортером оперував півроку в усіх балачках і виступах.

До якого-небудь селянчука казав:

— Ти так говориш про любов, наче стоїш у попівському відношенні до сільськогосподарського виробництва.

А той після такого аргументу замовкав і зрікався сперечатись:

— Ет, що з тобою балакати.

Юрко вчився захопляти, і наука посувалася спірно. Навіть у випадкових знаннях він якось з інтуїції підтасовував сюди ж те, що стосувалось до даної категорії понять. Йому

добре давався метод світорозуміння, різниця категорій. Тому вже серед зими Юрко, орієнтуючись трохи в політиці, знаючи військові справи громадянської війни, швидко сприймаючи прочитане й прослухане зі жвавими, іноді смішними, але цікавими запитаннями, — викликав до себе повагу.

З осені ходив у червоноармійському. Потім купив собі сатинову чорну блузу, як поїхав і підробив трохи на селі за зимову перерву. Чорна сорочка йому дуже пасувала. Віп її заперізував ретельно поясом і клав на ніч під подушку. Рудий Ксенін кожушок при галіфе робив його високу по-стать хорошою і бравою.

«Головний комсомолец» голосно цмакав губою. Це його істотна ознака. Він утягав правий кутік рота між зуби, ворухив ним, наче недавно їв курятину й зараз вичищає ясна. Це була звичка в «головного комсомольця». Смикав щокою, наче казав: «Так, я розумію. Це для мене дрібниця — вирішити справу». Цмакання було маскою байдужого вигляду й непосередності. «Бачиш, як я цмакаю. Виходить, мені однаково, в який бік вирішиться справа».

Маленькі очі на великому сірому обличчі дивилися завжди кудись убік, а великі, аж до підборіддя, щокі й затиснутий запалий рот нагадували обличчя старої жінки.

Він низенький, у кожушку, завжди з книжками, завжди поспішає, безбожно плутається в марксизмі і хрипко, одним горлом сміється.

«Головний комсомолец» Ничипір Кирилюк, сам досить начитаний, дружить із «пацаном» — техсекретарем Перебійником. Тому Перебійник звисока дивиться на таких, як Кость та Юрко, і називає їх задириками й сумнівними.

Є ще комсомолец Петрик, щупленький, з інтелігентним обличчям. Ходить у синій блузі, гарячий, ораторствує на зібраннях випукано й гостро, очима блискає й приморгує.

Це трійка.

Кирилюк каже:

— Я люблю адміністративно-комсомольську роботу.

І правда. Навіть маленький колектив почуває вже руку адміністратора-комсомольця. Міцний хлопець Кирилюк. Тактовний і авторитета має... Тільки Зоя грюкнула дверима йому перед носом. Грюкнула саме тоді, коли грала молода комсомольська кров і хотілось ходити тротуаром, схожим на садову доріжку.

На другий день Кирилюка «брав на цугундер» Мусов. Мусов — старий комсомолец, трохи контужений на фронті,

дядькуватий, смішно танцює в інтернаті матлота¹. Мусова любить — він веселий, одвертий, чудакуватий. Він перший завів слово «комсомолята». Зразу дивно здавалось, але любив Мусова до комсомолят налила щирим і радісним змістом це слово, і всі звикли.

— Комсомолята, товариші! Ви ж комсомолята! Чого ж ви, як гробовщики, копаєте один на одного... Он у нас: двадцятий рік... Секретар без довгих балачок: «Скверно, товариші комсомолята, нашим республікам. Жмуть кругом... Хто на фронт? І от дівчата, хлопці до столу — пиши! Аж мені мурашки по спині: яке прекрасне наше минуле! Там, брат, не копали... Революція вся прекрасна своєю людяністю, прямою... всі просто й одверто. Грудьми на груди... Чого цмакаєш, Кирилючок? А жаль мені нашої ячейки! Розпоршило. Секретар якраз першим ліг. Талановитий, прекрасний хлопець був: як намалює плаката, так за душу хватає... Убили.

Так оцей Мусов сміявся з Кирилюка:

— Одшила Зоя... То нічого, підсядь до Мокрини. Га-га-га... Мокрина танцює гарно.

Кирилюк бере Мусова за гудзик чорної витертої шинелі:

— Я маю тобі щось важливе сказати, — і одводить убік од гурту комсомольців і позапартійних. А там робить обличчя чисто «комсомольське», із косими поглядами на гурт. Щось тихо каже. Тоді Мусов одступає на крок і нагинається, ніби боротись: дивлячись Кирилюкові в очі, він голосно на весь коридор промовляє:

— Ах ти ж, дурень пацанкуватий! І ти мені смієш казати, що я дискредитую комсомол? Я дискредитую комсомол? Це здорово, браток, здорово! Це ти себе за комсомол вважаєш?

— Я секретар колективу... Мене вибрала ячейка, я за неї підписуюсь, а ячейка — це складова частина нашої спілки.

— Ну й що ж? Як секретаря ячейки відшила гарненька Зоя, то це значить, що Зоя відшила всю ячейку і весь комсомол?! Чудак!.. Га-га-га, — сміється Мусов, — і він смів мені казати, що я дискредитую комсомол?!

8

А як почалась чистка інтернату, Зоя мала біля свого підвищення у списку знак питання. Інтелігентка, сестра вчительки, на утриманні...

¹ Матроський танець.

В залі накурено, повно, гамірно. Дзвінок раз у раз істерично зверескує, і стає на півхвилини тихо.

— Далі по черзі Зоя Музевич... ц... ц... — цмакає низький, сірий з обличчя Ничипір. — Я вважаю, що Зої не місце в пролетарському інтернаті... ц... ц... — смикається складками щока. «Ц» — це значить: викинемо безперечно, ви ж розумієте...

— Вона інтелігентка... до Музевич не прищеплюється побут нашого юнацтва... Вона в інтернаті живе не з бажання жити в колективі — вона навіть жаліється на інтернат, що холодно, що важко...

— А хто ж радується з цього! — кидає Юрко обурево, і це ламає стіну напруженого спокою. Збори починають шуміти.

— Всі живуть не з бажання, а з необхідності!.. Нахабство!..

Зоя, тоненька і статна, стоїть на тлі вікна в подвір'я, і обличчя її в тіні. Всі поглядають на неї, її скромне мовчання викликає ще більше обурення.

— Це ж демагогія, — встає Кость Ович. — Нащо ви це балакаєте, шановний товаришу? Що, хочете примусити оту нещасну вчительку наймати сестрі квартиру? Ви знаєте її оклад? Вона його одержує? Чи, може, викинемо Зою Музевич із школи? Чи маємо на це право?

Д-р-р-р-р... н-н-н-н... — обурюється дзвінок.

— Прошу тихо... Слово має товариш Петрик.

Петрик встає. Закидає шевелюру над маленьким смуглявим обличчям, обводить очима аудиторію, витримує паузу й починає:

— Реорганізація школи з буржуазної на пролетарську — це ціла проблема останнього часу... Як перебудовується наша школа? Вона перебудовується з боєм, це важка справа. І коли після Музевич залишиться порожнє місце не лише в кутку біля вікна, де стоїть її тапчан, але й на парті — то це буде... біль пролетарській школі від пролетарського ланцета, що розрізує рану... Зоя Музевич — це тип індивідуалістички міщанського штабу...

— Не мудрствуйте лукаво!.. — кидає Юрко, а затим встає. — Чого ви замовляєте зуби всякими проблемами? Тут ми розбираємо справу Зої Музевич, і нічого накручувати проблеми. Я, наприклад, не слухаю ваших підтасовок з ланцетами... Так, як ви, говорили ті пани, що я в них служив, а потім стріляв їх...

Петрик уже сів у ряду під стіною на дерев'яному дивані між Кирилюком і політкомом. На цій же лаві — Марія Модестівна й Перебійник. По останніх словах Петрик вихвачує з кишені хустинку, кидає руку до рота, зіскакує з місця і кричить до залу дзвінким високим голосом:

— Це відверта контрреволюція! — і вибігає у двері, заціпляючи коліними за коліна.

Після хвилинного мовчазного здивовання зала розлягається сміхом...

— В чому ж контрреволюція? В тому, що стріляв павів? — з претензією вигукують хлопці до лави під стіною.

Юрко стоїть, зігнувшись, щоб упертись руками в парту. Дивиться злісно, з презирством з-під лоба, а як усе замовкло, веде свою промову далі, тільки вже спокійніш. Він каже, що Зоя перебуває на утриманні члена профспілки, вчительки... Що вони теж готуються бути вчителями, що Ленін казав про вчителя...

Про контрреволюцію й не згадує.

Зоя зосталася мешкати в інтернаті.

9

Ревізійна комісія на кухні робила обслідування. Юрко був у комісії. Носився з папером, розписками, з рахівницею. Переважував, а потім ночами сидів над паперами і дошукувався курсантських копійок... Тоді робив доповідь на перевиборах. Не вистачило 12 фунтів сала, кількох пудів муки, грошей. Виявилось, що Деревлюк давав обіди правлінню зовсім іншого гатунку в себе в кімнаті при кухні. Одне слово, Юрко після доповіді знову вислухав розмови про дискредитацію комсомолу і про контрреволюцію...

А на другий день почав вступати до комсомолу: подав заяву. Одвідував він комсомольські збори з першого дня об'єднання комсомольців у колектив...

Після зимової перерви перевибирали бюро. Вилетів Петрик, хотіли викинути Кирилюка, але то хотіли найвнякшій ті, що не зважають усіх даних своєї перспективи. Кирилюк залишився в бюро. Увійшов до бюро замість Петрика Мусов.

З інших педкурсів перевели кілька комсомольців. З колективу стала ячейка. Взяли курс на залучення молоді. Комсомольський захват, комсомольські будні повіяли бадьорим духом по залах і класах...

Розглядали заяви.

Політком — нікому нічого не винна людина. Він із козаків, але козацького в нього тільки лампаси на галіфе. Пизенький, з крючкуватим носом, синім, одмерлим. Ніс його — трагедія... Лачижников, — прізвище політкомове, — викладає політекономію, прислухається, що говорять курсові авторитети, і з пошаною ставиться до Кирилюка. Лачижников любить посидіти в гурті курсантів і покурити з ними, а Кирилюк цієї риси не любить у політкома.

Юркову біографію читає Перебіійник. Він однотонно, як псалтир, пробігає сторінку, притишено поспішає на тих місцях, де говориться про похід на Варшаву...

— Чого вступаєш до комсомолу?

— Як чого?.. А чого б мені не вступати?

— Що робив батько?

— Там же написано: горшки ліпив.

— А дід?

— І дід горшки ліпив, і прадід...

Питань більше немає. Кирилюк цмакає, вставившись у книжку протоколів, але Лачижников не розуміє цього цмакання. Він каже:

— Ну, щб ж — хай буде комсомолець.

Всі мовчать, бо Кирилюк теж мовчить. Але слофо за ним.

— Справа в тому, що Юрко... він хороший хлопець, але я вважаю, що йому ще треба повчитися комсомольській дисципліні... Помічались випадки дискредитації нашої спілки...

Мовчанка.

— Де дискредитація? — питає Юрко.

Політком виступає... впливово:

— Вам, як синові трудящих, треба любити комсомол... Це організація тої молоді, що стоїть всім серцем за визволення світу, за поліпшення долі й господарства Союзу... Да... комсомол треба любити. Це повинно бути ваше рідне.

Юрко образився. Аж у грудях запекло: йому начитують про визволення, про те, що треба любити комсомол...

Мусов протестує проти Кирилюкової пропозиції. Кирилюк впирається, і політком тоном вибачення радить Юркові:

— Побудьте поки що так. Ходіть на збори, а там і станете комсомольцем... це не втече.

Юрко схоплюється.

— Ви мене не приймаєте до комсомолу?! Та, бісового батька, кого ж ви тоді приймаєте?.. Що ж я — буржуй,

скажете, чи що?! Я цього не розумію ніяк. Як це мене відшити від комсомолу?!

— Просимо не підвищати тону. Оцей виступ зайвий раз підкреслює, що ви не знаєте дисципліни. Вам, товаришу, треба ще повчитись бути комсомольцем... Хто за мою пропозицію? — встає Кирилюк.

Бюро голосувало. За Юрка був тільки Мусов.

Юркові ще треба було повчитися бути комсомольцем...

Але... загальні збори не ствердили протоколу в цьому пункті, кривно образивши тим амбіцію бюро. Цим було порушено навіть комсомольські правила прийому до спілки.

Коли прочитали протокола — хлопці, що поважали в Юркові бойового червоноармійця і гарного товариша; хлопці, що не одривалися від свого господарства і просиділи на ньому революцію, що жили разом з Юрком і знали його наскрізь, тепер здивовано переглянулися, а Сергій вигукнув:

— Все-таки, за що Юрка відшили?..

— Ніхто не відшиває, товаришу, — сказав тихо Кирилюк, готуючись закінчувати збори. — Пропшу тихо.

Але збори вже шуміли. Посипались обурені, здивовані репліки:

— Оце називається охват...

— Засіли за стінкою...

— Та за Юрка п'ять Перебійників можна віддати!

Потім устав Кость, — у нього теж давно лежала анкета, — встав і почав стріпувати йоржиком, почав допитуватись бюривців, почав крити. Кілька разів Кирилюк перебивав його, але встав Мусов і сказав авторитетно:

— Так не можна, товаришочок, він має право говорити... Де ж тут демократія комсомольська? Треба вважати, що бюро помилилося... Помилку легко зліквідувати: зараз у присутності зборів розібрати Гарматову справу... Нічого зневільювати хлопця в нашій спілці, коли йому місце в нас.

— Вірно каже Мусов!

— Правильно!

— Читайте анкету!

Справа була навіть не в Юркові. Обурення проти Кирилюка примушувало злорадно побити бюро... І його побили.

Поле було незатишне й чорне... Мрячив дощ... Чи од дощу, чи чорт його зна од чого, — в душі встала якась мука, якесь бажання. І ще — затопила душу печаль. Одчайдушна степова печаль, коли під обрієм чорніє рілля, мрячить дощ і вітер налітає раз у раз: смикає, термосить за поли кожука... І, як заспіваєш, затагнеш з товаришем: «Ге-ей-гей, вохда волей», — попливе, простягнеться в осінньому тумані по змарнілих полях та згадається, як був пастухом і отак співав... і ще багато згадається, та й стає солодко й гірко. Такі бувають сльози — солодко од них і гірко... Але тут не сльози — до чого сльози, коли йдеш степом здоровий і молодий, рвеш ногами туге болото, аж клапті летять назад!.. Тут просто: забудеш товариша, бо він теж втомлено рве ногами й не розмовляє, тільки щось співає; забудеш підшефне село й дядьків, що прослухали ввічливо там про визнання де-юре, де-факто, затагуючись, а потім питають:

— А скажіть, коли Антапта дасть Германії силу волі, то поколошкає нас Германія, коли їй дадуть силу волі, чи ні? — І в душі так би плюнув на засмічену землю, так би послав цих дядьків якомога далі й пішов би...

Чи втомився Юрко, чи просто давно був сам із собою (а товариш не збавляв настрою — не почувався, занадто цільне було степове роздолля й вітер... занадто було самотньо й удвох), — забув дядьків, забув курси, інтернат і балачки про колективізм, забув суперечки й доповіді в підшефному кавескадроні, і від чогось — встало життя все перед очима з маленьких літ... Служба у Крежмінського... і юнкер — як він оглянувся і сказав: «Юрко...» — так і чується... І згадав той вигляд, що на лиці в людини, коли з неї стає звір, коли вона згадує в собі звіра, показує ікла, як тоді юнкер... Так легше — згадати юнкера звіром, тоді він забувається...

«А де тепер?» — подумав, і захотілося закричати... Так зробилось боляче. «Наталя...» Ну, де? Де?.. Кажуть — учитель бив... Скромненьку, тиху Наталю бив білий пасічник!.. Кажуть, що Наталя десь зникла з села... Може, пішла у Кругле Озеро до батька, а може, вмерла... А може, в наймах де... Ех, життя...

Йшов і думав.

Юрків товариш Фільо. Філарет Цепський — син безробітного дякона з Рідкодубів. Зрештою, батько Філів тепер

почав фершалувати, він дістав собі «Домашнього доктора» й «Первую допомогу» та й лікує дядьків. Фільо вчився в закритому пансіоні, потім чомусь у трудовій школі, а тепер на педкурсах.

Він іде трохи згорбившись і розмахує довгими руками. Голова йому подалась уперед, безвільно обвисла верхня губа... «Чого йому, семінаристові, шльопати отут по болоті?» — думає Юрко, потім думає про інтерпат, про соціальне становище, про різні чистки. Згадується Фільова заява в газеті «Червоне село». Фільо зрікся батьків і вступив до комнезаму. Фільо пише у курсантській газеті «червону лірику».

«Революція відбулась пролетарська, і на обрії повішено червону зірку. Майбутнє, як грім, фанфара побідна, а ми по бідності не можемо зректись «вчора», ну, такого незмістовного, від чого відвертається інтуїція».

Юрко майже не розуміє Фільових писань, але якось відчуває їх, як відчуває Філя. Філя можна тільки відчувати. Фільо чутливий, бо він страждає від самого себе, від свого походження. Фільо вміє обніматись і блукати по місту увечері з простаками. Але Фільо має своє особисте складне життя — життя своїх блокнотів, малюнків, книжок... і там у своїм житті Фільо зовсім не такий, як між хлопцями. Це вже помітив Юрко і за це він не любить Філя і... любить за це, бо Фільо приваблює, цікавить...

Фільо йде тепер із Трьох Горбків і думає, подавшись наперед головою... Фільові — саме Фільові — хоче розповісти про себе Юрко. Фільо зрозуміє: от тепер Юрко в правліні кухні, Юрко читає і сперечається. Юрко здає звіти й ходить по шефству, і ніхто не знає, що цей спокійний курсант уже жив, що він любить якусь черницю, що він блукав без шляху, виривався з-під тягара дядькового господарства й дядининого спокою і хотів бути людиною, хотів знати життя, хотів знати — й сам діяти у великих справах... Може, це тому, що в нього в хліві не було сумної теліці, як в Антопа... Може, тому кидався на все, куди кликало...

12

Хтось казав, що Юркові анкети в міськкомі. А хтось казав, начеб Кирилюк висловився такими словами: «Юрко, Костик і Сергій не будуть у комсомолі...» Хіба це цікаво, що сказав Кирилюк! Кирилюка боїться, ненавидить і вгощає курсантська маса, а Юрка любить курсантська маса, бо Юрко відверто, іноді різко говорить, і говорить кострубато,

свіжо; Юрко захищає, Юрко співає у коридорі інтернату, жартує й тапцює...

Юрка люблять комсомольці, але... Юрко ще не зовсім уміє бути комсомольцем... На курсах бути комсомольцем — це або різати впоперек усьому, або товаришувати з Кирилюком і згоджуватися на зборах. Ріже впоперек Мусов, але Мусов чудакуватий, і хлопці коротко характеризують його: «Контужений...»

...Кирилюк розмовляв із Фільом «з підходом» («до всього треба мати підхід»).

Спіділи у лекторській.

А у Ценського з його філософським розумом — боязлива душа... Може, колись він і заправляв поповичами, але тепер... обставини, соціальний стан... Ценський Фільо, чудовий, вихований хлопець, боїться навіть за свою манеру розмовляти, за свій лексикон — і старанно демократизується...

Фільо так: говорить, говорить, а потім спохватиться, що не треба б за це, так вже не стримається...

Кирилюк заговорив про комсомол звисока:

— Все-таки комсомол...

— Комсомол — це не «все-таки», — перебив Фільо.

— Комсомол — потрібна організація, безумовно. Навіть не так. Без комсомолу не прищепити суспільству організованого методу діяльності... (

Фільо усміхнувся.

Кирилюк переглядав свою теку. Нерозлучний з нею був, вона така ж знайома всім була, як і Кирилюк: сіра, в дрібненькі хвильки й хитрі закрутки на рижках.

— Між іншим, сьогодні твоя заява на бюро...

— Хіба? — випростався у стільці Ценський і повів очима. Кирилюкові здалося, що хлопець зблід.

— Росте ячейка, — сказав Кирилюк. — От Гармату маємо до горкому подавати.. Да... ц... ц... Ти, здається, з одного з них села... Чорт його знає... Я його не зовсім вивчив...

Фільо помовчав. Ковтнув слину.

— Я його знаю. Мені здається, що Юрко... Я не знаю, я не нав'язую осередкові... розумієш... Я думаю, що Юрко — більшовик.

Це в Кирилюка не в'яжеться: можна бути комсомольцем із дисциплінкою, можна бути членом партії, але...

— Більшовик по духу... Він якось так виховався... Потім — він натура смілива й віддана своїй ідеї. Взагалі міцна натура. Коли його не взяти до комсомолу... помітаєш — шукає хлопець... — хоче сказати все зразу Фільо, перехоп-

лює сам себе й захлинається, а Кирилюк сидить і зрідка цмакає...

— З цими, що шукають, багато іноді клопоту...

— Можливо, але, бач, він комсомола знайшов, і це вже в нього пезмінце, здається... Віп же шукав, коли був малописьменний селяк, а це що-небудь значить... От я тобі розкажу один випадок («Ой, не треба, не треба про це», — перехопив себе Фільо в думці, але вже не спинявся). Гармата якось наймитським інстинктом знайшов дорогу до комсомолу, ввійшов навіть з оточення ворожих елементів...

— Ну, ну, за випадок розкажи.

І Фільо з оборонними вставками й поясненнями розповів... Потім довго оперував Юрковим словом «де-факто». Воно йому сподобалось, — у цей час без цього слова не було жодної доповіді. Все в'язалось із визнанням РРФСР...

— Коли дивитись на цю справу де-факто... — слово це не вклеювалось, і Фільо бачив з досадою, що він слабкий проти Кирилюкової мовчанки, що Кирилюк паралізує його своїм скептичним поцмакуванням.

Прийшов політком. Сів, часто беззвучно видушував свого носа в хустинку, запалив і дивився на анкети. Збиралося бюро. Кирилюк не слухав Ценського, він устав і вийшов у коридор за Перебійником.

Фільо сидів на бюро, хотів швидше вийти, дихнути повітрям... накурили... Атмосфера гнітила.

Кирилюк висловлювався про культурні сили, про користь їхню для комсомолу. Зазначив, що Фільо через рік закінчує курси, сказав про кращих хлопців з «інших»...

Філя прийняли...

13

Просихали тротуари. Під шовковидцями дві пових дошки розкрились з-під снігу і приємно стукали під чобітьми.

Юрко догнав Кирилюка.

Він ніколи не розмовляв із Кирилюком ні про що, крім того, що стосувалось комсомолу. Він не вмів підробляти і примушувати себе.

— Ну, як же з моїми анкетами?

— З анкетами?.. Ми їх не так просто передамо. Ти от розкажи краще за поїзд.

— ...Хто це тобі тріпав уже?

— В нас не тріпають, товаришу. Ви повинні знати...

— На чорта таким голосом розмовляти! Ну, була така

справа, так що ж з цього? А хіба потім я.. хіба я не був у Червоній Армії?

— Про це поговоримо...

— Залиш ти, Кирилюк.. Зрештою, петлюрівцем я не був... Ну, а тепер плювати мені. Я червоноармієць, я хочу й буду в комсомолі. Там моє місце.

— Ну, це побачимо.

— Ти передавай анкети, а я на горкомі все розповім. Скажи, щоб мене викликали...

Звичайно, міськком не викликав. Юрко написав заяву до бюро осередку.

«Прошу не маринувати мою справу й передати її до міськкому».

Юрій Гармата»

Справу розібрали. Знову зрізалось бюро, але політком довго мовчав і нарешті рішуче висловився:

— Одсувати Гармату не можна. Авторитетний хлопець, збори не тільки не визнають його вини, а ще й сміятимуться... Бюро й так уже здискредитовано...

Руката, сміхотлива, галаслива маса стала перед очима бюро, і Кирилюк поклав анкету в теку, злорадо усміхнувшись якійсь повій думці. Диктував Перебийникові стиха:

«Вважати справу з обвинуваченням Гармати в контрреволюції за безпідставну. Товариша Гармату від комсомолу не відводити і справу передати до міськкому»...

15

Як надходить весна, як уже літо, то на села йдуть комсомольці-курсанти, робфаківці. Ідуть у відрядження, у відпустки, на роботу й на спочинок.

А там стерні, трави, і в тінистих лісочках грибами й вогким мохом пахне. На селах — там клуби, сільосередки. Там сестрички. Там у темній ночі відповляють образи... Там хрест дубовою колодою бовваніє і бовваніють люди.

Пішки, прочанами. Гуртком. Порозходяться на роздоріжжях. Юрко піде з Фільом сам... Їхнє село недалеко від того хрестка, де влаштовано чудо.

— Біля хреста пошамасм.

— Слід би тут попомуднати.

— Ніколи.

Фільо вийняв сало, Кость хліб — діляться і йдуть. А сало плуште-глуште! По пальцях тече, а на губах лоскоче сміх. На тротуарі оглядаються стрічні.

Юрко перекусив, оддав хліб у кошик і швидко пішов до міста, аж біла сорочка тріпотіла на вітрі.

Купив книжок для лікнепу, зайшов до міськкому. Потім швидко доганяв своїх.

На шляху раз у раз переганяв людей, що на ніч поспішали до хреста... Вони йшли в полотняному й кравному, в терпових білих і синіх хусточках,— недовірливі й мовчазні...

Переганяв комсомольців міських, веселих, без шапок. Перекидався одним-двома реченнями і йшов далі. Йшли вони всі туди, де журавлі скриплять, де верби над криницями, де на стерні спасова борода зав'язана.

Крізь намітку вітру виднілися здаля з кошиками розсипані по шляху. То, значить, вони.

Догнав.

На горбі, на тлі прозорої далі, стояв Цепський. Очікував. Руки сплів за шиєю, позу наструнила втома... Юрко чомусь зацікавлено приглядався: велика, з чорним волоссям голова, блідозасмагле зеленкувате обличчя, немічний вигляд.

Приглядався і думав: нічого хлоп'яга, тільки шкода, поет. І нагадалось: ідуть щедрою весною на бульварі на лекцію, він каже: «Знаєш? Я зрозумів життя!.. Я знаю, що ми реальні в реальному світі...»

18

Втомлено йдучи додому, хлопці тихо й затурбовано обмірковували якусь справу.

Ксеня ставила на стіл вечерю. Побачивши Юрка у дверях, вона поставила горшка, швидко витерла руки хвартухом, поправила хустину й обтерла губи, наче па весіллі перед тим, як цілуватись.

— Юрко! Оце, їй-богу, не чекали вас!.. Сідайте... Я покличу Івана. Він заметини закидає біля хлівів.

Дала руку, вклоняючись, і вбігла, а з порога було чути:

— Слухай, Іване! Юрко приїхав, іди до хати...

— Ну, сідай же, Юрко... Ти ще виріс! Як дуб! Дивн-но, аж страшно!

Увійшов чорний, у брудному робочому вбранні Стенко і

солідно привітався. Йому було трошки ніяково перед чистеньким Юрком за своє вбрання, і він сів зразу ж за стіл.

— Що ж там у місті? Та похудав ти наче, Юрко... Сідай ближче. Ну, хто нас визнав за останній час?.. Ти надовго?

— На літо. Будем робити, Іване?

— Будем, Юрко! Згадую тебе часто, бо в мене вчиться тепер такий йолоп, що... І як я його терплю! Мій батько давно прогнав би. Ну, так що ж газети пишуть?

— Так щоб щось цікавого, то мало. Грошики от своєї матимемо.

Глянув Юрко пильно на Стенка: брови з сажкою, чорний, до ночі заметини закладає...

Вечеряли. Юрко гаряче розпитував, що робиться на селі, бо думав попрацювати літом.

— Та нічого. Інтелігенція розбрелася. Іноді так тільки по старій пам'яті сходяться... Не знаю я їх тепер. Так — коли хіба чарку з ким смикнеш.

— Читальні нема в нас?

— Та-а!.. Нічого нема. Є комнезам. Підеш, покуриш там із дядьками, та тільки й розваги. А то все отут зі своєю сидимо, та от третє маємо. Приобритаємо їдаків, щоб менше продподатку давати...

— Та-а-к... Це штука гарна... Так я у вас ночую, чи що? Взавтра вже десь шукатиму місця, — глянув Юрко на Стенка, на Ксеню.

— В нас і будеш, хата велика. Робити будемо разом, чого там по людях... А то ще, як стара скаже, — засміявся Стенко, встав і витер губи рушником, не знімаючи його з кілочка.

Без довгих балачок почали стелитись. Стенко ліг із Ксенею на полу, а Юрка поклати на тапчані.

Юрко довго не спав. Стенко хропів давно. На другім кутку співали, м'яко чути було в розбиту шибку.

І от вони вдома. Фільо Ценський і Юрко Гармата. В селі вони перші комсомольці. В селі маленька тиха сіл'рада. Головує Адамчук, ходить до Бучової — студентки, а в студентки мед — у Бучі пасіка на весь повіт.

— Ех, — зітхнув Юрко.

А Фільо підводить:

— Куркуль посідає. Екопомічно міцний. Дядько Михайло заявляє, що розкулачення заборонено від другого квітня, — і спокійний.

— Попович у комнезамі, куркуль у комнезамі... Синаша

на збори на велосипеді приїжджає...— Це каже Кость. Це лірично.

Юрко не сумує.

— Ти думаєш, це випадково, що ми приїжджаємо в село?.. Ні, це закономірно...

19

За селом пачухі ліски, а на прогалинках сунці іскристі, палиті, на прогалинках дрік і пезабудки, а дуби великі, старі. Це від них називається село Рідкодуби. Тінь од них по селу і спокій...

Потекли дні, повні, насичені — подихнуло в душу село своїм свіжим вітром із лісу, сонячними росистими ранками, пахощами в'ялих покосів.

Вранці ще Степко вештався біля клуні, де робили майстри, а Юрко вже йшов до кузні, ставав біля ковадла, брав два молоти, великого й фунтовика, і починав вигравати, ритмічно нахилиючи голову, де дрібно дзвонив, і піднімаючи обличчя в усмішкою до перехожого.

Була в цій пісні тиха радість... Розгортається вугілля на горні. Біля криниці дядько Матвій — сусіда — напуває копей...

— Добридень... Що, у всі дзвони дзвонимо?

— Доброго здоров'я... Починаємо обідню...

— А піп же де?

— Біля майстрів. Скоро вийде...

Піднімається сонце над сусіднім садком. Дихає міх, іскри з заліза скачуть, розсипаються золотим піском, залізяка смачно шпить у воді й летить із кліщів на пісок.

До кузні приходять покурити Степан Очіпок. Степан в собі повторює Юрка кілька років тому.

Він — гончар, як і Юрко був за малих літ. У неділю, як Юрко колить, Степан блукає лісом, розглядаючись і пошвистуючи. Він любить зброю, але не носить бомб і не кидає їх пікмо, бо бомб нема у Степана... Він любить найти друкованого листа й перечитати його кілька разів, любить розповідати, що було «на тіятрах», і розповідає барвисто, з вигуками, рухами. Грає, а не розказує... Він часто каже, що хоче піти в армію, але немає тепер партизанів. У Степана є якесь колишнє Юркове безшабашня, Юркове одчайдушпе шукання, а тому Степан часто б'є морди своїм одноліткам, бо він запізнився жити з своїм безшабашням: йому

тепер, в двадцять третьому році, всього тільки сімнадцять літ.

Юрко любить Степана, бо відчуває в ньому себе. І Юрко вчить Степана дробів, хоч Степан ще й простої складні не знає... Юрко розказує Степанові про матеріалізм цілими годинами, про французьку революцію, історію України.

У Степана повні смагли щоки й зеленкуваті одверті очі. На голові — стерня. Брови, як дві межі серед чистого заглаженого поля, — поросьть. Приходить, копається в залізі, приклепує щось до старого дула з гвинтівки, часто мовчки, а часто — подаючи цілий звіт сільської хроніки. Степан усе знає, бо скрізь ходить, скрізь буває, скрізь прислухається.

Приходять дядьки до кузні. Вони розмовляють за врожай, за садиби. Село хазайнує...

...Села обзаводяться комсомолами.

«А комсомол — це штука не вредна», — казав Штинвага. Все одно в неділю лежать хлопці під каштанами в поповому садку, і читальня якась є: голова й чотири сільрадівських стіни; і шефи приїжджають.

Тому Юрко стиха й каже ввечері до Степана:

— Підемо до школи сьогодні. — Знає, що Степан скрізь піде з ним.

Степан повторює в собі колишнього Юрка, і Юрко це відчуває. Тому Степан перший молодий Юрків товариш. Він копається в Юркових книжках, уривках старих довідок і конспектів.

Увечері вони йдуть до школи.

У будній день, так тільки іноді нальотом. Курять там, збираються, щоб зговоритись, куди піти, щоб посовати шматочки бараболі по шахівниці. Юрко посидить, покурить — і додому. Тільки з деким перекинеться кількома словами...

А потім почав обробляти хлопців:

— Що ми, хіба гірші за всіх? Комсомол би...

Степан спалахнув:

— Давай, Юрко. Зробимо! Я перший!

Потім ходив до хлопців, підготовляв:

— Гармата в нас буде за старшого. Зробимо!

Хлопці згуртовувались.

Фільо — не комсомолец. Так міркує Юрко. Він «записався» — це ясно. Фільо йде до лісу й перебуває там дні. Фільо щось пише тоненько й вишукано-революційно, лежачи

в садку на сонці. Власне, Фільо з потойбічної сторони революції. Батькаша вчив собі синашу, а синаша писав лірку. Потім бідував, добре вчився, дещо робив і вступив до комсомолу. Він вивчив матеріалізм, марксизм. Під усе вмів підвести причину... І прийняли.

В місто поїхав тільки з пахощами пролісків, із світоглядом м'яким, оксамитним. Це не був навіть селянчук, що любить, як парус земля, і воли полові, круторогі... Ні, це той, в кого душа з пейзажів і пейзажних настроїв.

Місто перетворило, але частенько Фільо Ценський збивається на щось голубе, недосяжне. І все спостерігає:

— В мені прокидається бог добра й бог зла... Юрко, за це мене слід дуже суворо судити? Слухай — і чому це так, чому я у своїй душі зраджую? Чому я розварююсь у своїй іднїї?

— Ні, — каже Юрко, — судити — не суворо. Ти чесний комсомолець. Так. Ти робив, впевнення твої щирі, при нагоді ти голову поклав би за Радвладу, але зраджувати мушнш і будеш, бо в твоїй істоті є щось некомсомольське, той, другий бог, висловлюючись по-твоєму... А судити? Та хто ж тебе судитиме? Вас судить історія.

Фільо болісно скривився. А Юрко так нахабно, ласкаво:

— Ти інтелігент, Ценський.

— Мені це нецікаво слухати... — Фільо впрів і обтирався.

Це глибока інтимність, це хвилина в житті Ценського. Це хочеться забути. Фільо знає: його вивчив тільки Юрко. А в селі Фільо ріжеться з куркулями, говорять про попа, про газету, ходить у лісництво від комнезаму — вимагати то зачистки, то сіна, то дров. Удома заївся, а вдома він революціонер самий дійсний і щирий на тлі безнадійної контрреволюції.

Стосунки з своїми вилились у таку форму. Філів папахен читає «Домашнього доктора» й каже:

— Ет, ти собі як знаєш. Нічого з тебе не буде.

Зрештою вся сім'я махнула рукою. Не питають, куди йдеш, чи прийдеш на обід, де будеш спати. Покинуті там щось у печі. — їж. Спи на ліжку, в клуні, чи в дівчат під кожухом — все одно. Фільо звик, Фільо здемократизувався. Фільо не наш. І все-таки люблять, усе-таки добрі й жаліють.

А Фільо сидить у Юрка на паркані...

Садком іде Гапнуся, Стенкова сестра...

Сонце під обід. Гріє. Не дає зосередитись. Сонце починає втручатись у життя, коли приїжджаєш на село. Сонце,

земель і неділя. Коли так чистенько, а Ганнуся вчора заплелася в одну косу з кісниками і сорочку наділа святну, вишиту якоюсь чудною вишивкою.

— В неї стиль барокко на пазусі,— каже Фільо, а Юрко не знає, що таке стиль барокко.

Сонце — опаслива штука. Як думаєш про роботу, і пахне покіс, і садком іде ця цікава дівчина з хорошим станом, то родиться бог зла... І хочеться розтягнутись на траві...

— О-ох!..— Фільо зіскакує з паркана, тягнеться на покосі ніби зі сну.

21

Фільо любить вийти з дому через левади й блукати полем. Він не має мети, але він знає: вийдеш на поле, стежка сама кудись простелеться.

...І от у неділю з левади побрів до «чуда», де хрест.

Потім увечері обурено казав до Юрка:

— Я розумію: ну, як ідіоти йдуть, ну, старі фанатки, — я розумію. Просто розвага — це теж є... Але щоб плакати, щиро плакати перед дерев'ягою — я не розумію. Це дико. Ти подумай, як це дико. Стоїть перед тесаним дубом молодда, здорова дівчина, склала руки, а сльози по щоках одна за одною течуть, течуть... і капають. Мене вразило: я побачив, що вона щиро плаче... Йї, розумієш, хлопця б, у неї сорочка нан'ялась на грудях отако-о... Це неможливо!..

— А яка вона з себе? — не довіряючи своїй догадці, флегматично запитує Юрко. Але Фільо прослухав запитання. Він оповідає:

— Розумієш, вразило: ярмаркова штовханина; обшарпані, знервовані, запилені, спітнілі, а між ними вона — чиста, молода... Очі під темними віями, а у сльозинках сонце... Таке ж миле! Ех, чорт!

Враз у Юрка очі нагострилися, голова підвелася.

— Слухай!..— І замовк, задумався.

— Ну, що?

— Ти бачив її добре? Придивився?

— Та я півдня за нею стежив...— Фільо догадався, чому так насторожився Юрко.— Твоя Наталя? В неї була чорненька крапочка на оці? Вона така трошки бліднувата...

Юрко схопився.

У неділю Юрко стояв за столом, перед тим як почати у школі доповідь «Що таке комсомол та яке його значення». Доки всідалися, вмощувалися на ролях, на вікнах, на партах, попід стінами, доки кашляли й сякалися, думав: «Ану, що з них буде?»

Якось трошки не так зробив, як треба було: хлопців підготував і сказав після доповіді просто підходити й записуватись в ініціативну групу, а кому можна — до комсомолу, він у доповіді скаже.

Тепер дивився і знав: першим уривалку підійде до столу й запишеться Степан. Комсомолец із нього буде... хтознакий. Може відчуває своє право й буде сікати до кожного — задирика ж, і нудно йому... Хоча, мабуть, працюватиме і вчитиметься, — зголодався, іноді аж горить, як без води; розтирає голі розкриті груди й скаржиться: ти щасливий, Юрко, ти вчишся, а я в селі тут, — досадно! Ой, досадно! Помахуй тільки ногою за кругом у будень, а в свята на вулицю, — та й скучно: витягаєш кияку з плота і валиш по голові якого-небудь Мирона чи Миколу... А що ж інше робити!..

Степан сидить тепер на вікні й пильно, з заздрою жадовою дивиться на Юрка.

Коло нього стоїть, обіпершись ззаду руками на лутку, Панасок. Цей вчився два роки в українській гімназії, потім зупинився в селі, оженився, виділився від багатих батьків, тепер за голову в читальні. (Ні читальні, ні членів немає. «Хто тебе обрав на голову?» — питає Юрко. «Ніхто не обирав, Адамчук наставив: каже, будь за голову»). Проводить час у сільраді, «качає» самогон у дядьків...

Нудні очі, маленькі й тупі в Панаска.

Через кілька дядьків, через голову сільради, глузливого, злого Адамчука, що тепер якось неясно всміхається, Юрко переводить очі на Бучову студентку Оксану, на Філя з великою муринською головою, на двох половичів, близнюків, на Валя — поміщицького сінка, що вже кілька літ робить за підручного у машиніста коло паровика на млині... На Вальові Юрко зупиняється. Симпатичне, присмне обличчя його приковує: в нього такі риси — чорні викреслені брови, невеликий рівний ніс, губи червоні, а щоки смагляві... У Валя є нахабна сміливість, упертість і переконання у своєму пролетарському бутті. Од цього переконання він сміливо

виступає перед дядьками з словом і промовляє цілими годинами про всілякі справи в неділю в потребишівці...

В одну мить напруженою думкою зважив можливості майбутньої організації. І, вже починаючи доповідь, знову подивився на Степана, усміхнувся. Хлопець витяг шию і, здавалось, сам збирається говорити, навіть рота розкрив. Чітко окреслене обличчя виказувало його повне співчуття і виглядало віддано... Було видно, що в Степановім бажанні робити і вчитися шумує та снага, що її породжує село в епоху свого піднесення.

Така от і Катя. Стоїть коло Степана, спокійна, тиха, погідні очі дивляться на Юрка, як на хорошого брата. Комсомолка буде славна: виконуватиме завдання, ретельно ходитиме на читки й на збори, прислухатиметься й робитиме в гуртках. І так, здається, сприйматиме все комуністичне... Таких багато.

Оживає село, бідняцтво... Метушливо кликали в садку захоплені й гарячі — ті, що вже з ними розмовляв:

— Ну, підемо! Збирайтеся!

Петрунь розмовляв з Адамчуком про збори. Степан збирав хлопців, замели ликолю, розставили парти попід стіни. Жваво гомоніли про майбутній осередок та про його роботу. Мало-помалу Голчар Ничипір пропонував записуватися зразу в гуртки, щоб утерти носа інтелігенції, інші радилась про спортмайдан. Валько договорювався з сільрадою, щоб дала на устаткування перехопленого в дядьків дерева. А зате потім комсомольці помагатимуть ловити з дровами.

Все це шуміло, раділо й бігало, а як зібралось й розсілось на столі, коло Юрка уместився дядько Калим, голова комнезаму, побідно поглядав на присутніх, усміхався й махав ногами.

— Оце і в нас. Оце добре! Казав я давно, що треба... А Гармата зробить, це впертий хлопець. Дійствительно! Як візьметься, так зробить,— мовив стіха до комнезамівця у фуфайці з чудною генеральською бородою і поглядав на Адамчука.

До Юрка казав:

— Ти над ними пастухом будеш?

— Кого оберуть, побачимо, дядьку Калиме,— усміхнувся Юрко.

— Ти їх, Гармато, зараз у комнезам, та нам допоможеш у ділах рук наших... Потому, як отой з чотирма очима,— скосив на голову сільради,— дуже розпоряджається. Панок. Толку в селі немає і на піготь, а він шайкує з паньками,

з баришнями, з Бучою... От тепер ми його комсомолом! Ха-ха-ха!..

Комнезам сміється.

Підморгує дядько Калим, червоний партизан, а тепер голова комнезаму,— дружньо підморгує Юркові, вусом ворухить:

— А ми його комсомолом!

Підтриманий Юрко почував себе жваво і трошки героєм дня. Промовляв гаряче, бо стільки слів було!

— Плутались ми... Все село плуталось. Тепер знаємо: комсомолу нам треба, комуністів. Тільки не валаудатись щоб, а щоб учитись, щоб знати, який порядок у нашій пролетарській державі. Та щоб і собі таке робити. А то повстання було — до чого воно? Кому? Морочили голови людям усякі Лебеді та юнкери, а нам від того збитки одні, і самі собі ми ці збитки робили. Бо хіба ж хто знав, коли це було в селі передніх людей з глуздом? Запаморочили голови всім. Десять властей, і всякий на своє тягне, і чорт його знає, хто кращий і кого слухати. Не було кому сказати, так увесь час і плутались. І кооператива не влаштуємо ніяк, і в сільраді толку нема, і ніде... А чому? Тому, що немає людей, які стежили б, як іде життя в державі, знали б, що й коли зробити і як. Нам не досить того, коли хто прийде та газетку привезе... От і шефи наші шановні,— он зараз увійшли якраз,— приїжджають до нас раз на місяць, і на тому їм спасибі,— а своїх людей у нас немає... От комсомол їх і повинен готувати: гарних хазяїв, своїх політиків, що знали б і могли сказати, як краще жити, як ладити бідності нашій...

Юрко говорив довго, легко, просто. І всі слухали ніби трошки здивовано: мовляв, дивись ти, який! Хто б сподівався з наймита!

А потім почали записуватися. Підходили, каракато виводили на листку. «Очіпок» — сміливо написав гострими літерами Степан. «Сокирка» — вивела по-школярському Катя. «Коліщук» — накрутив Гончар і в кінці, коло твердого знаку, зробив поламаний розчерк.

Петрунь узяв перо, помахав над папером і швидко-швидко частокільчиком начеркав усе нижчими літерами, що ближче до кінця. Прізвище його довге, то й виходить, як ого-рожа,— Каштановатий. Підписався Вальо рівно й гарно. Бучова Оксана, «стеснительна» дівчина, без розчерків підписала листка.

— Хіба й мені зареєструватися? — запитав дядько Калим, потираючи шорсткі руки.

Юрко засміявся і протяг листка.

— Пишіть, дядьку, скільки того діла!

— Ні-ні! Хай вам добро буде з вашим комсомолом! Запишись, а тоді й заставлять юних лєнінців водити. Не хочу я, не личить із такою бородою, — махнув рукою і одвернувся, обводючи очима людей.

Після зборів підійшов ще не старий чоловік, височий і свіжнй з лица. Подав папірчика.

— Вам заява, товаришу Гармато.

Юрко здивовано розгорнув папірця. Синім олівцем було написано:

«До завідувача комсомолу т. Гармати Юрія
Лісника Магдалінчика

Заява

Позаяк ліс розхищають і міняють за самогонку і за пшеницю на степу, то прошу призначити мені на допомогу товаришів комсомольців, щоб не розхищали державного майна, оскільки я не можу сам справитися.

Прохач Магдалінчик

Юрко сказав, що це вони робитимуть, коли сільраді негайно треба буде хлопців... Але взагалі це не основна робота комсомолу...

Йшли додому з Степаном. В руках у Юрка був розгорнутий лист — він переглядав усі вісімнадцять підписів, і вони вдвох обговорювали членів ініціативного гуртка. Декого треба було викинути, от як Бучову панпу. Це як передаватимуть до окружкому — так вирішили.

Справа осередку стояла «на мазі».

23

На заході ще ясно, а зі сходу наступає синя хмара, спокійна, не грозова, посувається вгору і витягає за собою ніч укривалом. Літній вечір м'яко, ласкаво підходить, огортає неспміливо землю. Вершиками затлілися над копанкою високі вільхи і звільна починають. Перейшла худоба з лісу, зрідка тільки яка-небудь хазяйська дитина помалесеньку йде за тельбатою коровою, — відстало від усіх пастухів, щоб допасти, щоб не витрухалось.

Юрко швидко йде левадами. В лісках переганяє хлопців, дівчат, розплетених, незаручених дівчат. Вони тьопують підтячками по литках, поспішають, весело гомоняють.

Догнав пишну Ганнусю. Коси розпустила і наділа вінка. Головою похитує.

— Чого це ти молодухою?

— І не снилося.

— А чого у вінку?

— До хреста йду. Цілу ніч будемо. Марійка йде, Оксанка. Юрко, і ти будеш із нами?

— А гарно на досвітках буде?

— Свят, свят, свят!.. Диви-но ти на нього! До чуда йдемо, а не на досвітки.

— Та до чуда ж... У куцах співатимете священних пісень... Потім не одна від духа святого народить...

Ганнуся дивиться перелякано. Пішов швидше, покинув гурт, поспішав і мовив до себе: «Наталю! Наталю! Ти ж будеш? Я ж застану тебе?.. А ні, то знайду! Знайду, Наталино!»

А біля хреста ходив поміж гурточками, що табором на ніч ставали, підходив до вогнів на перехресних шляхах, придивлявся до облич.

Було сворідне яєсь хрестове життя на полі. В інших місцях воно пахло безглуздими тупими молитвами, в інших молодістю, інтригою і святочним настроєм.

Зустрів Філя. Він блукав теж поміж людьми десь та шукав Ганнусю. Мабуть, сказала, що прийде.

Фільо закоханий в Ганнусю. Він каже, що Ганнуся дівчина з вітамінами, і тут же з'ясовує, що таке вітаміни. Він любить яєсь чудно: читає Юркові свою поему про дівчину в батисті й дівчину в десятці. Ганнусі присвячує поему.

Тоскую
За кров'ю
Твою.
Ревную
До півників, вишитих гладдю,
Груди твої.
І абстрагую
Любов
В алкогольну молитву
На блідість батистову
І на місячні ореоли...

Ходить Фільо в сутінках, шукає Ганнусі. А Ганнуся виглядає Філя, і Фільо знаходить Ганнусю. Довго підслухає, підглядає, ходить наслідці, а підійти чомусь не хоче, ніби боїться. Розмовляєш із ним — не слухає, а говорить — захлинається й утирається хустинкою.

І Юрко шукав, але Юрко не знайшов.

Блукав полем, пішов на рив під ліс і ровом до першого села...

Траурно ліс мовчав. Сумний і осиротілий, безлюдний. Наче господарка вибралась із дому, і в хаті запахло пустою.

Переплели тоскні хвилини роботу, захоплення науки. Заснувала за дівчиною печаль, тиха й захована. Переплела химерними нитками життя, і вся Юркова робота вишивками по тій химерній канві.

І тепер — ходив і шукав її. Єдиним прагненням блищали очі, витягувалась шия, і хотілося звести руки, благаючи когось про щось.

— Наталино! Я шукаю тебе!..

Червоно сходить місяць.

24

Загусли, потемніли садки, як вода. Чорна трава в коліно, і пахне дика конюшина. На другім кутку гавкає, чутно, собака. Хтось на нічліг запізнівся, жене по вулиці — ту-пу-пу! ту-пу-пу!.. Заверещав дико — і-і-іх!.. — зірвався голосом, і знову тихо.

Рідкодуби сплять.

Сму-тний ве-е-е-чір,
Сму-тний ра-нок...

і не доспівав. Хтось левадою іде самотній, задумався і затягнув високим підголосняком.

А десь стоїть дівчина біля хвіртки та й прислухається, куди йде отой голос па городах. Чи не до неї... Душною ночі жде свого судженого, і як же досадно, коли затихне пісня на півслові і покине тебе без вісті.

Калатає віз тихо, але дуже чутно за горбом: кла-кла-кла-кла... Хтось спускається до млинів на Марусин місток; коні, мабуть, впираються передніми ногами в камінчасту дорогу, рвуть голови вгору, і страшно, щоб не порвалися дядькові пашильники. І коли слухаєш серед ночі таке чутне клацап-ля, думаєш тоді: спуститься хура в яр, фукатимуть коні, а дядько підійде до воріт, постукає пужаллом потиху, тоді з клуні вийде Оксана... «Чого вам, дядьку?» — «Дай, дочко, відра коні напоїти». Оксана випесе з сіней відро, а дядько, як остигнуть коні, дістане ручною ключкою води з холодної кринички, засвище, любовно розправить чолку одвій, другій коняці — поки питимуть воду — і поїде далі.

Глибоко-глибоко в копанці зорі застигли. Пірні — діста-
пеш.

Враз:

— Хло-о-о-о... — вихилястий і слухняний голос зникає
бузьком за хмарою і знов вириває: — О-о-о... — Це ж Васи-
ленко, хто не знає його голосу, його пісень? Як заспіває, ки-
дають матері вечерю варити, на поріг виходять і завжди
ото: «Як була я молода, знала отакого співуна» — і зітхне.

Деся заскучав Василенко, наспівався, пішов попад річку,
долоню до рота нижче щок, голову закинув:

— Слу-у-уха-а-ай! Га-нна — При-ти-чи-на — хлі-і-і-іб —
ле-пкий — пе-че-е-сі..

Юрко зупинився недалеко дому, сів на тесаних стовпах у
далекого сусіда під клунею, хмаркою випускав клубок диму,
потім наздогін посилав гострий струмок. Струмок доганяв
хмарку, закручував її вихром і танув проти місяця. Хотіло-
ся відпочити, ніч була чиста, пахуча, і почувалось, що по се-
лу блукають у темноті парубки й не спиться дівчатам.

Зачувши дивну інформацію про Ганну Притичину, Юрко
встав, — так краще було прислухатись, — він вгадав, що буде
дливий звіт...

— На-та-лка — Ба-сен-кова — па-руб-ків — цу-ра-е-ться —
а до — ком-со-моль-ців — під-си-па-е-ть-ся... Слу-у-у-хай-те!..

Хіба Наталка Басенкова? За яром хата. Стоїть, на ворота
обінерлася грудьми смаглянка, синюваті білки великі, повні
губи, з-поміж дощок два стовпці — литки. Бой! Але хіба во-
на до комсомолу йде? Це б гарно. Удовина дочка, заробіт-
ниця... — мигнуло в голові, а парубок далі вигукує:

— Бу-чо-ву — Окса-ну — з ком-со-мо-лу гнали, а во-на —
па те — плю-вати — хо-тіла... Слу-у-у-хай-те!..

— Сто чортів твоїй матері, куркуляка.

Слухаючи про якусь Марійку, що в три кожухи на засто-
ронку стеле, а сама четвертим простеляється, Юрко згадав
за клуб. У попа одвоювали кімнату. Тісно хлопцям, за міс-
ця гризуться, на рояль кількоро лізе, попотіють, не хочуть
слухати. «А тут отака трибуна бісового батька й отакій
звіт!» Ще нагадалось: на слуні, коло попового перелазу, при-
клевно об'яву на листку з поганого зонита для арифметики.

«В суботу ввечері комсомольці влаштовують вечір молоді.
Буде доповідь про новий побут, свій оркестр і п'єса. Танці
будуть, але не до ранку. Квітки від 5 до 10 коп. Гроші на
користь хати-читальні».

А вгорі хтось написав олівцем вуличну лайку.

Остання інформація вразила Юрка. Василенко вигукував чутко на все село:

— Дів-ча-та — це... (визначав дівчат, що вінка дівоцького не загубили), — ре-гі-струй-ся — в — ком-со-мо-о-о-о-лі!..

Може, кілька літ тому невтримний, задьористий Юрко ви-йшов би зараз на леваду й вигукнув би, що треба, на все село... Але зараз... Якось не йде. Юрка всі знають у селі, в читальні, радяться, дядько Калим смішно потискає руку, — тепер не личить.

Але... Що це?

— Го-оп, го-оп, — дзвінко, стрімко, нахабно на леваді. Голос так і захвачує — не слухати не можна.

— Слу-хай-те! Гей-гей-гей!.. Приходьте на комсомольські до-о-світки!.. Будуть музики, театр і танці... Гей-гей-гей... У су-бо-о-о-ту!..

Це десь на леваді чи в дубні, свій хтось...

Швидко, швидко через город, межею... Краплиста роса б'є по колінах, заронув штани. Городини дрімає густою зеленню, як озеро...

— Фю-у-у!.. — свиснув Юрко.

— Фю-у-у!.. — в тон обізвався на горбу під дубами.

Пройшов стежкою через конюшину і зустрів Степана. Парубчак ішов назустріч, зупинився, запитав:

— Юрко?.. А я тут викликаю... Як йому можна, то чому ж мені... Ти чув? Хочеш, я ще.

— Не треба. У нас є об'ява, — усміхнувся Юрко.

25

Близько першої Юрко вдома. Позачиняно. Тихо. Собака полаявся та й ліг. На сідалі киркають кури.

Ніч.

Тихесенько подзвонив у вікно.

— Ксеню... Ксеню!..

— Це ти, Юрко? Не стукай — сніви не зачинені, — Ганнуся з садка обізвалася.

— Це ти, Ганнусю?

А Філько щасливо сміється:

— Ні, це я, Юрко. Ну, так і Ганнуся...

Фільо томився своїм проектом — зрізати хреста. Він приходив до Юрка навіть іноді серед білого дня до кузні, першувивав і з досадою казав патяками при людях:

— Ну, Юрко, потенціальні можливості час перетворити на кінетичні...

Юрко, розуміючи зміст тільки слова «час», відповідав затурбовано:

— Час і пора... В тебе вже все приготовлено...

Юрко заздрих на ініціативність Фільову. Фільо цю справу порушив. Фільо перший придумав, як зробити пилку. Фільо зготував усе... Фільо взагалі вмів винайти щось цікаве й незвичайне, а тоді вже віддається весь своєму цікавому й незвичайному.

...Останній його інтерес було чудо. Спочатку казав: от їх тисячі, а я піду й вистрелю при них... І побачать, що ніякої крові немає; хай загину, як андрейвський Сава, а вистрелю! Але загинати Фільові ще не хотілося, і він вирішив: удвох зріжемо...

Нарешті, після свята Іллі, коли натовп біля хреста задушив кількох людей до смерті, в Філя прокинувся порив до героїзму.

Юрко підтримував.

27

Увечері готувалися йти.

У Філя в сіднях припасовували пилку до верболозини, вигнутої бумерангом, потім Фільо надів старого батькового плаща і мав романтичний вигляд.

— Я на іспанця скидаюся, правда?

Юрко повідомив, що ніколи не бачив іспанця.

— Я, мабуть, на Дон-Кіхота схожий... Тоді ти мій Санчо-Панчо.

— Шпалера б тобі...

Фільо зітхнув. Це в нього ліричне місце...

Виходили з села.

Збоку чорнів ліс. З другого — станція. Спереду посадки над чавункою. Над дорогою щось темпе й велике. Фільо тихо запитав:

— Хура?

А Юрко просто відповів:

— Ну да... І коні.

В цю мить гукнув паротяг.

— Ну й весела ж і здорова ж ти, культуро! — бадьоро й голосно сказав Ценський.

Поле наче прокинулось. Нічні духи, тіні важкі розповзалися і почали знов опадати, як ревнива слідниця на ноги дівчині... Поїзд нахабно заголив ніч.

Виповз затишок і молитовний настрій куточка з божничком, як у кімнаті фанатика. Тихо... Тихо...

Проїшли коло якихось чорних туч: чи то хури, чи купи бур'яну. Обдивились безнадійно з горбочка. В полі чорніло. Журавель на тлі зоряному стовбичив.

Знов очі до лампадки на хресті.

Хтось ворухнувся внизу...

Почали розмовляти впівголоса.

Юрко:

— Засвітили.

Фільо:

— Еге, — і зітхнув, — а зверху бляха...

Переглянулись. Хтось ворухнувся внизу. Там па журавель сперто якісь коноплі. Буда, чи що...

Юрко:

— Поставили люди... Скільки він простоїть? А грубий! (Кавав шифром: трудно зрізати).

Фільо відповідав теж шифром:

— Високий! І ота бляха!

— Ніч чутка.

— Хтось недалеко пасе... (Хтось ворухнувся).

Посідали на рові відпочити. Тихо затягнули пилку.

Фільо пішов за штахети, загарчав раз і другий раз об суху дерев'ягу. І хтось на полі з'їжився, прислухався, насторожився. Десь затупало... Ніби цілий район заворушився спросоння і сердито загарчав. Хтось ворухнувся під журавлем...

Юрко:

— Стій.

Фільо:

— Хто це свиснув?

— Це неможливо... Там... — Юрко показав на коноплі.

— Є... Коло будки хтось свиснув. Осьде хтось пасе... Неможливо.

Злізли вниз до криниці. В коноплях ніби причаїлось...

Юрко тихо, ледве чутно сказав:

— Засвіти...

Фільо кивнув головою, пошеберхав у кишені, вийняв руку, цокнув, і в електричному снопові світла вони побачили червоні сліпі очі переляканої істоти на соломі... Очі поставлені на крузі, що більше прислухаються, ніж дивляться. В ту мить ліхтарик погас.

Відійшли ніяково, з огидою... Вони побачили, що не так просто положити ниць у пісок бувана. Його стережуть сліпі.

28

Сходилися до клубу завжди радісно, горді своїм комсомольством хлопці, дівчата. Дружньо й серйозно вітались, а бюривці розмовляли зразу ж про справи. В цьому виявлялась гордість: заклопотані ділові хлопці! Комсомольці — рядові члени — просто сідали що-небудь читати або питали один одного: «Що сьогодні в газеті є?..»

— Яка в нас повістка денна?

— Я от думаю: чи можемо ми прийняти Ліщенко. Як ти?

— Буду голосувати проти. Куди йому до комсомолу?

— Чорт його знає. Це ж бідняк, безштанько...

— Хуліган... Збавить авторитету комсомольського...

Організували піонерський колектив, а вчитель Куча б'є піонерів палітурою по голові... Викликали вчителя, попросили зробити доповідь про школу, про дітей. По доповіді накачали, здійняли галас і лайку:

— Ти наших піонерів палітурою по голові?! Ти бідняцьких дітей?..

...Юрко відлучився до міста. Тоді Адамчук влаштував збори хати-читальні і відшпив комсомольців із правління. Власне — вони самі вийшли. В пове правління не хотіли входити...

Юрко часто відлучався до міста — відробляв свої години у студентському господарстві (деякі хлопці так і не їздили додому).

Прийшовши через півтора тижні додому, Юрко не впізнав осередку. Клуб улаштували в школі в пустому класі, згуртувалися, проводять голосне читання...

— Що таке?! Що трапилось?!

Петрунь, секретар осередку (був Панасок, але коли виявилось, що Панасок передав самогонного куба з комнезаму своєму дядькові, — секретар перестав бути комсомольцем, а, виходить, і секретарем), Петрунь сміється безтурботно:

— Поділились ми з хатою-читальнею, Як вони такі, то ми не хочемо,

— Хо-хо-хо! — трагічно засміявся Юрко. — «Як вони такі, то ми не хочемо!». А як куркулі такі, то ми теж не схочемо?! А як піп такий, то ми теж не схочемо?.. А нащо ж комсомол? А як хазяйство в нас ідіотське, то ми теж не схочемо?!

— Чудак! — плеснув Петрунь рукою по нозі. — Інтелігенція не пустила Валька на засідання правління... Так ми й одділилися.

— Він же політосвіт осередку! В чім же річ? Що ж, ми організували хату-читальню для просвіти?! А з членів читальні ви ще не вийшли?

Петрунь схопився за нижню губу й задумався.

— Думали виходити... І повір, що вони без нас нічого не зроблять...

Петрунь кинув розклеювати куток авіації і сів на лавці, а Юрко, здивований і сердитий, чітко ходив по пустому класу. Збоку на лавці сидів Степан і водив за ним очима.

Юрко думав: «Що значить молодий осередок! Тільки три тижні, як затвердили... Яке безглуздя! Як обходять нас! Він добре пам'ятав, як організував читальню, і тепер до сліз і до спазматичної злості було боляче...

Ініціативна група тулилася в «капіталістичному» оточенні, якомсь злютовано, міцно й самотньо. Зацікавлені інтелігенти — два студенти з медінституту, Візя, вчителі, Соломон, поповичі, усякі підпапки і «благородні» — приходили до читальні й вороже дивилися, як борсаються малописьменні, невиховані комсомольці. А комсомольці, лежачи в садку, радились про хату-читальню і про гуртки. Гуртків не було, бо й членів читальні не було.

— Інтелігенція піде за нами, — казав Юрко. Ще сам мало віривши, запропонував: — Підписуйсь, хлопці, на листку, складемо такий листок: «Список членів хати-читальні» — і покладемо на столі. А буде читальня, встановимо дисципліну, поведемо роботу, відкриємо книгозбірню, яка вона не в...

В цеділю й справді па столі лежав великий аркуш паперу. Підходили комсомольці й підписувались...

Дванадцятий записався Адамчук, потім Соломон, потім поповичі, вчителі... Через два дні в якомсь святичку — як сніг на голову — об'ява на дверях:

«Сьогодні ініціативна група скликає збори членів хати-читальні. Повістка денна: 1) Вибори правління.

2) Організація гуртків.

3) Поточні справи.

Товаришам, що записались у члени хати-читальні, бути обов'язково».

Юрко натискав.

Увечері в читальні не було де голці власти. Відкривав збори Гармата. Було тихо, і Юрко тримався солідно, почував присутність двох десятків комсомольців і знав: що до чого — здійнуть бучу.

Прочитав повістку денну, обвів очима збори, подумав, приглянувся. В кутку сидів Лебідь, біля нього райінспектор паросвіти, в середині з Бучовою студенткою Адамчук і біля них учитель, між комсомольцями Соломон...

«Красота»,— подумав Юрко, заглядаючи у віконця неприязних очей, заслонених завісками байдужості. Прийшли-таки... Все це в мене в плані, і ви в мене в руках, бо не схочете попустити всю роботу комсомольцям! Знайте Гармату, сволочі.

— Відколи розвалилася просвіта... Не було кому покласти початку. Ініціативна група... Осередок... Хлопців багато малописьменних... Дисципліна й дружна готовність до праці... В нас є поважні освічені товариші... Ми працюватимемо за планом, не як просвіта... В правління треба ввести товаришів, що могли б робити — письменних треба і треба, щоб почували на собі відповідальність...

У своєму виступі щодо виборів інспектор паросвіти казав по Вальковій і по Сокирчиній кандидатурі.

— Треба підучувати молодих. Вони біля нас будуть учитися вести роботу. Нам треба залучати молодь...

Юрко схидно всміхнувся зборам: «Кому кого залучати!» Але райінспекторові сказав:

— Правильно...

Отак організували читальню...

— Коли... засідання правління?

— Цими днями...

29

Несла перед собою кріпкі напружені груди, входила, льопаючи червонястими ногами,— земля, здавалося, гнеться під нею, і в Америці чують, що до класу входить Наталка Басенкова.

Обтерлася хустинкою, повернула азіатськими білками, блиснула смаглими щоками.

— Драстуйте вам...

— Здорова, Наталко,— провітлів Гармата.

Стояли одно проти одного міцні й породисті — він тяглий, рівний, з невеликим густим обличчям, вона як жива квітка від землі, як червоно-темна розквітла півонія...

Подивився на неї сміливо, довго, як на квітку, — трошки безсоромно, по-хлопчакому, відчув щось таке у грудях — не то радісно, не то схвилювався і від того подумав: «На Наталок везе мені... Але ця інша... Ця зовсім інша». Азіатською смілою віяло від Басенкової Наталки...

«От із цією б зв'язатися!» — грубо подумав і згадав Василенка, що вигукував серед ночі... «Реєструватись прийшла», — всміхнувся сам собі.

— Я прийшла, де тут читають?

— Тут, Наталко, читають! Тут! Ось посидимо, швидко зберуться.

А вже Петрунь устає, підходить до дівчини і руку на плече.

Юрко не бачить Петруня.

— Заходь ближче, Наталко... Петрунь, давай закінчувати кутка.

Потім Петрунь сидів біля Наталки в кутку і зрідка погукував до столу, почував себе він гарно, навіть активним, — «індивідуальна обробка»... «втягання дівчат»... всі ж це знають — тактика...

А коли виходили в теплу пахучу ніч і біля Наталки тупився Петрунь, Юрко не відчував ні досади, ні ревнищів, тільки боляче знову згадався хвилястий голос такої ж ночі: «Дівчата... реєструйтеся в комсомолі...»

Наталка сміялася, була весела, а до Петруня не поверталась очима. Потім, як зішли зі сходів, підійшла до Гармати.

— Юрко, я хочу з вами поговорити про щось дуже-дуже важке...

— Давай... Наталино! — згадав черницю, аж насудився і знову, подражнюючи в собі гостру тоску, додав: — Поговоримо, Наталино. Дай руку — зі світла темно, не падай. Я тебе проведу додому...

30

Цілий тиждень Каті не було в Рідкодубах. Ходила у своє село до сестри, а в неділю прийшла з Семеном.

— Так і єсть! Він тут! — голосно, без жодної потки ніжковості сказав Семен, входячи у школу. — А дивись ти, який впріє. Чи хоч упізнає?..

Він ішов поперед Каті, сам оградний, кріпкий парубок.

По плечах, по руках видно: хазяїн — і ходить так, як батько його, і говорить. В селі є багато хлопців, що повторюють свого батька і вже в п'ятнадцять літ видно по ньому — оце дядько вже, натурою, господарськими замашками, тим, як бабога тримає,— бачиш: дядько, тільки йому п'ятнадцять літ...

А Семенові двадцять, як не більше.

— Здоров, Гармато! — взяв руку у свою глабищу. — Ти комсомол тепер? Чув, чув! А пам'ятаєш, як прокламації розкидав у нас на селі? Коли що, як до врем'я! Правда?

Юрко відчував за спиною гурт хлопців і усміхнувся криво:

— Здоров... Чудак ти...

А Семен не глузував і нічого такого. Це його справжня дядьківська думка — «коли що»! Він і не догадується, як дошкуляє своїми словами Юрка.

— А Катеринка оце каже, підем, каже, Юрка побачиш... Каже, ти питає за мене. Не забудь, значить? Куриш?..

— Давай...

— А моя оце каже — заїдемо. Тут, каже, Юрко є... Ну, думаю...

Говорив щось багато, без перестанку. Пусте й непотрібне, нотакав, повторював, підсміювався і кривився до товстої цигарки в зубах, а потім пересунув її губами в кутик рота, криклеїв до нижньої губи й так розмовляв, здається, навіть забувши про недокурка.

— Сядь, поговоримо, — сказав до Гармати.

— А про що?..

— Так. Ні про що. Давно не бачились.

«От кум! — із досадою подумав Юрко. — Зовсім старий дядько».

31

Мало засідати правління хати-читальні.

Лебідь солідно оповідав якісь анекдоти і, беззвучно стріпуючи плечима, сміявся горлом у паузах. Всі сиділи мовчки, й після анекдота було неприємно.

Тоді вискочив спритний Адамчук насеред хати:

— Тепер я... Я про вірмена... душа моя...

В цей час увійшов Валько з Юрком.

Анекдот Адамчук доказав, і зразу ж Лебідь промовив:

— Будемо відкривати засідання? Хто не бере участі в роботі правління... просимо звільнити кімнату.

Юрко пройшов ближче до столу й сів у м'яке крісло. Тоді повільно запалив, затягнувся, випустив дим густою хмарою.

Валько підійшов до нього й теж сів.

— Прошу тихо,— знову обізвався Лебідь, хоч було аж занадто тихо. А хлопці засміялися — Юрко до Лебеда, а Валько до Адамчука.

— Тихо ж!

— Тож тихо! Відкривайте!

— А не скажіть, товариші... В нас багато роботи, може, правління могло б само працювати, щоб ніхто не перешкоджав?..

— Само?.. Ми від осередку,— сказав Юрко.

— Осередок відмовився від участі в роботі хати-читальні,— тихо, даремно намагаючись погасити злість, прошипів Адамчук,— осередок вийшов із виборів.

— Як-то вийшов із виборів? — Юрко встав.— Ви думаєте, що як ви одштовхуєте товаришів, що не вміють ще постояти за себе, то вам так і пощастить організувати нову просвіту? Даремні вамі надії. Ми вже своїх рук доклали тут і прикладемо ще. Завтра ж скликаємо збори членів, а сьогодні ви засідати не будете... І потім — не маєте права відштовхувати від правління політосвіта осередку...

— Хай політосвіт! Хай політосвіт! — скипів і виприснув Адамчук,— а чому ж ви, товаришу Гармато? Нам же чудесно відомо, що ви навіть ще не комсомолец. Вас навіть не затвердив ще окружком, а осередок мало кого міг затвердити!

Юркові враз стало зимно від холодного поту. Обличчя зблідло, потім рум'яна кров підступила під шкірою на щоках, і очі заблищали... Але страшним зусиллям узяв себе в руки й тихо, надзвичайно тихо й чітко, як актор на сцені, вимовив:

— Я комсомолец де-факто й комсомолец давно, одтоді, відколи веду організовану комуністичну роботу. Коли розігнали вашу просвіту, то в тім була й моя частка роботи... Я й досі не маю комсомольського квитка і все ж таки я розжену й розполохаю вашу просвіту і поставлю роботу хати-читальні. Від імені осередку КСМУ нашого села я кажу вам: ми ваше сьогоднішнє засідання, влаштоване наперекір осередкові, вважаємо за продовження вашої контрреволюційної роботи дев'ятнадцятих-двадцять перших років і зможемо вас утихомирити. Ще від осередку я заявляю: хто хоче йти з нами чесно співробітничати на користь нашому засмиканому селу, того з пошаною просимо завтра на збори, бо ка-

жу ж, паше село освітньо дуже нужденше. Ви самі знаєте. На добраніч.

Комсомольці вийшли.

Юрко мовчав: йому досі боліло від Адамчукового слова...

32

Одна несподівана подія струсила село. І подія та трапилась того ж вечора, коли мало засідати новоутворене правління...

Непомірної величини, з широкими грудьми, у довгій шинелі, зустрів Юрка й Валька біля школи вершник на вороному коні. Він підіймався над ними скелею й чорнів обрисом на тлі чорного неба.

— Здорові, пацани! — сказав він грубим голосом, зупиняючи коня, що аж вигнувся під ним. — Куди йдете і звідки?

— По-перше, не пацани. Я червоноармієць і партизан, — пробасив Юрко здивовано. — А ти хто такий?

— В гості приїхав. Ми тут недалеко постосем стоїмо. Знайоме село, от і заїхав. Сватів тут маю.

— Сватів?!

— Сватів.

— Хто ж це такий? Коли сватами стали?

— В дев'ятнадцятому. Тут мене... нас стали розстрілювати. В повстання. Одводив один нас до штабу... Стрілець добрий — Штинвага. Я записав собі.

Велетень мовив спокійно, трошки перехилившись із сідла, а хлопці, як діти, стояли, задривши голови.

— Так от. Комосередок маєте чи ні?

— Ні. Комсомольський є.

— Так... А читальня де у вас? Чи нема?

— Є... — злорадно сказав Юрко. — Хочеш — їдь, проведемо, якраз твої свати є зараз.

— Поїдемо.

Ввійшов у розвалку до кімнати, зсунув шаблюку, нажмурив до світла обличчя, якесь мозолясте, міцне, велике. Більшовицький гулівер!

— Добрий вечір...

Обсунулись просвітяни, погасли, а Лебідь як стояв біля стільця, так і сів. І всі виглядали кроликами — в кроликів безвинні, налякані, гарні очі, — особливо кролика нагадував Адамчук: у нього маленькі, як уставлені, очі й мордочка вузька, гарна.

Уважний, спостережливий Юрко відчув якось усі літа зразу і боротьбу з просвітянами, а зараз — мить цю пізнав, як фінал.

Більшовицький гулівер і кролики... І подумав одно слово: «Доконали».

Різнобійно відповіли просвітяни:

— Добрий вечір.

— Доброго здоров'я.

— Сідайте!

Але відповіли не всі.

Не поспішав сідати. Хмуρο дивився на кожного подовгу, придвлявся вперто, ніби до речей, ніби до неживих, і, нарешті, підійшов до Адамчука.

— Пізнаєш?

Чудну комбінацію явило Адамчукове лице: білий, як крейда, щок біля носа вражали своєю блідістю на синьому голеному підборідді, і красні кролячі очі стояли на крузі. Безглуздо протягнув руку, вимовив:

— Здрастуйте... але я не пізнаю.

— Бас,— сказав велетень.— Я Бас. Мене відправляли у подарунок повстанському штабові, а ти стояв за те, щоб зразу розстріляти. Треба було таки зразу. Ти помилився.

Басив над головою йому, повертав велике обличчя і тепло усміхався.

— Сват, пам'ятаєш?.. Хто голова сільради?

— Я...

— Хо-хо-хо! — тричі вдарило в горлі молотом.— Хо-хо-хо!.. Тоді сам заарештую.— І повільно витягав нагана.— Підемо.

А вже надворі Бас запитав Юрка й Валька:

— Де ж товариш Штинвага? Що він тепер? Теж сват.

— Він служить у місті охранником. Він комсомолец тепер.

— А-а! — задоволено прогук Бас, вискакуючи на коня.— Рушаймо.

33

На зборах хати-читальні щось нове звучало у виступах сільських інтелігентів.

— Історія, товариші! Історія твориться на очах,— казав рижий учитель.— Ми, старі спантеличені люди, наявно масмо перед собою зародки комуністичного суспільства на селі. Мусимо повірити у творчі можливості наших малописьмен-

вих товаришів. У них ентузіазм. У них упертість і більшовицька безжалість до себе...

Агроном готував екскурсію на комуни, він провадив роботу з сільськогосподарським гуртком. На неділю призначено вечір — обговорення побуту, господарських досягнень і політичного значення комунального господарства. Вечір мусив бути широкий: під кінець — ігри і танці («тільки не до ранку»).

Взагалі після того, як Юрко повернувся з міста, комсомольці з захопленням узялися до роботи: обговорювали, сперечалися, влаштовували наради й засідання. А крізь це захоплення несло протягом якісь склочні записочки, нарікання... На Баля казали, що він безтактовно поведився у дитбудинку, хотіли на бюро розбирати справу про Степана, хтось доніс, що він вигукував від імені комсомолу на все село якісь об'яви. Юрко тільки засміявся на це і сказав: залиште, хлопці! Говорили, що Петрунь дискредитує комсомол... водиться з Наталкою...

Але Юрко був радий з того, що всі пінтки тримає в руках тільки він, що все можна поладнати. Він так і виводив з досвіду:

— В кожному осередку є супостати... Але коли кожний осередок у двадцять-тридцять юнаків дасть п'ять хлопців, громадських робітників, — а кожний осередок дасть таких, я в це вірю, — то цим він виправдає себе і всіх тридцять.

Турбувало одне: Наталка й Петрунь. Ось і на правлінні вони сидять удвох, і він обняв її, а його плескувате обличчя, вставлене на вчителя, має в собі блаженний спокій. І все нагадувався Юркові Василенко та його пропозиція дівчатам — реєструвати свої дівоцькі вінки в осередку.

Чудні були вибори нового правління. Почувалося якесь суперництво: Юрко тримав таку лінію, щоб у правління ввійшло більше інтелігенції і щоб рижого вчителя за голову, а вчитель і його компанія пропонували переважно комсомольців і на голову — Юрка.

Недавно сутячку ніхто не згадував. Так ніби в думці погоджувалися: забудемо те, що було, — і весело усміхалися, але ще зустрічатись очима подовгу не могли.

Юрко відмовлявся бути за голову, він мав занадто багато роботи — і в ініціативній групі для заснування сільськогосподарського товариства, і політруком на всеобучі, і в осередку, а до всього просив дати йому можливість учитися. (Юрко гостро відчував своє неучтво і не давав собі навіть

відпочити — кожну вільну хвилину присвячував книжкам і зошитам).

І вибори пройшли так, як хотілось Юркові.

34

Один серпневий день видався в Юрковому житті знаменний і незабутній.

В цей день Юрко отримав од окружкому виписку з протоколу:

«Юрія Гармату зарахувати дійсним членом Комуністичної спілки молоді України».

В цей день Юрко вирішив залишити педкурси і добиватися до Києва...

Встав — ще тільки крізь шпарини видно було плінні барви сходу — сонце сходило. Прокинувся в доброму настрої, вдоровий: поглянув на мережчаті листя в садку і подумав, що все життя йому сонце крізь шпарини. Колись у дядька в клуні, колись у поповій, а тепер у педомазаній половині Стенкової хати. (Просили оселятися вкупі з ними, але не захотів. Тут краще: тут сам і свої книжки й зошити, — помістився в недомазаній. Та й от у шпарини сонце).

Іван ще спав. Ксеся розпалила у печі, прибирала в хаті. Поклала на чисту скатерку свіжого буханця із шишкою, ніж і сіль, постирала в лав, підмела. Тоді обережно вищипала вищипані рушники й обвісила картинки під образами: зліва під святою Варварою, прив'язаною до колеса, одного рушника розправила над сипеньким папірцем. Юрко вперше придивився до цього малюнка. Синє поле обведено червоною крайкою, а посередині в чорному чотирикутнику білими літерами б'є в очі: «Ивтекстиль» — у білому квадраті якісь номери, зверху трикутник червоний, а на боках його — «РСФСР — ГСНХ. Иваново-Вознесенское объединение текстильной промышленности».

Обережно обтерла Ксеся папірчика і обвісила, а рушники пишні, дівоцькі, колись би й над царем можна було повісити.

Під «вознесенієм» теж рушник над малюнком — поле в червоних поземках, а в середині:

«Мыло земляничное
Эт загара
Госфабрики
Высшей парфюмерии
«ТЭЖЭ»
Москва».

...Дививсь у кругле підборіддя і намагався відгадати: «Чи забула? Чи забула?» Згадав, як дав рубцем долоні у садку, і впізнав: «Ні, не забула». Не забула, але й пам'ятати не хоче. Мало що трапляється, не все ж треба пам'ятати... А й вона про те ж подумала, бо подивилась в очі й одвернулася.

— Що будеш робити?

— Скупаюся, та й на всеобуч.

Дала перекусити. Пішов.

На всеобучі оповідав про Вандею. Довго й зацікавлено слухали вандейці... Про Вандею.

Бачив своїх кооператорів — дядька Калима, його сина і ще кількох загорілих, репаних, як земля. Закурював із них, а як дійшло до сільгосптовариства — такого тону тримали, наче казали: ти, хлопче, молодий, а це діло хазяйське... І Юрко бачив по всьому, що діло ладиться, що можна зієртися на дядьків. Потрібний був почин, цей почин Юрко зробив, і це задовольняло його.

Біля школи зустрів Наталку. Весело, радісно привітався. Підійшов Валько. (Іх обох виділив осередок на роботу для залучення наймитів у спілку). Валько дав листа з окружному — носив із собою, бо надіявся зустріти... Говорили про роботу. Комсомолец жалівся:

— Стою біля копиці з Юхромом, розмовляємо... Ти знаєш, він його найняв до другої покрови за п'ять пудів жита... Так от розмовляємо, а з-за клуні Безрукий, та й останньою своєю рукою мене за гудзик. «Що це папичі починають із наймитами шайкувати?» Кажу: «З наймитами я шайкував давно, сам наймаюся». — «Так, так. Кумпапії не маєте... Гм...» — та дивиться так уперто й злісно, а очі солоденько блищать. Каже: «Чув, що записусте кудись наймитів?» — «Та записуємо, — кажу, — вашого також треба записати». А він: «О, ні, хлопче!» — І так за руку мене поверх ліктя... А він своєю рукою бере кулик муки під пахву. Як узяв, аж у голові запаморочилося, і це зробив ніби між іншим, зараз же пустив. «Я, — каже, — свого наймита завжди обстою, в обиду не дам...»

— Ти читав, що написано на великім пеньку?

— Читав... Сволочі! Треба стерегтися, а то омолодження можуть зробити...

І жаліється Наталка, білками блискає:

— Ох, Юрко, Юрасю! Щоб ти знав, які вони! Розмовляю з Марійкою, а вона: «Не запишуся я в комуністи! І не говори мені...» Хрест святий, так і каже... Каже — «за півпу-

да в рік служитиму, а не піду в комуністи». Так я, знаєш, сіла з нею вінка плести... І ще піду. Подружуся з нею і так потрошку, між словами, буду тлумачити... Темрява!..

«Жаліються. Але це нічого, початок уже є!.. Добре, хоч є такі, що жаліються»,— думав Юрко.

— Ти куди? На низ? Ну, нам по дорозі...

— Ідемо.

І, вже як потиснув руку Валькові, побачив під акацією Петруня. Він дивився злими маленькими очима. В ту мить, як Юрко оглянувся, Петрунь відділився від акації і пішов до школи, хмурий та мовчазний. З Юрком зустрілися очима, як вороги.

35

Ішов повільно селом. Зупинявся біля знайомих, розмовляв, потім Наталка повернула додому, а Юрко по дорозі зайшов до Остапової хатини.

Весною був уперше цього року. Здивувався: оженився Остап. Узяв гарненьку інтелігенточку Ліну Манецьку, дочку начальника станції. Скрипка висить на стіні, шпалери, книжки. Чисто й затишно.

І тепер, якимось по сільській звичці, зайшов не постукавшись, а вони обое сміються, лоскочуться, борюкаються...

— Заходьте, Юрко, заходьте! А знаєте — я до Києва їду вчитися. За місяць і їду.

— Хіба? Справді?! Це добре! Я страшенно радий за вас! Слово чесне, я страшенно радий! — І враз Юрко голосом упав. — А мені знову на педкурси... Не вчимось, а тільки теревені точимо... Досадно!

— Ідьте зі мною, — жартома сказав Остап.

— Як-то з вами? Це було б щастя, але як же?!

— Ідьте до технікуму якого! Чого там боятись? Ми здорові, на Дніпро будемо ходити, пароплави навантажувати. Зважуйтеся!

Якимось із жарту зайшло, а Юрко раптова людина, бо в Юрка все життя раптове. Іхати, то й іхати! Технікум, робфак чи що там, аби не педкурси, аби не отой осередок, аби не Кирилюк.

...Коли зустрів у місті свого секретаря, той запитав:

— Що робиш, Гармато? Для звіту хоч на сторінку хвять матеріалу?

Юрко сказав, що організував осередок.

— А уповноваження? Я повинен був знати, що ти робиш! Може, тобі не можна було, може, там умови... Ти — анархіст.

— Я організував осередок комсомолу у великім селі. Це вже трапилось. Це факт. І де не погано.

— І ти можеш за це мати наганяй. Приїдеш, поставимо твій звіт про літню працю.

— Ставте.

Це збавило настрою й охоти. Буде чіплятися, буде вивідувати загальні хиби осередку і накипе їх на шию організаторові...

— А в науці я вам допомагатиму, — каже Остап.

І, дивлячись у повні ясного спокою очі цього мужицького генія, Юрко повірив у свої сили, в себе: «Мабуть, недарма так зі мною Остап... Мабуть, я дещо можу».

— Проходьте, Юрко, до мого кабінету. А до Києва ми ризикнемо! Ризикнемо!

36

І негадано Юрко в кабінеті побачив Філя. Він затурбовано розглядав модель якоїсь турбіни, віднявши від неї нижнє сегнерове колесо, і був так зауважений на цій моделі, що не почув, як увійшов Юрко. В лабораторії було тихо, і здавалося — вона повна глибоких, допитливих, може, навіть страдницьких думок.

Страдницькими думками мучиться Фільо, схилившись над столом. Він малює план, зводить якісь великі числа, мле свою муринську кучму на голові, — Фільо мучиться черговою своєю ідеєю. Після невдалого замаху на хреста він узявся за проект — електрифікувати село.

В той день, як до Ценського прийшла ця ідея, він побіг до Остапа і сказав:

— Велиє світило народу! Як нам освітити наше село електрикою? Питайте всіх своїх філософів і вчених, — обвів він очима портрети Ньютона, Декарта, Маркса над столом, — аж до цього братишки, — показав на Ейнштейна. — Робіть свої досліді, давайте яку природну силу, а щодо суспільних справ, то про це я дещо розмовляв із товаришем Леніним. Ленін каже, що Радвлада плюс електрифікація — буде соціалізм...

Остап сміявся:

— От би парубки мали роботу! Ви знаєте, тієї ночі в Нас-ті Васютової розібрали воза і склали на хаті. Рано люди

йдуть — віз біля комна з дишлем, і все як слід. Думали — у святого Іллі пристали коні, та й зупинився на хаті з возом.

— А що, бешкетували б?

— Та було б! — Але Остап уже серйозний. — У нас, крім цієї нещасної річечки, немає нічого... Але вона подає надії. Я над цим давно думаю.

Остап поліз між своїй приладдя і почав розглядати й витягати їх, щоб показати Ценському. Вони вдвох засіли за роботу й досліди, а вже тепер Фільо, схопившись перед Юрком, хапався, розказував про наслідки їхньої праці.

— Ти знаєш, скільки води вибігає в Ямках за одну добу? Ні? Ну, ясно, ти не знаєш. До півмільйона відер. Я робив досліди. Так. Тепер у селі досить світла від восьмої до дванадцятої. Чотири години — одна шоста доби. Виходить, коли зараз маємо річку, маса води якої дорівнює одному квадратному метрові в перетині, то за використання її на чотири години ця маса збільшиться до шести квадратних метрів. Греблю треба підкріпити, підвищити. Тепер врахуємо силу... — Він узяв модель найновішої системи й почав рахувати. Тут уже пішли в хід і тиск, і підойми, і тригонометрія... Важко було простежити за Фільом. — Отже, електрифікація нашого села, нашої хати! Що подумає Ганнуса!

Юрко слухав зовсім не так патхненно, як Фільо розповідав. Він проглядав таблицю елементів, якусь схему, статистику жінщини, «Капітал» Маркса, книжку про Канта й «Сонячні кларнети». Все це лежало на полотняній скатерці з червоними смужками. Тут були всякі приладдя, пообрізувані бутлі, позавивані скляні рурочки...

— Осередок забуваєш, Фільо. На зборах то ти буваєш, а так щоб... Наш піонерський загін запускається. Ти все звалюєш на Катю... Зрештою — електрифікуй! Я на цьому мало знаюся... Ти залюнався? Я йду.

Але цього ж дня ще раз довелося зустріти Філя Ценського.

Юрко купався на Ямках за селом. Сонце було з полудня, і вода синіла трошки вже осіння, трошки вже холодна від кущами, де залило старі глинища. Як виліз, почав розмицяти гарячі м'язи, і тіло під пальцями скрипіло. Здо-о-орово! А з куців виходить Ценський. Кислий-кислий! Блокнот у руці, олівець.

— Ти що робиш тут? У тобі, здається, зараз бог у двох

лицях: бог добра й бог зла? По обличчю бачу. Чи, може, вимірюєш річку?..

Фільо болісно подивився в очі Юркові. Не сказав нічого. Тільки, видно, запекло у грудях. Один товариш, один, якому довіряв... сміється так безжалісно...

Юрко схопився... Це занадто, так не можна було... Але ж занадто здорово почувалось у тілі, і муляла очі сльота в товаришевій душі.

— Вибач, що я зловживаю твоїми...

— Ти, Юрко, маєш право. Так, маєш. Ти можеш знущатись, — і в словах щось, як питочка тоненька...

У Філя душа з мережок нитяних, і він завжди торочить свою душу й вишиває знов. А в Юрка душа з мотуза, вишмуляного мозолястими руками. І мотуз той розмотується хутко, зі свистом, веікає до гострого болю і змотується знову.

Фільо глянув ніяково. Він упрів, і в носі йому заспівала пташечка.

— Кислий ти, Філю.

Фільо ображено повернувся.

— Ну його, який кислий. На скрипку гравш. Все розробляеш свого вальса «Сон водоростей». Гарна штука твій «Сон водоростей», у ній відчувається твоя натура...

Фільо втирається хустинкою.

37

Вдома розмовляв із Стенком, трусив яблука, сидів на дубках, а ввечері пішов на село.

Маленьку кімнатку, де колись була вчительська, а тепер піонерська, зачищено. Юрко постукав, через деякий час хтось обізвався.

— Це я, Гармата! Пусти.

На лавках сиділо кілька хлопців, гурточком, з диму тільки й видно було, що вогники з цигарок. Каганець на столі освічував сині пасма, блимав жалісним жовтим колом. Як увійшов Юрко, всі притихли, потягували махорку, прикурювали.

Поздоровкався.

— Про вовка помовка... — обізвався Гончар.

— Да, тут трошки й тебе зачінає. Ти чув?

— Погашенько в нас.

І, підкидаючи слова один одному, розповіли.

Петрунь сьогодні напився, чи не вперше ще далеко до

одинадцяти годин. Напоїв ще кількох комсомольців і потяг до Наталки. Матері її не було вдома. Сиділа Наталка сама, тільки на подвір'ї гралися діти.

Як тільки увійшов, зразу ж зняв галас: «А Гармату де сховала, кажи правду...— І наярює лайку.— Ти сама присо- глашала його...»

Наталка в плач. Сестричка вбігла до хати, труситься, а він, Петрунь: «Ти шлюха,— каже,— і з цієї пори я тебе не знаю».

38

На календарі — неділя, 2 вересня.

МЮД.

Юрко організовує всю роботу. Мобілізовано інтелігенцію, всеобуч, комсомол. Валько робить доповідь на тему «Історія міжнародного свята юнацтва». На Юрка звалено всі справи й доповідь на... власне, без теми: «Про нову молодь у новім житті».

Кожний день — репетиції, біганина. Поповича експлуатують для малювання декорації. Треба зворухнути молодь, треба уникнути шаблону, треба сказати справді щире слово.

Має починатись п'єса. За опущеною завісою притихли, напружились. Все, здається, на своєму місці. На барикаді, біля шматка фанери, загримована братва, зворушена. Валько закінчує промову.

Юрко суворо нахмурився. Десятий раз іде за сцену. Перелазить скриньки, мовчки зіскакує.

— Ну, Фільо! Ах, чорт! Його, виходить, не буде! Взяв доповідь про фашизм... Ну, як не буде? Це ж треба в першу чергу, а я не зможу. От чорт!

Радять не ставити доповіді, але це й малося розуміти.

— Юрко, Юрко, починаємо... — Тягнуть завісу.

Середина ночі. Юрко, зморений, перелазить плотика біля садка, підходить до копанки й мие руки.

«Хто це?..» — шепіт у садку.

«В яблуках», — подумав і всіміхнувся. Тихо підійшов, зупинився і впізнав обох.

Ганнуся вигукнула:

— Юрко!

— Так. Це я. Я тобі, Філю, хочу дати ключа від школи, підеш і прочитаєш доповідь на тему «Фашизм».

— Дай ключі, мені треба до школи. Там лампа є? «Супостат», — подумав Юрко.

40

...Ніби під гіпнозом, піби чужою — Юрковою — волею відкривав Петрунь засідання бюро, а Гармата сидів, блищав гострими, колючими очима, і вже зарані на обличчі крізь загар проступала фарба.

Всі мовчали, скося поглядаючи на Петруня і на Юрка.

Тихо казав секретар:

— Перше питання... Я думаю розібрати наклеп на мене.

— Ну, ну, що друге? — придушено, але міцно, як вирізав, запитав Юрко.

— Друге питання стоїть — підсумки вечора, присвяченого екскурсії на комуну. Далі прийом членів і поточні справи.

— Так, — сказав Юрко, і секретар сів, — давай заяву на тебе.

Прочитали Юркову заяву. Висловлюватись — усі ждали Юрка.

Юрко встав, зблід на лиці, але тримався спокійно.

— Так, кажуть хлопці, що ти дешево розцінюєш дівчат. Кажуть, що ти спекулюєш на комсомолі і що треба тебе до чортової матері викинути, щоб ти не гноїв тут своїм самогонним духом... Хлопці! — благально звернувся до бюро. — Хлопці! Та над чим же ми билися ціле літо? На чорта ми працювали, радувались, коли затвердили осередок? Скажіть мені, на чорта все це було, коли теєр таке робитьсья? Секретаря ми сьогодні ж викинемо, і на збори він може не приходити... Сьогодні стало так: або комсомольцями бути, або розберемо осередок, як старого непотрібного хлівця. Ми побороти просвіту, ми влаштували читальню, поставили роботу гуртків, зміцнили комнезам, а всередині у нас кримінальний дух... Першого секретаря так-сяк сплавили на примусові роботи, другого посадимо до бунру... Чи ж вибирати нам третього? Чи, може, закريمо цю крамничку?

Хвилинка напруженого мовчання. Юрко звіснв голову — щось болісно думає.

— Хлопці, осередок мені дорогий. І, головне, у нас є стільки надійних хлопців і дівчата хороші... До нового секретаря поставимо вимоги, як до комуніста: віддасть себе комсомолові — буде секретар, а за малесеньку провину..

Зуміли об'єднатися, зуміємо й провалити, коли до краю буде манаття... Я вважаю, що треба занотувати в протоколі виключення секретаря — Петруня — з осередку, і можна переходити до виборів нового секретаря. Хто буде проти цього?

Петрунь сидів, звисивши голову на руку, і байдуже виводив частокольчиком на листку паперу: *К а ш т а н о в а т и й, К а ш т а н о в а т и й...* Потім встав і вийшов.

Валька обрали на секретаря, і саме після того, як проголосували, він підійшов і шепнув Юркові:

— Ти казав про дівчат... Наталка чи ходитиме до нас, чи ні, а Катя втопилася.

Юрко швидко обернувся, але не міг вимовити ні слова і подивився з жахом у гарне Валькове обличчя.

— Поговоримо після засідання... А на мене покладайся — осередок я поставлю. Зі мною всі краці комсомольці. Ручаюсь тобі.

Як у тумані, Юрко вимовив:

— Знай, Валу, я, здається, вбив би тебе з пагана, коли б ти теж так, як оці супостати. Страшенно боляче.

41

...Чи задумувалася, чи плакала Катя, як видавала її сестра за Семена — не знати. Може бути, що й ні. Була комсомолка, ходила на збори, збирала дітей, помагала вожатому Фільові, бувала на райзборах дитробітників, а потім рушники сватам давала, вінка вийняла з скрині сестриної, поблагословилася... І в суботу по обіді садовили біляву дівчину у вінку на м'який кожух, на стілець, посеред хати — косу розплітати.

Молодуха гірко плакала, схлискуючи, хвартухом закриваючись. Бумкали надворі музики, тупали-витупували хлопці. В хаті було повно молодикових, молодушиних родичів... А не було матері в Катрусі, то друженьки до сестри жалісно співали:

Ой дай, сестро, масла,
Ой дай, сестро, масла,
Бо я тобі корови пасла,
Гонила на росу,
Дай масла на косу...

Сестра плакала.

— Хто розплітати буде? Не масш братів, Катерино...

А бояри — хлопці чубаті, п'яні та червонясті:

— Розплетемо... Хоч усі сідайте...

Став рослий хлопець за стільцем у Катерини, відкинув кучму, взяв шовкову косу в загорілі руки, від сонця рум'яну, почав розплітати.

Шуміло в хаті, пахло горілкою і капустою смаженою, а дружки співали.

Катерина дивилася блискучими очима перед себе, усміхалась товаришкам крізь сльози і знову плакала...

А в неділю ввечері до молодика приїхали. На подвір'ї, біля нової криниці, танцювали хлопці та дівчата, дрібно йшли польки, цулко поверталися в танці, і руками так коло щік, в лад музикам, хить-хить, хить-хить... тупу-туп, тупу-туп...

Виглядали молодих із хати. Питали одне одного, чи швидко до комори.

— Поведуть... Оп тітка понесла біле рядно стелити...

Молодому, як вийшов він, завидували. З ясної світлиці за ним молода, соромлива і бліда... Хотіли пройти хутко до білої комори, що стояла біля дощатої нової клуні. Комора на чотирьох каменях, на підвалах, а до порога сходи, як до церкви... Хотіли пройти непомітно, але веселий дядько Мирон розгладжував русьві пишні вуса, сміявся, і щоким червоні, блискучі ставали ясні з раптовими горбочками... А музики ще як на злість тобі — марша, та такого поважного, жалісливого, військового...

Коли двері за молодими зачинилися, музики пересіли на колодки біля комори і заграли щось таке крикливе... Пересунулося і все весілля. Посідали хлопці на сходах, вистукували дрібно чиколодками, а свахи вискочили на подвір'я з хати, вдарили троцяця — рукою так ззаду спідницю збере, голову схилить, тільки паузи тьопуються, а чоботи з жовтими халявами, повні у кого литками, а в кого онучами, по-хлопчачому козака вибивають.

Гей, грай, коли граши,
Коли добрий смичок маш...

В коморі світився каганець. Часто входив дядько Мирон і виходив, і було видно в двері білу постіль...

Семен був п'яний, як-то кажуть, у доску, роззувався, роздягався, важко сопів...

Блимав каганець, тіні по кутках ворушилися, здавалося,

що барабан бив у самі двері; гупало в скропах... Хтось по дверях пальцями вибивав.

— В мене болить голова, я вчаділа... Будемо спати...

Все тіло мліло й тягнулось, у голові дим від горілки спував, плував якись думки...

Пручалася тихо, але з усієї сили від його важких пестощів, просилася, поки розсердився й одвернувся. Потім, мабуть, несподівано для самого себе, захропив.

Катерина тихенько прикрилася, скулилась обіч молодого.

Попливло весілля у голові, галас злився хутко в один шум, тільки бумкали музики й навівали сон...

А вранці їх розбудили.

У понеділок виходять люди до воріт, спираються, прислухаються, через дорогу перебалакуються...

— От так весілля... Чуєте? Ідуть...

А на краю села музики сапають, і заливається флейта, і зливаються голоси — то свахи виспівують, сміються, хтось верещить, тарабаниють підводи. Весілля йде...

Повбирани за колей женуться два свати через садок по росі, свахи витанцьовують за підводами марша з серйозним і п'яним виглядом, понідбравши спідниці... Горять кужелі, на вулицях стрічного діда частують горілкою, а на підводі стоїть дядько Мирон і пританцьовує.

Весілля йде!

В'їхали у ворота, вивалили стовпа. Юрба увірвалася до хати...

Сіли молоді за стіл...

— Вільний козаче, за твою молоду! — наливає Семенів дядько меду. Пальцем під дном тримає, двома обхопив... Подає...

Дивляться родичі.

Встав молодий, поцілував у руку дядька, взяв склянку.

— Дай боже! — до Катерини. А склянка в руці легка — без меду...

Зареготалися.

— Що?.. З діркою?.. Гей!.. Не ціла чарка! Чого ж це ви, кумо, — до сестри Катрусиної, — та не цілу склянку даєте нашому Семенові?

— Ціла була. Ви розбили...

— Без соку-калини дали ви склянку, кумо... Гай, біле ряденце з постелі комірної — ось воно...

...— Дайте, дядьку, вийти... погано мені... пустіть...

Вибігла через подвір'я, пройшла поміж грядками на го-

род, а потім бачили — стояла на кладці біля річки і дивилась на синю воду...

А ввечері витягнули під очеретами Катю...

42

У вересні сині-сині дні. Розкрила осінь далекі шляхи, вигнула обрії — кличуть осінню шляхи, кличуть обрії, бо осінь прозора, широка.

День за днем, день по дню... І сьогодні день спій, дзвінкий!

Сьогодні не робив у кузні... Ходив по садку, соняшника лузав, дивився на далеке поле і вже Києвом жив, Київ невідомий розстелявся туманно перед очима. Здавалось — зараз за обрієм Київ...

Пішов до осередку в якомусь прощальному настрої, сидів, склавши руки на столі, перекидався жартами, радив у справах.

Прийшов Степан.

— А я шукаю тебе, Юрко! Я сьогодні буду все з тобою... Добре?

— Добре, добре... — усміхнувся Юрко.

Степан дивився довго на Юрка:

— Нудно буде.

Валько увійшов — спритний, гарячий. Поздоровкався. Юрко казав Валькові:

— Ти ж пам'ятай... Головою відповідай за осередок. Це я по-дружньому — роби так, як би відповідав головою... Та пиши, Валько!

З осередку пішли вдвох до Наталки.

З Наталкою подружив Юрко, і Степан за ним. Після того випадку з п'ятьма карбованцями почала дівчина споса дивитись на хлопців, зборів не одвідувала, аж Юрко раз зібрався і пішов до дівчини. Прийшов легкий, безпечний, з соняшником в руках.

— По дорозі зайшов.

Сів на призьбі й довго розмовляв, як із сестрою, — про життя, про хлопців, про дівчат... Про комсомол не говорив, але обновляв його перед Наталкою — «дивись, який я, а я ж комсомолець».

— Прийняли ми кількох на цих зборах. Марійка Чорного подала заяву... Між іншим, Петруня ми викинули. Ти чула? П'є хлопець, хуліганить.

І знову розмовляли про парубків, про вулицю і життя дівоче.

Потім, як пішов додому, — провела:

— Пройдуся, — каже, — з тобою, Юрко...

Взяв за руку долонею в долоню... Було тихо, гарно, над греблею стояли верби...

Приходив на другий день, і здружилися вони, потоваришували...

Так троє їх — Юрко, Степан, Наталка — зріднилися, зблизилися. Шукав Юрко відпочинку, бо останні події вимотали душу, втомився. І гарно можна було відпочити: Наталка регочеться або уважно слухає, аж рота розкриє, тільки великі синьо-сірі білки повертаються; а Степан чудно, крикливо оповідає про комнезам, про дядьків, про театр на цукроварні... Легко з ними!..

Сині осінні дні...

Робить Юрко в кузні, читає, вчиться в Остаповій лабораторії. Дістав документи, поправа Ксеня білизну, зібрався, грошенят трохи заробив, і сьогодні пішли до Наталки. Помагали копати картоплю, аби побути з нею, а ввечері всі троє пішли до осередку знову...

Дивний Степан, якийсь дивний...

Складали Юркове майно до плетеного кошика. Горіла лампа в недомашеній хаті, темрява проступала у шпарини і осіння свіжість. Скільки й майна того... Кожушок, наган, завинутий у газету, білизна, книжок кілька, та ото й усе.

Відкладав книжки, що дарував Степанові, а він жадібно переглядав їх, крутився біля лампи.

А то якось, як Юрко зачпняв уже кошика, оглянувся — стоїть Степан посеред хати у фуфайці Юрковій, — подарував на спомин біднякові, — в Юрковому кашкеті з англійського сукна, стоїть і думає щось...

— Чого задумався, Степане?..

Перевів очі на Юрка — сам такий схожий на колишнього Гармату, на того, що в дев'ятнадцятому році, навіть косички волосся на лобі, і такі ж задумані, жадібні очі... Подумав трохи...

— Сам лишаюся...

І враз в очах якось блисло... Чудний Степан. Оцей рвучкий, галасливий Степан... тепер от так?

— З осередком лишаєшся...

— Осередок... то добре, але...

А ранок був із приморозком, хороший, чистий, і над поїздом повільно простелялися осінні білі полотнища диму... Небо по-осінньому синє показувало на погідний синій день. Перший без Юрка.

Поїзд ніби зривався з землі, чакхав, мчав, ховався передом за ялинкові посадки. Ховався всім своїм довгим тілом, тільки довго над зеленою биндою ще простеляло білі легкі полотнища...

Юрко поїхав.

А на пероні самотньо стояв хлопець із косичками з-під кашкета з англійського сукна, в фуфайці... Якби подивився хто з тих, що знали Юрка в тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому році,— сказав би: Юрко.

Частина четверта

ПРОБАЦІЯ

1

У вікнах попливли посадки, заступили перон, і загубленого на пероні Степана, і станцію, і рідні далекі бентежні села.

Ще стояв, ще дивився і прислухався, як вигинається по чавунці поїзд, а вже очі проясніли, стали буденні, затурбовані.

Подумав: «Та-а-а!» — навіть тихенько прошепотів і рукою зробив презирливий короткий рух. Дивившись збоку, можна було подумати: зігнав муху з лиця. А те «та-а-а!» було в нього так, ніби мовив собі: зникло з очей, то й добре. Воно-то й рідне, і роботи багато покладено, і осередку осиротілого шкода, і гарний хлопець Степан, але ж не прокисати від цього лірикою. Там буде ширше, також можна буде тріпати душу, буде нова рідня — рідне ж там, де робимо, де живемо... Не печалитися ж!..

Потім повернувся до вагона й почав складати речі, щоб зручніше. Найперше витяг книжку зі скриньки, поклав на столику, сів, зітхнув і тільки тоді побачив, що за ним уважно водить очима якась дівчина в розстебнутій шкірянці і в зеленій гімнастерці. Очі на крузі темні й глибокі, як озера. Бліді з рожевим одсвітом бімки широким обводом круг чоло-

вічків вийшли з-під вигнутих лучками повік, і тонкі крила носа ворухнуться, напружені й прозорі. Губи затиснуті й оддуть... Видно, що дівчина забула себе і вся зацікавилась Юрком.

Од її очей стало моторошно й непривітно. Відчув їх так, ніби хтось несподівано вивернув його душу, розіклав її перед собою й вивчає. Але разом з тим її очі мали в собі якусь затаєну тоску, вони не лише розглядали, вони жили самі й показували себе... Вона дивилася з вікон очей своїх, дивилася думками, чуттям, і разом з неприязню повстали в Юрка цікавість і непомітний для самого себе жаль до цієї дівчини...

Є щось хворобливе в її тонкому, болісно-гарному обличчі, щось не таке, як в інших. Вона іподі розкриває широкі тонкі пелюстини губ, і тоді видно обидва разки нервово зціплених білих зубів... Щось ніжне й чутливе у блідих щоках з рум'яними плямами дисонує до всього вагона, шумливого, сварливого і заклопотаного своїми місцями, своїм тимчасовим дорожнім добробутом. Здавалось, коли поглядав на неї з-за книжки, — вона живе своїм життям якось патхенно й святково.

Хтось сонно питає з третьої полицки:

— Яка це станція? — І позіхає. Йому, може, їхати до Сябіру чи Оренбурга, але він прокинувся й хоче знати, яка це станція, навіть не для того, щоб запам'ятати, а просто так. Йому від вікна відповідає заповстаний дядько в чугайнці, з обличчям, що ніби каже — «готовий до послуг!»:

— Тепер ми маємо станцію Голендри.

Так само він сказав і на Гулівцях:

— Тепер ми маємо станцію Гулівці. — Також спокійно. І люди повертають голови до заповстаного дяді, бо ні до чого більше повертати голову.

А вона наче п'яна від своїх думок, од свого життя. Ось вона дивиться в вікно, а видно, що думає про нього, про Юрка, бо одвела очі й стиснула пальці в кулак — думає напружено. Раптом устає й знову сідає. І знову на лобі, на тілі своєму Юрко почуває її глибокі стемнілі зинці в широких обводах білків.

Враз із її вуст слова якісь... Вона сказала щось, не розкриваючи зубів, одними губами. З несподіванки навіть не розібрав.

— Що ви сказали?

— Ти комсомолец? — крізь зуби повторила.

Саме в цю мить побачив у неї на одвороті шкiрянки демонстративно вивiшений зверху значок КiМу.

— Я? Да. I ти теж?

— Я комсомолка.

«Чого ж вона така? — подумав. — Її, мабуть, вночі обiкрали...»

— Тебе не обiкрали вночі? Ти чогось така сумна...

— Я? Я живу широким соціалним життям, i в мене цього ніхто не вкраде... Мене не можуть обiкрасти.

По цій фразі пізнав, що вона студентка, а догадка стверджувалась. Вона студентка i їде до Києва.

Він теж їде до Києва i зупиниться з товаришем у його знайомих. А потім шукатиме місця в бебесі¹.

Так вона йому радить не зупинятися в товаришевих знайомих. Нащо такі оригінальності? Хай він їде з нею просто в бебес. Це пряма дорога пролетарського студента.

У її мові звучала оголена відвертість, трошки передчасна, недоречна. Але одвертість ця тільки виправдувала її обличчя, її очі.

«Недарма в неї такі очі», — подумав Юрко.

— Хоч тепер i звучують, i методично, — злісно оскаляючи зуби, казала товаришка, мабуть, продовжуючи фразу про широке соціалне життя, — методично сушать i намагаються вкласти в певні, знаєш, форми... ну, господарські... чи які... Знаєш, на селі комсомолец в основному агроном, у місті він повинен боротися з бюрократизмом. А хіба всякий нормальний хлопець не повинен боротися з бюрократизмом?.. До чого ж тут комсомол? Гм...

Сам її запал був западто одвертий, вона вимовляла з притиском, іноді злорадо, саркастично світила широкими очима i, показуючи зуби, схожа була на звіра. Наче вона знайома з Юрком років два, так оголювала в кожному слові, в кожному погляді свою душу.

— А до яких ти належиш комсомольців? — I перебила сама себе: — Комсомолец, коли він у виші, повинен бути за приклад — це основне комсомольське у виші. Ну, а хіба не писали, посилавши гроші, мамінька й папінька своїй дочці-курсистці, своєму синкові-барчукові, щоб вони були «прилежні», щоб не ходили до циганських співачок i щоб не вививали?.. Хіба кожний безпартійний не повинен бути за приклад?.. Ні, ти скажи мені... Як ти зветься?

— Юрій. Гармата Юрій.

---

¹ Будинок пролетарського студента.

— Так ти скажи мені, Юрію,— де комсомол? Не гурт отих чистеньких молодих «примірних» людей, а комсомол де? Га, Юрію? — благала, нагинаючись до Гармати головою.

Юрко мовчав, задумано дивлячись у вікно. Давно почали мигати стрілки, станційні будинки ахкали, віталися з поїздом. Миршавий, заповстаний дядько з увічливим обличчям поіпформував од вікна:

— Тепер ми маємо станцію Козятин.

Дивлячись у вікно, казала опалим голосом:

— Ти не знаєш? І я не знаю. Я знаю тільки, що не бачу його, та й годі... А до яких комсомольців належиш ти, Юрію?

Юрко не знав гаразд, як відповісти,— до яких комсомольців він належить...

— Як тобі сказати... Я дуже недавно вступив до комсомолу... Я думаю... коли що потрібно... я... Про що ти питаєш? Я не зовсім розумію.— Усміхнувся.

Усміхнулася співчутливо.

— Ти належиш до тих, яких багато. Не задумуєшся. Видно. Чорт його знає, може, й ваша роль... але не можу я цього... Не можу... е-ех!

Їхали довго, звиклись і не звиклись, різні такі і близькі тим, що різні. І все було нове в ній, у кожному слові її рзкривалась Юркові її душа, її інтереси і в них її життя.

В'яло вечоріло над дачами у вікно вагона. Юрко турбувався, багато курив, провірив документи й гроші — Юрко жив своєю подорожжю, своїм сьогоднішнім днем, своїми речами й одягом, а вона забула себе, тільки нервово машинально пригладила поривчастими руками запущені кісники волосся від щік за вуха, нагнулася і прошепотіла таємничо:

— А знаєш, Юрію, я б хотіла, щоб була вічна революція. Хай би — бої, бої, бої!.. поки людства хватило б... Пожили б... Так розцвіла б земля духом, ініціативою, сміливістю... та й би одцвіла... Щоб до кінця земного життя не встиг народитись обиватель. Я його так ненавиджу!.. Що хай би краце вічна революція.— Казала крізь зуби, розпачливо.

А заповстаний, увічливий флегматик поіпформував од вікна, розстібаючи пояси після ситого полудня:

— А тепер ми маємо Київ.

Вона дивилася на запасні колії, на безтурботних станційних мешканців і не сприймала всього цього, бо все це не могло витиснути її болючих думок.

Київ.

Тривожно трохи і трохи радісно, і висипає поїзд... висипають поїзди у брудну, сіру станцію метушливу юрбу; виливається вона на площу, пливе, тягне, чіпляє за плечі торбами, під коліна кошиками... Коли не думаєш — тривожно. Коли подумаєш — так і відлякає: «Що? Якось буде! Гірше смерті не буде! Приймуть — не вернусь, не приймуть — не вернусь. Руки є, руки здорові, здається, вола поклав би... А втім — що буде!»

Клава, та, що з нею познайомився в поїзді, тягне за рукав: — Сюди, ось сюди! Не розгублюйся! Селянщина! Ось па цього трамвая сядемо!

В неї з-під кашкета вибилось волосся. Ах, ця Клава! Вона так не слідкує за собою! Шкірянка в неї обвисла полами, туфлі викривилися, закаблуки під підощву попідгиналися. Йде спереду й широко по-чоловічому ступає; низенька. Од того здається, що вона котиться на колесі без обода, на спицях; ноги з-під спідниці крутяться вітряком.

...Київ. Теплий своїми тонами, такий не строгий бульварами, розмаїтими будинками різного стилю, пригорками, вередливими й несподіваними дніпровими люстрами з трамваю...

Ішли провулочком, потім піскуватою великою дорогою, позад якихось будиноків з дніпрового боку, і потрапили в чистенький невеличкий беппес.

На коридорі зустріли барвисту горбату істоту. Це було викінчене, повне й гармонійне сполучення червоного, жовто-зеленого і ясно-синього: пишне червоне волосся буклями облямувало довге, як буває в горбатих, пристаркувате (хоч у неї «КІМ» випирає на горбатих грудях) обличчя, лежало кучерями на непомірно широких піднятих плечах. Волосся відтінялося червоним на лиці, а лице все було жовто-зелене, світле — без усяких ознак рум'яну. Тільки підборіддя, звисаючи на ясно-синю жакетку, тепло й м'яко голубіло, й голубіли губи.

Клава полащилась до грудей головою барвистій комсомолці.

— Ліночка!

— Приїхала? Втомилась?.. Ну, йди до кімнати та відпочивай. Я зараз повернуся...

В її словах, в дівочих ласках відчувався опікунський тон; вона говорила, як до меншої:

— Товариша свого забирай до кімнати.

— Товариша свого забираю до кімнати,— Лініними словами відповіла Клава і взяла недвозначно за руку, дивлячись в обличчя.

Це Юркові не сподобалось. Було таке враження, що в Клави порвалися торочки від спідниці...

Увійшли до дівочої світлиці.

— Клава!

— Клавочка! — придушеною ласкою пройнялись голоси, теплою, але не зовсім життєрадісною, жалісливою ласкою.

Підійшла дівчина в червоній кофточці, червоняста, симпатична своїми неглибокими, не дуже розумними очима. Випромінювала з них пусту тваринну радість життя та примітивне кокетування, і цю вона кокетливо перев'язала білесенькою хусткою. Видно, що виглядалася в дзеркало і знала, що до лица їй ця перев'язка. Вона не вродлива (піздрі в неї розширюються дзвінками, ніс — витягнута пірамідка, звалена набік, гранчастий), але соковита.

— А хто це з Клавою? — дивлячись зблизька, втопивши очі в Юрка, запитала його. — А-а! Він з «КІМом»! Комсомолец! Ну, здоров! Я — Марійка.

— Гарзд,— сказав Юрко.— Я Юрій,— і засміявся.

— Чого ти напала на нього? — обізвалася з кутка, ліворуч од дверей, дівчина.— Заходьте, товаришу, та цюстем будьте.

— А чого з ним церемонитись? — казала Марійка і ще щось казала про комсомольське поводження, але Юрко не прислухався. Він дивився на дівчину, що обізвалася з кутка, де готувала вечерю.

Вона мала звичайне, хороше, невродливе, а так гоже обличчя. Але розпушені, перев'язані бантом чорні коси, покрапані від електрики риб'ячою лускою, і чудний одяг робили її не зовсім звичайною. Вона зап'ялася у стан великим листом обгорткового рудого паперу. Лист блищав на випнутих грудях і на животі, щільно обліпнувши до ступу. І на нього так само побризкала луска.

За столом сидів невеличкого зросту хлопець і, зібравши очі на очкурики, приязно дивився на Юрка. Вибивав олівцем якийсь мотив по дубовому столу, витягнувши до дверей і так витягнуту паперед мордочку. Було щось привітне в цій непоганій мордочці, і приваблювала до себе стрільчаста насічка від зовнішніх кутків очей. Здавалось, ці очі завжди усміхаються, завжди веселі.

Хлопець дивився зацікавлено, але так, ніби казав: «Та, знаємо. Селюк, трохи вчився... життя й революції не знаєш... Зрештою, чого з тебе вимагати! Ти й так симпатичний парубійко. Заходь, то й поговоримо».

— Підходь ближче. Речі постав он на стільці...

Юрко сів коло столу і обдивлявся чистеньку, прибрану квітками, гіллячками дівочу кімнату. Його вражала охайність і тепла інтимна обстановка.

Клава вважала Юрка за свого. Наче знайшла його на дорозі і тепер думала, що він виключно під її опікою. Вона поставила речі, зняла свою рукою з нього кашкета і повісила на вішалці коло дверей; клопоталась, щоб він видався за компанійського, а тому багато оповідала про те, як вони зустрілись, як їхали...

— Бачу, селюк... Руки які в нього! Думаю — ну, це з наших! Це син комсомолії... Ви не дивіться, що він такий, по-селянському усміхається, не балакучий... Він розумний, гарний хлопець... Я його вже розкусила...

Юрко й тепер «по-селянському» м'яко, трошки ніяково усміхався, але він уже теж «розкусив» Клаву і тепер мало звертав на неї уваги. Він бачив її неприємну одвертість, і йому здавалося, що вона трошки ненормальна, — все таке враження, наче у Клави порвалися торочки і вся одежа пове-зе з неї та оголює її нервові, смикані тіло... Зрештою бачив, як ставились до Клави інші, — вони або прислухались, як прислухається лікар до слів хворого, або не помічали її. І тепер не помічали, а її мова була за тло, і на тому тлі то-чилася легка коротка розмова.

Хлопець питав Юрка, одверто розглядаючи його:

— Здалека?

— З Поділля.

Почув відповідь і прояснів, повернувся лицем до Юрка:

— Ого-о!.. Земляк! Лапу твою! Як звешся?

Юрко сказав і, потискуючи руку, ледь підвівся з ослону.

— Ну, от. А я Нагінко.

— Ти з Поділля? А звідки?

— Революцію прожив там. У Вінницькому, в Літинському...

— Так які ж ми земляки?

— Браток! — оглянув Нагінко присутніх, — провести революцію десь — це однаково, що народитись там. Однаково... Там, брат, на липовому шляху, що тягнеться з Вінниці, мові кілька крапель крові теж є. Шепелівець черкнув олив'янкою.

Там я воював, там учився в партшколі, їздив у лісові бандиські села качати продподаток.

Не хвалився — було видно. Це було в його крові й плоті. Це для нього звичайне, це велика частина його життя, його побуту.

Тим часом Марійка, припасовуючи пов'язку через щоку при маленькому люстерку, казала:

— Дівчата, а наші ж подорожні їсти, мабуть, хочуть. Подавали їсти на стіл. Смажену рибу, білий хліб і чай. Юрко вийняв пиріжків з сиром (Ксеня напекла). Весело їли, жартували.

Тільки тепер помітив Юрко, що Нагінко «фепелявить». Він багато дотепно говорить, у нього багато слів, і язик, здається, не встигає нормально випускати їх і заїдає, як кулет... Залишається між зубами «фе» — фепелявить... Гострі ракетні думки вибрижує смішно Нагінко, і всі сміються. Але він не ображається, він розуміє той сміх — свояцький, рідний, дружній. Той сміх, що вітають і зустрічають ним Нагінка на осередкових і районних зборах. Кожний раз, заряджаючи нову стрічку слів, Нагінко стрикне насічкою від кутиків очей до скронь, пробує душі, на який лад поставлені налагодити усіх, обвівши компанію очима, на свій мажор, подумає й засипле.

Увійшов з мандоліною студент в англійській дешевій парі. Дуже чемний, прилизаний і вичищений, з дуже маленькими очима, що сидять зверху, і з плитким лицем, він двічі вклонився з усмішкою, потім погас і пройшов до столу.

— Здоров! Здоров, франте! — сказав Нагінко. — А мандоліна зовсім до речі. Знайомся — це мій земляк. Приїхав гризти.

Франт потиснув руку, трішки витягнувшись і вклоняючись, хекнув, поправив галстука, сів, подумав і прорік афоризм:

— Не той революціонер, хто брудно коло себе ходить.

Нагінко оглянув свого жовтого подільського кожушка і ні з того ні з сього встромив мізинного пальця у дірку в плечі. Мовчав. Тільки заховане задоволення зі свого кожушка, пробитого шепелівською кулею, світилося в його погляді. Потім він відрекомендував франта Юркові, показуючи на нього очима:

— Це товариш Тпрутинкевич. Член Комуністичної спілки молоді України, має своїм комсомольським фахом читати доповіді про побут, чудово зв'язує щоденне чищення зубів зі світовою революцією, розмовляє майже виключно афоризмами — сумнівної оригінальності.

За час цієї тиради майже всі згурбулися коло столу. Деякі здивовано дивилися на Нагінка, деякі усміхалися, але всі ясно бачили, що Нагінко знущується з Тпрутинкевича.

Клава оскалила свої зціплені зуби, нервово підбрала щоки і з ненавистю дивилася на франта. Безпосередня, як дикунка, як тихобожевільна, вона, нарешті, прошепотіла:

— Сволоч! Етику застосовує! Комсомолец!

— Треба не відставати від часу взагалі, а тепер зуби треба чистити, — сказав Тпрутинкевич і засміявся. Здавалось, він не сприймає Нагінкових гострих характеристик і не сприймає тому, що занадто тупий, щоб відчуті їх. Од цього було досадно на Тпрутинкевича, і у всіх погасла усмішка. Тільки Нагінко світився добрими проміннями з очей, спокійно згоджувався:

— Зуби треба чистити. Неодмінно!.. Кожна культурна людина чистить зуби — і лорд англійський, і комсомолец... Але одна засторога: не можна занадто старанно чистити, бо зітреться емаль та й будуть боліти...

Входили студенти й студентки, свіжі, червонясті й веселі, які вони бувають тоді, коли ще не почеться академічний рік, коли з'їдуться з сіл, коли ще руки з мозолями і в кишенях ще пахне старе сало й соковита цибуля. Коли осінь надворі навівається і вечір буває синій, а в місті починаються громадські лекції, студії, відкриваються театри і на Дніпрі ще багато човнів. Увечері кричать пароплави, чути на всі околиці, легкими запонами завішуються далекі перспективи довгих вулиць, бульвари кучеряві сумують, хвилюють груди юнацькою лірикою, а лірика з уривками пісень, гулянки з дотепами і з притупуванням... І додому приходять молодь весела, насичена, бадьора. В бебесі кипить життя, співають у коридорах, сміються на веранді, сперечаються запально, залицяються за дверима, коло примусів і смакують гарячу вечерю.

Нарешті, Нагінко встав і стріпнувся, паче з сідала зістрибнув.

3

— Двинемо, Юрко? Предстанеш перед світлою персоною коменданта, та й у напій кімнаті спатимеш поки що...

Перед тим, як «двинути», підійшла Фіма, дівчина, що була у срібному конфетті, і затурбовано заговорила з Нагінком: підшефники, піонери, бюро, доповідь...

Кожний комсомолец зразу пізнав би в цій дівчині акти-

вістку, що на всяких виборах має своє прізвище у спискові кандидатур, робить у п'яти-восьми комісіях, виступає регулярно на зборах, не має подруг і перед тим, як поздоровкатися, попросить прикурити або розповість якусь осередкову новину...

Нагінко відповідав їй весело, так весело, як розбирав він усі комсомольські справи.

— Ах, Фімочко! Ти вічно зі своїми піонерами, підшефниками... Потім: ти інструктор, не турбуйся про кожного паца на зокрема — ти наказуй вожатим... Ну, а як тобі привокзальний район?

З Нагінкових слів виявилось, що він керує дитячим рухом по місту. За Юркового комсомольського життя Нагінко перший з Юркових знайомих, що має відповідальну роботу і що з ним легко й добре Юркові, рядовому комсомольцеві... Просто хлопці — два парубчаки.

— Зарані ти берешся, земляче, за роботу серед дівчат, — сказав Нагінко, одпихаючи ласкавим рухом Клаву, що заступила Юркові дорогу й щось тихо трактувала, жально блискаючи очима. — Підемо? — взяв за стап Юрка.

Вони вийшли.

4

Ще думали піти поблукати по місту, а перед тим збиралося бюро просто в кімнаті в Нагінка.

Технікум ще не починав жити своїм академічним життям, і всілякі студентські комісії засідали по безпесах. Тільки бюро комсомольського осередку урочисто приходило до кімнати клубу й засідало. А сьогодні Нагінко порушив цю традицію. Запропонував і відстояв засідання в безпесі.

— Треба ближче до життя.

Секретар згоджувався, що треба ближче до життя, і тепер поважно сидів за столом...

Юрко сидів на Нагінковому тапчані та, обіпершись ліктем у подушку, читав книжку «Марксизм і дарвінізм». Популярний виклад йому дався й захоплював.

Увійшли Клава й Фіма.

Фіма сказала в дверях, подивившись на секретаря:

— Можна бути у вас присутньою?

А Клава скривила рота набік і саркастично вимовила:

— Чергове засідання? — підкреслила слово «чергове»...

Клава сіла коло Юрка і, зовсім невідповідно ні до настрою, ні до обставин, виплалася очима в його профіль. А профіль

Юрків скупчувався, надбровні складки падали вниз, очі загострювались на рядках.

— Юрко... — сказала Клава.

Юрко зацікавлено підняв очі, наче одштовхнув її, — чи злякалась, чи не сподівалася, що так гляне, — стиснула піврозкриті перед тим голубі уста, приховуючи дві щербини, і зніяковіла.

— Я хотіла сказати... Я тобі потім скажу щось дуже важне... Добре? Після засідання. Вийдеш на веранду... — Повернулася до секретаря: — Ну, починайте, чи що...

Секретар сказав:

— Я не хочу вам перешкоджати.

Вибрите, пухнасте, досить вродливе обличчя секретарське показувало спокій і приховану під ним досаду. Галстук синій, дешевий був зав'язаний ретельно, й піджак лежав на обвислих плечах по мірі й бездоганно...

Юрка здивувало раптове гостре слово, що його знаходила в своїй голові Клава. Вона питала, заціпивши зуби і прикривши віями великі, завжди несховані, голі очі з голими думками:

— А повістку денну вже видумали? — Потім додала: — Для чергових зборів і для чергового засідання.

Нагінко, що найчутливіше прислухається до всього, що стосується комсомолу, легким жартом хотів розвести Клавіну шпильку.

— Тиждень за тижнем — збори, збори, і день за днем — справи, — лірично продекламував він...

Комсомол...

Пр'янучий зміст революції, зміст Клавиної юності, гострий дух крові, дух ночей, таємничих і страшних, пісні-чашушки з «Яблучком»...

Безумно глянула круг себе, ніби думала, куди попала вона, ніби хотіла зорієнтуватися в оточенні... Вимовила, прислухаючись до свого голосу, як спросоння:

— Я комсомолка. Я живу комсомолом, а ним ніхто не живе з вас. Може, трішки Нагінко...

Клава по останньому слові зітхнула і сама подумала, що їй сумно, боляче. Може, то було й так.

— Комсомол... — сказала кризь зуби роздільно. — Приходить черговий день, збираються сотенні ячейки і слухають про тактику поведіння, виносять догани, попередження, розглядають заяви й читають біографії... Щотижня. Прекрасна революційна традиція! Збиралися тоді на чергові збори — треба було... Місяць плив, плив... як заспиртова-

на голова... одрізана, заспиртована в синьому денатураті голова з жовтим обличчям... насмішківате обличчя... Чергові збори в вагоні... місяць у люкові... мертвий город...

Клава зупинилася: екзальтовану, її затопили спогади її багатой юності; слова потекли, загубилася нитка балачки, спинилися очі, як у людини, що сама відчула химерний привид божевілля.

Клаву слухають частіше з усмішечками, але коли людина загорається магнієм, тоді, як пейзаж уночі, освітлюється її душа, і люди бачать її стражденну й поранену. Тоді перестають усміхатися, витягають шиї, нагинаються вперед, щоб бачити широко розплющені очі, і глухо, важко мовкнуть.

Глуха була пауза. І досадно стало на Тпрутинкевича, що брызнув двома акордами мстивої насолоди, сиплючи промінці з примружених очей.

Встав Нагінко, підійшов до Клави і поклав руку на плече, і стало жаль Клави всім од цього Нагінкового руху.

Нагінко сказав просто, обережно:

— Не треба захоплюватись воєнним комунізмом, Клаво. Ти аж заговорюєшся.

Клава жалібно, як дитина, що хоче пожалітися, підняла очі на Нагінка... І враз одкинула голову назад, нагострилась:

— Думок багато, тому й заговорююсь... Досадно, гірко, бо знаю, що проти вас не попрю одна... розумієш, Нагінко?.. У вас є фраза, що нею ви вигороджуєтесь: «Клава не прийняла нел», — і ви спокійні. А я не можу дивитись на вашу роботу... Знаю, що вам на кожні збори хватить дрібних доган... Знаю, що ви відсталі схоласти, і... не знаю, нащо ви називаєтесь так — комсомолом...

— А як же ти, Клаво, пропонувала б нам зараз бути, як робити? Про двадцятий рік треба ж забувати... Не може ж бути вічної революції.

Юрко згадав Клавіні слова в вагоні.

А Клава усміхнулася і сказала:

— Чорт його знає... хоч би й війну яку... аби комсомол... хоч би анархію яку.

І знову було таке враження, що на Клаві обсубається спідниця, — така розхристана Клава, розкрита, розтьопана якась...

— Я не за анархію, але хоч би й анархію. — Засміялася. Тпрутинкевич холодно кинув:

— Безпринципність...

Сказав своїм тоном: «Облиште її, кому воно потрібне».

А на Клаву з цікавістю дивилася горбунка і кдіпала хворими очима, ніби підморгувала...

5

Був збудоражений, не мав що робити, а Клава вабила своїм гострим духом, і її великі глибокі очі були цікаві, як нерозгадане. Хто знає, як ще може говорити Клава, хто знає, яка вона буде зоряного осіннього вечора на самоті з хлопцем.

На виклик пішов.

За ажурною заслоною вечора мрів Київ, і Дніпра не було видно вдалині. Висипались зорі, небо було чисте, якесь пове і високе.

Клава стояла до Юрка очима, а він у профіль, обіпершись на бильце кріпким обхватом, долонями. Вона, здається, хотіла повернути його до себе, нагинаючись через бильце, заглядала в лице, казала, розряджаючись, як вогнестрільний автомат:

— Іноді сниться, мариться, бачиться... Земля двигтить уночі. Чую, не сплю і чую: гуде. Бачиться якось ціла Земля — заморожена, закована, туга й дзвінка. Тоді ніяк не можна думати, що десь є тропіки, екватор... На обрії йде ешелон теплушок, а поле все віддзвонює й торохтить, як залізний міст під тим ешеленом... Такий мороз... У-ух... Юрко, що за життя було!.. Я що? — сказала, що галюцинації? Ні, так було... От тої ночі ми їхали голим засніженим степом. Як зараз бачу — химерні ясні стовпи диму над станцією, десь гулко, розмашно б'ють гармати, і від них дзвонить морозна земля... Мені тоді було шістнадцять років... Мене забрали червоноармійці після погрому в Літині, і я опинилася в армії... я навчилася не жаліти себе для революції... Нічого не жаліти... тільки... Але тоді... от слухай далі... Ми підірвали... От від'їжджаємо ристю... Напружено-весело й не страшно. Враз... ти розумієш, Юрко? — ніколи не забуду. Земля наче вдарилася об другу таку ж мерзлу і тверду Землю. Повітря повалилося. Мій кінв рвонувся вперед, став дибки. Ми оглянулись... Там, де був гудз мостів на перетині кількох чавунок, стояло рельєфне вогненно-голубе рухливе вповисько, тріпотливі куски вогню відбивались райдугами в диму, і з легким музичним грюкотом чорні крицеві балки, шматки шпал пересікали в ту мить химерну будівлю з газів і падали на те місце, де були мости... Це було прекрасно. Форми димових рельєфів витягалися, плили вгору по чорному небесному тлі, чорні лінії падали вниз, наче хтось жонг-

лював у вогні. І до цього брязк, і до цього... так, це саме головне: ми знали, що зробили справу. Це було прекрасно... Ти помієш, Юрко, — в морозяну, чисту ніч...

— Ти говориш, як по книжці... Ти, мабуть, багато читаєш?

Клава здивовано задумалась. Потім просто сказала:

— Звертаєш увагу на стиль? Певно, й ти мене не розумієш?..

А чому б Клаву мав розуміти саме Юрко? Йому в цю мить стала знову дивна Клавіна поведінка. Він тільки сьогодні вперше її побачив.

— Так, я багато читаю, — казала далі Клава, — це одно, що дає мені жити моїм життям. Хоч нагадує... Я читаю все про наше минуле. Але слухай далі... Юрко, не дивуйся... почувую, що закохуюсь у тебе... Чого ти так?.. Що тут дивно? Ти хороший хлопець, свіжий, насичений...

Юрко бачив, що Клава розсувається, розвалюється, губить людську цілість і витримку... Наче в Клави гнеться хребет і мнутья в'язки, коліна загинаються на два боки, ходять на суглобах, як двері в технікумі — на два боки. І в уяві Юркові в сутінках Клава здалася на мить смішною калікою, живою карикатурою. Оглянув з голови донизу, хотів побачити реально, худеньку невисоку Клаву з блискучими широкими очима і з заціпленими зубами, хотів побачити, щоб не було так огидно.

— Я не така, як ти, я віддала все революції... все, все... І вінок свій оддала революції... От слухай, слухай... Мій товариш під'їхав до мене — ми їхали трошки ззаду. Цієї ж ночі... під'їхав, взяв мене за стан... я не зводила очей з вибуху, я жила зараз ним, я бачила в ньому шматок революції і її прекрасну жахну орнаментику... мій товариш сказав, так само дивлячись на «мости»... от ти не зрозумієш... ти подумаєш, що він сказав не до речі, але ти помилишся. Його слова були більше до речі, ніж які інші. Він вимовив: «А ти шануєш свою цнотливість, як гімназистка!» І я зрозуміла його. Я зрозуміла його; і тієї ж ночі перестала бути дівчиною. Я тобі це кажу сміливо... Чого ти гикаєш?

Клава зупинилась здивовано й ображено. Юрко почав гикати. Враз ні з того ні з цього, зовсім недоречно й невідповідно до моменту почав гикати, глибоко й голосно.

Клава вткнула руки в кишені зеленого френча, що дістала його з кошика, довго дивилась і знову запитала тихо й здивовано:

— Чого ти гикаєш?

А Юрко гикав.

— Знаю, що це зайве... Ну, от несила стри-ик... стримати себе... а ти не ображайся. Бач, я в одній блузі стою, сто-ик... давно. Але я слухаю дуже уважно... Я ще там — иик! — цікавився твоїми балачками.

Клава знову хотіла взяти тон своєї попередньої балачки, але не могла його вловити й замовкла. Юрко гикав і не знав, з чого почати прощатись.

На щастя, підійшла горбунка і, висловивши в дверях на веранду свою думку щодо місячних ночей і форсованих знайомств, перейшла до серйозного тону.

— Ти, Клаво, сьогодні на бюро була незрівнянна. Як ви дивитесь на її виступи? — звернулася вона до Юрка.

Юрко зразу зам'явся, а далі зібрав думки і сказав:

— Я думаю, що лишне це, виступи ці, а товарищі Клаві просто треба побути на селі, пожати, пов'язати, щоб з рук кров текла... я так думаю. А то вона багато нервує і багато балакає. От каже, що комсомол — це злітована тільки статистикою юрба... Я скажу, що не тільки статистикою... але не в тому справа. Колиш ми знали тільки бити тих, хто про-ти Радлади, і тоді на цьому одному були злиті до купи. Спали кагалом, тому що часто боялися, часто не було чим укритися, — мусили тулитися один до одного. Їли з одного казанка... і це зближувало. А тепер санітарна комісія не дозволить спати вдвох на одному ліжку та їсти з одної миски. Та й тепер багато інтересів... хто про що думає. Так от, як я читав у якійсь книжці про розподіл праці... це ще коли люди дикі були, а потім почали...

— Я знаю, знаю, — перебила досадливо горбунка. — Ви доводите індивідуалізацію в комсомолі.

— В бік кар'єризму! — викрикнула Клава й плеснула неприпасовано в долоні, наче свій викрик хотіла зробити чутнішим і звернути увагу на свої слова. — Хто живе тепер комсомолом? Скажи мені — хто?

— Живуть тим, що потрібно для комсомолу. Ми в своєму технікумі живемо бухгалтерією...

— І надіями на майбутній добробут, — вставила горбунка тихо й переконуюче. — Ми кожний день розпитуємо про оклади помбухів, бухів, рахівників і різних калькуляторів. Ні, я кажу: у Клави є здорові думки. Справа в тому, що індивідуалізація в комсомолі гостро загрожує розпадом. Скептичний смішок почує дуже часто між комсомольцями... Освіта... зінтелігенчування дає нам оту диференціацію поглядів... З'являються свої, голосно кажучи, філософи, а, виходить, —

і філософські системи, з'являються свої політики й теоретики, з'являються свої інтелігенти і самі здивовано бачать, що вони не такі, як думали бути, коли були в робітничій чи селянській масі...

Клава засміялася:

— Оце залізла!

А Ліна сказала:

— А я от не вірю в соціалізм... Вірять, а я не вірю... думаю, що зоологію, звіра, особу не поборемо в собі і не зуміємо сполучити цього з суспільними інтересами... Ти думаєш, що ці психологічні причини слабші за економічні?.. У нас психологію хочуть молоді зробити, а не виховати...

Якийсь маленький комсомольчик, що підійшов і слухав кінець Ліниної тиради, вип'яв пташині груди і сказав дівочим голосом:

— А я думаю, дійдемо до того, що психологію будуть виробляти на фабриці і вставляти хлопцям і дівчатам, як пружину... От красота!.. Ха-ха-ха! — засміявся він і впав головою на горбаті груди до Ліни, — такий у нього сміх, — дивився в очі, обводив усіх і смішив, і всі розсміялися...

Ліна не засміялась. Вона розумними, якимись потайними очима обвела всіх, щось зважила, розміркувала і попросила в Юрка запалити... Коли балакала — здавалось, думає, що не сприймають, і говорить тому, що захопилася своїми словами, але тепер, уважно придивившись, можна було помітити, що Ліна не лише ентузіастка.

Клава порушила тиху, задимлену цигарками паузу, і її слухали всі троє, не одриваючи очей від розмаїтого вечірнього Києва в огнях і від зоряного неба.

...Ліна, здається, не дослухала. Але сказала до речі:

— Це теж особистий погляд. Диференціація... А я от анархістка. — Вона оглянула всіх. Ніхто не засміявся. Тоді засміялась сама, бажаючи реабілітуватись...

Юрко не міг уявити собі, як це може оця жовто-зелена горбунка з довгим, обвислим на груди підборіддям бути анархісткою. Він її уявив обвішану бомбами на вороному коні, з піднятою головою, уявив витягнуте вперед гострим рогом підборіддя і зареготався вже тоді, як реабілітувалася сміхом Ліна.

— Ти анархістка?! Хо-хо-хо!.. оце так!

Тепер горбунка образилась. Замовкла раптово, потягнула цигарку.

— Так, анархістка. Я вважаю, що закони тримають державність, а держава не може бути без стягання додаткової

вартості. В одних випадках по-буржуазному, в других з благодійною метою... Тому — не треба законів...

— Треба боротися з комсомольським консерватизмом! — звернувся маленький комсомольчик до Нагінка, що в цей час підходив до компанії. Нагінко висякався і запитав:

— Про що ви тут канючите?

6

Нагінко прислухався до розмови, вилаявся і, здається, зненавидів...

Він говорив не палко, кілля не бив, спокійно, роздумливо казав, і чогось було враження таке, ніби він народний трибун і давно виступав, давно був на трибуні, а зараз відновляє свою роботу. Він не заробляє авторитету, він не боїться власти, він спокійний і певний себе:

— Стій. Це ви того... — Подумав, трошки схиливши голову, і раптом підняв її, знайшов щось. — Ідейності нема у вас. — І знову задумався, і ця пауза утримувала вимовлене, кріпко вбила його в душі і в голови.

Клава похнюпилась... А Нагінко знову знайшов щось — підняв голову і з жалем промовив тихо:

— Убогі ви!

Потім розцвівся своєю характерною промовою, барвистою й живою, як завжди...

— Я теж на комсомол нарікаю! Я теж! Тільки я його... от у чому справа: в комсомолі багато розвелось таких, як ви. Ви розгубились. Ви порвали нитки з виробничими масами і творчістю, з комуністичним змістом — не лякайтеся цього терміна. Це великий скандал! Великий скандал... Комсомол пішов з фронту і хоче дати своїх робітників скрізь — в освітній фронт, в інженерію, в бухгалтерію... А комсомольці стають учителями, інженерами і бухгалтерами. Тільки цим... Але комсомол має очі і пильно дивиться... Комсомол знає собі ціну — будьте певні!..

І Нагінко замовк, знаючи собі ціну.

Всі мовчали.

Юрко подумав: «Він комуніст»,— і йому стало якось тепло.

Нагінко знову казав:

— Ви остигли й тому ви бідні. Це жах — остигнути... Клава сьогодні, здається, назвала мене златоустом, от мені й хочеться говорити апостольським стилем... Ви сліпі. Підслідуваті. Це не лайка. От ви... ви скажіть, ви забуваєте, яку роботу проробила партія й комсомол? Я не агітую, ви знає-

те добре самі... Я кажу просто — наш Союз збудувала партія й комсомол... звичайно, за активної участі широких трудящих мас... Одбудовано, перевиховано, добудовано, накреслено плани... Це не дрібниця... Чорними руками взято добрий шмат планети і збудовано державу з академіями, з інституціями, з... да, з елементами соціалізму — цього не відкинеш. Кинути б вас у Європу, капіталізм — ви тоді завищали б... Я вам розкажу характерну подію... В одному селі — я їздив провадити свято — я запитав восьмилітню дівчинку, де є крамниця, щоб купити цигарок. Вона мені відповіла так: «Он за поворотом є крамниця, але там часна, а троски далі пройдете — там коперація». От вам перевиховання суспільства!.. Пацяня ж говорить: «але там часна»... Понімаєте?

Гурт збільшувався. Прийшла Марійка і підхихикувала, поправляючи хустку на оці. Тпрутинкевич покашливав сухо й безглуздо та обтріпувався, поправляв свою пару й галстук. Клава все-таки перейшла ближче до Юрка. Вона не могла зосередитися, а іноді впивалася в Нагінкове обличчя та блискала очима й зубами.

Маленький комсомольчик приладнався на підвіконні і робив стойку догори ногами, а Ліна все поривалась опонувати Нагінкові, та замовкала, віддихаючи з грудей.

Нагінко справді ввійшов у «апостольську роль», але йому зараз хотілося доводити, переконувати, бо він був певний своїх слів.

— ...Ви не можете змазувати такої роботи, кожний з вас сам щось зробив — от нагадайте, — кожний щось зробив, коли він комсомолец... А супостатів треба бити... це так...

І знову Юрко подумав: «Він комуніст».

8

«Простеляється путь-доріженька, а на путі — путис». Щось «путис» Юрко зустрів ранком.

Осінь була справді хороша. Теж якась задумана, ніжна, інтимна. Осінь — як дівчина на відданні, навіть чиста вся така, ретельна. Бульвар потрусилася золотими листочками, Дніпро прохукала, прочистила — синій-синій лежить, відливає в долині срібляними пасмами. На слобідці серед блакитної лосвини кілька струнких берізок засвітила полум'яними свічками, обмила небо... Але ранком купка хмарок... Що ти зробиш!.. Так вона їх знизу рожевим підвела, облямувала — хай уже будуть. Хай стоять собі, голубіють, відливають рожевим... І скрізь мережива. Осінь — як дівчина на відданні.

Одягнув галіфе, нову сатинову сорочку, розкинув коміра, туго затягнувся поясом, аж захотілося вибити чечітку. Тоді взяв Нагінків крем, щітку й вийшов на залиту від сонця веранду.

Зразу аж закам'янів, так широко розстелялися краввиди в ранішньому рожевому димку. Далекі бані церков і лаври сяяли на синьому небі, вередливі риштовання будинків розташовувалися по зжовклих горбах, і на Дніпрі куріли пароплави. Деся дзвонили дзвони, деся гуділи поїзди і ревів чомусь дивовижний гудок... Може, горить щось, може, щось обвалилося... Мало що може трапитись у цьому густому, насиченому рухом і інтригою місті.

«А Клава каже: «Тривоги нема в нас»,— подумав Юрко і спокійно, без тривоги, почав чистити свої високі хромові чоботи на гумках. Спочатку щіткою обмахнув учорашній порох і протягнув руку до крему, як раптом почув над головою безцеремонний вигук оксамитного дівочого голосу з альтовими нотками:

— Я вам, здається, вчора казала, що тут не можна чистити...

Зняковів. Підводячись, успів подумати: «О! Тут порядок! Не те що на курсах»,— і сказав:

— Ви мені нічого не...

Але в цю мить зустрілись їхні очі...

Прекрасна дівоча постать у білому фартусі, трошки нижча за Юрка, стояла перед ним і враз схопилася й закрила очі руками... Погідні, голубі, глибокі очі з чорною мушкою на лівому...

Тільки одну мить не згадав, а потім узяв за плечі і, без краю здивовано, тихо сказав:

— На-та-ля...

Її рука впала від очей. Стояла мовчки й дивилась на нього. Перехопило дух, вразила обох несподіванка... Він теж мовчав і дивився на неї пильно-пильно. Впивався поглядом, впевняв себе, що це ж Наталя, Наталочка, Наталина, та Наталина, що разом з ним жила рвучким бентежним життям у Чорному лісі... Та сама Наталина-черниця, що ходила з ним до партизанів... Що перев'язувала йому рану...

І вже Юрко сміється — усміх і здивовання викреслюють очі проти сонця. Усміх і здивовання викреслюють брови, губи. Юрко торсає за плечі дівчину:

— Як же це так?! Чого ти тут, Наталино?

А вона відповідає тихо, не спускаючи очей з нього:

— Служу тут. Техперсонал... Ячейку відвідую — скоро

буду комсомолка. Тут же по безпеках не одна черниця служит. А до Києва з матушкою приїхала...

— Добре! Добре... Потім розкажеш... Який я радий, це ж, їй-богу, це ж... От так зустріч! Наталина тут!.. Ну, почекай, Наталочко, капельку обцищу «колеса» та й побуду з тобою. Ти можеш пройтися зі мною до міста? Будеш показувати, я ж тут не знаю...

— Я можу. Я знаю... Піду перевдягнуся...

Чистив чоботи і не почував своїх рук. Ходили вони легкі й жваві, як машина. Чистив і думав про неї. Яка-то вона тепер?.. Наталина, черниця... Наталина буде комсомолка...

Чистив, і вже робилося скучно, здавалось, що занадто швидко пішла вона, і не вірилось — може, сон?.. Враз — Наталя...

«Тепер удвох ми в Києві. Близька, рідна Наталя! Тепер як що, то є з ким душу відвести... Комсомольці... Вона відвідує ячейку...»

9

Наталя мала кімнату коло сходів у кутку.

Як вона вийшла з дверей, засміялась і обернулася, щоб повернути ключа в замок, Юрко стояв у сінях перед виходом, дивився на неї і ніби бачив її сьогодні вперше, бачив новими очима.

Вона трошки скудла, вона стала жінка, і це видно було в очах спокійніших, ясних, у всій постаті, в урівноважених рухах. Ішла, усміхаючись йому крізь скляні двері, і характерним жіночим рухом, закинувши руки, як перед дзеркалом, поправляла з обох боків косинку і кучерики коло вух підбивала на щоки. А підійшовши, взяла зразу й міцно під руку.

— Йдемо, Юрко! От, Юрасю, пу, хто б сказав? Хто б міг подумати... Я аж нестямилась, Юрасю, не знала, що таке — чи сон, чи справді Юрко це... І якось стало так, знаєш, Юрасю, на душі й радісно, і... якось боляче. Їй-богу. Що якось ми розійшлися, якось так вийшло... Юрасю...

Вона замовкла.

Глянув на неї, нахилившись головою вперед, у самі очі, погасив у собі важке почуття за Наталине минуле, тепло сказав:

— А не треба, Наталино, турбуватися. Вийшло все так, що ми зустрілися... Ну, розкажи ж мені, як це вийшло так, що ми зустрілися?

Краще б того не розказувати. Вона поїхала тоді до Лебедя. Поставив її у світлиці прибирати та всяку роботу робити в хаті. Потім в'язнув... Так було гірко, що й не сказати...

Юрко мовчав. У ньому обурювався мужчина і закоханий хлопець.

— Я тобі залишила писульку в курені... Ти не читав її, це ясно.

— Ні, я її читав, Наталино.— Дивився в її сумний тонкий профіль, але вона повернулася лицем, радісними очима до нього, і рука її міцно стиснула його руку вище ліктя. Вона перепитала здивовано: чи читав... Вона така рада, така щаслива...

— Ну, а потім, Наталино, як потім трапилось?..

— Ти знаєш матушку Марфу добре. Вона запопадлива, жадна. Ну, коли Лебідь не захотів їй давати подарунків — меду, яблук, борошна білого,— коли не захотів давати, вона потай забрала мене, і я була рада з цього. І ми, Юрасю, тоді поїхали до Києва... Ми співали на тротуарах святих пісень, а потім я познайомилась з одним хлопцем, і він мене влаштував... Він такий хороший товариш... Він каже, що я буду пролетарка, що мені не треба співати на тротуарі, і от я тепер член профспілки... Я дуже йому вдячна... Мені тепер добре і перед людьми не соромно... Я тепер як усі.

— А як ти познайомилась з тим хлопцем? Тобі ж не легко було познайомитись, будши черницею?

— Як? — перепитала Наталя.— Він щодня проходив повз нас... Він давно мене бачив, часто зупинявся і слухав. Він часто давав дрібні гроші, але завжди не мені, а матушці Марфі. Потім якось він ішов, а матушка заговорила з одним попом,— тоді він дав мені записку... Вона і досі в мене є... Там так було: «Сестро! Согреши на цей раз. Тільки на цей раз. Вийди у скверик одна ввечері і почекай мене на крайньому ослоні з лівої руки, як іти до Хрещатика. Від цього залежить твоя доля». А підписався — «Твій незнайомий друг». Ну, я вийшла. Я не могла до того дивитися, як інші дівчата йдуть веселі, сміються, гаморять, а я співаю зі старою черницею на переході. Я сказала собі тоді: «Наплювати на все це — піду». І пішла.

— Ну? — значущо запитав Юрко.

— Ну, і скоро я вже служила тут. Він дуже хороший товариш. Він, ти знаєш, не приставав до мене навіть... Але в комсомолі він мене виховує. Ти ж знаєш, яка я була... з лісу. Мавка, та й годі. Людей боялася.

— А скажи, Наталю, ти... ти мене пам'ятала?..

Наталя здивувалася:

— Юрасю? — притишено, оглядаючись в очі йому, сказала вона. — Як ти можеш за це питати? Ти ж знаєш... Тільки я не знала, чи зустріну тебе ще коли. Ні, я не розумію — як ти можеш питати за це?

— А той хлопець?

— Він просто друг мій... Друг... Більш нічого...

— Ти сама живеш у кімнаті?

— Сама... Або що?..

Наталя зупинилася.

— Ти що, Юрко, ревнувати думаєш?.. І не смій! Чудак ти! Ти мене ображаєш.

«Ого!» — подумав Юрко.

Наталя стала не та лісова, бентежлива черничка. Ще в лісі в ній, тихій, молитовно-ласкавій, віддано підвладній сливе кожному, іноді прокидалася натура — своя воля, своє бажання і самозахист... Наталя іноді могла, чи хоч починала, боротися не лише з долею, але й з людьми. А це вже ознака міцних, — сказав хтось. Юрко нагадав, яка була тоді, коли партизани напали на Лебедєву підводу, — одна Наталя не повісила тоді рук, одна Наталя не втратила в собі людини. А тепер пішла між люди, навчилася, стала громадянкою, і пробивається у ній дух свіжої, міцної жінки, що від землі, що в селі вийшла б заміж, набула б груди, як глечики, стала б господиня, вміла б поговорити з сусідкою з приводу дірки в плоті, про свиней у городі... Взагалі Наталя не дала б і не дасть собі в борщ наплювати.

І Юркові дужче сподобалась така Наталя. Не був сам ангелом і не любив ангелів... Але володіти «ангелом» було легше... Що значать її слова: «Не ревнуй», «не смій»? Чи нема чому, чи просто — «не смій»?

Місто шуміло раніше, свіже й виметене. Люди йшли з ранковим жаром на щок, поспішали на роботу, до установ, до шкіл... Сонце піднімалося, розсипалося тисячами відблисків, тисячами маленьких сонценят, і їм обом — Наталі та Юркові — стало враз чомусь весело й бадьоро. Юрко стиснув у лікті Наталину руку і промовив:

— Але чому ми так розмовляємо? Зустрілися... Тут так по-новому все для мене і так несподівано, а ми отак! На чорта так!..

Вона зрозуміла, про що казав, і у відповідь стиснула руку...

— А пам'ятаєш Рідкодуби, Юрасю? В Рідкодубах ми не так розмовляли, Юрко. Правда? Пам'ятаєш?..

Лащилась до нього словами. Ласкаве сонце пахло осінню, мерзлим листом, шелестів бульвар, весело передзвонювали трамваї...

10

Трапилось так, що Клава закохалася в Юрка з усім жаром своєї психопатської натури. Половину своєї душі — Юркові, половину — комсомолові...

Зрештою, про комсомол половину натхнених думок, а чи комсомолові — не знати.

Вечорами переймала в коридорі або де на пішоході, повертала блискучими очима, говорила про комсомол і про минуле... І в тому минулому переслідував Клаву жовтий скептичний місяць, як одрізана голова, заспиртована в слоїку. Образи синіх морозних ночей і образи кам'яного східного міста стояли в неї в голові, і вона їх показувала всім і не могла жити розмаїтим орнаментованим Києвом, вишівськими буднями й комсомольським життям «без тривоги»... Колись Клаву закинуло в Самарканд, і тепер вона не могла забути картини нічного міста і того її життя на фантастично-романтичному Сході.

Клава закохалася. Промовляла насиченою літературною мовою, і Юркові тяжко було зрозуміти, де межує її красномовність з божевіллям:

— Іди до мене, в мій час, у мої роки... В нас зовсім не так, у нас прекрасно, у нас люди згорають, а не гниють. Юрію милесенький! Зрозумій, що цікавіше прожити без вашого добробуту, без обивательщини. Людина створена для тривог, тому що все життя — тривога... Я люблю тебе — це теж тривога... це теж тривога...

А Юрко спокійно відповідав по-парубоцькому:

— Я не розумію, що ти говориш.

«Про що вона канючить?» — думав Нагінковими словами...

Клава захоплювалась тим, що Юрко такий.

— Коханий, ти — втілення революційної неблаганності... Я інтелігентка, хоровита інтелігентка стала, а ти ще сила... ти такий монументальний, ти як робочий...

— Чому — як робочий? Я селянин.

— В тебе нічого не лишилося селянського. Ти ж наймит. Ти пролетар...

А раз казала за тривогу і загналася без зупинки... потім сама злякалася, але не втрималась...

— Тривога — це є істотне, людське... Шукаймо тривоги,

шукаймо, Юрію, тривоги! У вас нема, а я знайшла її, я, Юрію, вступила до анархістської організації... Да... Тільки, Юрко, уб'ю тебе, коли наклепаши на нас... Ні... ти будеш з нами... Ми влаштуємо нове, нечуване на землі життя, ми їм покажемо, ми скараємо обивателя, великого, спокійного, забрезклого обивателя, що сховався за революційністю... ми скараємо...

Шипіла крізь зціплені зуби, і тепер Юрко зрозумів, що анархізм теперішній — це не махповщина. Що анархізм — це шепіт, і що Ліна горбата може бути анархістка. В неї такі очі, вона така хитра й уважна!..

Це було над Дніпром. Якось увечері технікумівці пішли гуртом і пішов Юрко. Удвох одірвалися від гурту, і тепер, коли говорила Клава, чудно згорбившись, — тепер склицево синіла під вогнями і темніла тушшю в темряві вода. Далеко на обрії гуртувалися в тихому повітрі холодні хмарки вередливими рельєфами, стояв пароплав на якорі, ідилічно димів. Все це якимось злилося, склало одне враження, стало за тло до Клавиних слів, — а Клава казала про караючий анархізм.

Юрко мовчав. Думав — як відповісти. Не гадав досі, що може бути інакше, піж тепер... А це враз — анархізм!.. Світова катастрофа... Ах, проклята людська душа, що хоче тривоги! Світова катастрофа вабила. Але вабила не як реальне, як можливе, — фантазією вабила, уявою.

І враз захотів засміятися. Просто подумав: «Буза! Буза й буза!..» А сказав:

— Цікаво!

11

Районні комсомольські збори невдовзі мали початися. Над залом стояв упертий, суцільний, безперервний шум і настояний пасастий дим.

З фінапсово-економічного технікуму прийшла компанія: Клава, Маруся, Ліна, Юрко, чорний комсомольчик, що вмів робити стойки на вікнах і стільцях, Тпрутинкевич, Нагірко, Фіма і ще кілька малознайомих Юркові комсомольців. Секретар уже прийшов раніше... Тепер він сидів спереду і не вводив очей з райкомівців...

Дістали десь великого осла на й одвоювали місця. Тпрутинкевич сів коло Юрка і почав чесатися, вийнявши з ремінного чохла гребінця. Коло Тпрутинкевича Марійка розглядалася по боках, когось шукаючи. Потім встала, знов почала розглядатись.

Обіч Юрка сидів веселий, говіркий хлопець і все пропонував свої папірці, на яких він невibaгливим шифром писав прізвища та ймення.

— Ану, як твоє прізвище? — запитав він Юрка.

Юрко сказав. А через кілька хвилин говіркий комсомолец дав йому папірця з блокнота, покресленого густою сіткою рівних ліній впоодвж і впоперек, а між тими лініями порозкидано товстенкі рисочки.

— Прочитай, що написано.

Юрко, звичайно, не міг прочитати, і комсомолец йому охоче розкрив шифр товстих рисочок. Потім він нагнувся і для спроби, чи засвоїв Гармата його науку, знову написав ім'я й прізвище. Юрко все ж таки розбирав не дуже добре, але таки прочитав: «Кость Ович» — і здивувався:

— Ти звідки знаєш Костя Овича? Де він зараз?

— Це мій товариш. А ти його знаєш? Хороший парняга! Правда?

— Ви вкупі живете?

— В одній кімнаті. Хочеш — підемо до нас.

Тим часом обрано президію, і вона сіла за столи на сцені. А збори шуміли, ухвалили порядок денний: звіт райкому, перевибори і незмінні поточні справи.

З доповіддю слово мав інтелігентний, високий, з запалими щоками, безбровий товариш. Він занадто грайливо усміхнувся зборам і ліг боком на імпровізовану кафедру. Не обіперся на лікті, а ліг саме боком і голову поставив так, що зборам було видно його тім'я з рідким білявим волоссям, що не підлягало ніякій зачісці. Його вилиці жовтіли, як сугави свинячих колін з холодцю. Перше слово його було:

— Товариші...

Тим часом, поки він рихтувався і почав звітну доповідь, Юрків сусіда показував хлопцям шифроване прізвище доповідача: «Ванкевич».

Доповідь була до знаку схожа на всі інші доповіді. Говорилося про склад районної комсомолії, про зростання робітників і селян — більше тих, що зараз по вишах, тому — відсутність ухилів, тому все благополучно, і райком, хоч і важко йому було, але справлявся зі своєю роботою.

За час доповіді Юрків сусіда списав половину свого блокнота, переписавши мало не всіх своїх сусідів і знайомих; Марійка встигла познайомитися з трьома хлопцями. Вона була в шарфику, недбало накипуютому на шию, і це їй було до лица й притягувало хлопців, як індиків червоне.

Поки точилась доповідь, хтось позад Юрка проспівав ти-хенько на вухо своєму товаришеві багато частівок...

Если б не было мужчин —
Не было б свиданий;
Если б не было девчат —
Не было б страданий...

Сусіда, часто перепитуючи й хихикаючи, записував ті частівки до зошита з записами лекцій. Він сміявся й показував, що обіч формул красувалися такі рядки:

Ах, зачем да почему
И по какой причине
Стали юбочки носить
«Некогда мужчине».

Навіть Клава зацікавилася чомусь одною пісенькою (хоч взагалі доповідь вона слухала уважно й зрідка злосливо пирхала) і записала слова з тієї пісеньки... А коли ззаду шептали:

Все пижоны разряжены
И костюмы новые,—

Клава блищала зубами до Тпрутинкевича, кажучи:

— Це про тебе. Поправ галстука!

Було нудно й Юркові — хотілось побачити Наталю, а на зборах вона не могла бути, бо збори були закриті. Хбтів, щоб швидше закінчилось, але деякі речення з доповіді його зацікавлювали, бо доповідач розказував про побут комсомольців, а це було для Юрка нове.

12

Кость зустрів Юрка радісно, з обіймами, напівжартливими, напівщасливими. Видно було, що Юрка він не забув, — це, зрештою, так недавно було — весна, курси, осередок...

— Сідай, друже, сідай та розкажуй... А я от так, як бачиш. Сиджу ось та вкушаю прелесті науки й мистецтва...

Юрко бачив і трошки заздрив, згадуючи своє захоплення книжками торішнього року.

На столі в Костя лежав роман Гюго — «Собор Парижской богоматери», розкритий посередині, якась «Психотехника»... В куточку красувалися томики й томи пірамідками. Тут була поезія, белетристика, книжки з політекономії, Рабле, Байрон і «Психический автоматизм». Трудно було вловити ухил Костів — що його найбільше цікавить.

Коли Юрко зацікавився книжками, Кость вийняв із скриньки грубелезного тома й поклав Юркові на руку — аж донизу потягнуло.

— Це зветься «Гандбук»... Німецька... Гадаю німцем стати, набридла слов'янщина... Що ж ти робиш, Юрко? Ти був палкий до науки.

Юрко тільки скривився. Він, по-перше, взагалі відстав здорово від Костя, а за останній час і тим більше. Але сказав:

— Я літом попрацював. Громадську роботу провадив.

— Ну? І везло в роботі?

— Організував осередок... І так ще дещо...

— А тепер?

— Тепер... от вступив до технікуму. Зараз із комсомольських зборів. А ти...— хотів запитати Гармата, але Ович перебив його:

— Так, так... Я про це хотів сказати — ти зі мною не забувай тактики комсомольської, я позапартійний...

— А що мені забувати? В нас нема такої дуже тактики, щоб так уже берегтися.

— Ти, Юрко, розмовляеш із пронириливим Костем Овичем, — прижмурився глузливо Кость. — Я, Юрко, не дитина.

Кость сидів на віденському стільцеві коло столу і, погойдуючись на задніх ніжках, точив з очей своїх з-під характерних великих вій якусь дружню жалісливу посмішку й самовпевненість, ту самовпевненість, що має людина, почувачи в собі працездатність і працюючи. Він казав повільно, розглядаючи Юрка:

— Тобі це несподіванка, що я позапартійний?.. Це дуже просто. Я, по-перше, хочу бути письменною людиною, бо я відповідаю за те, що в пролетарському виші вчуся. Я відповідаю «пославшим мене», як часто любив казати Ісус. Ти, мабуть, гадаєш, що я зовсім не цікавлюся громадськими справами, — то це дарма. Я часто виступаю з доповідями навіть на комсомольських зборах. Звичайно, я намагаюся, щоб мої доповіді не скидалися на доповіді комсомольських активістів. Хорошому комсомольцеві скажи зі сну: іди й зроби доповідь про вплив місячного затемнення на операції єгипетських повстанців, — і він з радістю згодиться і читатиме, за що я, наприклад, не взявся б. Я цим паче реабілітуюсь (Юрко не зрозумів цього слова) перед тобою в тому, що я не комсомолец... Ти так не думай. Сумління мое перед суспільством чисте, як скло. Я знаю, що я непоганий масовик, я ловлю суспільний інтерес і знаю його, завжди знаю своє

оточення, я хочу, щоб з мене був марксист, і з мене буде він; я прислухаюсь, я вчуся й тому роблю, роблю — й тим учуся... Я, мабуть, буду гарний радянський фахівець — ну, бодай хочу таким бути, і це добре. Так що сумління мое чисте...

— Мое теж чисте,— сказав Юрко, впевнено дивлячись на Костя і наче підводячись і вирівнюючись перед ним. Навіть в голосі Юрковому прозвучала впевненість.— Я що міг, чим міг — допоміг революції, потім з великими труднощами пішов учитися, а це, будши безхатнім наймитом... не мавши під ногами ніякого ґрунту і в руках — можливостей, добитись осюди до Києва, хоча б розмовляти ось із таким ученим, як ти,— засміявся,— це теж, виходить, добився дечого і не сидів склавши руки... Правда, скажу я тобі, у комсомолі я спантеличився... Ти — одне, комсомольці — друге, газети — третє... Признаюсь тобі, Костю, думаю, що в нас не все гаразд, але в основі, в корені — так, як треба.

Кость сидів і уважно слухав. Він був чистенько зодягнений, з розгорнутим коміром ленінградка надавала йому солідності. Взагалі він посоліднішав, виріс, і його рижуватий йоржик над високим, висунутим уперед лобом імпував при його самовпевненості.

— Братишки не зустрічав? — запитав він несподівано.

— Сергія? А він тут?

— Ну, як же! Його викинули з курсів, і він тут влаштувався в технікумі... Він гарно живе — працює в редакції, щось коло сімдесяти карбованців бере... Піжон такий! А, знаєш, він цікавий хлопець — ми його ініціативність вважали за чудакуватість... Вгостити тебе чаєм?

— А як ти зробиш?

— Я маю примуса. Чудова культурна штука... Звичайно,— індивідуалізм,— його не буде при соціалізмі, але без нього я часто був би з холодними кишками... Ти давно був на курсах?

— Давно. Як там зараз? Розкажи.

— Я в Києві, між іншим, з червня. Бігаю по лекціях, готовлю пацанів і таке все, а на курси їздив нещодавно. Там усе по-старому. Марія Модестівна, наша вчителька «по комунізму», чудово устаткувала свою квартиру. Конспекти в «фрукта» ті ж самі, Кирилюк зараз вийшов з курсів і влаштувався за політкомом у профшколі, але ячейки не залишив. Цмакає так само і знущується з хлопців. Він мені поміг,— підкреслив це слово Кость,— поміг не вступити до

комсомолу... А як ти думаєш, був би я корисний комсомолец чи ні? — так само самовпевнено запитав Кость.

Юрко побачив цю самовпевненість і промовчав, не хотів сказати, що Кость, мабуть, таки був би комсомолец гарний.

— В мене в технікумі у вас теж є знайомі... — несподівано сказав Ович.

Юрко запитливо глянув на Костя.

— Комсомольці деякі... Одна горбата там, дівчина з головою, Ліна...

— А Клави ти не знаєш?

— Знаю. Як же!.. Р-р-революціонерка...

І в цьому, що Кость знається з Ліною й з Клавою, Юркові почулося щось нецире в попередніх Костевих словах про комсомол, почулося, що сам, будучи одвертий і нелукавий, говорячи з товаришем без отої комсомольської тактики, вислухав тактичні Костеві тиради.

— Я не знаю їх добре, — сказав Юрко. — Чим вони тобі подобаються?

— Так, не мають комсомольського... власне... мають власний почин... уміють думати і, здається, працювати.

— І працювати? — значущо запитав Юрко.

15

Була ясна осіння неділя і починалась вона сонцем, як колись давно в Рідкодубах.

Місто відпочивало, розважалося, виблискувало, залите промінням, свіжим духом із Дніпра й святковим настроєм.

Наталя звільнилась од роботи рано, а давно мріяла піти з Юрком за місто, навіть не до Дніпра, бо там човнів, людей і гамору багато в неділю і там не відпочинеш, не одведеш душі.

Сиділа коло столу зі свіжовимитими кісьми й чекала Юрка, а як увійшов — устала, поцілувала в лоб і сказала:

— Сьогодні, Юрко, не сперечаймося. Я хочу з тобою сьогодні побути зовсім на самоті, як колись, як у лісі. В нас буде так сьогодні, як змовились? Так?

Дивилася в очі з любов'ю й ледь усміхалася — близька, своя Наталина... Юрко мовчки слухав і, як у люстрі, одбивав її ясний настрій на обличчі. Потім сказав:

— Буде, як у Рідкодубах.

Далеко за містом вони сиділи на піджаку. Вдалині простягався Дніпро, а збоку берегом пішов синій ліс. Осінь уже

владно пройшла полями, берегами, позелотила густо-червоним, світло-жовтим, віття покрапала голубими сохлими листками, а зрідка смарагдово-зелено пов'яли гіллячки. Осичняк голубий, мережчатий, чистий, берізки вогнисті, небо прозоро-синє, і сонце над усім цим та на Дніпрі далекі білі безпутні вітрила...

Он із-за лісу виїжджає дядько хурою жовтої соломи. Він іде обіч коней, залишається, обходить хуру, оглядає, чи не розсунулось де, чи не опадає. Він зрідка тьохкає батоном і дивиться байдужо на Дніпро...

От із лісу вилітає вершник... Яюсь чудно — ніби тепер дев'ятнадцятий рік... Але що це за вершник?! Горда яка поставал!.. Кінь рве землю, пилить і враз поре передніми ногами, піддирчасто закинувши голову...

Ця манера гарцювати нагадала щось давнє Юркові...

В ту мить з лісу виїхав загін чорношличників і мчав дорогою за першим просто до Юрка й до Наталі.

Юрко скопився на ноги.

— Що тако? Петлюрівці, чорношличники?! Що це робиться?

Наталія сиділа на місці й не дихала. Юрко чекав, що буде, і дивився на дорогу. Тим часом з лісу вирвалось легке авто... На ньому ворушились, і один високий стояв.

Авто, доганяючи вершників, звернуло на поле й погналось рівнобіжно з ними...

Дядько зупинився, м'явся коло коней, не знав, що робити. Передній вершник підскочив до нього.

Авто зупинилося поблизу...

Але в цю мить отаман побачив їх — Юрка й Наталю, одну мить придивився, далі рвонувся конем, і не стямилась вони обоє, як він уже зіскочив з сідла.

На авто здійнявся галас. Високий устав зовсім на ноги і замахав руками, закричав... Тоді отаман спам'ятався — відповів широким веселим вигуком:

— Не крути! Не крути! Побратима зустрів! Вихованця!

Він обіймав Юрка й колючо цілував у підборіддя, в губи...

— От так зустрів! От так несподівано!.. Ну, од чого ж, і чому ж, і по якому случаю, побратиме мій?..

Юрко слова не міг вимовити. Нарешті звернувся до Наталі:

— Ти бачиш?.. Ти впізнаєш?..

Наталія протягнула руку й відповідала:

— Ну, звичайно, пізнаю...

Але чорношличник узяв руку і притягнув дівчину до себе.

— Ні, сестричко! Ми поцілуємось. З Вепром та щоб і не поцілувалась... Але як це ви обоє тут?! А я воюю все... і тепер воюю... Колись воював без апарата, а тепер під апаратом. В кіно ходи — там побачиш мене на полотні... А бувас пудно за тим лісом, за фронтом... Що ж, артиста, український артиста... Подовгу не знімаюся, сиджу в місті та чай п'ю. Ти розумієш, Юрко, Вепр одягається в костюм, сидить із жінкою за столом і чай п'є... Вепр! Отут хоч трошки поскачу. Хочеться іноді впороти когось справді шаблюкою або пристрілити. Мене колеги бояться. Ну, а що ж ви, молодятка? Розкажітьте...

Вепр, такий натхненний, запалює душі, як палій... В нього вітер у чуприні і сонце в очах... І коли Клава своїми п'яними балачками не будила в Юркові жалю до минулих літ, то Вепр запалив Юрка. Згадався їхній похід... наган, що тепер лежить під шматтям і книжками в скрині (кришок з хліба поналазило в люхву — безробітний), і стало боляче...

— А був часок, Вепре? Правда?..

Увечері вони автомобілем їхали разом до осяяного Києва. Тисячу сонць горіло в його шибках проти заходу. Лежало хороше осіннє надвечір'я, і знову здавалося життя несподівано цікавим, вередливим, і все хотілося перед ним зачудовано стати, як перед гостем.

Авто м'яко котилося, і за ним стояла легка курява. Наталя сиділа обіч, і обоє вони почували себе між людьми якомсь краще, так, ніби всі їм підкреслювали: ми знаємо, що ви близькі одне одному, що вас життя з'єднало.

Місто плило до них. Дзвонили в церквах, і десь владно вила сирена...

18

Братиська ходить у жовтих джинсах і в канарейковій парі. Він так само ворухить губами й смикає кутиками рота, ніби хоче засміятись або щось сказати. Він так само веселий, жвавий і багатий на вигадки, але його чудакуватість вистигла в якийсь веселий скептицизм.

Та в балачках про Ліну він серйозний, зосередкований і, коли раз Юрко запитав його: «Що за компанію ви водите в цими дівчатами?» — він задумався і довго не відповідав, підозріло дивлячись Юркові в очі. Далі збив попіль з цигарки, усміхнувся й запитав:

— Тобі цікаво?

По цій відповіді Юрко побачив, що його підозри — недар-

ма. Сергій віджартовувався, сміявся, казав, що він закоханий у Ліну й думає з нею побратися. Юрко теж жартував:

— З вас буде чудова пара... по ідеології! Правда?

Обидва насторожувались і обидва підозріло прислухались один до одного. Сергій догадувався, що Гармата щось знає, а Гармата щось знав, але непевно і не усвідомлював гаразд взагалі значення того, про що догадувався.

— А чому я стою обіч од вашої компанії? Всі ви мої друзі, а щось нас роз'єднує...

— Нас, здається, нічого не роз'єднує... Приставай до шайки... Ми збираємося разом чаювати, читаємо, розмовляємо... і так ще дещо... Потім побачиш... Хочеш? Я тобі дам дещо почитати. Тільки з умовою — книжки пі одна людина, навіть з наших, навіть Ліна й Кость не повинні бачити... Я тебе беру тільки на свою відповідальність...

Сергій підняв матраца на залізному чорному ліжку і взяв з купи книжок одну брошуру.

— Поки що прочитай оце. Приходь у суботу ввечері до Костика. Там буде компанія. Я тебе познайомлю з гарними дівчатами...

19

Клава, наслухавшись од Юрка про Антошу Вепра, кінче просила познайомити її з цим революціонером. А як познайомилась — опоетизувала його жваву міцпу постать, на його буйну голову наділа ореол своїх безумних мрій.

Клава вважала за щастя палити у Вепра. Вони ходили з Юрком, і Антоша, блискаючи очима і схоплюючись, цілими вечорами оповідав свої бойові пригоди, задоволений з вдячних слухачів.

Клава слухала, впиваючись, дивилася іскристими очима на Вепра... Яким він стояв перед нею! Хто був міцніший, кращий, сміливіший за Вепра?

...Раз увечері Клава тихо сказала Костеві:

— Для цієї справи нам неодмінно треба Вепра. Нам взагалі його треба... Хто з нас краще зможе виконати постанову комітету, крім Вепра? А втім, що він буде наш, я певна. Він не може прийняти «мирного будівництва». Він схожий у цьому на мене...

Юрко не знав ще комітету взагалі і не знав його постанови. Од Вепра він чув таке:

— Швидко перестану бути Вепром і даватиму «уроки пролетаризації».

Юрко розумів, що Вепр іронізує, й іронізує гірко. І Юрко розумів, що Вепр не хоче перестати бути Вепром.

— Я був Вепром революції, — казав Антоша. — Мені хочуть повибивати ікла...

Почалося того вечора.

20

Надходила весна. Був початок березня, але на вибоїнах стояли вже мерзлі зранку калюжі, і на заміських стежках було слизько.

Юрко йшов бульваром. Заходило сонце. На обличчях у людей лежав м'який відтінок ясного вечора. Ті обличчя здавалися пові, і думалось, що кожний з цих людей має якийсь клопіт, якусь цікаву справу, якийсь свій особистий світ, — здавалося, що кожний влітається ниткою в складну сітку цього заплутаного, такого теплого своїми топами, як подивитися байдужо зверху, міста... Місто насичене справами, людьми, подіями; місто — гудз людських душ і людських стосунків; у місті тисячі перехрещувань різних доріг, і не каски пожежної команди, не сирени, не гудки й не електрика цікаві в місті — в місті цікаві люди.

Хто його знає, чого он той, у сірому демісезоні, зупинився й дивиться скоса у двір? Хто його знає, чого он та дівчина з портфелем перебігла через вулицю й зупинилася коло стовпа... Вона, здається, скоса поглядає в вікно підвального помешкання... Чому це... Чудне життя в місті!..

Вепр сказав прийти до нього на квартиру. Вночі має прийти авто й забрати його. Юркові треба неодмінно бути.

Юрко вже ясно побачив за два місяці, що його підготовляють і бояться розкрити перед ним усі карти. Інше в Вепром. Ініціативний, швидкий і анархічний, він швидко став почесний і повноправний член організації, а далі й почав підбивати під себе інших... Сьогодні щось має бути цікаве, бо Вепр ранком був урочистий і захоплений. Розбирав парабелума, проглядав, прочищав. Потім поклав на вікні за гардиною.

А що буде, Юрко не знає.

Застав Вепра одітого в галіфе, в чоботях і френчі. Він, чубатий і вимитий, ходив по кімнаті й насвистував марш Бюдьонного.

— Здоров, здоров, — потиснув він руку Юркові.

Высоко в небе ясном
Реет альпий стяг...

Мы мчимся на конях
Туда, где виден враг.

— Ти будеш у мене почувати.

— Ти ж поїдеш.

— Нікуди я не поїду.

Він постукав у стіну. Увійшла червонощока Марійка, і Вепр просив зготувати каву.

— Нікуди я не поїду сьогодні. А ти й не питай, що і як. Я не розкажу до першої години ночі нічого. І ти не догадаєшся...

Мы мчимся на конях
Туда, где виден враг...
И в битве упоительной...

Дружину відрядив до тітки, так що ми вдвох побудемо...

Дивились у вікно.

Вже було пів до першої, як по стінах сусідніх будинків мазнуло зеленим світлом прожектора і повело по вулиці світляною мітлою. Брук од того став чистий і цяччаний, як відріз дешевого перкалю. З-за рогу вулиці виплило авто й погасло коло ганку.

Антоша нервово встромив обидві руки в кишені з парабелумом та браунінгом і вийшов, наказавши Юркові почекати його в кімнаті.

Тяглись важкі довгі хвилини.

У чверть до другої внизу захлопали двері. Антоша повертався пивидко і вже на порозі вітальні почав роздягатися.

— Будемо лягати, Юрко. Я сьогодні зробив справу — можу відпочити з чистим сумлінням.

— Що ж ти зробив? Скажи мені, Антошо... Що ж ти — побратимові...

— Підсувай канапу ближче до ліжка, ляжемо та й поговоримо, відпочиваючи.

І от що розказав Антоша Юркові.

21

Антоша відчував, що закликають до чогось буйного і беруть живу участь в анархістських вечорах з дискусіями про перебудову світу й звільнення людини з-під закону... Як це звільнення пройде — міркували так: примусити світ прийняти анархізм — збройно розбити закон. Спочатку по всьому світу буде батальна вакханалія, а потім, коли не буде закону, людина навчиться поважати себе й тим поважати люди-

ну... Все це для Антоші було байдуже, але батальна вакханалія його чарувала, і в своїх виступах, він показував себе за військового фахівця, натхненного військового фахівця. Йому усміхалася роль організатора й ватажка анархістського бойовиська...

Дискусії дискусіями, а пройшов час, і до чергової справи: комітет ухвалив — організація мала виконати.

Засідали на квартирі у Вепра. Були тільки найнадійніші. Запальний Антоша також надійний.

— ...Звичайно, організувати акт доведеться людям, що знають справу, — тихо казав Кость, стоячи коло столу й дивлячись на Вепра.

Вепр потакав, тихо киваючи головою, серйозний, затурбований.

— Так... так... — в ритм промови.

А потім устав і запитав:

— То що ж це — я належав до його дивізії, під його прапором поклав свою молодість, та й тепер я його буду вбивати?

Анархісти переглянулися і потім здивовані всі вставились у Вепра.

— Я, товариші, не зрадник. Підкрататись і вбивати комуніста я не піду й не хочу.. Не хочу, це — моє слово... І еслі ви сволочі...

Може, Антоша так і не казав їм, але так розказував Юркові; ставши в благородну позу, власне, підвівшись благородно на лікоть і засвітивши світло, показував настопирчені вуса й очі та з сміхом:

— Кажу їм — еслі ви, сволочі, не прикриєте цієї лавочки з убивствами, сам Вепр піде проти вас, і тоді вам не здобрувати... Батальну вакханалію, — кажу, — я візьму на себе, але за такі справи... — Тут я показав їм парабелум...

Кость збентежено черкав олівцем по книжці, але швидко зорієнтувався й сказав:

— Правильно, товариство, каже Вепр. Ми, як анархісти, повинні поважати думку один одного і тим поважати себе. Моя пропозиція така: запропонувати всій організації повести справу без терористичних актів... Пропозиції в протоколі не фіксувати й сьогодні на цім закінчити.

Вони побачили, з ким мають справу, і обережно висотались, звільнившись тим од Вепра.

А на другий день Зоя Музевич...

— Зоя Музевич?! З Поділля?!

— Здається, на твоїх курсах училась. Вона давно вже в'яжеться з анархістами. Тепер у комітеті.

Юрко був без краю здивований.

— Зоя Музевич? Гарна така, рум'яна й нікому пічого не винна?

— Вона водиться з Костем... Хіба ти тоді не помічав? Вони обоє й переїхали, здається, до Києва...

— Її одного разу хотіли викинути з інтернату, так я її захищав... Я її добре знаю. Ну, ну, що далі?

На другий день Зоя Музевич приїхала візником до Антоші, викликала його і, збиваючи граційною ніжкою в жовтому туфлі сніг зі східців, призналася, що вона кохає Антошу, що вона може залишити анархістів, аби він її не цурався...

— Ну, я дружину сплавив, і через півгодини Зоя була в мене. Ти помігаш — я її так знизу догори міряю очима, ходжу по хаті, співаю будьоновку, — словом, убиваю дівчину... А потім цілую, а потім сідаємо на канапі...

— Ну? А потім?

— Смачна дівчинка! Кров з молоком! Цілує... А в останню мить починає плакати... Дівчинка! Квітка не хоче розцвітати...

В останню мить Зоя запропонувала таке:

— Через день я буду мати в своєму розпорядженні автомобіля. В нас є шофер один. Я хочу бути твоєю, але хочу... на лоні природи... Поїдемо за місто, Антосю?

Антоша розповідає, нагинаючись з ліжка до Юрка:

— Я що? Мене не купиш. Бачу, що на бога бере... думаю — сволоч ти, дівчинко!... Лавірую... Я, знаєш, стратег... Бачу, фортеця непідступна. Думаю: який же я тоді Вепр?! Ну... Нарешті й не пручалася, і не було чого... Прощаюсь, Зоя таки просила побути з нею на лоні природи...

І коли прибігла справді закохана Клава та сказала, що анархісти хочуть вивезти за місто й «анулювати» Вепра, — він уже й сам про це догадувався...

Сьогодні вона приїхала. В закритому авто на ходу Вепр обеззброїв Зою і, приставивши парабелум шоферові до спини, наказав їхати до ДПУ. Звідти вони вирушили за місто, відповідно приготувавшись, і там забрали Костика, авантюрного братишку Сергія і... Ванкевича, того Ванкевича, що читав доповідь на зборах і так чудово підроблявся під комсомольського промовця...

Взавтра буде розбиратися ця справа. Вепрові доведеться їхати, а сьогодні вони можуть спокійно спати, бо вже час...

Вони ще довго розмовляли, і нарешті Вепр заснув міцним сном здорової, спокійної, простої людини.

Юрко ще довго перекидався на канапі, й під ним зрідка рипіли пружини.

Весняна ніч поволі минала, у вікнах починало синіти. Юрко вирішив уже не спати до ранку. Він лежав, закинувши руки за шию, і напружено думав.

Він згадав ясного, упевненого, працьовитого Нагінка. Згадав і подумав, що Нагінко не влопається в таку справу, де доводилося б розмовляти про акти над комуністами. Юрко відчув глибоку ненависть до цього гуртка авантюристів, і захотілося чесної, впертої роботи... Захотілося стати Нагінком.

Згадав, як він хвилюється й сердиться на тих, що «канючать», але при них спокійно може читати цілу захоплюючу лекцію про величезну роботу, про величезні наслідки від роботи комсомолу...

Згадав і подумав: «Він комуніст...»

«А з супостатами треба боротися», — це казав Нагінко, чи це подумав так Юрко?.. Якось самі заплющилися очі. Нагадався й одкрив вії — дивився втомлено, ніби крізь туман, у вікно. У вікні маячили чорні дроти проводів.

Місто ще спало, забувши вчорашній день, вечірню й нічну інтригу, — спало міцно й набирало сили. Чорні дроти ритмічно, бездушно похитувались під березневим вітром.

Світало.

Минала весна.

Швидко технікумівці мали роз'їжджатися по селах та на практику. Новин у технікумі не було. Зникла десь горбата Ліна та Клава збожеволіла. Моторопно було спостерігати, як на очах людина губила глузд. А збожеволіла вона просто-таки перед усім технікумом на зборах. Всі помічали: заговорюється, розгарячиться — так і плює, кричить, руками махає, а очі божевільні, страшні. На одних зборах — зразу сміялися з її манери виступати, потім зацікавились, здивувались, застигли, і нарешті хтось запропонував викликати швидко допомогу. Тим і закінчилось. Це й усі новини...

Одержав листа від Наталки Басенкової.
Писала:

«Здрастуй, дорогий товаришу!

Валько приписав мені листа та й дав твою адресу, і так мені радісно стало, що можу написати тобі кілька слів про наше життя-буття і пожаліти, що тебе немає тут і не заглянеш ти ніколи у своє село і не напишеш.

Негарно, дорогий Юрко, так забувати своїх товаришів. Випону тобі за те сувору догану і підшиваю тобі цю догану до справи, що забув ти свою ячейку і не згадаєш. Але я знаю, що ти, мабуть, не сидиш склавши руки, та й стільки років пройшло, що могли вони, ці роки, відірвати хоч якого широкого товариша.

Тепер я секретар у ячейці, і важко мені: хлопці не хтять слухати, не турбуються за комсомольський авторитет.

От Гончар оженився без попа, бо піп захотів десять пудів пшениці. Вони посварилися, й мусив він вінчатися без попа, а то б з попом. Другі випивають, треті на свій же комсомол наклепують, а наш товариш — твій і мій — Степан Очіпок пішов по негарній дорозі. Як був за секретаря у нас мій сусіда Данило Колодочка, — не знаю, чи ти його знаєш, — то вони все чогось не ладили, бо Колодочка дуже високо несеться і хоче до рук усіх прибрати, зловживає пизовою владою на місцях, то він хотів так тримати і Степана, а той не такий, щоб його взяти до рук. От він і кинув комсомол...

Що ж тобі за себе написати? Так нічого й нема. Вступила я з матір'ю до колективу і тепер ще секретарюю в ячейці. Хлопці ті, що були при тобі, вважай, всі розбрелися: хто на робфак, хто в районі служить, хто в місті, а хто й у селі хазяйнує... Тепер у нас все нові, тебе й мало знають. Я хочу передати секретарство та їхати теж учитися. Валько вчиться давно вже. Зараз у нас за голову сільради дядько Калим — він гарний господар і любить комсомольців, так що й мені від нього єсть іноді допомога в роботі. Недавно приїздив до нас Остап Сиденків і привіз гарпу книгозбірню. Він таки викликав з міста настройника, щоб рояль настроїв, — тепер гарно грає. Як Остап був у селі, то в нас було повно людей

у читальні й у клубі. Все Остап, оповідає, смішить і повчає. От гарна людина, і люблять його всі! Скажу я тобі, Юрко, що, мабуть, буду я його дружина, так він до мене ставиться. Сама не знаю, чи варта його і за що він мене сподобав. І не хотілося тобі про це писати, а написала. Хотілось похвалитися. А жінка його померла давно, кілька літ тому — від родів.

Ну, що ж тобі більше написати? Здається, так і все. Швидко додому йти. Сиджу я сама в клубі, всі вже розійшлися, і давно ніч надворі. Пиши, Юрко, це ціле щастя — щоб одержати від тебе кілька слів, як там і що там у вас у столиці. Ти тепер учений і, може, ти будеш сміятися з листа мого, але не смійся, бо Рідкодуби — це тобі не Харків... У нас селяни дуже про війну забалакали, читаю газети й не бачу такого, щоб війна. Може, ти що напишеш? Ну, будь здоров! Добраніч тобі!

З компривітом *Наталка Басенкова.*

А ще хотіла написати тобі за твого діда. Він тепер наче зовсім уже... того... Виходжу раз у садок увечері, а він ходить у попа за клунею та молиться: «Земля і воля, зсмя і во-о-оля!» — так молиться твій старий. Мабуть, згадує перший рік революції... Ну, я підійшла до нього, кажу: «Привіт вам од Юрка, діду». А він так довго подивився, аж страшно мені стало, — очі блищать, обідраний, кошлатий. Каже: «А що я Юркові тепер? Я мужик, а він, кажуть, на міністра вибився». Шкода мені діда стало. Ніхто до нього слова не скаже, ніхто не подумає... Гірке життя було в наймитів за царського режиму! А Радвлада з такими, як дід Гармата, вже не могла нічого зробити. Казала я йому про Робземліс, а він питає: «Та й що, комісаром буду? А печать на лобі поставлять?» — каже. І почав молитись...

Ну, будь здоров. Уже перші півні співають.

З компривітом *Наталка Басенкова»*

Все це стало Юркові за якоюсь димовою заслоною далеко, трошки забуте й чуже. Дід... Ну, а мало дідів є на світі таких недоумкуватих?... За Степана, як прочитав, навіть чомусь не здивувався, ніби чекав такого. Тільки шкода трохи стало. А з усього, що залишилося в Рідкодубах, може, найріднішого, була ця сама Наталка, комсомолка, що жаліється, але робить, пише щось там у далекому селі по ночах, переглядає протоколи, інформує райком та робить у колективі. Побачив тільки з її короткого листа те, що не дописала, чого

не могла списати ширше. Побачив, що в селі багато змінилося, що не так просто з'явився отой колектив, що навіть із Степаном у ячейці було багато турботи, і хто знає, хто в тому винен... А у всьому цьому борсається смуглява дівчина, клопочеться, іноді, мабуть, не знає, що вчинити, як запобігти, як боротися... Борись, Наталко. Помиляйся, шукай, борись! Тобі тепер легше, як було колись Юркові... А може, й ні? Але кожному своє місце: ти — комсомолка в петрах далекого Поділля, а Юрко...

2

Юрко мешкає на Петинці в маленькій кімнатці, вимазаній гострозасиненим вапном. Од цього кімнатка ще темніша, але зручність і затишок панує в ній. На лампі абажур з блакитного позбираного паперу, етажерку з книжками завішано чистецькою перкалевою хустинкою, ліжко постелено синьою ватною ковдрою, а портрети Леніна й Будьонного оздоблені кругами червоного паперу й кетягами биндочок по краях, як те було в Наталі. В кутку стоять галопі, на вішалці чорний френч самотньо й сумно обвис рукавами.

Юрко оглянувся по кімнаті, встав, підійшов до етажерки. Стояв задумано, затагнутий, як військовий, у чорній ленінградці до стану, в галіфе і високих чоботях, як колись у Києві; розвинений, пружкий увесь і стриманий в рухах, виглядав як інтелігентний здоровий хлопець.

Постояв, знову сів, ніби забувся, чого встав. А з люстра хороше ясне обличчя зі шматочком п'ятчастого галстука на шиї задумано дивилося, і губи швидко випускали дим од цигарки густими хмарками одна за одною.

Юрко дивився через стіл у вікно.

Кімнатка в нього маленька й темнувата, і віконце невеличке, але з вікна Харків видно — широко й могутньо розстеляється він, покотився в яр, вигнався на зчорнілу гору, а в небо виставився великим замком Будинок промисловості...

От і Харків... Діловий, строгий, без тінистих садків, без Дніпра, без поезії Володимирських гірок, без Аскольдових могил з янголочками.

Увечері з вікна видно: тільки вогні роються й миготять вдалині, як пшениця стоять — лавою, а як під'їжджаєш до Харкова — бачиш стрічку тих вогнів, вона довга-довга, ще й міста не видно, ще тільки електричний порох над містом, та стрічка вже на очах тягнеться стрімко в поля понад заводи.

От і Харків. Далека дорога до нього з подільських лісів, але коли вистачить крові, пройдеш її, бо Харків шукає,

втягує по жилах своїх до себе тих, що вистачає в них крові...

Наталка пише про діда Гармату. Чи не така ж доріженька, чи не таке ж бездоріжжя стелилося і Юркові в паймах... За царського режиму, як каже Наталка...

На столі лежить конверт з Наталчиного листа і на ньому шкільним «чистописанням» виведено: «Харків, завод Н., калькуляційний відділ, практикантові тов. Гарматі Юркові».

Юрко зважив усе своє становище середнього службовця, що робить в робітничій гуці, і подумав, ніби розмовляв з Наталкою: «Отже, кожному своє місце, Наталко... Занесло мене!.. Річка...»

Повороту немає, й ні до чого вертатися. Життя нове й цікаве, і чужим стає твоє, Наталко, що ти пишеш. Роби, учися і вчи таких, як сама була. Прощай...

Так і в листі відписував.

Ще писав:

«У нас великий комсомольський колектив, і я зараз політосвіт на заводі. Робота трудна. Справа в тому, що в нас дуже різполика комсомольська гуца,— є просто селяни, що недавно почали робити на заводі й нічим, крім полочки, не цікавляться; є хлопці, що одержують яку десятку, півтора десятка карбованців... та біжать якнайшвидше додому в обивательські міщанські сім'ї, а котрі одержують більше й живуть самостійно, ті часто бувають задиркуваті, пахабні у поведженні... Стопроцентних робітників у нас майже немає, щоб так, як у Європі: загубив роботу — вмирай. Іди на вулицю і вмирай. В нас скоротили — пішов на батьківщину в село, запустив бороду, набув коняку, сіє гречку й чекає роботи — їздить у місто відмічатися на біржі. Від того, може, й така в нас робітнича молодь: він тобі ніколи не задумається, як буде в майбутньому, як буде в нас через два роки...»

Ну, не всі такі. Деяким хлопцям авторитет свій дорожчий за утримання і за все... Отже, трудно працювати, але думаю справитися. Я ще тільки став оце завполітос».

3

В листопаді дихнуло весною: повіяв з півдня вітер; місто у центрі зчорніло, а на околицях тільки ослизли тротуари.

Освіжило. Сонце, в небі вовнисті умари над Харковом. Вітер допалює забутого «бичка» в руці. Юрко смачно, по-

вранішньому йде понад фарбовані штахети, все надає кроку, повистує...

А в калькуляції ще нікого немає. Завод важко двигтить корпусами, цехами. Через вікно видно — кілька робітників котять по двору важку вагонетку, коло дверей контори стоїть машиністка і їсть свого ранішнього бутерброда.

Юрко виходить у подвір'я. Потім повертає у двір і йде до казанового цеху. Вітряною хвилиною його обхоплює некельний брязкіт, скрегіт, писк. Залізо виє, залізо моторошно кричить, як останній істерик, залізо під залізом у людських руках. Залізо самокатується, міцне, підвладне й досадливе. Щоб покоряти його, треба мати дротяні нерви...

Робітники зосереджені, уважні, спокійні. Зрізка погляд, слово, та й годі. Знову зливаються зі струментом, і автоматичні долота зрізують гайку на казанах, молотки б'ють, пилюки ріжуть, сталки заліза м'яко вигинаються й лягають щільно обручами.

Ця хвиля зденерованих згуків, затопила. Став. Задивився. Впився очима у механічне долото, хотів запитати, як воно, — і запитав, але сам не почув свого голосу. Стояв мовчки.

Але недалеко від його ніг у чорній казановій утробі заворушилось щось, і Юрко побачив, що то чоботи — великі чорні чоботи, як дві довбні. Чоботи ті почали висуватись, з'явилися зігнуті товсті коліна у ватяних штаних і, нарешті, блискуча фуфайка та таке ж чорне й блискуче, велике банькувате обличчя, глечиком донизу.

Він мовчки подає руку. Потім пояснює, що має до Юрка справу. Слів його не чути, бо величезний казан на верстаках якраз грає в цю мить усім своїм нутром, всім тілом під долотами, молотами, свердлами. Казаняр нахиляється до самого Юркового обличчя так, що запорошені сині білки, червоні в кутиках очі і чорне, повибиване залізними скалками обличчя здається велике, страшне і вимогливе. Він кричить, перекошуючи рота, чи то усміхаючись, чи то від напруги:

— Заявку!.. Да, мені заявку — до партії!.. — І вже тихо, лагідно покивує головою: — Да, до партії.

Юрко знизує плечима. «Заявку, то й заявку».

— Життя нема! — кричить той. — Кажу, життя нема, треба йти в комуністи...

Покурили. Юрко вийшов.

Сьогодні йому знову нагадалось те, що думав часто: до партії вступати час, і від цього було якось боляче, бо вступ до комсомолу пам'ятався важкою хворістю — і її труд-

но було пережити... Та й то ж комсомол. У партію трудніше. Вияви, покажи, доведи...

«У всякім разі, сьогодні написати заяву і анкети попросити?»

В ковальському цехові шум був чіткіший, роздільніший і виразніший. Били автомолоти та дрібно між ними лязгали молотки в руках робітників. Весь цей цех мав солідний, урівноважений вигляд. Полум'я з печей одбивалося на ковальських постатях, обмазувало червоним жаром блискучі м'язисті обличчя, руки, горіли червоними крапками в очах.

Коло молота збоку худорлявий з лиця, але плечистий і рукавий молодий робітник поставив ноші і почав нагортати жужелі. Юрка він помітив ще здаля і зрідка підводив голову, а коли той підійшов, він підвівся, кинув лопату й запитав:

— Є закурити, товаришу Гармато?

Цього хлопця Юрко зустрівач у клубі. Він був веселий, дотепний, меткий на слово, і обличчя його грало, а тим наче задавало тон усьому гуртові: як підморгне — так сміються, як підкине слово, повернеться — беруться за боки, а то за слухаються... А ячeyкова активістка, Антошка з першого механічного, обвивала жартома рукою за шию, примовляла, дивлячись на всіх і сміючись: «Ох ти ж, наш Верко-Оверко, комсомольчик наш, пісенник ячeyковий...»

А тепер Верко похмурий і запитує він, чи є закурити, таким голосом, з такою міною на лиці, ніби каже: «Добре, що ти з'явився, товаришу Гармато, уб'ю з тобою яку чверть години та вимовлю тобі своє становище, може, від цього хоч трохи легше стане». Ноші Веркові жалібно грюкнули, недбало кинуті на жужель і на залізяки. Його товариш по ношах, здається, вже знає Верка в такі хвилини і, ніби змовившись, без слів відходить до коваля, що зморщився, витягаючи штабу з печі і кидаючи її на землю.

Верко запалює мовчки, потім повертає голову до високих вікон, і його кріпке парубоцьке обличчя має вигляд людини, що хоче пожалітись і думає, чи варто. Юрко делікатно наводить:

— Як робота, не дуже важка?

— Та будь вона проклята! Огидна робота!.. — Помовчав і згорда пояснив: — Я ж з верстата...

— Та як же це?

— А так. Комусь у голові тісно стало — та й зняли... Яку п'ятку літ роблю на заводі, от і дали кваліфікацію — до жу-желі поставили... Скорочення...

— Ну? І як же ти думаєш? — Юркове обличчя показує, що він запитує з участю, з болем. І від цього Верко, видно, ще більше стає злий і гострий...

— Як думаю? Думаю за продуктивність праці та за індустріалізацію країни. Що мені думати?... Про себе не думаю, тільки й того, що на гармонь порипаю увечері...

5

Юрко пройшов кілька цехів, побалакав з групоргами, сказав хлопцям прийти на нараду і вертався до калькуляційного відділу. Проходячи поміж робітниками, по звичці розгортав збирки під поясом, твердо ступав, трошки відхиляючись назад, зосереджений у собі, строгий, і вітався коротко, кивнувши головою. Йому відповідали на привітання хто як. Одні підводились, відповідали і знову нахилились до роботи, тільки потім у спину дивилися на впевнену постать, інші що-небудь казали, аби заговорити, а інші зашитували, що чути, — і Юрко швидко, але ввічливо відбував з ними коротку розмову.

Заводським життям цікавився, вивчав і тому знав, що де сказати. В його роботі був зміст того заводського життя, і в його виступах було чути мову з робітниками... з робітниками саме цього заводу, саме з цими от, що приїжджають з сіл і на станціях на якім-небудь Високім, Рижові чи Люботині чекають поїзда, діляться сороміцькими анекдотами, що бувають по корчомках, що радяться зі своїми обивательками-жінками; що цікавляться кооперативом і не цікавляться міжнародними подіями; що активно проводять політику Рад-влади там, де конкретно вигідно, як той дядько, що про нього казав Ленін. До цієї гуці Юрко вмів говорити, бо прислухався, приглядався і підходив до них безпосередньо... В нього була натура безпосередньої чутливої людини — можливість розуміти і діяти в тон, скеровуючи за своїми, тепер уже усталеними поглядами...

Юрка поважали, бо він говорив те, що вважав за потрібне, не церемонячись сказати не так, як казав перед ним будь-хто. За це й любили комсомольці: Гармата зрозуміє кожного і, як треба, то й свою власну думку скаже...

Після зборів схопилися: немає Верка. Збори були у клубі обіч модельного цеху, і ще до кінця зборів кілька дівчат пішли на гойдалку. Після зборів зібрався гурт. Вісім розчервоілих комсомольців, хлопців та дівчат, розгойдувались, підлітаючи жахливо високо, врівень з перекладиною. Другі дивились, готувалися гойдатись — чекали черги, заспівали марш Будьонного, потім все питали:

— Чому немає Верка? Оце б потащувати, аж бабуня у гробі впріла б!..

— Це вже другі збори його немає...

— Відрив од комсомолу...

Верко відривався.

Марко — той якось рівномірно; відвідував збори, жартував, розповідав і відвідував корчомку. Навіть його комсомольський авторитет не дуже падав, тримався хлопець на жартівливих репліках, а от Верко почав одриватись.

Вгощав Марко. Випили пару, взяли другу — випили, далі взяли третю пару і півпляшки білої. Удвох шість пляшок пива і півпляшки білої — хіба це велика порція для робітників-хлопців? Дурниця! Так, тільки в голові трошки заморочилося.

Марко підсів ближче, нахилився, говорив багато, не перестаючи усміхатись, і все обзнайомлював, розповідав свої вражіння, досвід:

— Тут хороше! Я тут як удома. Бач, не дуже близько до центру і якось затишно, як удома. Мені навіть подобається, що тут льошок... воно похмуре наче, але я привик, і ти, Верко, привикнеш...

Підморгнув офіціантові. Той підійшов, нахилився, слухав.

— Дайте, будь-ласка, ще пару, тут же зі мною новий товариш. Треба вгостити... Познайомтесь... Отак. Ще пару.

Офіціант пішов. Веркові захотілось сміятись. В гамір густий і розтріпаний ускочило кілька веселих звуків, цокнулись, розбіглися, як у танці, перемішались, застрибали, перевернулись і побігли черідкою в'юнкою стежкою веселої мелодії.

Верко скрикнув придушено:

— Гармонь!

В кутку на підмостках стояв спокійний з лиця, мовчав-

ний, сухий, як скалка, одщеплена громом од деревини, чоловік — і грав. Верко вслухався, перебирав механічно пальцями, витягав шию, корчувато стріпувався.

— Ех, пограть би мені! Пограть би!..

— Пограть? От він закінчить, підійдемо, і я скажу, щоб дав тобі... Пограш тут?..

Верко не вірив.

— Хіба можна? Отут?!

Але п'яно туманилось у голові, і пальці просилися до ладків.

Марко вже розмовляв з гармоністом, ставши ногою на підмостки, упершись ліктем в коліно. Кивнув Веркові.

Верко встав, підійшов, і враз стало напружено-радісно, якийсь радісний сум охопив сп'янілу голову,— йому здавалося, він уже сідає, бере гармонію, схиляє щоку па неї, пробує, прислухаючись, візьме мотивчика, переверне його, подивиться, схопить другого, третього, і враз у нього прокидається митець-музика, він забув зацаділу залу, забув усе, рвонув, сипнув дзенькотними скляними підголосниками,— кинулись дівчатками-підлітками у душі звуки: «Відчиніть, пустіть, засмійтеся, замовкніть!»

Пройшлися поважні баци, повернулися, обернулися в гурті ніжних малят, ніжно прилащили їх альти...

Пурхнуло в очах туманним світлом,— так після блідастої осінньої ночі холодною зорею засвічується схід... Заламав хтось руки в розпачі, в жаданні, затоскнивши одчайню підголосник, а баци зажурено за щось питають, перемовляються, бубонять... Протягом війнула в душі пісня.

— А-ех!..

Хтось брязкнув склянкою і розпластався на столі хрестом...

Верко не підняв щоки з гармонії, тільки скинув глибокими, мов сонними, очима, і невидима пружинка смикнула кутик рота усмішкою. Хіба Верко не знає? Було завжди так: колись, як заграв, Настуся закохалася в один вечір, на заводі закачувала до нестями братва... Тому-то й широко так розпалахалися, розпласталися звуки, що згадалося Веркові давнє й недавнє хороше, дзвінке.

А кругом розмовляють голосніш, голосніш, бо музика протягом відшукує щілини в закорковані сухі душі, і вони розкриваються настіж, і вони наливаються соком минулого, бо у кожного, хто заходить сюди, є прекрасне минуле, свіже й соковите,— і тоді нахилиються один до одного, почи-

нають голосно розмовляти, починають згадувати, мріяти,— і тоді робиться гамірно...

Поводить очима музика, думає: «Комсомольцям грати чи вам?..» І замовкає. Тоді всі замовкають або розмовляють тихше, ніби стало пусто, ніби розвиднілось і не можна балакати так вільно, одверто, як уночі. Стає знову порожнеча, буденщина, і якось вільніше, і хазяями почувають себе офіціанти.

Верко сходить зі східець, звертається до Марка:

— Підемо! — рішуче й безапеляційно.

8

Верко заходив у корчомку, пив, п'янів і грав на гармонію.

Роботою не дорожив, згустив прогули, зайшов раз на комсомольські збори нагострений, злий, готовий обстоюватися, коли треба буде. Але про нього це йшла мова.

Заходив, пив і грав. Його гастрольні виступи оцінював сам господар корчомки. Він бачив, як реагують на цю вітряну музику відвідувачі. Потис руку й запитав здивовано:

— Де ви вчилися?

Відповів холодно:

— Я робітник.

Спітніле обличчя знову стало здивоване, а потім перемигнулись блиски на ньому — господар усміхався:

— Ай-яй... добре граєте! Вип'ємо пива?..

Верко теж достойно оцінював господареву приязнь.

9

Одного морозяного дня, так як мали підняти гудки па шабаш, до заводських воріт підійшов низенький хлопець з зарум'янілим невеличким обличчям і показав свою переступку сторожеві.

— До ячейки,— кинув він, майже не затримуючись.

Ішов через подвір'я. Мав вигляд інтелігентний, чистий, не зализаний. З-під сірого критого кожушка з розпахнутими полами було видно сірий костюм і сталевого кольору галстук над гудзом кашне.

З контори вийшов Юрко і пішов до ячейки, перетинаючи дорогу гостеві, що прийшов до заводу.

— А я якраз до тебе! Здоров!

— Здоров! Здрастуй! — щиро потиснув руку Юрко.—

Так ти до мене? Накачувать? — Засміявся весело і самопевнено.

Колись Юрко з невимовною пошаною ставився до Нагінка і прислухався до кожного його слова, але то було давно. Тепер Гармата й Нагінко — це дві сили, що стоять за одне, але не одними шляхами добиваються свого ідеалу.

Нагінко впевнений, толково прямий, розміркований і натхненний комуніст. Треба вміти побачити лінію, синтез... Перед цілим світом поставлено факт роботи всієї партії — величезну пролетарську державу з її соціалістичними елементами в корені перебудованого господарства, з комуністичними елементами в корені перебудованої нової людини, нового колективу, нової гущі робітничої, селянської, нових, зовсім нових поколінь, з її планом і можливостями, одвійованими своєю ж кров'ю. Цього відкинути не можна, це єсть, це факт...

Дві сили — Нагінко й Гармата. Гармата також натхненний молодий комуніст. «Спалить к чортовій матері вигадану душу «хорошого» програмового комсомольця... Зрозумійте радянського комуніста-юнака так, як він єсть, де-факто... Комуністично настроєного юнака з його психологією треба взяти за критерій комсомольця і тим критерієм розмірювати комсомольські плани і комсомольську роботу.

— Як у вас реагують на листа Тарасова? — запитав Нагінко, бажаючи вивірити всього Юрка з його думками.

Юрко, формулюючи відповідь, перспитав:

— Лист Тарасова?.. — І відповів швидко: — Лист Тарасова — це напрочуд одвертий лист комсомольця.

— Як у вас реагують?..

— Співчують. Думаю присвятити цьому вечір... В нас це стосується, зокрема, до фактів у нашій ячейці...

— Безпосередньо?..

Юрко промовчав.

— В райкомі про вашу ячейку... ну... у вас хлопці співають потроху. Корчомка... ти, як політосвіт... Ти Верка — як його? — отого гармоніста, викликали на бюро?

— Я розмовляв з ним особисто. Хлопець гостро настроєний. Загальмувався в собі, а просто скарати сорокома поклонами або зайвим навантаженням це вважаю за доцільне. Ще більше заартачиться і залишать усе це. Він упав психологічно з деяких стосунків на виробництві, — там щось із майстром... Між нами кажучи, це має вплив на виробничі стосунки... В нас скоротили багатьох, і він «випадково» попав у те число...

— Він упав, і що ж з того? Робота його оздоровить,— навів на тему Нагінко.

— Йому комсомольські навантаження зараз неважкі.

— Мало чого!.. Комсомольцеві комсомольські навантаження неважкі! Подумаш! Відколи це так почали міркувати комсомольці?..

— Коли на нього не зважати, то можна його етапом привести з корчомки, взяти міліціонерів,— спокійно сказав Юрко.— А потім ще можу тебе поінформувати, що просиджує ночі у корчомці не лише Верко. В нас у цій справі єсть справжні ветерани...

— А твоя робота, Гармато? Чому ж ти не вплинеш, не поведеш виховання за своєю методою? В чому ж тут справа?

— Роки потрібні! Роки, а не місяці. Я тільки з жовтня політосвіт...

Вони тим часом прийшли до ячейки, що містилася позади контори. Гурт хлопців і дві дівчини сиділи збоку коло вікна, палили і скучали, чогось чекаючи. Зрідка з них хто-небудь кидав кілька слів запитального чи інформаційного характеру. І не цікавився відповіддю.

Нагінко запалив цигарку.

Обидва сіли до столу, помальованого носатими профілями, і Юрко вийняв блокнота, щоб порадитись із райкомівцем Нагінком про плани вечора з приводу листа Тарасова. Нагінко тим часом казав:

— Тебе хотів бачити Пацан. Просив зайти до нього.

— В Комуніверситет? Давай заїдемо обидва в неділю.

Вони змовилися, коли й де зустрінуться.

— А тепер про Тарасова,— сказав Нагінко...

10

3 листопада 1926 року в «Комсомольці України» з'явився отой сенсаційно відвертий лист Тарасова. Сама та відвертість мала в собі якийсь похабний дух, якість глузування з себе, чудакуватість, перемішану з трагічністю. Ніби листа того писало двоє: комсомолец, що з об'єктивних причин попав у трагічне становище, і хтось з тієї заводської шпани, наскрізь проїнятий хуліганством, що буває по корчомках...

«Я не відразу насмівився написати тобі, т. редакторе. Ти мене не знаєш і я тебе не знаю.

Напиши мені, куди я йду.

Я почну спочатку, я в комсомолі з 1923 року.

Тепер я член бюро осередку й член райкому, я старий комсомолець, активіст.

До 1926 року нічого поганого в собі не помічав... Почалось це тоді, коли в нашому збиральному цеху перейшли на здільщину. Як постарався, то й більш як сотню на місяць виганяв.

Почав пити добренько, з порожніми руками до дівчат не йду — пудру, духи, а раз сережки купив.

Ну й, бувало, після получки хлопці до корчомки. У чім річ, від пива не сп'янієш, і брашка все своя...

Пив я небагато: одну пляшку, дуже рідко дві на свою пайку. Але веселіше завжди ставало в мене на душі...

І втягнувся я, сиджу, аж поки корчомка не зачиниться. Потім піду з хлопцями тинятися допізна вночі. А вранці на роботу. А там получка, не получка — став я щоденним гостем корчомки.

І зранку набрид мені завод, усе довго час до гудка тягеться. Роботу комсомольську, навантаження, секретарство цехосередку покинув — усе до чорта.

Ну, а ввечері інший чоловік, такий став промовець по жіночих справах, що куди тобі докладчики.

І розумний стаю після скляночки, та ще не писав тобі, що стали ми сороковочку пропускати, а більше до пива підмішували, бо тут тобі в корчомці світло і тепло, музики весело наярюють.

Хлопці навкруги все знайомі, заводські...

А охота до грошей все більшає та більшає, гониш вовсю, а майстер тобі брак вираховує.

Полаявся з усіма, назвав майстра — старий вижимайло, а він і подав заяву до бюро колективу.

Підходить от до мене секретар, почав нотації розводити: «про комсомол забув, майстра образив — а все з-за пицтва»...

Як схопило мене за душу, боляче дуже стало...

Став я думати, що з мене буде, коли я так буду тягнути.

Куди я йду? Прошу відповісти мені, товаришу редакторе, чи може мене бюро виключити... І чи не краще мені самому вийти з комсомолу, бо мені, правду сказати, веселіше на вулиці, з шпаною, або в корчомці слухати музику, аніж сидіти на осередкових зборах і тріпатися в справі затвердження пудних планів...

Не знаю, як мені бути, куди я йду, чи виключать мене,

парешті, з союзу, чи я сам покину, чи зостануся, як зостаються інші, такі самі, як і я.

Тарасов»

15

Історія того, як гармонія з клубу й цеху перейшла до корчомки, закінчилася просто. Господар достойно оцінував Верків хист, а Верко оцінував його пропозицію, і вони домовилися.

Тепер давно вже не чути було комсомольського організатора імпровізованих розваг у клубі обіч модельного цеху, але тепер у гурточках часто казали:

— Підемо до Верка! У Верка був? Вчора я у Верка хильнув...

Честь була велика Веркові. Корчомка «Жарь, гармошка» тепер між заводською братвою звалася «Веркова корчомка». Всі знали сенсаційну чутку, що Верко-гармоніст залипив завод і тепер щодня грає в корчомці і що Верко ще недавно був на комсомольських зборах.

Тепер хлопці мають свою корчомку: бути у Верка — не бути вдома. Це стає легальним: казали майже вголос, а то й зовсім одверто. Відмовка завжди є: просто зайшов — цікаво ж, Верко грає! Ну, і пляшку випив. Не пиячив.

Так Верко — організатор розваг у клубі став за організатора братви круг корчомки «Жарь, гармошка».

— До Верка сьогодні підемо?

— До Верка? Давай до Верка!

16

Нагінко працював в одному з харківських популярних журналів. До редакції часто заходив рослий тонкий студент факультету журналістики Комуніверситету. Це був симпатичний хлопець з м'яким поглядом і лагідною мовою, як у дівчини. Він був комуніст. Вчився на робфаці, був на партроботі і писав спочатку спомини в газеті, потім нариси й кореспонденції.

Так простелилася йому й дорога до Комуніверситету імені Артема.

Це було якось восени. Цього студента і Юрка знайомив Нагінко. Він сказав студентові:

— Це Юрко Гармата, хороший товариш і цікавий хлопець. Шукає комсомольської правди. Своєрідний опозиціонер. А це, — показав він на товариша, — студент Комуніверситету імені товариша Артема.

Студент засяяв увесь.

— Юрко Гармата? Рідкодуби! Здоров, товаришу дорогий!.. Здоров!.. Я — Пацан. Ти пам'ятаєш? І досі так прозивають. Пацан, то й Пацан. Мабуть, і в п'ятдесят літ буду Пацан. А ти опозиціонер? Дивно! На тебе дивлячись, не сказав би...

Юрко здивувався, зрадів і позаздрив.

— Так ти в університеті? А я калькулятор... Ну, що ж у вас чути? Я хотів би хоч подивитись на ваш університет...

— Заходь... Давай, зараз ідем до мене! Ти ж сьогодні вільний. Неділя. Подивись на наш комуністичний пансіон...

Пацан жив з двома товаришами на четвертому поверсі в чистенькій світлій кімнатці. Одного товстенького добряка літ двадцяти восьми — тридцяти вони застали дома. Він в одних штанях, з голими грудьми виконував номери шведських вправ, приставивши стільця до ліжка.

— Вправляюся на спорті, хочу скинути авторитета, — погладив він рукою досить округлого животика.

Ліжко не витримувало ваги його авторитету й підіймалося в нього на носках. Хлопці сміялися.

Потім до Пацана зайшло дві дівчини в регланах — Лара й Поля. З Ларою Юрко якимось зразу подружив. Вона йфму нагадувала Катю, служницю пані Крежмінської. Проста, без сумнівів, з балачками про гуртки, про стінгазету. В неділю з нею можна гарно відпочити — вона не знервується нічим, завжди рівний у неї настрій, завжди їй усе ясно — комсомолка, яких багато.

Дивна справа: Лара з першого знайомства чомусь усвідомлювалась, як «товаришка про запас». Так думав Юрко — «товаришка про запас». Ніби відчував щось тривожне, що перерве тривоги і потрібно буде прийти до когось і відпочити.

Лара була весела. Вона пританцьовувала, співала каламбурної пісеньки «Здох Пилсудський», заважала добрякові-спортсменові писати листа, гасила сірники, коли хто запаливав цигарку, і дівинко сміялася. Це було легке, не глибоке, відверте кокетування, яким кокетують часто дівчата, але воно не мало цілеустремління і належало всім.

Поля була поганенька і дуже скромна. Її ніхто не помічав, хоч вона іноді й хотіла гратися, як Лара.

На вечір брав приморозок, і лист під ногами хрускав. Ходили на поживкве кладовище, а там було тихо, пахло

осінню і дикими грушками. Захід червоно зашарівся, а в ясному небі плив по-денному блідий місяць.

Того дня Юрко гарно відпочив і обіцяв Пацанові приходити ще до нього, до тихого, усамотненого за містом університету.

До Пацана заходили студенти того ж таки університету, редактор журналу, що в ньому працював Нагінко, один журналіст, що мав свої друковані праці з галузі економіки, Валько, колишній секретар рідкодубівської ячейки, тепер комуніст... Там бували комсомольські поети та прозаїки, вони мали товаришів на факультеті журналістики.

Отак складалась Юркова друга компанія, компанія комсомольської інтелігенції. Ця компанія була скептична, метка на фразу, гостра на відповідь...

І безпосередній Юрко прийняв од цих нових товаришів отой їхній дух, і це пошкодило йому потім у справі з райкомом...

17

Вечір присвячений листові Тарасова, відкрив Гармата у клубі. Всі чекали зацікавлені, мовчки, і все було як слід: вийшов доповідач з купою паперів і газет, прочитав листа, уривки дискусії і повів доповідь про побут приблизно за такими тезами: побут є новий і старий. Новий побут створила революція, а старий побут був за царату. Новий побут на користь світової революції... До листа Тарасова юнкори й дописувачі підійшли занадто м'яко...

Прийшли всі трохи врочисті, знали, що буде розбиратися дуже важливе питання, а тепер розчаровано дивилися на сцену і всі наче відсунулись назад — далекі й чужі оцій президії і доповідачеві. Він наче відтиснув їх, наче наступав і сварився, відрубуючи в повітрі кулаком.

— Єслі ти... єслі ти не можеш... ти... ти... ти...— і кулаком.— Коли ти забуваєш... коли ти... то ти...— і кулаком...

І кожний думав, що це до нього, і думав: «Яке маєш право? Чого кричиш? Я нічого... А хоч і що, то ти не знаєш... фактів не поставиш...»

Виступив, комсомолец, робітник з казанового цеху. Він, ставши спереду, поглянув, усміхнувся зборам і почав дуже голосно:

— Товариші! Ви мене знаєте, а пам,— вставив він,— треба розібрати, чому Тарасов пішов до корчомки і як йому бути далі,— я з казанового цеху. Вісім годин я сиджу в ка-

зані і слухаю, як у мене над головою, на вершок од неї, б'ють молоти й долота. Потім я вилазю з казана на світ. Мені треба спочити, я хочу веселоштів, я хочу бачити живих людей. І я йду на збори, на засідання, на нараду. Я зі зборів не тікаю, але інших багато тікає... Ну, хай так. Це будні дні. А в неділю куди я піду? В мене є компанія — там грають у фанти, цілуються і плітки плетуть... Їх переробляти я й не берусь, але сам ходжу до них, бо не маю куди ходити. Тарасову, мабуть, і фанти й поцілунки обридли — він пішов до корчомки...

Після казаняра вийшла дівчина. Мабуть, багато надумала сказати, хвилювалася, червоніла, хапалась і, нарешті, закінчила так:

— Я кінчаю, бо розірвала конспекта.

За нею промовляв бюровець. Він спочатку спекулював на тому, що промовець-казаняр пробуває більшість часу в казані і не знає, що робиться на світі... Потім сказав про дисципліну, про те, що комсомольці розхлябуються, що їм попускають, і це дає такі наслідки, як-от поведінка комсомольця Тарасова.

Комсомольська гуща виприскувала всіма тими наболілими вигуками, порадами, сумнівами й інформаціями, і після кожних двох-трьох промовців виходив бюровець...

Аж перед кінцем вийшов Юрко. Він постояв, подумав щось ніби з жалем і сказав:

— Паніку піднімати не треба. Тарасов іде до корчомки, це просто й ясно. За це треба подумати, це треба розглянути з більшою увагою і серйозністю, аніж які інші питання... Ми вперлися лобом у стіну. Ми увійшли в зазубень, процес нашого росту пішов рикошетом, наткнувшись на діалектичні протиріччя. В чому річ? А ось в чому: економічний стан кращає, молодь почуває себе вільніше, молодь задовольнила свої самі насущі потреби, а молоді, як і всім, потрібно не тільки хліба, «не єдиним хлібом живий буде чоловік».

— А і словом, «ісходящим із уст божих», — кинув репліку член бюро, промовець.

— Словом не словом, але й ще дечим, крім хліба. Відвести душу — це не ідеалістичний вираз, це значить вжити в якімсь напрямку свою внутрішню енергію, свої прагнення. В тім-то й біда, що балачки про це вважаються за некомсомольські, за такі, що не стосуються до будівництва, коротше, нашим чудовим змістовним слівцем — за бузу... На стала епоха розуму, культури, почуття, а ми сушимось,

старанно, послідовно сушимось. І ми відстаємо, тому що варимось у власному сокові... Це тяжить, і тому корчомка так легко приваблює наших товаришів... Багато таких... на кожні збори припадає по кілька доган на затвердження. Над тими доганами сидить подовгу бюро і потім сидять збори...

Гармата промовляв години півтори.

Тут же у президії сидів секретар ячейки і старанно списував його промову. Деякі рядки у блокноті він обводив фігурними дужками і надписував поперек: «відношення сказаного до опозиції», «про це в бюро», «в райком»...

18

...Був кінець квітня 1927 року.

Ми прийшли з Ларою до Юрка. Його не було дома, і старешка бабуся пустила нас до його кімнати.

В кутку стояли складені речі, залізне ліжко було незастелене, тільки дірявий тюфяк сіро й непривітно лежав на ньому. На стінах висіли портрети, так само оздоблені барвистим папером...

Ми посідали й почали чекати.

Познайомився я з Юрком давно, ще в Києві, і за останній час зустрічались ми дуже часто. Пам'ятаю, коли я його побачив уперше після того, як він zostався поза комсомолом, у нього були чудні, моторошно-глибокі очі, а разом з тим він усміхався, потягаючись чи то ніяково, соромливо, чи то роблено.

— Я вже безпартійний,— сказав тоді.

А я не міг уявити його життя без комсомолу, і Лара останню подію Юркову прийняла дуже болісно до серця.

— Як же це, Юрко?! Це ж неможливо! Це не вкладається в моїй голові.

Він сердився і називав її тривогу «кисла слов'янщина».

— Нічого,— каже,— нюнити! Я людина, зрозумій ти це, творчий атом суспільства! Понімаєш? Ну, от.

Але Лара не розуміла...

Ввійшов до хати веселий.

— А я на околиці блукав. За заводами. Вітер гарячий. Рілля там! Хороше на полі зараз, зацвіло все!.. Пообідаємо, а там і час збиратися...

Тоді ми проводили його на стацію — я і Лара. Він сидів між нами, відкинувшись назад, із цигаркою в зубах. Нам було тісно у бричці, і це створювало якийсь ще інтимніший зв'язок між нами, різними натурою.

Його від'їзд якось стосувався до його останньої справи. Але він нічого — сміявся, був веселий, дотепний і тільки зрідка поглядав, чи то печально, чи то задумуючись, на тротуар.

— Чому це така курява в місті? Ти помічавш?

А місто тоді мало дивний настрій: цитринове сонце плило понад сусідні квартали, іноді ховаючись за будинки, іноді, коли візник їхав швидко, пролітаючи футболом із даху на дах, і суха безвітряна курява стояла туманом у перспективі вулиць. Тому перспективи розсунулись, були далекі в тумані, розкидапі. Здавалося, що немає будинків, мостів і заводів, здавалось, що ці вулиці вливаються в простір... І було боляче за Юрка, за його теорії і за теорії багатьох... Бо зналося, що в тій червопавій куряві росте республіка, росте з коріння, з землі, з глибу, встановлює риштовання, і зростає її неблаганно рішуче й неспинне, як річка, що ламає лід, як річка, що йде до моря... А тут... Зрештою ж, ясно! Він же це розумів: одні творять, інші ліпляться до риштовання лишаями, примовляючи: «Ми плоть і кров будівничої епохи»...

З ЕПІЛОГУ

...Як Нагінко реагує на сьогоднішні збори в цирку? Не знати. Флегматичне обличчя — тільки насічка від очей до скронь. Зараз почне. Оглядає збори і обдумує перше рішення...

На найвищому шпилі циркових лаштунків, над прорваною полотниною сіла ворона, подивилась круг себе й каркнула.

Нагінко підняв голову.

— Теж опозиціонерка — кармає. До речі, про нашу комсомольську опозицію... Жаль, товариші, просто жаль людей! Жаль цих внутрішніх емігрантів... Я вам зачитаю зараз рядок з листа мого товариша. Цей товариш був по-своєму опозиційно наладжений до комсомолу... Власне, він борювався з «комсомольським» йолопством. Його зацькували й відштовхнули на деякий час від організації. Тепер він знову з нами. Він пише з провінції:

«...Нам, отрокам революції, не уневолювати себе, свої сили й можливостей в інтелігентську еміграцію... в себе! Чутки сюди доходять — війна пависла над головою. Ну, що ж! Ахнемо пісню, станемо всі, хто повнокровний, сві-

жий і самовідданий. Сміття вітром відмете... А поки що є воно в нас. Я, зрештою, зараз мало йому віддаю уваги. Живу соціалістичною напругою нашого заводу...

Юрко Гармата»

Лара вже по листу впізнала, що це пише Юрко.

Вся засвітилась.

— А дивись ти, це він здорово! Мені він пише, що робить у районі та на цукроварні і тепер вступає до партії. Його ж у комсомолі поновили...

І додала по-жіночому нелогічно... А може, те її турбувало:

— Він, між іншим, одружився... з якоюсь комсомолкою — Наталею... Черниця колись була. В підпіллі ще з ним працювала...

ДОЛИНА МАЙ

Повість

Розділ перший

1

Вечірній парк повен музики.

Музика б'є з багатьох джерел — по-різному на різній віддалі звучить мелодія з репродукторів, колоратурно заливається баян, крізь нього протягом тягне свій високий заспів мандоліна, і над усім тріумфує оркестр, все підкоряє своїм запальним ритмам. І як джерела зливаються в одну річку, так спливаються і всі ці звуки в одне потужне звучання теплого вечора.

Але й баян, і мандоліна, і випадковий сміх, і далека пісня, і всі шуми вечірнього Донбасу таким новим змістом виповнюють «Турецький марш», що сам Моцарт заслухався б і зачаровано застиг би перед новою партитурою.

...Електрика раптом гасне.

Парк наче опускається вниз, у долину, а навкруги спливають обрії. Молоді посадки алей не заступають їх.

На заході над степом причаєє заграва — там зайшло сонце, а на сході заграва тільки розгоряється — над батареєю домен, над заводами, копрами, териконами; і присмерк у парку відтінює це пристрасне палахкотіння.

Далекі заграви переливаються, міняться, грають, і тіль велетенським крилом то опускається, то підіймається в глиб потемнілого неба...

На першому плані низький, круглий, з балюстрадаю довкола поміст для танців-масовок.

Спочатку чутно гомін, сміх, а вже потому вибігає група під пушболом — два десятки вигнутих у стану дівчат і хлопців з закинутими головами. В дівчат блискучі руки, у хлопців позасувалися рукави, на мускули падає відблиск. На долонях група підносить кулю, як планету, — пушбол.

Куля спливає над ними проти неба, наче її здіймають у повітря хвилі молодого гомону.

Веселий голос:

— Погасло світло?!

Здивований голос:

— Чому погасло світло?!

Назустріч групі під пушболом біжить дівчина в проти-газі, показує вбік, у далечинь.

— Естафета!

Туди ж показує хлопець з гвинтівкою.

— Естафета!

— Естафета прийшла! — кричать, біжачи, тсоавіахімівці. Вдалині десь щойно вбігають у парк учасники естафети: стріпуючись, пливають двома рядами вогні смолоскипів.

Угорі зароджується гуркіт мотора.

Всі руки роблять поштовх, пушбол пливе в повітрі, м'яко опускається на танцювальний поміст і довго ходить від краю до краю, а молодь зникає в глибині алеї — назустріч естафеті.

У темряві багато світляного мигтіння, гомону, сміху.

На першому плані — тихо.

Алесю йде молодий товариш у сірому костюмі, без кашкета. Він повільно ступає по шелестячому піску доріжки, як людина, що відпочиває.

І коли далекий відблиск падає на вирізане гранями обличчя й запалює м'який загар на щоках, тоді стає видно: товариш усміхається в якомусь радісному подиві.

...Це відомий поет, один із тих, які зростають осторонь від літературних кулуарів, десь у гущі життя, в республіці, і в літературу входять до нескромного раптово, зненацька, але до імен їх зникаєш зразу, почувши їх вперше поруч з їхніми піснями.

Такі стають поетами, не мавши часу намулювати очі секретарям редакцій і видавництв, і через те про них питають здивовано:

— Де він набрався такої сили?

— Звідки в нього ця культура?

Критики починають устанавлювати систему впливів, згадуючи два-три імені відомих і забуваючи мільйони імен тих, чия правда так безпосередньо й переможно звучить у піснях поета.

Сташко (так звать його друзі) народився на тій он шахті край парку. Отут минуло, його дитинство, під горою з жужелі на старій «колоні», та ще на Маю — так і досі зветься ця долина, де тепер так хороше відпочити й де колись так цікаво було гратися на покидьках заводу й порпатися у смітниках міста...

Сташко сьогодні приїхав на рідну шахту, і все те нове, що приносили ці роки, що творив він сам з іншими, що сприймав і опановував, — тут на нього вдарило хвилию з кожної дрібниці, з кожної зустрічі, і все це треба було сприйняти й освоїти невідкладно, сьогодні.

Який короткий день, і як багато він уміщує в собі!
Дивися звечора в свій сьогоднішній ранок і, здається,
бачиш далеку давнину.

2

В Ясиноватій Сташко купив свіже число «Соціалістичного Донбасу» й жадібно зачитався.

Він не помітив двох нових супутників, що сіли на цій станції, і не вслухався в їхню розмову. Але раптом, перегортаючи газету, побачив навпроти в кутку бороду. Саме — бороду.

«Як-ка борода! — подумав Сташко з відразою до цих синювато-чорних волосяних патоків, з першого погляду відчувши в них якусь навмисність, підкресленість, намагання виділитись, і саркастично додав у думці: — Ну й бран!»

Незаймані пасма течуть і хвилюються, а в них упірають і знову спливають разучо-білі, тонкі, східні пальці...

В одну мить Сташкові передається настрої цих пальців — вони граються, як граються у хвилях на степовому озері під літнім вітром пірнікози, коли сонце, тиша і спокій. Рівно, повільно, через однакові інтервали пірнікози зникають під водою, з'являються, знову пірнають.

У цю ж мить Сташко переводить погляд вище, на обличчя — в полі зору йому видно, як застигли, наче прислухаючись, пальці в бороді, — і зустрічає чорні, глибокі, сторожкі очі під великим білим лобом.

Відповідаючи своєму опонентові, хлопцеві в брезентовому плащі, бородань дивиться на Сташка, ніби викликає його на розмову.

— Багатіємо ми! Ви розумієте? МИ. Але Я... Я зубожується, губить свою прекрасну барвистість первісної людини. Ви розумієте?

— Ми багатіємо, а ви убожієте? — трошки здивовано питає сторонній у цій розмові веселий синьоокий колгоспник, який цілу дорогу трактував про свою делегатську місію (він їде до робітників на завод).

Бородань обдаровує синьоокого колгоспника тільки паузою, і той з усмішкою апелює до Сташка:

— Я так розумію: убожіють ті, що погано працюють.

Колгоспник сміється, і люто, в тоні вироку, сичить настоширчена борода:

— Відмирають... пристрасті... особи. Відмирає... рушійна сила індивідуума!

І не вгамовується підбадьорений Сташковою співчутливою усмішкою сибірокий колгоспник:

— Індивідуум, звісно, яка з нього рушійна сила! Рушійна сила в колективі — це ясно.

Сташко згорнув газету.

— Пробачте, а ентузіазм — це пристрасть особи?

— Це відчуття обов'язку, — не губиться бородатий.

— Так... Службова совість? Ага. Очевидно, це почуття вам мало знайоме. Скажіть, будь ласка, а любов — це пристрасть?

— Любов? Любов — це тягіння до протилежної статі.

Сташко відчув зненависть до цього бородатого циніка і спитав:

— А зненависть?

— Так, зненависть — це повноцінна пристрасть, — погодився бородатий.

На цьому вони цілком зійшлися, домовилися, як друзі чи як вороги.

Бородатий відкинувся в куток і поставив бороду сторч, на обличчя. Білі пальці тероризували її східною ласкою.

...Вітер влетів у купе. Запахло димом. Прокотився далекий приглушений гуркіт.

Сташко встав і виставився у вікно.

Над чітким шахтним пейзажем весело й ударно клекотіла громовиця.

Ще сонце зливою спадало на яри, текло струмками по рейках на завороті, розсікало світлотінями терикони й робило їх гранчастими, а вже синя хмара клубочилась перекатами-валами над далеким заводом з легкими конструкціями новобудов, повівала міцним озоном, достатня, надійна, повносила. Несла в собі глибокі гогенівські фарби, повний лістівський грюкіт героїчних поем. З ентузіазмом, натхненно бив грім.

Поїзд входив у грозу.

3

Поміж нові селища й через старі колонії, край чорних заводських озер, по під мости й газопровідні труби, обіч жужельних гір, околицями міст, перегонами кремінчастого степу, перетипаючи електричні магістралі, обгинаючи каменоломні кар'єри, через перевали узгір'їв, улоговини долини, коло парків і шахт, захлинаючись димом від коксових

печей, входячи, наче в пориви гарячих протягів, у смуги гудіння, грюкоту, скреготу, ламаючи ритм на стрілках розпуття і розгортаючи задимлену клекочучу панораму, пробірається поїзд.

Донбас! Донбас!

Поет не перестав бути шахтарем. Він галасливо радів з досягнень свого вугільного краю і вболівав при кожній звістці про перебої, а з випадковим земляком у нього завжди знаходилася сила тем для розмов, згадок і жартів. Він і свої творчі успіхи завжди вписував у баланс шахтарської честі, доблесті і героїства: він відповідав за них перед Донбасом, але й від шахтарської рідні вимагав відповіді.

Сташко не мав можливості ретельно стежити за донбасівською пресою, і свіжий номер «Соціалістичного Донбасу» по-новому висвітлив йому зміст листа від батька. Відкрив портфель. Копачучись у паперах за батьковим листом, думав:

«Хороший стариган батько. Цей позицій так просто не здасть. Гарт має в собі. Гарт. І хитрий! Набрив патріархів та й викликає на змагання комсомольську дільницю — зелений молодняк! Уміє старий ефект знайти. Поет!.. Але що це з Рижим? Ех ти, Коля! Що ж це ти, Рижий, соромиш наше покоління! Що таке, справді, з Рижим? Баки запустив, і механізація в нього під загрозою... Гм... І механізація під загрозою. А гарт таки теж має в собі... Нащо б йому баки?..»

Він розгорнув листа.

«Синашу, а чи не час тобі приїхати? Поручкатися з друзями, відчитатися й відчитати. Га? Давно пора. Відчитать у нас є кого і є за що, а твій відчитний період уже здорово розрісся, забуваєш ти свій рідний Донбас.

І часом обидно стає: воюєш за соціалізм, стараєшся, щоб дільниця була як часи, а подумаш — може, синкові твоя робота й не в голові, може, й не знає він, як іноді гаряче буває. І так обидно стає, аж за пасок по давній звичці візьмешся.

Чи читаєш ти наші газети?

Весна в нас була з проривом. Знаєш, після успіхів, які були в нас перед і під час XVII з'їзду партії, разом із березневими вітрами в нас повіяло духом самозаспокоєння й демобілізації, а крива видобутку, як ото з трампліна, націлилася головою вниз. Ну, тільки наша парторганізація як ударила тривогу — заворушилася шахтарня, схопилися ми

на ноги і взялися за голови. З нас, комуністів, країна відповіді потребувала за Донбас. Тепер у нас знову парторгом Марков, тобі не казати про нього — знаєш. Роботяга хлопець.

Вирівнялись ми по всіх показниках, а от тільки молоднячок наш щось не теє, здає. Колька баки запустив собі, в люди, кажуть, вибирається, а на дільниці в нього механізація під загрозою, — ну, аварія за аварією в Рижого.

Викликав я на змагання комсомолят, спочатку не ризкував, бо в мене ж старики більше, ми завтрашні пенсіонери, то куди нам проти таких орлів, як у Колі на «Комсомольській»! Ну, наважилися. Аж воно нудне виходить змагання. Правда, до пізньої весни молодь добре йшла. Може, Колька через баки здає, — якраз тоді й запустив собі.

Так що приїжджай, поможи їм. А то ж неловко виходить, скажеш — ні?

Приїжджай. Не думай, Сташко, що в нас тут нудно, — книжки є де брати, Май розростається, танці тут, балеринка з Харкова приїхала, масовичка, і взагалі...

(Сташкові стало жаль батька: «Заманює старий»).

Мати виглядає, виглядає тебе... З тим будь здоров.

Твій батько Панас Працук»

...З-за повороту косо впливає долоня високого плато з жужелі. Воно підіймається над старою колоною, тримаючи на собі старий завод з кучерявим лісом димарів. Раз у раз на канті плато з'являються маленькі поїзди з ковшами і виливають на схил іскристу лаву розтоплених покидьків. Так завод заливає яр, наступає на стару колону з її легендами і слідами дикого минулого.

Сташко помічає, що плато заводського дворища присунулось до шахти, змінивши звичний старий рельєф місцевості, а, відповідно до цього наступу, селище перекинулось на протилежний пагорок, стаючи там рядами нових будинків.

Сташко перший нетерпляче стрибнув із східців на перон і швидко пішов на Надіївку, мимохить усміхаючись тим зустрічам, що чекали його, тому життю, в яке він зараз мав включитися.

Догнав Раю.

Колись сусідкою була — мале й замурзане, а зараз яка дівчина стала! Не впізнати.

— Ти, Райко?

Нестямилася.

— Що? Сташко?! Та невже Сташко?! Оце гість — здорово! Це ж просто, ну, я не знаю. Це ж наші раді будуть, ну, просто я не знаю! У нас, Сташко, на комсомольській дільниці — от сам побачиш. Ти надовго? Це ж просто я не знаю. У нас...

— Почекай, кажи за порядком. Які новини?

— Новини? Аварії, Сташко. Щодня — то мотор згорів, то лінва увірвалася, то орла пустили на бремсберг, ну, просто...

— Це на дільниці «Комсомольській»?

— Отож-бо й є.

— Що ж це: Коля — антимеханізатор?

— Щоб сказати да, то ні. Ти ж знаєш Колю... Тут, бач... Я просто не розумію.

— А техсоцекзамен хлопці й дівчата здають?

— Здають. І читають, і розважаються. Тепер на Маю — танцклас шахтарський, а танцівниця... От ти побачиш. Люба, вона наша дівчина... Правда, тут є така компанія... Ну, сам придивишся до всього. Ти надовго?

Швидко, захлинаючись, сипала словами, залпами випускала фрази і, здається, перегорнула п'яте через десяте всі новини, проблеми й настрої на старій шахті.

І треба було трохи подумати, щоб відібрати присутні пункти і скласти уяву із захопленої — може, на радощах від зустрічі — Раїної мови.

З усієї інформації, яку мав Сташко, було ясно, що стрижнем усього збудження є питання про аварії.

На засіданнях і в штреках, у лавах і за столами точаться гарячі суперечки, подаються пропозиції і здогадки, враховуються посередні причини, і ясно, що із сферичної туманності сьогоднішніх настроїв, загусаючи довкола гасла «За механізацію!», формується якась єдина і цілеспрямована сила. Вона пошириться в маси, стане дійовою, рушійною іскрою нової електрики піде по лавах, зворушить вугільні верстви і, матеріалізована в новій енергії, піде по магістралях господарства, відзначившись у радісних цифрах на діаграмах, у газетах, у розрахункових книжках.

Але... у пристрастях, що завиваються довкола стрижня, зрідка пропливає образ дівчини, тієї самої Люби, що приїхала до Парку культури й відпочинку.

Як стосується цієї сили вона? І танці... Танці і компанія якась... І як стоїть у цьому всьому Коля? Що, власне, сталося з Рижим?

— ...У нас тепер таке завдання, що, ну, просто я не знаю,— казала Рая,— вже подаючи руку біля своїх воріт.

— Розв'яжемо! — казав Сташко серйозно, хоч і з усмішкою.— Ти, Раю, не забувай: нема таких завдань, яких більшовики не розв'язали б, і нема таких становищ, з яких більшовики не знайшли б виходу! Вірно? — і засміявся.

На відповідь Рая міцно струснула його руку.

4

Вдома застав саму матір.

Заметушилася, захапалася.

— Сташко, Сташко... — попліскує, обтрушує, біжить до буфета й до духовки, наставляє повний стіл, розпитує, махнула рукою на радіо — не перебивай, мовляв,— потім вимкнула і очей не зводить з сина.

Сіла поруч, погладжує, поплескує...

— Мамо, мене набило пилюкою, як старий килим,— не витріпуйте мене. Їсти — потім. Я прийду разом з батьком...

— То почекай, синку, і я з тобою. Сваритись піду до нашого парторга.

— До парторга?

— Авжеж. До Маркова. За гуртожитки. Ти, як побачиш його, закинь слово: скажи, щоб не обижав матір... головну матір. Бач, ми прийомне материнство організували. Вроді шефства. Над нежонатими. Так він жінок — по кампаніях, по роботах, а мені — в голову заходь,— то ж скільки гуртожитків, синку.

— Значить, оголив фронт материнства?

— Ну зовсім, синку, оголив!

І поплескує, порошинки з лица пальцем знімає.

Звичайна мати. Звичайна робітничка мати.

Ні батька, ні Маркова не знайшов.

Біля технічної бані зустрів старого Гуркала. Той зрадив, загаласав, розцілував Сташка і на обличчі залишив перші вугільні плями.

— Нічого, шахтарське благословення.

Заросле, матово-чорне від вугілля обличчя його сяло.

Цілу свою юність Сташко проходив на очах і часто під рукою цього старого. Гуркало з батьком — нерозлучні давні друзі.

— То ти батька на-горах шукаєш? Такої пори на-горах тільки люди, поверхносні котрі. Твій старий не з цього десятка. Спускайся, спускайся! Ходім.

Щиро радий, він проводив Сташка до кліті. Їдучи естакадою, казав:

— Дівчата за тобою попитують — батькові проходу нема. Сьгодні ось Таська: «Ну, нема ще Сташка?»

Вже в кліті запитав Гуркала:

— Зараз вона в шахті?

— Хто?

— Таська.

— Там. Із своїм Моцартом. Тепер Таська...

Кліть раптом попливла з-під ніг, і Сташко не розібрав кінця фрази.

Таська ніяк не вміщалася в думці поруч з Моцартом. Це поєднання було неприродне, надумане, може, навіть гумористичне.

«Таська із своїм Моцартом»?..

Сташко добре знає Таську, але як до неї стосується Моцарт, про це він має право тільки догадуватись, та це досить трудно.

Він знає її змалку. Це було кляте сусідське шахтарча, пибайголова в спідничині. Ніякого впину мале Шворення не мало з тих пір, як помер старий Шворінь. Обох Тасьячих братів побили під Конотопом, мати працювала на гротах, — Таська виростала, як пташка.

Ровесники боялися цієї пташки — вона завжди могла пустити кров з носа, — але любили, верховодила між ними. Майже одночасно її саму або з черідкою таких, як і вона, можна було бачити на заводському ставку, на Маю, на схилі терикону і ще в декількох місцях.

І ця ж сама Таська, при її непосидючості, могла годинами стояти біля столу, коли Сташко працював з книжками. І коли Сташко заставав на своїх полицках усе шкереберть, то він знав: була Таська.

Дуже юною Таська пішла в коногони. На цій роботі Сташко застав її, приїхавши останній раз у Надіївку. Він тоді йшов з батьком до лави «Східна» від кліті. На шахтному дворі було тісно від вагончиків і коней. Коногони чогось пересварювались, коні тупцювали по рейках і скидали головами, вагончики безладно стукались. Таська, в старій спецодязі, розхристана, виводила з цієї колотнечі свою партію, шарпаючи коня з різким розбійницьким свистом.

— Он дівка, — стиха сказав старий, — впізнаєш?

Худорлява, смагла й насуплена, в брудному спеді з чоловічого плеча, вона справді виглядала дівкою, а не шістнадцятилітнім дівчам.

— От зараз побачиш,— сказав батько, заступаючи Сташка, і покликав: — Тасько, як там на «Східній»?

Вона блиснула білками і свистом залаялась до коня.

— А при чому тут ми? — лагідно запитав завдільниці.

Вона влучко оглянулася і викинула перед себе акумулятор. «Хто ж це «ми»? — запитували її цікаві очі. Придивилась і вигукнула, наче проспівала:

— О-о-ой?! Сташко?!

Це була та сама Таська, з хорошими, бистрими очима, запальна, невгамовна.

Потім побачив, що свистати вона навчилась винятково і могла не тільки вилаятись свистом, але й висловити жаль, і приховати збентеження, і співбесідника обірвати, і замріятись...

«Але від цього ще далеко до Моцарта»,— подумав Сташко, йдучи штреком.

Він ішов сам, помахував акумуляторною лампою, зрідка оглядав на собі шахтарське вбрання, зашкарублі великі чоботи і усміхався, але невловимий смуток прокрадався йому в душу разом з тим, як його обійняли хисткі сутінки підземля, його шерех, запах теплої вільгості й вугілля. Це були запахи його дитинства.

...Але ось і коногон: вухо вловило далекий свист десь з-за повороту. Яке це знайоме! Бувало, йдеш штреком, чуєш — мчить партія. Ритмічний перестук копит сиплеться у грюкіт коліс, і різкий свист, характерний, злий свист коногона, б'є у трубу тунелю:

— Ф'юуу-іііть! Ф'юуу-іііть!..

Тоді притискайся між стояками, поки повз тебе пройде впевненою рисою кінь, мигне перед очима лампа в кононових руках, прогуркотять вагони, і довго ще плистиме в темряві, як у воді, застережливий задній вогник та різатиме штрек злий, одчайдушний свист коногона:

— Ф'юуу-іііть! Ф'юуу-іііть...— безперестанно.

Вже з перших двох нот Сташко впізнав коногона по силі звуку, по його повноті, і таки подумав:

«Чи не Таська?»

Але в ту ж мить його присмно здивував у свисті певний ритм, а далі й музикальність — з-за повороту доносився й наближався свист-пісня. Він так лунко йшов штреком, що, здавалося, звуки ті можна ловити руками, як зграю пташок, а глухий грюкіт вагонів був йому за супровід, набираючи його ритму й темпу.

Сташко зупинився.

З-за рогу, замість очікуваного коня, м'яко вплив акумуляторний динамівський електровоз.

Сташко зацікавлено присвітив. Спереду на блискучій грані білів крейдяним візерунком напис:

МОЦАРТ

З електровоза напружено придивлялась до Сташка, піднявши лампу вище очей, Таська.

Обличчя дівчини проявилось в світлі акумулятора, і палючі іскри від блиску запали їй глибоко в очі.

Тепер упізнав її зразу, — вона мало змінилася. Та ж сама дівка-шахтарка в старій чоловічій спецодежі, тільки одяг цей лежить на ній чепурніше, вона його собою вже заповнює, а худорляве чорнобриве обличчя погарнішало, трошки округлилося й набуло якихось невловимих рисочок жіночності. З-під шахтарського капелюша вибивалися чорні косички, легкі тіні вимальовували рівний точений ніс, а крила ніздрів якомсь доповнювали собою кокетливий вираз твердих темних уст з ямочками в кутиках, втиснутими так, наче дівчина запишалась. Вугільні плями відтінювали матовий рум'янець на смаглявих щоках.

— Ти диви! Сташко!

Дивилась витріщеними радісними очима. Партії не зупиняла, але притишила хід. Вони поговорили коротко, на ходу.

— Здрастуй, Шворнення мале!

— Здрастуй, Сташко!

— Кажеш, мобілізувала Моцарта на вугілля?

— Авжеж! Щоб сто процентів — з маршем!

Віддаляючись, вона все голосніше вигукувала, і в її голосі чулася молода сила простої дівчини, що виросла на праці.

— Сто мінімум! А з Моцартом ми — сто п'ятдесят!

— Культура, Тасько?

— Політика партії!

Одну хвилину дивилась мовчки здаля, і так само мовчки, не впізнаючи Таськи з цієї відповіді, дивився на неї Сташко.

Партія вагонів віддалялась. Тільки вогник туманився, і — знову Тасьчин голос:

— На Маю увечері! Будеш?

— Неодмінно!

А по хвилині — знову її повний молодий свист.

— Якби Моцарт чув?

Сташко обернувся.

Перед ним стояв електромонтер з фаху, веселий філософ і душа хлопець, без якого компанія не компанія, — комсорг Яша.

Яша подав руку, тихо, якось у дужках сказав: «Здрастуй, друже!» — наче тільки вчора бачив Сташка, і тоном перших слів продовжив:

— Плакав би Моцарт, почувши, як його Таська на штреку виконує?

— Плакав би.

— Від щастя?

— Еге ж.

— Він же не міг мріяти про це.

— Не міг, Яшо.

І тепер Сташко міцно обійняв комсорга за стан.

— Не думав, що застану на шахті.

— Мене застанеш. От за тобою трудно встежити. Твої середньоазіатські нотатки друкуються через місяць після нарису про заполярне місто, а з твого виступу на з'їзді видно, що ти ось тільки-но повернувся з Карелії. Коли стежиш за тобою, то бачиш, що країна наша не така вже й велика.

— Всього лише одна шоста світу. Освоюєм. А ти, Яшо, все так само жартома розкидаєшся думками й концепціями.

— А що, мені їх до ощадкаси здавати? Для власного вжитку в мене вистачить.

— Ти міркуєш, як багач. Ти й живеш, Яшо, жартома, в кожному разі, так може здатися. Як твоя англійська, флегматик?

— Читаю.

— Так-таки читаєш?

— Як-то? Читаю. Бач, я англійську вчив не жартома. От тільки читати в англійських журналах не дуже є що — як не моллох, то реклама та брехня. — І, дивлячись на Сташка серйозними голубими очима з-під високого лоба в обрамованні дитячих кучериків на скронях під берегами капелюша, Яша додав: — Жаль, Сташко, що не пишеш статей з питань техніки.

Сташко засміявся, і тоді вже засміявся Яша:

— Ні-ні, пиши поезії. Про це ми ще поговоримо, а тепер ходім, я покажу тобі нашу дільницю. Зпаси, чим багаті...

Сташко переключив реєстр розмови на серйозний тон:

— Як там у вас справи, Яшо?

— Більш-менш.

— І це добре.

— Не так більш, як менш.

— Це вже гірше. Як Коля?

— Нічого. Запустив бачки. І дільницю запустив. Зараз Марков узявся за «Комсомольську» — я його вночі тут бачив, а це знову у вибої.

— За Колю треба взятися.

— Береться вже — цими днями ставить його звіт на партійних зборах.

— Оце діло.

Вони йшли, присвічували під ноги і жваво обмінювались думками.

У сьомій лаві вони натрапили на ремонт машини.

Сіли.

Парубок з великою м'ясистою пикою розгвинчував гайку, користуючись балдою і зубилом як ключем. Він ставив зубило на кант гайки і гатив зверху балдою.

— Ремонтуєш, Круть? — весело запитав Яша і, ляснувши парубка по плечу, звернувся одверто-наївним голосом дитини, що хвалиться, до Сташка: — Ударник! От де ти, Сташко, можеш спостерігати винахідливість — це в роботі Крутя. Без ключа обходишся, друже?

Слюсар вищирив білі блискучі зуби й потряс на долоні балду вкупі з зубилом.

— Ключ всіх восьмих.

Яша зареготав добродушно й весело, поглядом шукаючи підтримки в Сташка.

— От здорово! Ну й Круть! Він винайшов ключ всіх восьмих! Розумієш? Не три, не п'ять і не сім восьмих, а зразу всіх восьмих. Га?!

Круть дивився на комсорга, забувши закрити рота, задоволений з похвали, але трохи стурбований іронічними нотками в Яшиному голосі.

По паузі Яша заговорив далі:

— Та ти знаєш, чудесний мій друже, що тебе за цей винахід не те що преміювати, — провадив захоплений Яша, — тебе за цей винахід мало позбавити звання ударника, тебе в шахти треба вигнати! Чого ти так витріщився? Серйозно — вигнати. Ти, значить, грюк-бух! — і деталь порубана, трах-бах! — і капут машині!.. А ти чув про такого — Шпец-

гера? Він також винайшов ключ всіх восьмих. Ти, мабуть, прибічник його концепцій? Авжеж?

...Ішли вибоєм, де рачки, де пригинаючись, і весело було Сташкові відновлювати звички підземника, знаходити в собі давнє вміння рухатися, вгадувати шуми, визначати відстань динамічних вибухів, весело було знаходити в собі колишню орієнтацію в своєму підземному царстві, у плутанині косих штреків, ходків і гезенків, що з'єднують лави й гори-зонти.

Але скільки нового за цей час!

Штреки витяглися кілометрами, ходять електровози, зникли обушки, темрява відсунулася з вибоїв глибоко у вибране поле перед світлом електроламп у лавах, і навіть обличчя вуглярів посвітлювали у променистій електриці.

Сташко почував себе шахтарем.

Він голосно вітався, зупинявся коло вибійників, тряс руки старим приятелям, радився з людьми технічного догляду, з душею входячи у робочі ситуації цього складного підземного підприємства.

У повновилого новачка Сташко взяв відбійний молоток і, певний, що не осоромиться, поставив його у вугільний шар і увімкнув.

Посипалися рвучкі пневматичні удари, віддаючи в руки пружним дрожем.

Він оглянувся на Яшу і, сяючи від задоволення, трошки здивовано вигукнув:

— Кулемет! Це ж кулемет, Яшо!

— Авжеж, кулемет. Усі ми солдати соціалізму.

Потім, ідучи далі, Сташко казав після похмурої паузи:

— Антимеханізаторів треба карати, як за нівечення військового бойового майна.

— Але антимеханізатора не так легко впіймати за руку. Коли це, скажімо, який головбух чи інженер-плановик, який ніколи й не нюхав підземного повітря, така собі, знаєш, «порядна» людина з «культурою», з своєю, хоч і запозиченою, філософською системою, всіма шанований громадянин, який не розгвинчує наших механізмів, але методично й певно розгвинчує наших... людей.

6

Сташка зворушувала рідна обстановка. Пахло шахтне повітря — в цьому було ціле дитинство і юність, як у мотиві давно забутої пісні. Йому здавалося хвилинами, що він

одного з тих давноминулих днів іде на роботу, і зразу ж усе нагадувало, що дні ті давно минули. Радував гуркіт моторів, чаккання конвейєра і перестук молотків. Тут, у шахті, наче у своїй старій хаті, як друга й визвольника, зустрічає машину. Ось вона рубає, свердлить, довбає, тягне — невтомна, роботяща, доброзичлива й переможна. Треба любити її, як любить Таська...

...Нарешті вони знайшли завдільниці — Колю Бурового.

Спочатку почули його голос. Коля говорив нервово, гостро, когось картав, комусь докоряв.

У верхньому вибої обертали врубівку. Він керував роботою. Справа не йшла на лад — заважали риптаки конвейєра, кріпильне дерево, захаращеність і тіснота; він лайвся.

— Буровий! — покликав Яша.

Завідувач дільниці обернувся.

Сташко! Друг багатьох його кипучих років! Той самий, у спеці!

— Чорта-ака...

А Сташко до Яші:

— Який Коля? Де?

— Сташко, ах ти ж! не впізнаєш!

Вродливий і мужній, з гнучими рисами обличчя й орлиним носом, він одчайдушно зриває капелюша, і тепер його не можна не впізнати: не рудий, він просто червоний, його голова в кучерявому рухливому полум'ї і тонка, як у дівчини, чутлива шкіра навіть на щоках крізь баки горить помаранчево-гарячим жаром, як вечірня заграва крізь гай.

— На масть ніхто інший, як Рижий, але... стильні бакени... Звідки така розкіш?

— Ах ти, друзяка! Сто літ, як ми з тобою...

— Двісті літ!

І вони сміються, термосять один одного за плечі, вдивляються один в одного.

— Не впізнаю я тебе, Колю.

— Ти знов за баки! Кинь! Є, брат, діла серйозніші! — патираючи червоний плющ своїх бачків, намагається одвернути увагу Коля.— Та є, брат, діла серйозніші.— Він присвітив акумулятором у вентиляційний штрек і додав: — Ось Маркова спитай.

Сташко оглянувся.

Протискаючись між стелею і безладно накиданими стояками кріпильного дерева, що подавалися в лаву через вентиляційний штрек, у вибій, ногами вперед, спускався ще молодий товариш у шахтарському спеці, з лампою, почепленою

за петельку на грудях. Кісточки вилиць над запалими щок-ками блищали проти світла, а темні уважні очі раптом за-світилися привітним подивом назустріч Сташкові.

— От кого вам не вистачало! — сказав парторг з усміш-кою, подаючи забруднену руку.— Поета! Надовго до нас?

— Побуду,— сказав Сташко.— Тільки справи у вас до-сять-таки... прозаїчні.

— Отож-то! Пафосу не вистачає! Не в усіх, звичайно. Шахта йде вгору, але деякі дільниці... Одне слово, відразу після звіту Бурового твій літературний вечір. Сьогодні ж ми це обміркуємо з тобою, як і що. А тепер — він повер-нувся до завдільниці: — Коля, вентиляційний штрек у тебе непролазний. Негайно став людей.

— О-ой!..— болісно скривився Буровий.— У мене ж ви-добуток... З механізмами нелад... Хай воно...— він махнув рукою і відвернувся.

Марков подивився на Бурового довгим задумливим погля-дом і поклав руку йому на плече.

— Я допоможу тобі, Колю. Все зробимо, але спочатку тобі треба виспатися. Нерви в тебе щось...

— На Май треба йти, балету вчитися,— сказав Яша.

Коля насторожився, мигнув віями на Сташка, зустрівся очима з Яшею.

— Що значить «на Май»?

Яша ледве усміхнувся.

7

Милися в технічній лазні. Сташко, парторг Марков і зав-дільниці Буровий.

Після короткої летючої наради у вибої ще не встигли ушухнути суперечки.

У воді з кранів булькотіла пара, чавун грав м'яко, але лунко, металічним гудінням, тому доводилося говорити ду-же голосно. Марков навалився грудьми на округлі вінця ванни, вперто дивився на Колю, наче хотів очима і словами добратися до душі Бурового. На його худорлявому обличчі із скобкою зачіски навіть вилиці, здавалося, блищать запит-ливо.

— Значить, у тебе на дільниці бракує пафосу освоєння? Так, Колю?

Коля лежав у пасивній позі, з руками під головою, весь рожевий, як немовля, і несхожий на себе: завжди буйна

кучма його тепер лежала хвилясто пригладжена, а намоклі баки були непомітні.

— Сам бачиш. Який у нього пафос, коли він двадцять сім метрів по породі рубає. Чи хіба в того, хто зігнути баром калічить вибій, є пафос?

— Значить, нудьгують люди на механізмах? А ти керуєш.

— Я керую тими людьми, що в мене є. Райка не нудьгує, Ригорко не нудьгує, Муренко не нудьгує... Під моїм керівництвом десятки таких, як ці. Ти знаєш.

— Я знаю. Цими легко керувати. Давати десяток тисяч тонн, як Муренко... — Марков повернувся до Сташка, похвалився: — Який, між іншим, тільки недавно опанував машину, учнем був, тепер дає понад десять тисяч тонн. — І знову до Колі. — Таким не нудно, такі й тримають дільницю. Але половина не втримає того рівня, що втримав би цілий колектив, і ти спускаєшся зі ста тридцяти до ста й починаєш іти нижче.

Марков милиться так щиро, що чути, як мило торохтить по його ребрах.

Коля встає, закурює і лягає в тій самій позі.

— А ти, Буровий, знаєш, що партія через усю масу комуністів керує мільйонами робітників і селян?.. Що, я маю тебе агітувати?

— Марков, ти не зважаєш на обставини в мене у лаві. Май на увазі, що я з кобили на кобилу¹ пересів. Це ж не передбачене.

— А ти знаєш разючий по своїй глибині афоризм: керувати — це передбачати. Вдумайся. Мені здається, Колю, що ти на дільниці нудьгуєш, ти!

Це слово наче розбудило Сташка. Воно було занадто точне, занадто виразне, обурливе, щоб не розбудити.

Під час розмови він згадував бригади на півдні й на півночі Союзу, знайомих мулярів, комбайнерів, підводників, танкістів, академіків...

Він сказав:

— Бакенбарди, Колю, треба поголити.

Вода збурилася навколо Бурового і хлюпнула через вінця. Його підкинуло. Він сів і вчепився руками за край вауци, витягнувши довгу шию до Сташка.

— За бакенбарди ти мене не скуби! Бакенбарди — це моє особисте.

---

¹ Злам вугільної верстви.

— І лягай, Колю,— дуже тепло, зворушено сказав Сташко.— Лягай, заспокойся, друже, і перестань кипіти, бо... мені плакати хочеться за тобою, а це не вперше — раз у житті я вже за тобою плакав; ти пам'ятаєш? Ми були хлопчиками. Я мусив зостатися з батьком у самообороні, а тебе прийняв партизанський загін, ти на коня сів. Я ж тоді плакав за тобою. А тепер ти сів на кобилу, і знову доводиться за тобою плакати. Знаєш? Отут, Колю, ми й потрапляємо на твоє особисте — на бакенбарди... Це дуже делікатна справа, і з нею треба обережно, по-хірургічному...

Сташко замовк, обдумуючи цю операцію. Буровий дуже тихо, відчужено спитав:

— Чого ти за мене взявся, Сташко? Що я тобі за «жертва вечерня»?

— Того і взявся, що ти «жертва вечерня» і «помилуй тя господи!»,— так само тихо, із співчутливою усмішкою відповів Сташко.— І не через цих пару кобил тобі сьогодні жить собі дорожче стало, я тобі скажу, через що. Мені здається, Колю, ти вимкнувся з струму наших громадських інтересів,— зрозуміло тобі, що я хочу сказати? Життя нашого народу — це невичерпне джерело енергії, знаєш, робочої охоти, і мені здається — десь у тебе порвалися дрти.

— Кінець кінцем...

— Який ти недоторканий став, несприятливий, ізольований. Справді, як виросло й розбухло твоє «особисте». Ти, поголений, з компанією проводив мене на станцію, поголений і веселий комсомолец-інженер. А тепер ти — «особа»...

Парторг Марков уже одягнувся і тримав у руках записну книжку. Він ударом підкреслив щось, зломив олівця і сказав:

— Да-а!

І пішов.

Через кілька хвилин Коля і Сташко одяглися.

— Тягни цигарку,— подав Сташко коробку. І, розкурюючи, конфіденціальним тоном, по-парубоцькому: — Увечері на Маю ти мене маєш познайомити з балериною. Єсть?

Буровий узяв цигарку мовчки.

8

Кілька хвилин поет стояв зачарований.

Він сам.

Він допіру вийшов з дому, відхиливши настирливе бажаня матері вкласти його спати.

Мабуть, Сташка не було видно в тіпі від куща, бо двоє хлопців, вийшовши з-за повороту алеї, не помічали його.

Один високий, довгорукий, при галстуку — смугастій бинді, другий оцукраватий, грудистий дужак у грубій вишиваній сорочці йдуть доріжкою, не йдуть, а ступають, і то не ступають, а ходою собі на дозвіллі роблять па танцю в лад до свого ж свисту.

Чи-ирк, чи-ирк, чи-ирк по піску носками і стримано в стапу вигинаються, а високий ще й вільною рукою покивує. Ліву він поклав нижчому через плече, з другого боку звисла долоня до ліктя.

Він насвистує щось часте й веселе, але трудно розібрати що, бо у високого слуху нема, а нижчий підсвистує непевно, тихо, з шепотом, прислухаючись до приятеля й ледве потрапляючи за ним.

Ось вони стають. Високий крутить козячу ніжку, вигинаючись під той же свист і звільна обертаючись. Нижчий задивився в далечінь і каже:

— Мотри, Муренко-брат! У нас на селі, у Бурхачах, на вечірній зорі що пізніш, то небо блякне, блякне, і-і-і — ніч. А тут, мотри, ік ночі тільки розгоряється. Мотри, Муренко-брат, палахкотить як!

Муренко зупиняється.

— А хороше! Гарячі цехи, браток, світять. Видно їх і з Бурхачів, це ти, Данько, не додивився. Тепер у нас весь край як єсть — один гарячий цех...

Муренко знову свище. Іде танцем по доріжці.

— Ти ось танець Брамса підучи, прийде Любка-балерина — хай знає наших бурхачівських. Давай!

І в сутінках парку, стримано й оглядаючись, Данько так-сяк потрапляє за Муренко.

Сташкові не хочеться перешкоджати хлопцям, і він тихо йде до концертної раковини, згадавши, що сьогодні відбувається районний музикальний концерт робітничої молоді.

В парк дають світло.

9

Сташко знайшов місце і сів.

Хлопець літ п'ятнадцяти грав на баяні попурі. Йому дружно плескали.

Потім з-за столика журі на естраді встав Марков — у зелену, наглухо застібнутому френчі — й оголосив, що

більше баяністів, охочих виступати, нема і черга підходить до скрипалів.

У другому ряду підвівся Гуркало:

— Товаришу Марков, товариші журі, а Таська? Тетяна Шворнева, вона ось тут сидить. Тасю, ану вжар, пресимо! — і заплескав.

Оплески його бурхливо повторили всі ряди.

У дівчині, яка встала недалеко від Сташка коло проходу й чекала, поки стане тихо, він побачив нову, не знану досі Таську.

Вона дивилася трошки слідлоба, впрост і приховувала усмішку приятні. Їй можна було дати років двадцять.

Спокійна певність рисунка складених губ, рівний погляд чорних очей, вигнуті рішучим зламом темні довгі брови — все показувало, що ця худорлява, смаглява на виду шахтарка належить до тих пристрасних натур, які в праці бувають запопадливі, в боротьбі — непримиренні, в любові — палкі.

— Ти, Тасю, без баяна тут? — запитав Марков.

Голоси відповіли:

— Вона з баяном!

— Баян тут.

— На Тасьчиному баяні Костенко виступав, ученик слюсаря, котрий зіграв «Яблучко».

— Давай, Тасю, — сказав Марков беззаперечно.

Вона знизала плечима і пішла поміж рядами ословів до естради, а з обох боків шепотом, напівголосом і одвертими вигуками її підбадьорювала, наказувала їй, підтримувала її родина — надіївська шахтарня.

На естраді за столиком журі сидів професор — сивий, з почесною лисиною, в окулярах з чорною поворозкою.

Під час виступу попереднього музиканта професор щось розпитував про нього. Видно було, що це людина приїжджа.

Він слухав і ворухив на столику восковими пальцями. Хибні звуки йому боліли, він мимохіть скривлювався.

Професор подивився поверх окулярів на молоду робітницю з баяном.

Вона сиділа обличчям просто до публіки, але зараз у ній було більше жіночності, сотні очей, природно, підкорили її незалежність, вона трошки схилилася на гармонію, і на її плечі впали жмутки чорного, закучерявленого на кінцях волосся (вона запускала коси); це надавало їй дівочої ніжності, як і її збуджена усмішка.

Професор байдуже закурив.

Марков тихо про щось зачитав Таську і звернувся до слухачів:

— Тетяна Шворнева, машиніст електровоза з шахти «Надіївка». Виконає «Турецький марш» Моцарта.— І владним жестом увірвав оплески.— Товариші! Гармонія у Таськи історична. З цим баяном з нашої колони виходив загін шахтарів, цей баян вів героїв на смерть, на боротьбу за соціалізм. Чи служить він цій великій справі і тепер у Тасьчиних руках? Послухайте, а тоді скажете.

Оплесків не було.

Професор уважно збив попіл з цигарки.

Таська наче прокинулася. Вона струснула волоссям, закинувши голову, і, не маючи слова, зробила раптовий музичний вихор.

Цього не належало робити — професор незадоволено глянув на неї поверх окулярів, зразу наче здивований, але до цього дійшла палка наснаженість цього незаконного музичного вихору, він, може, і не догадався, які думки в Таськи збудили слова товариша Маркова, але ту наснагу оцінив вухом старого музики-знавця, і в наступну мить незадоволення поступилося здивуванню, а здивування вже мало в собі радість мистецької насолоди.

Тут утворилася пауза.

Тільки хтось не стримався в партері:

— Отак!..— і голосно перевів дух.

З тиші непомітно виринули перші звуки маршу, вони бігли легко, бисто, стрімко, із запалом, у гарячому темні, розростались, наближались, більшали, заповнювали повітря, простір перед естрадою, через сад, через шахти, дорогами, шляхами йшли рвучким походом, втягаючи мимохить у свій потік, не даючи одуматись, повернутись до близьких, оглянутись на хату, попрощатись з оселею, з речами, з рідними.

— вперед... вперед... вперед!..

Професор встав...

Професор здійняв окуляри і вийшов з-за столика, відійшов у найдальший кутік. Потім підійшов до Таськи, зупинився збоку, майже перед нею...

Сяяла почесна лисина.

І райтом лисина погасла — в парку знову вимкнули електрику.

Але над темними рядами тільки музика плывла, як слава,— ніхто не обізався і не встав, наче в партері не помітили темряви.

Таська грала.

Сташко іде в гурті товаришів алесю від концертної раковини. Він у центрі. Його сміх щиро підхоплюють і до слів прислухаються — вони люблять у ньому веселого земляка, поважають у ньому свого поета й гордяться ним.

Гуляється легко, святочно.

Хлопці в костюмах, джемперах і просто в світлих сорочках, з галстуками й без них. Дівчата в жакетах, у шовкових вбраннях і в мережаних блузках. Над ніжними комірцями красуються рум'яні здорові обличчя, з тендітних рукавців висаюють великі прекрасні робочі руки, а маркізет і шовк вилискує на м'язах, натягається й морщиться від пружної ваги грудей.

Це ті, чий ім'ям він промовляє на з'їздах, до кого апелює, чії пісні співає і чию правду стверджує у своїй творчості.

Хороше. Весело й легко.

Ригорко комічно йде бонтонним променадом під руку з Расю, з жєстами героя класичної опери; з Тасьчиного баяна раз у раз вилітають тихі, грайливі мотивчики дозвілля і пролітають між фразами розмови, не збиваючи її.

Учасники конкурсу викликали різну оцінку. Одних захопило попури, других Десятий вальс Шопена у виконанні Кості Іванова, який учиться на слюсаря, а сентиментальна Іра, студентка на практиці, потомствена шахтарка з туманцем в очах, обстоює другу премію за учасником, який виконав вальс... тільки вона забула назву — щось таке із слізьми...

— А-а! Раз із слізьми, — згодився Яша, — то тоді копешпо!

— Коли першу премію взяла Таська за Моцарта на баяні, то друга, — сказав Сташко, — належить їй за Моцарта на електровозі. Га, Яша?

— Еге ж. За Моцарта і за півтори норми.

...Старий Працук стоїть на повороті алеї і, далеко відставивши газету, читає.

Побачив молодь — похмурнів, похнюпився.

— Ось і папаша. Що нового, Панасе Федоровичу?

— Погапо.

Віддав Яші газету й починає крутити цигарку.

— Японія збирається відтяти по Урал, а знов же Німеччина по... Урал. Виходить, нам і серединки не залишиться? Як же це буде, молодьож?

Хитрий розумом людина, яка пройшла величезну життєву практику, він дивиться зажурено на своїх учнів, на свою шахтну комсомолію, на сина і вимагає від них утіхи, розради.

— Чи не помічали ви, папашо, що відбійний молоток у роботі нагадує кулемет?

— Стривай, стривай! Це ти про молоток здорово. Тільки в поганих руках молоток заїдає, як поганий кулемет. Скажете ні, хлопці?

Натяк був гострий, він влучив у ціль.

Пращук повернув на бокову алею, а Яша сказав до Стапка:

— Дух комсомольський випробовує старий. Думав, злякає.

— А лякатись нам нічого, — запевнив Ригорко. — Раз уже навіть Іра, яке от ніжне створіння (ніжне створіння гупнуло дужим кулаком Ригорка по спині й надусалось), — і то стрибнула з парашутом з вишки...

— І як стрибнула!

— Стрибнула знаменито. Прийшли ми до вишки, вилізли. Як глянула Іра — безодня! Каже: «Ні, ще боюся. Треба потренуватися» — і... злізла.

— З чого ж тренуватися?

— Ми їй порадили спочатку з Муренка скочити. Хто б вас може сказати, що Муренко не дуже високий?!

— Цього ніхто не скаже — вищого не може бути.

— Ну от. Але вихідного дня я вилазю на вишку, дивлюсь — Іра. Каже: «Ногами звідси не зйду. Кінець. Без парашута стрибну, а так не зйду». І стоїть. А тут один за одним — мельк! мельк! Наважилась Іра. Каже: «Як таким боягузом жити, то краще скочити», — вийшла за бар'єр і... стрибнула.

— І як стрибнула!

— Стрибнула знаменито. Вниз головою. Сам інспектор дивувався, як це вийшло. Вирішили, що душа в п'ятах була, а душа ж легка — от і підняла за ноги. Трудно сказати. А ось і Муренко.

Вони вийшла з алеї коло танцювального помосту.

Над помостом вигиналася в дуже повільних рухах недолжно висока постать Муренка, він танцем походжав по кругові. Данько раніш побачив групу, зупинився і стовбичив оддалік, коло балюстради.

Яша гукнув:

— Кажеш, танцювати хоче робочий клас?

— Так само, як і колгоспне селянство,— показав Муренко на Данька, який нещодавно тільки з Бурхачів приїхав на шахту.— Опановуєм техніку.

— Танець Бра... Бра... Бра...— заїло в Іри.

Яша скоромовкою:

— Я скажу: танець Брамса.

— От іменно.

Вона завжди так: заїкнувшись і знайшовши підтримку, легко і швидко каже: «От іменно». І на цій звичці часто її підводить Яша.

— Ну, трудно без Люби,— поскаржився Муренко.

— А Люби нема...— сказали в групі.

— Третій день не тан... тан... тан...

— Я скажу: третій день танцює... у Причерка.

— От іменно! — І опам'яталася: — Що? У Причерка?

Тасьчин баян здивовано замовк.

Яша трудно звів брови над веснянкуватим переніссям, і сміх зник з його очей, а все обличчя якось потемніло й закрилося.

— Да-а...

Іра скоса глянула в очі одному, другому, хотіла щось сказати, але заїкнулася на першому звукові і прикусила вогку губу. Потім трохи скоромовкою, трохи по складах таки вичитала про те, що, власне, Любина воля, де їй гаяти своє дозвілля: тільки на Маю чи іноді й у сімейній обстановці культурного радянського інженера.

І чомусь підкреслив Ригорко:

— Ніхто не каже, що інженер Причерк некультурний.

Іра підхопила:

— Таких би біль... біль... біль...

— Я скажу,— прислужливо перехопив Яша,— таких би менше!

— От іменно! — І схопилась: — Що ти? Чому?

— Ні, Причерк спец по техніці безпеки...

— І дуже культурна людина...

— Це зрозуміло: Любу вабить домашня обстановка інтелігентної сім'ї.

Щось намагалася пояснити, виправдати. І знову — пауза.

Сташко уважно прислухався. Він не знав Люби й не знав Причерка з його сім'єю. І, недостатньо вивчивши собі цих людей з реплік, він, однак, зрозумів паузу: на цілу компанію дихнуло полинем ревнощів: Люба танцює не в парку, Люба — у Причерків.

...Травнева віч стверджувала своє панування над парком,

над Донбасом. Стали графічно чіткими геометричні обриси міста, завод здавався грандіозним панцирником, він наче похитувався і плыв під живою загравою, яка підіймала й опускала над ним небо. В темряві перегукувалися паровози, гудки, сирени.

Відстоювалася тиша, і звуки цього невиспущого краю спливали на ній, по-нічному чіткі у всій своїй виразності.

В листі парку тепер уже повноцінно промінилася електрика, небо запорошилося зорями, подихнуло вільгістю з яру.

Рвонула Таська баяном — вихор звуків, якийсь лютий і пристрасний, зойкнув і змовк.

Всі нестямилися.

А вона, застібаючи гармонію на реміничок, сказала:

— І хай танцює! Почитай нам, Сташко, свої вірші.

— Да, це ти вірно! Почитаю я вам, друзі, свої вірші!

Вони повільно пішли доріжкою, чиркаючи по піску підощвами в ритм виразному поетичному читанню свого поета.

А в другому кінці парку тією ж доріжкою назустріч їм ішла друга група. В цій другій групі була й Люба Світашова, височенька, дуже молода дівчина в голубій кльошній сукні. На грудях у неї, ближче до середини, був значок ворошиловського стрільця, а на самому серці — емальований хрущ. Хрущ ліз від значка. Але стрілець з-під прапора на значку цілювався в нього несхибно й певно.

Розділ другий

1

Місяця ще не минуло з того вечора, як Люба виїжджала з Харкова на Донбас.

Незабутній вечір!

Репродуктори виголошували:

— Через п'ять хвилин відходить поїзд...

— Поїзд стоїть на шостій колії.

...Голубоока, з ямочкою на щоці, в жовтогарячій шапочці, вона наївно, як ляльку, притисла до грудей букет квітів і власну косу, товсту каштанову косу.

Її проводять — під вікном шумливий гурток таких, як вона: зворушені дівчата і хлопці з претензією на мужність.

Вони звуть її Буба і Лю, її сусіди в купе догадуються, що дівчину звати Люба.

— Лю,— спинається павшпильки до вікна пухнасте дівча,— ти справді їдеш. Справді — на Донбас! Навіть родичів там не маєш...

— Пйши про своє життя.

— І як вони танцюють.

— І про шахтарів, Лю!

Буба-Лю-Люба часто скидає поглядом на годинник, і брови її стріпуються ваганням чи подивом.

Емальований хрущ на її блузці тривожно ворухиться, прислухаючись до її грудей.

Раптом — свисток.

Невиразним перебором грають буфери.

Люба підводиться і на якусь мить злякано застигає в рамі вікна.

В цю мить вона стає схожа на портрет, і навіть емальований хрущ не ворухиться, пильно прислухаючись, чи б'ється її серце.

Всі купе, всі вікна разом сказали:

— Поїхали!

Цілий поїзд зітхнув цим словом і рушив у супроводі гасливого перону.

Любин гурток, щиро вигрібаючись, пливе в натовпі й, не зважаючи на сусідів, які уважно дивляться з-поза вузьких Любиних плечей, посилає поцілунки, привіти, дзвінко вигукує веселі слова прощання.

В цих словах доброзичливість і щире бажання підбадьорити подругу на її новому шляху.

Люба на прощання усміхається очима, але її мило асиметричний рот, широкий, викреслений лініями дитячої усмішки, наче їй завжди весело, рот зраджує її, і вона притримує один його куттик мізинним пальцем.

І ось мигтять стрілки, пропливають жанрові картинки вокзальної околиці, станція відходить, поїзд певно, неухильно йде, перестук коліс вирівнюється, прибирає усталеного ритму, місто вдалині стає тільки ліричним пейзажем, і Люба усвідомлює, що це не примха, це навіть дуже серйозно! Як вона пасмілилася? Вона їде? Їде в країну!.. О-ой!..

Люба розгинає лікоть, і квітки падають на столик. Вона сідає й відкидається на стінку головою...

Так вона почувала себе й тоді, як одержала підписане і припечатане відрядження.

Тоді сивий товариш з молодими блискучими очима сказав їй:

— Шахтарі люблять танцювати, наш народ веселий,— їдьте.

Вона взяла папірець і злякалася.

— Вже готове?..— чудно запитала, наче думала, що папірець будуть готувати роки кілька, а вона тим часом виросте, набуде досвіду й мужності.— Вже?..— І їй так захотілося сказати цьому сивому товаришеві з молодими очима: «Дядю, але ж я зовсім ще мале дівча, а народ такий великий і такий... веселий... Мене не вистачить на це. Я помилилася... Візьміть назад відрядження».

Але вона, звичайно, не сказала так і — завтра вже буде на Донбасі. Атож.

І вечори в Літньому саду, близькі вечори, аж до останнього, коли Сеня провів після масовки додому і на прощання до блузки приколів емальованого хруща, вже відходять у минуле, заслоняються інтимним димком, і думки komponуються в музичну елегію під смутним словом «бувало».

Бувало, їхня група спливає в живому потокові на алеях. Жарка б'є ілюмінація з барвистих павільйонів. Під незайманим віттям дерев святочний гомін оформлюється в урочистому звучанні оркестрової музики, і новим змістом світяться людські обличчя.

Бувало, група їде на майданчик. Молодь жадібно оточує її. Баяніст сідає на лавочці, і вже щебетливі, заохотливі звуки ключем випурхнули з гармонії, хлопці й дівчата засміялися без видимої причини, і Люба виходить (в темному платті із світлими кишеньками й комірцем), робить жест баяністові й починає.

Тоді все буття набирає ритму і навіть дерева притупують у парку.

...Несистематично стежачи за пресою, вона часто заглядає у хрепцяті вікна газет і щоразу крізь їхні шибки бачить клеючі натхненням рухом простори Союзу.

Люба прислухається спокійно, але уважно,— потужний шум спливає над країною.

Люди в країні виходять з себе,—

їм тісно в собі, вони переростають себе.

І вони ламають норми: неможливе втілюється в життєві факти.

Тоді мільйони людські маси опановує радість.

У radoцax вони починають плекати музику — ціла країна грає.

Вони вирощують квіти — засідають строгі комітети, обдумують форми постаментів під вазони в цехах, добирають найбарвистішу, найпахучішу рослинність...

Хорошу країну щораз бачить Люба крізь сіру шибку газети. І там, в країні, починає тьмяно вимальовуватись перед нею образ хлопця з обличчям, схожим на один з портретів у газеті «Комсомольская правда».

Це обличчя все в сонці й у сміху, але під прозорою скісною тінню від кепки — пильні, розумні очі, очі тих, що розв'язують тисячолітні проблеми мудрих, сивих.

З того часу замітки, телеграми, статті в газеті про категоричний і веселий путь героїв розповідають Любі про цього хлопця, домальовують його. Люба бачить його на сторінках і в лабораторіях, вона тривожно стежить за ним в експедиціях і польотах, вона прислухається до його доповідей і поезій — він скрізь, його знають усі, він найдаліші закутки материка переустатковує так якось просто, як Люба прибирає куточки своєї кімнати!

І Люба полюбила цей образ.

Але на Холодній горі, у саду, на харківських вулицях вона не бачила його, не впізнавала. Вона любила хлопця з «Комсомольской правды».

Схоже на те, що сталося з газетним портретом, трапилось і з дівчиною, героїнею кінофільму. Вона зі сцени повернулася знову в країну, і крізь вікно газети Люба бачила її, машиніста й науковця, вчительку й парашутистку, закохану й веселу, на великих і малих роботах.

І заздрість до цієї дівчини, велика заздрість занала Любі в серце.

Але Люба її не зустрічала, не бачила на вулицях, не впізнавала між дівчатами в саду.

І, ховаючи ревну мрію десь наздогнати цю дівчину, десь стикнутися з веселим хлопцем з «Комсомольской правды», Люба стала активісткою Тсоавіахіму. Вона втягала товаришів, збирала членські внески, клопоталася якимись договорами в тирі й організовувала стрілецькі змагання, але все це виходило якось буденно, сіро. Це ж тільки шкільний авіахімівський осередок, нікому не відомий осередок, а за вікнами школи лежить неосяжна країна, і слава героїв стоїть над нею, як музика.

Невже ніколи Люба не піде вряд із своїми омріяними героями?

І ось одного вечора вона побачила їх близько, поруч із собою.

Це була чудна зустріч, зустріч не людей, а їх відображень.

Але відображення відчували себе людьми, в кожному разі Любин образ виразно переживав щастя, підійнятий на дитячливе-реальних звуках музики, яка в ці хвилини не грала, а грюкотіла, здавалося Любі, космічним грюкотом. Люба побачила себе на екрані.

Прозору темряву кіно протинав ззаду, наче з самої реальної дійсності, промінь світла, проєктуючи на квадратне полотно екрана трудові дні Республіки.

Минав кінотиждень.

Проходили омріяні Любині герої.

І раптом вона побачила: з екрана усміхалася дівчина з косою, в темному вбранні із світлими кишеньками й комірцем. Лю! Вона — Люба з Літнього саду!

Але на екрані вона усміхалася так, наче найдальші закутки Радянської землі присунулися до неї і стали близькими, як затишні куточки її кімнати на Холодній горі.

Сеня гаряче шепотів:

— Лю!.. Дивися, Лю! Ти на екрані!.. Дивись, дивись!..

Але життя екрана відчувалось як єдино справжнє, і в цьому новому житті Люба не чула коло себе Сені. Тут Сені не існувало.

Вона зосталася на початок другого сеансу.

Їй хотілось щось усвідомити, зрозуміти, зважити.

І вже з перших кадрів кінотижня вона відчула якусь незручність, якусь провину, як то буває, коли не виконаєш свого обов'язку. Люба відчула, що вона відстала від свого відображення, що її образ перегнав саму її.

Ця дівчина з косою на екрані пройде країну з краю в край поруч з героями, а Люба буде оздоблювати свою кімнату, танцювати й організовувати походи тсоавіахімівського осередку на стрілецькі вправи...

На цьому сеансі Люба позаздрила своєму відображенню і вирішила наздогнати свій образ в країні. Її невизначене досі прагнення раптом знайшло вихід і сформувалося в конкретну дію: Люба виявила на пропозицію ВУКу гірників свою готовність поїхати в один з донбасівських парків культури, і їй дали відрядження.

І ось уже поїзд гуркотить, пошарпує неухильно вперед у нове, незвичне.

Люба заплющує очі, щоб уявити завтрашній день.
Емальований хрущ у неї на грудях похитується, як на хвилях.

2

Першого ж дня на Донбасі в полудень, самотньо блукаючи в парку, трошки розгублена Люба знайомиться з незвичайно привітним, культурним і щирим подружжям Причерків.

Вони пригадують її з Літнього саду в Харкові,— авжеж, це була вона,— вони співчують їй і запевняють, що для такої гожкої, милої дівчини знайдеться відповідне товариство: їхня квартира завжди відчинена для неї, і сьогодні ж вона має бути в них.

Люба побоювалася першого вечора в парку.

Вона була вже на шахті — в шахткомі комсомолу, — бачила заплених людей — шахтарі йшли з роботи.

Її дуже тепло зустріли комсомольці. Два хлопці й Тася Шворнева. Особливо піддала духу Тася. Вона трохи різка як для дівчини, грубувата, рвучка, але ці риси ще більше відтінювали Тасьчине ставлення до Люби. Її сестринська усмішка була якась особливо щира, а рука в Люби на плечі струмом проводила в душу ту бадьорість, яка наповнювала кожний Тасьчин рух і кожну фразу.

Хлопці зраділи:

— О-о! Комсомолка-балерина! Тасько, це ж танцюєш робочий влаштуємо!

— А ви думали як? Кому ж і танцювати, як не нам!

Обіцяли ввечері неодмінно бути й допомогти Любі увійти в роботу.

Але на вечір задощило, парк був порожній, а в квартиру приїжджих пізенько вже подзвонив телефон і викликав товаришку Світашову.

Виявилось, дзвонить Алла Причерк.

— Як?! Ви вдома?! Сидите, пудьгуєте й забули за нас?! Я зараз же йду вам назустріч, а ви виходьте. Посидимо за склянкою чаю, поставимо пластинку, ви покажете мені пару па... Одно слово, збирайтеся!

Люба пішла на запрошення.

А другого дня вона побачила молодь у парку й на помості і трошки здивувалася: молодь була добре одягнена, ввічлива й часто дотепна.

«Переважно з міста,— подумала Люба.— Що ж тут героїчного — вчити їх танцювати... Та й не шахтарі це...»

Вона була трошки розчарована.

Та потім з'ясувалося, що це й є шахтарська молодь з оцих двох шахт коло парку.

І які вони раді були, веселі! Як жадібно придивлялися до кожного Любиного руху і як дружно йшли в масових турах!

Та Любі трохи заважало, що за балюстрадаю близько прогулювалися обое Причерки і поглядали очікувально на Любу й на годинник. У них мала бути тиха напівлітературна сімейна вечірка.

Зустрічаючи їх погляд, Люба млявіше керувала танцем, і ту млявість Любину в гурті помітили. Склалося враження, що вона веде масовку механічно, без життя.

Вона на ходу погомонила з комсомольцями й пішла до Причерків разом з ними: вони вже володіли її часом, її дозвіллям.

Так у Любине життя, як у загальнодоступний сад, увійшло це подружжя.

3

Групи зближались.

Шашко перестав читати.

В компанії, що йшла назустріч, він побачив Кюлю — ставного, вродливого друга, з бакенбардами, не схожого на себе.

— З ким це Буровий?

— Люба! Ота з косою — це ж і є Люба Світашова. Дивися, як легко вона йде!.. А оця дамочка в «панчосі» — Алла Причерк.

Яша мав рацію, коли назвав так інженершу. Довге, вузьке трикутине плаття якогось невизначеного нудного кольору облипало її справді, як панчоха.

Йй можна було дати літ двадцять вісім. Клубочилось легке, завихрене волосся, величезні сірі очі дивилися пожадливо — наче людині дуже мало осталося жити; в розрізі напіввідкритого рота передні зуби виявляли ту ж оскалену пожадливість, яка горіла і в очах. Фарфорово-біле, наче просвічене обличчя з низеньким і довгим по обличчю носом було вродливе тією красою, яка буває від спадкової анемії і хвороби шлунка.

Причерк запитала Бурового, хто цей, у сірому костюмі.

Люба дивилася напружено: вона його десь бачила, він десь уже пройшов краєм її життя і залишив, як сліди на садовій доріжці, непевну згадку.

В жовтогарячому кольорі його блузи, матовому загарі і в каштановій шовковій шевелюрі — гама літніх тонів, увесь він як один викінчений мотив гарячого червня, і від погляду на нього стає тепло очам. В нього одвертий, прямий погляд і виразний, мужній рот.

— Це Сташко Пращук з Надіївки. Поет. Чули?

— Пращук? — перепитала Люба.

— Неодмінно познайомте! — наказала Причерк. — Це дуже цікаво.

Вона обтягла на собі «панчохо».

— Стоп! — сказав Коля весело, і з цього стало ясно, що йому було невесело досі.

Сташко на привітання усміхнувся Буровому, просто підійшов до Люби й подав руку.

Люба певно також дала руку.

— Ми... незнайомі? — з сумнівом запитала вона. Таська безцеремонно взяла її за стан.

— Світ від цього може полиняти, Любо. Ти познайомся...

— Хіба... ми незнайомі? — так само певно запитав Сташко. — Але ж ми зустрічалися? Я вас прекрасно пам'ятаю.

— Я вас пам'ятаю... бо десь бачила ваш портрет... чи не в «Комсомольской правде»... а може, в «Комсомольці України». А ви мене звідки ж?

Алла звихрювала чуб, обтягала «панчохо».

Таська усміхалася, слухаючи розмову Сташка й Люби.

— Почекайте... Портрет... Ага! Пригадав. Ви таки прекрасно танцюєте. Да-да. Я тричі бачив вас у...

— ...Літньому саду.

— Ні. В кінотижні. Ви там з'являєтесь, робите кілька легких па, і навколо вас — молодь у тому ж ритмі. Ви, значить, з тих, що в кінотижнях?

Люба зашарілася.

— Ні-ні. Це цілком випадково. Просто знімали нові форми культури в парку, і я випадково потрапила... Я не...

— Сташко, познайомся з товаришкою Причерк.

Пожадливі величезні очі впрост дивилися на нього.

Вона подала руку і продудучила:

— Надзвичайно рада. Я читала вас.

— Мої вірші?

— Ду да, — засміялася. — Але хіба я, читавши ваші поезії, не маю права сказати, що читала вас?

— Мої поезії — це, звичайно, я сам, але не всі, хто їх читає, читають мене.

Обидві групи разом ішли до помосту.

Причерк ударила в свій високий чуб розчепіреними пальцями і, певна в своїй оригінальній вроді, сказала трошки тихіше й інтимніше:

— Отже, сьогодні я хочу читати вас, крім того, що всі ми раді будемо послухати самого автора. Зайдемо до нас, мій чоловік буде дуже радий. Серйозно! В нас, знаєте, таке хороше, тихе товариство... Звичайно, провінція, але в наших вечорах є дещо цікаве. Знаєте, трошки літератури, трошки філософії, трошки інтимного... Іноді весело буває — танцюємо. Ні, в нас таки інтересна компанія, вам, як потові, це багатий матеріал. Тут ви знайдете інженера і слюсаря, завпостачання і танцівницю, просто громадянку... ну, дружину чи сестру чию...

— Загалом утриманку?

— Авжеж. А разом — це просто люди...

(«Уяви собі, що ти — людина!» — згадав Сташко).

— ...І почуваш себе в оточенні людей, без усяких там, знаєте, рангів, класів і конфліктів. Бо які в нас у хаті можуть бути конфлікти... класового характеру? — Обличчя її на мить застигло перед ним у сміхові, вона апелювала до Сташка й чекала на відповідь собі його сміху — які ж у них у хаті можуть бути конфлікти?! — І почуваш себе... Іноді так і здається, що вже й за вікнами, кругом безкласове суспільство... Люди всі такі хороші... Одно слово, ви в нас сьогодні дебютуете.

А тим часом випереджала молодь, посліпаючи до помосту.

Пошенки, уголос і вигуками інформували одні одних:

— Люба йде!

— Прийшла балерина.

— Давай баяніста! Де баяніст?

Товпилися у хвірточці, заповнювали поміст, розсідалися і нетерпляче притупували посередині, а два хлопці, взявшись за руки, заохотливо пригравали назустріч Любі.

— Умта-ріта, умта-рай... Раз-два-три, починаєм!

— Давай, Любо!

Люба відділилася від компанії і зніяковіло підійшла до помосту.

— Товариші!.. За планом роботи в парку ми сьогодні не танцюємо.

Вагалася, чи відходити, наче чекала, що будуть вимагати, примушувати, але в патовпі почулися тільки слова розчарування:

— Та-ак...

— Календар не дозволяє.

І чудно, зневірено пригравали хлопці:

— Ум-та... рі... та... ум... та... рі...

А Муренко з високості своєї постаті сумно оголосив:

— Сьогодні в мене траурний день, а тому танців не помагається.

Таська підійшла до Люби.

— Світашова, в чім річ?

— Замурась заборонив мені танцювати сьогодні.

— Яка може бути заборона? Давай танцювати — і все.

Я пограю.

— Та директор же парку! Я ж підлягаю його розпорядженням... Тасю.

— Яка заборона? Чому? Щоб хлопці розходились по гуртожитках у карти грати?

— Не знаю. Щось має бути, конференція чи конкурс... Щоб молоді не відтягати. Категорично заборонив.

— Конкурс закінчився, а конференції ніякої нема! — і Таська повернулася йти до помосту, розстібаючи на ходу гармонію.

А Причерк міцно взяла Любу під руку. Вони пішли вдвох. Шашко обіцяв трошки згодом зайти з Буровим.

4

Танці були в розпалі. Лунко підгукували баси, підголосниками заливалися верхні ноти Тасьчиного баяна, а молодь, за відсутністю Люби, метелицею крутила козака, «Во саду лі», польки.

Шашко й Коля ішли до Причерків.

Коля казав:

— Уяви собі, Шашко, що ти...

— ...людина?

— ...що ти вугляр-комуніст.

— Прекрасно.

— Ти керуєш дільницею, от як я. В тебе чудово механізована дільниця. Це, брат, уже не та каторжна яма, в якій ми копалися змалку. Це складне, цікаве в технологічному розумінні підприємство, і ти його знаєш до найменшої деталі, а разом з тим весь час знаходиш нові для себе момепти...

— Це й є творча робота.

— Еге ж. І вона, вона сама є стимул. Чудесно. А тепер ти прислухайся добре і скажи, де ж саме міг перерватися в мене отой провід і коли саме я вимкнувся, раз уже ти думаєш, що я вимкнувся.

Сташко мовчки протяг цигарки. Коля механічно взяв одну і дві зломив, а три впало на землю,— він просто гребнув пальцями в коробці.

— Ти знаєш, що ми повесні підкачали. Ну, змінилися люди... В Маркова, скажу тобі, до робітника душа лежить, і робітник це відчуває. Так підтяглися ми, і я швидко вирівняв дільницю. Але... втомився.

— Так. Ти втомився.

— Я мав на це право,— тоном виправдання сказав Буровий.

— Повне! І треба було їхати на курорт.

— Ні, треба було закріпити...

— Почекай, Рижий.— Пращук дружньо взяв Колю за лікоть і на цьому слові згадав хлопчачі роки.— Ти мені скажи, коли і як ти вперше відчув, що втомився.

— Можу.— Коля помовчав, обдумуючи щось, і по паузі почав тихіше: — Мені в шахту подзвонила Алла... Алла Причерк. Вона роздобула десь ту пластинку, яку я мав дістати їй, це— шіммі «Ботокуди». Вона про неї мріяла. І каже: «Послухайте, я програю вам у трубку телефону». Я сказав, що зараз не можу слухати. А вона: «Ви не хочете! Не покладайтесь на мій смак...» Ну, і в цьому роді. Я сказав, що в шахті я собі не належу. А вона: «Де ж ви, Колю, собі належите? Де й коли ви буваєте просто собою? — І тут же каже, так, знаєш, дуже сердечно: — Приходьте, Колю! В мене світло в очі не ріже, крісло не муляє і патефон не хрипить,— посидимо». Розумієш? І тут я відчув утому. Мені таки справді захотілось побути самим собою.

— А-а!.. Отут!

— Що?

— Отут, тут у тебе й починається. Я слухаю дамі. Ну, і потім у Причерків ти став самим собою? Тільки ти продумай!

— Я сьогодні подумав і продумав... твою накачку. Да. Так, потім у Причерків? Бач, якраз мені стало не везти на дільниці. І хоч причини були об'єктивні, мене це вибило з колії. Як би тобі сказати? Бач, через те, що в шахті я став почувати себе поганим завдільниці, на поверхні — поганим комуністом і між товаришами — поганим зразком, через те

я не палежав собі і в Причерків, ти ж розумієш! Хороша обстановка, хатня, тепла, щоразу вабила... як, знаєш, вабить тепла ванна, а добившись такої ванни, я... мене світло в очі ріже, крісло муляє, а патефон хрипить... Сам не знаю. Хороше в них, а я чогось нервуюся, зло бере. Мене там так і мають за злюку. Словом, про те, щоб собі належав, не може й мови бути.

— Ясно.

— Що ж ясно?

— Ясно, що в отій розмові, коли ти захотів бути собою, Алла, підготувавши вже твою підвладність, викрутила з тебе перший гвинтик, і ти... перестав бути собою.

— Да, ти їх не знаєш. Гляди, днювати будеш там. Освічені ж люди, цікаві.

Вони підійшли до веранди Причерків. Двері були відчинені, але темні портъери і на вікнах збірчасті штори цілком заслоняли цей тихий світ від стороннього ока.

На східцях Юля тихо сказав, поклавши руку Сташкові на плече:

— Підходиш і — приємно: тут же оцю... танцівницю Любу часто можна побачити. Ти ж розумієш.

Він постукав.

Розділ третій

1

Двері відчинилися.

Перед Сташковими очима текла синювато-чорна борода, а в ній — припишкі кісточки тонких, уважних пальців.

Він зразу впізнав свого вагонного сусіду.

Так, у них вийшло трошки суперечки й багато ненависті. І про ненависть вони домовилися на тому, що це є повноцінна пристрасть.

Але господар не впізнає. Пальці втихомирено гладять розкішну рослинність, тонкі губи усміхаються.

Сташко також не впізнає.

Юля знайомить їх, і вони проходять до вітальні.

У дверях їх зустрічає Алла Причерк. Її усмішка виявляє велику артистичну майстерність: це розкрилося само внутрішнє джерело людської теплоти й радості; так безпосередньо, так хороше усміхаються діти, так усміхалися б квіти,

розпускаючись назустріч сонцю, якби квіти взагалі могли усміхатися.

— Знакобтєся,— дудуче вона, обтягаючи на собі плаття-«панчоуху». По цьому удар розчепіреними пальцями в певелюру і, обернувшись до кімнати: — Поет Пращук. А це наші друзі.

Сташко усміхнувся незрозумілою усмішкою і неголосно сказав самій господині:

— Догадуюсь. Просто — люди.

— Ви подаєте дадії.

Разючий чарльстон з білими бровами, потискуючи руку, сказав без усмішки:

— Ваш приїзд дуже доречний, ми влаштуємо вечір,— я директор парку. Замураць.

Він стояв з Любою коло вікна.

Як тільки увійшов Буровий, дівчина зразу ж відійшла до стажерки.

Низенький носатий чоловік на височезних корках, у крагах і галіфе, схожий на півня, пригладив блискучу скобку над переніссям і весело відрекомендувався:

— Завверпе Парасіа. Мої дружина й сестра.— І так само весело засміявся, кивнувши на двох жінок, що сиділи на канапі.

Маленька кругловида дівчина, схожа носом на брата, встала і грайливо кинула:

— Я сестра.

— А я дружина,— подала руку темношкіра, чорноволоса й чорноока жінка.

Вона також була в «панчосі» — очевидно, Алла Причерк тут задавала тон,— тільки її «панчоха» була з лиснючого чорного шовку. Вся ця «дружина» так чорніла, що від неї аж боліли очі.

Сестра й дружина, перед тим як до них підійшов Сташко, стиха в ніс наспівували якесь тайго. Хоч навряд чи слово «наспівували» віддає м'явкання під циганський «стиль», під гавайську гітару й саксофон, стогін і декламацію на одній ноті.

Сташко визначив собі їх як хронічних баришень і більш не звертав уваги.

...Сташка зацікавив блідий і добрячий з виду чоловік Марк Фотійович Баров, змінний інженер, як його відрекомендували. Він стояв у дверях до кабінету з книжкою в руках, благодушно стежачи за новим гостем.

— Ви син тутешнього Пращука?! Щасливий батько,— заговорив він, потиснувши руку Сташкові.— Досить бути гідним такого батька, як у вас.

— Батько в мене хороший. Не поскаржусь.

З кабінету вже чувся голос Бурового: він «диспетчерував» свою комсомольську дільницю по телефону:

— Заштибувало?.. Знать не знаю! Конвейєр у лаві, щоб качать!.. Не порве. Машину спустили?.. А-а, чорт!.. За чим ти дивишся! Зараз же знайди Федюка або Крутя.

При цьому імені Сташко згадав ключ всіх восьми Шпенглера і переказав Барову Яшину монолог у вибої з цього приводу.

Баров широко й голосно сміявся, як сміються люди прями й щирі. Потім серйозно сказав:

— О, ключ усіх восьми — це велике лихо.

У цей час дуже голосно закричав патефон. «Сестра» і «дружина» — так їх знав Сташко — почали грати плечима і застогнали, зам'якали.

Алла сказала дуже голосно, перемагаючи Утьосова:

— Самовар на столі. Щодо вина, то ми будемо пити чай. По-мову, це сказав Едгар По.

— Марудний був, мабуть, чоловік,— зневірено й тихо звернувся до Сташка завверпе, скосивши очима на стіл без пляшок.

Сташко засміявся.

2

Сіли. Стіл був сервірований трохи незвичайно. Посередині маленький — кулею — самовар. Тут же великий чайник. Крихітні чашечки на мисочках. Ложечок не подали — мабуть, забули. Алла була весела й чарівна.

— Любо, сідайте, чого ви застигли! Миколо Ігнатовичу, не затримуйте дівчини. Всі розмови, справи, ініціатива — після чаю. Сідайте.

Патефон підтримав Аллу:

«Вирікуску чай п'ять будем до утра...»

Коля пасуплено придивлявся до самовара.

— А чай не шипить...

— І не парує.

— Холодний чай.

Коля налив прозорого «окропу» з самовара, кинув у рот і стукнув об стіл порожньою чашечкою.

Всі ожили, заговорили разом.

— Провока-а-атори! — вигукнув щасливий завверпе.— А в чайнику божественний напій! Месьє Причерк, ви провокатор!

Чашечки наповнювались. Коля зразу взяв свою в руку, але підвівся Причерк, і він понуро прислухався.

— Вечір друзів вважаю відкритим. І давайте розсунемо трохи межі! Звільнимо хоч на часину яскраву людську індивідуальність.

— Від чого? — тихо, не відводячи очей, спитав Буровий.

— Від чого?

— Да, від чого?

— Як від чого?.. Ви, похмурий наш друже, сьогодні чимсь пригнічений. З нами звільніться від того, що вас пригнічує. От від чого! — радо сказав Причерк, знайшовши відповідь на несподіване запитання.

Коля «шариком» кинув другу чашечку в горло, не дослухавши тосту.

— Отже, розсунемо межі сьогодні, і хай нам буде весело й цікаво! Цвіте наша країна (і погляд на Сташка), добробут широких мас несе скромну, нашу радянську, розкіш і за героїчний труд компенсує нас дозвіллям, яке ми використовуємо як своє зароблене, тобто як нам хочеться. Отже, вип'ємо гарячого чаю, і — ширше межі! Хай живе культура чистої людської пристрасті, тонких поривань!

Цокалися.

Баров збирався йти і чарки не брав.

— У мене рак у стравоході,— пояснив він Сташкові і усміхнувся у відповідь на його співчуття.— Доводиться звикати. Треба ось дбати, щоб не завівся рак у шахті, бо такий рак вартий рака у стравоході, запевняю вас!

Коля випив третю й усміхнувся до Сташка якось зловісно.

3

Сташко категорично відмовився читати. Люба не зрозуміла його. Люба також просила, і хоч трудно було відмовити цьому зворушливому дівчаті, він усе ж відмовив.

Тоді звернулися до Люби. Люба має щось зімпровізувати.

Вона не перечила.

Замурась сів за піаніно.

Вона вибрала «Порив» Шумана і вийшла на середину кімнати.

Стояла до Сташка очима, і ясно було видно, що не бачила його. Перші акорди вирвали її з цього гурту, вона прислухалася до себе, і розширені очі проти лампи застигли так, що в них виразно виднілися променисті кружальця прозорої рогової.

Але не це вразило Сташка. Він раптом побачив у її очах тоскную самотність.

Він не знав її життєвого шляху, її мрій про красу героїчного, про любов тисяч, про славу, але він гостро відчув у її самотності, що дівчина ця загубила путь, відбилася і стала сама.

Ось вона повела очима по всіх — що це за люди оточили її? Вони зайшли в її життя, як у загальноприсутній сад, чого вони хочуть від неї? Всіх її мрій? Її молодості? Вони роблять замах на її велику любов, на її участь у великій любові.

Люба подається назад, але ноги не сходять з місця. Тіло її гнеться хвилястими рухами, пружніє, і кожний мускул його готується до протесту.

Танець починається.

...Потім у Сташка залишилося враження: дівча билосся в пориві й не могло вирватись, а дівча крилате і ніяк не схоже на метелика.

Чи вона свідомо так імпровізувала?

Навряд. Це була мудрість молодості, яка прагне до дії, мудрість активності, що протестує.

Характерно, що, закінчивши танець, Люба знову нерухомо зупинилася посеред кімнати і здвинула плечима, наче не знайшла чогось, що шукала, і не зрозуміла того, що хотіла зрозуміти.

Потім примирено усміхнулася на оплески.

Причerk встав і підійшов до Люби, несучи перед собою обидві, складені жестом благання, руки, щоб потиснути Любину.

— Ви розкіш, Любо!

— Ще б пак! — вицирився до Сташка Парасін.— Що й казати!

Коля спідлоба поглядав на Замурася, — директор парку застиг з солодкою усмішкою, витягнувши шию й подавшись наперед.

«Сестра» й «дружина» грали плечима, нагадуючи про себе.

Тоді на середину кімнати вийшла Алла Причерк з чорною кішкою в руках. Тримала її перед животом, як муфту. П'яна одвертість була у великих Аллиних очах, в кожному жесті й русі. «Панчоха» на ній мінилася й лисніла.

Чого вона вийшла?

— Лю, а це все ж таки не те, Лю. Це ж, Лю, малоцікаве, це, Лю, з того класичного, позитивного, визнаного. Те, чим ти служиш широким масам, Лю. Це, Лю, з культури... коногона Таськи... — Вона схилила голову на плече, і в неї коло рота окреслились скорботні й нахабно-скептичні дужки.

Сташко зиркнув на присутніх з чудною невитриманою думкою:

«Хто тут є з таких, що міг би дати їй в зуби?»

Погляд його зупинився на Колі Буровому.

«Це хлопець з нервом, цей міг би, якби був більш пильний до подібних концепцій».

Йй ніхто не дав в зуби, і вона провадила:

— А ти, Лю, зламай!.. Ти ж страшенно багатообдарована, Лю! Зламай Шумана, Брамса, Моцарта! Отак! Отак! — Вона показала жестом, зціпивши відкриті зуби. — Зламай і дай, Лю, щось екс... екс... центричне! Дай огидне, Лю, рване, але гостре... з криком... Ах, це не те, Лю! — І раптом п'яною скоромовкою: — Дозвольте один музикальний момент. Поетичний момент... (Погляд на Сташка). Ви й не знаєте, що й я — поет! Так ось — поетичний момент.

Вона схилиє голову на груди, підійнявши кішку-муфту до підборіддя, і якусь хвилину думає.

— Я в кімнаті сама з чорною кішкою. Штори спущені, очі в кішки блищать. Вона дивиться на мене. При одному моєму слові «кицю» вона перескочить з крісла на піаніно й піде до мене по клавіатурі. За кожним звуком вона буде з несподіванки підсмикувати лапку, наче її опікають звуки. Кішка буде йти — і це буде музика. І мені уявляється: ось кішка зацікавилась. Вона хоче грати. Вона стрибає на верхні октави й відкидається на басы. Удар її розпалює. Вона, згорбившись, натхненно дрібоче насередині всіма чотирма ніжками вкуші і зразу ж гнучко витягається на всю клавіатуру, шаліє на верхах, через голову кидається на низи, і ось вона вже мигтить над піаніно, чорна, одуріла й шалена. Вона грає. В цих безглуздох, беззаконних звуках єдино справжній світ, далекий від химерних шахт, Моцарта... Лю, ти могла б виконати музику чорної кішки?

Люба здивовано глянула на Аллу, провела поглядом по присутніх, і гірка образа блиснула в її одвертих очах.

— Чого ви од мене хочете?
І відійшла в куток до вікна.
Вони зневажили її творчу хвилину.

4

Люба уважно вдивлялася в бронзову статуетку на етажерці.

Сташко підійшов до неї і мовчки поділив з нею зацікавлення. Статуетка варта була того.

І, може, тому, що він не вважав за обов'язкове розпочати для доброго тону розмову й неодмінно підтримувати її, може, тому, що він підійшов до неї як давній знайомий, як друг, чия мовчазна увага іноді дорожча за гамірні поради й розважання, Люба відчула довіру до нього і просто сказала, кивнувши на етажерку:

— Це — з моєї біографії. Як вам подобається?

Жінка танцює з дівчиною-підлітком. Жінка в тій порі, коли тіло вже розцвіло повною трояндою, але ще не починає в'янути, а дівчина ось тепер тільки dorостає. Вона ще не певна в руках, хоч у цю мить станцювалася, увійшла в ритм, на цей незвичайний, радісний ритм її м'яко томить, напружене зосередження виснажує, — обличчя її ледве скривилося по-дитячому. Жінка, певна своєї усталеної грації й легкості, якої вона швидко позбудеться, зворушено, із смутною усмішкою дивиться зверху на дівча. Обійнявшись, вони біжать, і шок оббиває їхні ноги, завихрюється, хвилюючись ззаду. Вони танцюють.

— Це етюд з моєї біографії. Оце мій «предок» — мама. Навіть схожа трохи... Вона перша вчила мене танцювати.

— А хто доучував?

— А доучував комсомол. Це ціла історія. Батько не любив мами і не любив танців. Він сам був інженер, дуже роботящий, серйозний такий і такий... ну... лівий. Він казав, що людина повинна набувати звичок тільки трудового ритму, а не порожнього, непродуктивного. Не любив танців і, щоб забрати мене з-під маминого впливу, влаштував мене на заводі працювати... А на заводі в нас молодь якраз любила танці. Ну, клуб, гуртки... От бюро і сказало мені: «Йди, Любо, в балетну студію, танцюй. Колись і нас повчиш». Може, й дарма, — тепер багато порожніх вечорів. Пішла б по металу, а так... З одного боку... кішка, а в другий бік... куди весь час поривалася, і виходу звідси знайти не можу.

Сташко докірливо похитав головою.

— А-я-яй! Таке дівча і вихід загубило вже! Що це з тобою, Світашова? — Він помовчав, дивлячись на неї. — А вихід є — ось через веранду та через передню. На свіже повітря.

І одгорнув портьеру.

Хороша південна ніч стояла над Донбасом. Було дуже зоряно й прозоро. Зеленкувата зірниця електрозварки пахкала на заводі, і в її світлі ставало видно, що струнки, граційні силуети обабіч шосе — це прохолодно-салатні топольки з молодим маслянистим листом. І світ увесь уявлявся таким свіжим, новим, наче його тільки вчора побудували й виростили. Двигтіла підйимальна машина на шахті, і співали комсомольці, йдучи з парку.

— Вихід, Світашова! — показав Сташко. — В нас вистачить і для інших. Виключитись страшно — пропав! — а включитися...

— Чесне слово! — перебила Люба невизначено, але гарче.

5

— Черговим номером нашого вечора, — урочисто оголосив Причерк, — підуть «Ботокуди», шіммі!

І, покладаючи пластинку, приспівував.

Підійшов білобровий чарльстон, зробив перед Любою грайливий рицарський жест.

— Знамениті «Ботокуди»!

— Не танцюю.

— Дозвольте?!

— Більше не танцюю.

Чарльстон високо підійняв білі брови, глянув на Сташка і відійшов до «дружини», до разучо чорної, в чорній лоснистій «панчосі» дружини заввеерпе. А до Люби підійшов Причерк.

— Розсунемо межі, Лю! Друже... товаришу Працук, дами чекають! Хапайте!

Алла стояла в другому кінці кімнати й манила очима, усмішкою, напіврозкритими губами, а руки її були клично витягнуті.

Сташко рішуче хитнув їй головою: ні.

Патефон заспівав:

Шімми — это танец эксцентричный,
Шімми — это танец неприличный...

Застогнала «дружина» в руках чарльстона, «сестра» згорбилася з Причерком, Алла вищирила зуби, підспівуючи пафетові:

Прежде так плясали ботокуды,
Прежде это делали верблюды,
А теперь он тапец возрожденья,
Трим-тим-там...

Сташко вперше бачив цей танець.

Вони горбилися й вирівнювались, підкреслено потворно йдучи парами, розхитувались, бігли і зсутулювались — чоловіки над дамами, а Алла над маленьким Парасіним.

Прежде так плясали ботокуды,
Прежде это делали верблюды...

...Коля сидів біля стола, над яким наче пройшла буря. Пластинки, недокурки, недопитки й недоїдки являли собою руїну того круглого, накритого увечері стола, що символізував сімейний затишок і скромність між членами цього товариства просто людей.

Коля сидів і дивився на танці, пасивний, навіть чогось занадто пасивний, наче він економив кожну краплину енергії для якоїсь трудної внутрішньої роботи.

Сташко нестямився й не зразу зрозумів, як стався скандал.

Світашової десь не було. Щойно вона стояла біля вікна і, поки він зосередився на танцях, зникла. Саме Сташко шукав її очима, як підвівся Коля і владно підійняв руку долонею вперед. Рукав зсунувся, і рудий пух металічно блищав під лампою. Коля дивився в стіл.

— Алло, індивідууми! Увага!

Причерк, тривожний і зляканий, зупинився, але зараз же грайливо крізь сміх звернувся до дружини й Парасіна:

— Та спиніться ж, індивідууми... Ха-ха! Штукар Коля! — і виголосив: — Слово має наш друг Микола Ігнатович. Прошу! — і заплескав.

Оплески підтримали Алла і директор парку, але очі Колі казали, що він не прийме цих оплесків.

— А я кажу: ні тепер, ні колись верблюди не робили такого неподобства!

— Ко-о-о-оля! — як до дитини, докірливо протягнув Причерк, підбігаючи до нього. — Ну, це ж... Ви трошки... ха-ха! Трошки більше випили... Це нічого...

— І ваші танці зневажають, — продовжував Коля, — ображають цю роботящу тварину. Не кажучи вже про знедоле-

них і пригноблених дикунів.— І, виходячи з-за стола й зустрівши усміхнені очі Сташка, Коля сам широко усміхнувся. Цю усмішку товариство радо прийняло на свою адресу й заплескало, запуміло, намагаючись звести виступ Колі на п'яний жарт... хай трохи й нетактовний.

— Прийшли ми разом, Колю, разом і підемо,— випередив Сташко, щоб не заводити тут розмов і до речі скористатися нагодою вийти.

— Підемо. А де Світашова?

Люби не було в кімнаті, вона зникла непомітно, ні з ким не прощавшись.

— Мабуть, пішла... через веранду або через передню. В кожному разі, видно, вона знайшла вихід. Пішли.

— Тільки просто в постіль, Колю,— напучував Причерк.— У постіль і — приємних снів!

На вулиці спинилися один проти одного — кожний чекав якихось слів від друга.

— Ну, Колю? — нарешті обізвався один.

— Що ж... Нічого. Ти через парк?

— Через парк.

— А я сюди. Мені пора в шахту. Тільки в голові мутиться. Ну, на!

Так нічого Коля й не сказав.

Розділ четвертий

1

Сташко придивився вбік.

З-поміж дерев на спортмайдані виднілась дівоча постать у модному вбранні. Вона стояла нерухомо коло турніка і, видно, не належала до тих, кому турнік править за прилад для фізичних вправ,— їй хіба тільки взятися за стовпчик і поміряти. Але в цій постаті було щось знайоме, і Сташко повернув з центральної алеї до спортмайдану.

Він зупинився тільки тоді, як упізнав Любу.

Що вона робить тут? Через парк ішла додому чи думала ще знайти тут комсомольців і зупинилась збоку від головної доріжки, де ще прогулюються окремі пари та зрідка проходять компанії?

Пожадливий до розкриття кожної природи, з якою доводиться стикатись, особливо тут, на рідній шахті, Сташко сів на лавочку, не спускаючи очей з Люби.

Її голова, трошки закинувшись, прихилилася до стовпчика в цілковитій пасивності, а ліва рука висіла вздовж тіла так безвольно, що ридикюль мало не торкався землі.

Але ось і ридикюль упав. Люба й не ворухнулася. Голова її ще більше закинулася, наче вона лічила зорі, тіло відділилося від стовпчика, і руки, витягнувшись, лінки взялися за штангу, — без цього вона, гляди, впала б, — і раптом мельк!

Сташко й нестямився — дівчина сидить на турніку й обтягає своє модне вбрання.

Він підійшов і, не показуючи свого захоплення, простяг до неї руку.

— Зіскакуй, Світашова. Фізкультурою краще займатися вранці. Тепер підемо разом, нам, здається, по дорозі.

Сад пахнув усією своєю півсотнею клумб, розташованих вздовж алей, всіма своїми десятками сортів геліотропів, жоржин і левкоїв, герані й осінніх айстр. Тропічні катальпи, листаті китайські ясени, молоді сосни й вічнозелені сріблясті піхти, вихованці Великоанадольського лісу, перенесені сюди в двадцятилітньому віці, зелений молодняк, чіпкий і жадливий до життя, як і вони самі, ріс навколо них.

— А то побудем на Маю! — сказав Сташко.

Нащо питати? Хіба вона може відмовити в спільній прогулянці йому, хлопцеві з «Комсомольської правди»!

— Побудем на Маю, — луною відповіла Люба.

Вона йде поруч і з одвертим зацікавленням, як підліток на старшого, дивиться на Сташка. Ось він приїжджає — і скільки про нього розмов, скільки згадок з його ім'ям! І чудно Любі знати, що ось це той самий хлопчик, який під час калєдинщини партизанів з батьком в ешелоні по цілому Донбасу.

А потім? Люба хоче уявити поета-шахтарчука в ті трудні дні, коли інтелігенція саботувала, нетривка частина шахтарів розбігалася, а свої з фронтів не повернулися, і треба було витягати напівзавалену шахту з розрухи, і в ті тривожні й веселі ночі, про які нервово й шарпано розказує Коля. Такими ночами Сташко стояв у ЧОНі з гвинтівкою в руках і складав на мотив «Карманьйоли» частівки, а комсомольці з осередку, який він організував, виспівували їх на шахті й виписували на фанері в шахтному дворіщі. І ось — він поет. Його знають, а надіївські ним хваляться:

— Наш. Шахтар.

— З колони. Пращуків син.
І це звучить, як «наш син».
Яке щастя бути їхнім сином!

2

Вони опинилися на віддаленому від центру пригорку. Через дві алеї вже починався степ. Тут було менше світла. Панував місяць над сонним Чорним озером, у полі стелилися білі полотнища туману. Праворуч засинало місто, а позад них величезну долину заливала темна зелень молодого парку. Хвилі давніших посадок підкочувались до самих надіївських териконів. У протилежній стороні стояв ліс димарів у кошлатих кронах синього, рожевого, зеленкуватого диму — завод.

Парк лежав перед ними як на долоні. Світляні озера майданів розпливалися жовтими смугами доріжок на темному тлі, поцяткованому електричними бризками.

Десь недалеко весело й лунко розмовляла запізніла компанія, в гомоні виділився хвилястий тенор і високо підійняв середину пісні:

Грешно ль любити, кудрявая,
Когда, звеня,
Страна встает со славою...

І хто перебив співака:

— Товариші, а Оля червоніє!

Ці голоси були як сонна усмішка парку,— він засинав.

— До-ли-на... Май! — В Сташковому голосі почувся радісний подив.

— А цікаво: чому це парк називають Масм? Що таке — долина Май?

— Долина Май — це моє дитинство. І дитинство таких, як я. Хочеш, я розкажу тобі про Май?

Люба охоче згодилася послухати.

Сташко закурив і сховав недопалок сірника в коробку.

— Це була гола улоговина. Мені вона згадується чомусь ранішньої пори, залита сонцем. Сонце вигріває куці торішніх бур'янів, кучугури брухту, якусь биту целу, тиньк і сміття, і — видно, це було весною чи після дощу — кучугури парують і пахнуть пріллю.

Здається, тут порожньо і відлюдно. Але я знаю: тут завжди хтось є, гуртами й поодинокі сидять і лежать люди на

сонці, мовчать, і їх, сірих, не зразу помітиш між кучугурами в раптових придолинках і за горбочками.

Ці міські смітники звуться Май.

Назву цю я вияснив давно.

По упряжці шахтарі брали пляшку і йшли за колону. Вони вибирали собі місце, де не було собачого чи котячого стерва, де сміття посохло, поросло бур'яном і не смерділо, сідали на сонці й маювали. Такі пікніки звалися «маєм». Казали: «Йдемо на май». І в липні також — «на май». І коли з шахти чи від томільних печей заводу робітник волік ноги в долину за місто, він казав: «Іду на май». На май — це в долину.

Так долину цю назвали — Май.

Отже, тут не тільки пили. Тут просто валялися мертвяками. Шахта виймала з людини силу, як пружину, і людина лежала на Маю без руху. Завжди можна було бачити, можна було спіткнутися на такі постаті, — вони були порозкидані по Маю зчорнілими поліняками.

От ішла б ти, така ось Люба Світашова, ніжно, чистеньке створіння, з міста на Надіївку через Май, ішла б своєю легкою ходою і, може, трошки пританцьовувала б, бо нікого не видно в долині, — ти сама. І раптом ти натрапила б на очі, що дивляться на тебе застигло, пильно, з ненавистю. Може, в цей час продумувала б свою власну поставу танцю Брамса, то ти за Брамса забула б, зустрівши такі очі. Ти тікала б від них, скільки вистачило б у тебе сили, і зареклася б переходити через Май.

Так от, Світашова, долина Май — це був мій дитсадок. Тут я виховувався і виростав.

— Бр-р-р... Невже можна виховатися і вирости в такому... — Люба гірко усміхнулася, — дитсадку?!

Сташко відповів не зразу.

— Горький десь назвав нас, робітників, народом дерзким, і старик знайшов точне слово, правдиве. За всіма людськими правилами, шахта ніяк не пристосована для того, щоб у ній могли народжуватись діти. А я от, всупереч усім законам, народився в шахті. Мене занесли в таку хатину, як ота, що ми накрили скляним ковпаком для нащадків, — бачила? В такій хатині не можуть виживати немовлята, а я от вижив. І не я один. Та що! Проти нашого існування, проти успіхів, проти досягнень протестувала нормальна логіка, а ми проти нормальної логіки поставили революцію, п'ятилітку, Дніпрог्रेसи, світові вершини в науці, в мистецтві, і ми, недавно залежні від усіх, неграмотні, беззбройні, зале-

речили нормальну логіку. А справа в тому, Любо, що норми в нас інші і... логіка в нас інша.

Він знову помовчав.

— А долина Май... Там нічого не могло рости, крім пролетарських дітей.

— Крім... пролетарських дітей? — скривилася Люба.

— Еге ж, більш там нічого не могло рости. Крім нас. Але я згадую її без огиди, мені тепло, коли вона встає передо мною... Там же минуло моє дитинство, Любо.

— Авжеж.

— І чим же там гірше було, ніж у нашій землянці? Не було гірше. Смітник як смітник. Парує на сонці, пахне приллю. Тихо і люди є, підсядеш, послухавш скупу розмову, гірку пісеньку... філософський діалог. Еге ж.

— І філософський діалог? — усміхнулася Люба.

— ...Коли я тепер оглядаюся на буття цього смітника, я ясно бачу, що на ньому відбивалися події, як відбивається погода в озері. Важчає натиск — густіш порозкидано сірі постаті по Маю, під час репресій долина починає жити своїм мовчазним життям, духом розпачу і протесту.

У нас тут, на підприємствах князя Усопова, директором заводу і кількох шахт сидів Артур фон Мадерау; так він казав: «Дух проклятого селища стоїть у долині Май».

Пам'ятаю, шахти були в руках більшовиків, а в місті й на заводі ще панував Мадерау з меншовицькою радою. Правда, тоді я сам бачив, як на плацу коло головної контори з кам'яного стоса стягли за ногу і трохи пом'яли згарячу одного дуже запеклого меншовика — Богоявленського. Тих днів прийшла звістка, що приїде місцевий ватажок, каторжанин Донак. Робітники хвилювалися, на шахтах організувалися дружини, Надіївка була в наших руках, і ми одверто провадили бойову підготовку цілим селищем. На Маю з-під цегли, з-під сміття витягали нагани, гвинтівки, ящики з патронами. В долині було жваво, люди — все гуртами, скрізь обговорюються бойові питання... А ось того ранку, коли приїхав Донак, іду через Май, — роса, сонце, типса і жодної людини: пішли зустрічати Донака. А загинув Донак разом з кількома робітниками у цій же долині Май впочі з вісімнадцятого на дев'ятнадцяте квітня тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року, отам, де стоїть пам'ятник, вирости шибениці — на ознаку того, що місто захопили окупанти.

...Так. Ми в своєму дитсадку знали й перші дитячі радощі пізнавання світу та боротьби, і гіркоту життя, і розпач певгойних втрат... Такий був наш дитсадок, Любо.

— Хороше дошкільне виховання!

— Безумовно, хороше. І саме дошкільне, бо до школи ми пішли згодом, як одвоювали її. А до того виростали на Маю. І Артур фон Мадерау недарма найбільш ненависних йому картав: «Це людина з Маю». Він казав: «Цей смітник треба було забувати ще до революції. Життя скаламутили люди з Маю, і коли їх не приборкають, вони зроблять Май з цілої Росії». Тепер ці слова мені згадуються дуже часто...

3

Вони йшли під руку алеєю до шахти, перетинали світляні галявини, зникали в тіні, прискорювали ходу.

Парк спав.

Ніч минала, а перед ними — багато спільних питань, про які обом хотілося поговорити. Так, обох боліло питання про Колю.

— О-ой, якби Коля побачив мене з тобою так пізно, він би... він просто... стріляв би.

Сташко засміявся.

— Він не стріляв би.

— Ревнючий! Вогонь. І він же не розуміє, що в мене в душі все... якимось вузлами позаплутувалось. І найперше щодо самого Колі.

Її слова відслонили перед Сташком стосунки друга з цією дівчиною, він сказав:

— Від тебе, Світашова, багато залежить.

— Я знаю, але... От я й хотіла з тобою про це: дай програму дій.

— Порви з Причерками.

— Рву. Але... що я буду робити більш, крім вечорів на Маю? Мені треба якоїсь роботи... десь коло шахтарів. Я хочу зв'язуватись, щоб зникати і щоб мене не вважали за чужу...

— Он як! Чудесно! Моя мати страшенно побивається за жінками. Ти чула про материнство? Здала чула? Так от, моя старенька — це головна мати. Хочеш бути матір'ю?

Люба відсахнулась, потім зрозуміла, й обоє зареготали.

— Я кажу, прийомною матір'ю... Любо, це ж просто чудесно, і я думаю, що ти будеш мати виключний авторитет у гуртожитках. Бо що хлопцям стара Григорівна? А перед тобою вони наввипередки будуть тягтися до культури, порядку, інтелігентності. Перед такою Любою вдарити облич-

чям у болото навряд чи кому захочеться. І ти будеш не чужа — тебе з гордістю будуть називати «наша Люба»:

— Ти мене просто захоплюєш! Я завтра ж піду до твоєї матері. З Причеркама — кінець.

— А мене цікавить друге. Скажи, Світашова, що для тебе важить Коля Буровий?

Люба різко повернула голову, подивилася в обличчя і сказала якимось здалеку:

— Ну... наприклад, багато. А що таке?

— Те, що й для нас він дорогий. Вирви і його. За всяку ціну. Постав умову, — це в твоїй волі, Любо.

Вони вийшли з парку.

Вулиця перед ними стелилася просто до шахти. Місяць висів над териконом, і густа трикутна тінь лежала на майдані вершком до них.

З бічної вулиці вперетин їм повільно йшов шахтар. Трудна ягась думка обважнювала його голову й сутулила плечі. Він дивився собі під ноги, і руки його мляво й забуто висіли вздовж тіла.

А він ще тільки йшов на роботу.

— Коля?! — сказала глухо Люба й пустила Сташкову руку.

— Невже Буровий?!

Це був він, простий у цій спецівці, свій, і навіть бачки в тіні від капелюша здавалися на його обличчі наклеєними тільки для аматорського виступу, чужими.

Коля зупинився, придивився й вирівнявся так, наче його шарпнуло. Одна мить остовпіння, різкий поворот — і він знову йде, вже спиною до Сташка й Люби.

— Колю!.. — гукнула дівчина благально.

Буровий зупинився, відчужено, ввічливо сказав:

— Будь ласка.

Люба розгубилася й мовчала.

Буровий, не дочекавшись запитання, зову хотів повернутися, але в цю мить гостро покликав Сташко:

— Колю!

— Так, я — Микола Буровий. Ви впізнали.

— Ти — Коля, тебе ще можна впізнати, але оцей тон свідчить, що ти вже набуваєш усіх ознак... ботокуда.

Цього він не сподівався почути. Але, мабуть, на самоті з собою, глибоко в душі він уже боявся цих ознак, цієї схожості і не хотів признатися в цьому собі, бо слово це з уст стороннього рвонуло його й хитнуло, як куля. І навіть у сутінку ночі видно було, як усі риси його поредистого обличчя

напружило те оторопіння, що обіймає людину перед діагнозом сподіваної і важкої хвороби.

Але зараз-таки рішучість і якесь раптове вирішення звело брови його до купи. На хвилину перед ними встав ставний, запальний і небезпечний їхній друг. Не сказавши й слова, він обернувся і швидко пішов попереду, віддаляючись у тінь терикону.

Люба мовчки стежила за енергійною постаттю Бурового. І зпенацька схопила Сташка за руку:

— Добраніч!

Як мале босе дівча на колоні, вона з усієї сили, метляючи кльошним платтям, кинулася Колі навздогін.

Сташко усміхнувся, постояв, позіхнув і повернувся у вулицю — додому.

Розділ п'ятий

1

На комсомольську ділянку з Пращукової «Східної» ішли старі. Сам завділяючі Пращук, шістдесятилітній вибійник Гуркало і його ровесник слюсар Ломов.

На розминівці догнав Сташко.

Поздоровався. Слово по слову — куди йдуть, чого.

Кажуть співчутливо:

— Договоритись думку маємо, щоб дати соціалістичну поміч комсомолії.

— Вроді буксира.

Переглянулись.

«Ну й підібрав батько делегацію, — подумав Сташко. — Патріархи! Навмисне, злока старий!»

За Колю стало прикро.

Недалеко від розминівки зустрів Таську з партією.

— Коля в ударі! — кинула вона мимохідь. — Здрастуй! Хоч би впоратись. — Засміялася.

Справді, на стрілці вже друга партія вагонів формується. Весело, наче граючись, прогнали хлопці від насипу вагон, за ним через хвилину другий. Пращук кинув скося очима на крейдяний насип «38» і «39» і вдавав, що не помічає. Але Сташко підкреслив зловтішно:

— Рано ще, а вже тридцять дев'ятий. З усього видно — обжене вас Рижий і без буксира. Партія за партією!

— Треба б. Молодь же!

— Ну, захекаються. Слабкий молоднячок пішов.

На насипі сьомої лави роботу проймав прекрасний трудовий контакт. Тільки вигуки:

— Подавай!

І — вагон.

— Смикай, братушки!

І — вагон.

Хлопців підбадьорював повний з верхом конвейєр, вони саме розім'ялися, увійшли в роботу, і тільки зрідка який засміється, кине жарт:

— О, насипає Данько!

— Гляди, лопне конвейєр!

Десь там глибоко в лаві працював разом з іншими накидниками Данько, і в грюкоті брил вчувалася його відповідь на жарт. Між ними і насипниками через сотню метрів вибою протягався конвейєр.

«Патріархи» вибрались у вибій, коло пересипу переповзли через риштак, присвітив Гуркало до зарубу, тихо сказав своїм:

— Чисто. Добре.

До машиніста й не обізвалися, тільки Працук прислухався до врубівки і промовчав. Рубав Муренко, про нього в газеті писалося: молодий, але й старому сто очок вперед дасть.

За машиною свердлував перфторатор. Гуркало тільки спитав:

— Хазяїн вище?

На другій половині лави сипали частим дробом пневматичні молотки.

Данько, в одних штанах, саяв лискучою спиною, поспішаючи вивантажити за своїм вибійником. А Даньків язик, користуючись тим, що за нього забули і рот відкритий, грайливо вмовився на масній губі.

— Данько, штрек забутуєш! — суворо крикнув Ломов і моргнув Гуркалові з усмішкою. — Насипників уже по пояс загатив вугіллям! Дивись ти, взялись як!

Дільниця справді працювала, як годинник. Здавалося, і люди, й механізми змовилися посоромити сьгодні делегацію із «Східної».

Сташко залишив старих ззаду і швидко пішов угору вибоєм.

Завдільниці щось категорично наказував десятникові.

— ...Тисни на вугіль! — чув Сташко. — Тисни на вугіль, а покрівлю плечима підтримаємо.

— Здоров, хазяїне!

— Здоров, Сташко! Як спалося на батьківщині? Ха-ха!..

Буровий сміється, і Сташко думає захоплено:

«Побачила б Світашова такого Колю!»

Очі в Бурового горять, разки вищирених зубів іскряться, бризкають жмутками електричного проміння, облизані губи в чорних обводах вугляного пороху, наче в вишневому соку, і все обличчя полум'яніє здоровим жаром робочої напруги, тільки баки — чорт з ними! — матово темніють під чорною пудрою.

Хороше потиснути на добрий ранок велику енергійну руку такому!

— Як спалося? Вчора як пахався на Маю повітря, то заснув так, що можна було препарувати.

— А я зовсім не спав. І нічого!

І чогось реготали. Обом було здорово: одному, що виспався, другому, що зовсім не спав.

— Слухай, Рижий. Як ти стоїш у змаганні із «Східною»?

— Переможу.— І повернувся до десятника: — Ваню, налягай і тисни! Тисни на вугіль, брат, бо оцей товаришок на весь Союз ославить нас! Чорт з нею, з покрівлею, хай неє! Мені день зараз дорожчий за життя.— І знову до Сташка: — І доведу тобі, що я не ботокуд. Доведу.

— Ти не ботокуд, ти... «жертва вечерня» і «помилуй тя господи!». То, кажеш, переможеш мого старого? А знаєш ти, що там он ідуть із «Східної» тебе на буксир брати? Батько підібрав древніх і йде. Так що тримайся!

2

Сташко не знайшов на виду в батька хитрої захованої усмішки, в очах у нього була тривога.

— Ти що собі думаєш, хлопче?

— А що таке? — загострилися очі в Колі.

— Ти не чуєш! Бунить!

— Ніколи дослухати, хай бунить. На те покрівля, щоб буніла.

Працук прислухався. Над головами в товщі щось нило двома тоскними нотами, наче хтось крєктав, підривався й тихо стогнав під страшним тягарем.

— Витримає,— сказав Коля і зблід. Мабуть, сам він за роботою сьогодні вперше прислухався.

Старий придивився до покрівлі, постукав.

— Вона в тебе отак навкоси слоїться,— скажеш, пі?

А хто ж це так закріплював? Обаполи ж тут не держать. Давай, хлопці, наниз? Зверху піде.

Тихо, в загальному мовчанні трішки вище по вибою тріснув і пустив згори розколину стояк. Розколина побігла до низу темною рискою по білому дереву — і більш нічого! І через те, що стояк розколовся непомітно й тихо, стало тривожно, відчувалися непомірні товщі над головами.

Коля не витримав:

— Що за проклята покрівля в мене! Як на іспит, скільки може витримати людина!.. Ваню! День пропав! Людей! Кріпильників!

Чудно сіпнувся конвейер, гуркнув і став. У цю ж мить вибоєм згори пройшов теплий протяг, несучи в собі глухий гуркіт.

— Кача-а-а-ай! — безнадійно й люто крикнув Буровий наниз лави, але вигук його зламався, розбився в лункому пострілі: стояк вище них вирвався з-під тиску, пружиною пролетів через нижчий пай і торохнув у конвейер.

У цю ж мить електрика погасла раптово в цілій лаві — десь перебило дріт, і в світлі ручних лампочок змінилися люди: чорні смуги тіней упали в западини облич, темні по-статі в світляних плямах стали тривожними і зловісними.

— Наниз! — крикнув Пращук.

Але внизу сідала лава на вибраному полі, звідти сунула чорна хмара пилу, а з неї рачки вистрибнув напівголий Данько і зупинився, промовляючи:

— Мамо моя! Ріднесенька!

Перед ним у глибині лави з хряскотом жувало стояки, гучно виривало покрівлю і вило.

3

Панерово-біле обличчя в різких вугільних плямах, матова борода набік, вона закошлана, вона підкреслює тривогу.

— Горішний штрек, дорогий товаришу Марков, мені про багато дечого говорить. Він не занедбаний, а підготований до того, щоб людям відрізати вихід, і, повірте мені, спецові, що тут не обійшлося без руки класового ворога. Між іншим, я попереджав Бурового про те, що посадка занадто далеко, як на те, покрівля відстає від вибою — чи ви це розумієте? ах, так! ви ж гірник! — і що при такій покрівлі треба мати напоготові горішний штрек... І в мене є сумнів, чи тут бракує пафосу освоєння, який так виразно виявляється на нашій шахті, чи... Хай це буде між нами, це тільки думка...

Знаєте, пильність потрібна до найближчих нам людей.. А втім, як ви, товаришу Марков? Ви Бурового добре знаєте? Ви певні в ньому?

Пальці сховалися в бороді перед очима Маркова, але вони відчуваються під самою її поверхнею, вони ледве ворухнуться там, прислухаючись, і складні маніпуляції цих пальців відтягають увагу, через них трудно зрозуміти інженера Причерка, і Марков коротко каже:

— Так-так. Зараз, товаришу Причерк, усю увагу на рятування. Я мушу бути на-гора, а ви всю увагу на рятування! На рятування! За годину я буду тут.

— Марков, ти на-гора? — зупиняє Яша.— Повквапся. Вже вся зміна в нарядній, а відомості про завал надходять не з шахти, а з селища і навіть з міста. Гірше завалу. Я мусив погостити, розвіяв троху. Між іншим, як тобі ідея зв'язку з нашими челюскінцями — прямим проводом через повітро-провідні труби? Перше діло, правда? Марк Фотійович береється налагодити постачання кофе і свіжими новинами з денної поверхні.

— Це здорово, Яша! Організуй.

— Одно слово, Марков, усе буде зроблено. Але... розумієш, людина ж я: вони, безумовно, живі. Ну да?

Марков насупився.

— Вони, безумовно, живі.

І в цю мить Яша побачив, як за сьогодні змарнів Марков, постарів. Побачив і подумав:

«А він же... також людина».

І йому стало совісно за своє запитання.

4

— Іди додому, мамашо! Іди й чекай. Тут треба витримки, треба, щоб усе йшло, як машина, треба тверезо, холодно й організовано, а ти — мати! Я ж розумію. То мусиш, не можеш не побиватися. Але тут же люди! Ти ж як... як жалобний прапор тут! Іди додому, Григорівно, чого ти застигла? Іди і плач там, плач, Григорівно, тобі легше буде, і ти зможеш обдумати і зрозумієш, що Марков правду каже: вони живі. Пращук не ляже під завал і Стаха не покладе — йому не першина. Іди з шахти, Григорівно.

Вона просилася в шахту. Марков не дозволив.

— У нас сили досить. Ти, мамашо, не поможеш. Я поважаю твій страх за них, Перестань, Григорівно, ти ламаєш

руки — дивляться! — іди додому. Я телефоном усі новини буду передавати. Вони швидко будуть удома...

Трохи пізніше він біг до кліті і раптом зупинився на естакаді.

— Ти чого тут, Світашова?! — Йї пожартував з усмішкою: — Тут не танцюють. — А потім серйозно: — Між іншим, сьогодні взагалі не танцюємо. В парку також. Ти розумієш: там люди без обіду сидять, а ми... Словом, незручно. А ти, Світашова, ось що зроби: візьми ти оцю... газетку і занеси Працуківій. Ти, знаєш, і побудь у неї, поки ми там звільнимо людей з-під завалу. Добре? Або ж пішли б ви удвох... ну, хоча б у п'ятий гуртожиток, заглянули б у їхню кімнату відпочинку, як там у них, що читають, що роблять... Серйозно. Ти зв'яжися з Григорівною. Та швиденько пройди, а то увійдеш до хати така бліда, — і шарнув рукою по своїх щоках, — то ще злякаєш стару. Мати ж! Усякі думки в голову прокрадаються... Так ти швиденько.

«...Як увійти до матері? Як побачити її? Як привітатися?..»

Люба усміхнулася коло дверей і затримала на губах усмішку. Постукала і зразу ж повільно відчинила двері, щоб не томити.

Григорівна сиділа у другій кімнаті коло телефону. Сиділа й не плакала.

— Що таке, дочко? — квапливо запитала вона в одчинені двері і схопилася. — З чим прийшла?

Люба усміхалася:

— Нічого. Здрастуйте! Я газету принесла вам. І хотіла поговорити...

— Марков прислав! Розважати?

— Ні, Маріє Григорівно, може й... розважитися прийшла, бо ви ж таки життя на шахті прожили, мабуть, не раз траплялося, а мені якось досадно, не знаю, де дітись...

Люба говорила швидко, щоб не дати старій розсердитися, щоб усе сказати. І її маневр удався.

— Подумасш! У неї в завалі кавалер!.. — сказала Григорівна, обтираючи стільця для Люби. — За груди придушив там коли, і тепер вона не знає, де дітись. У мене он... — І, як дитина на півслові засинає, так стара забула про те, що вона казала, забула про Любу, про все: вона зачиталася.

УДАРНИК ДОНБАСУ

*Виїзна редакція «Ударника Донбасу»
на Надіївці. Екстрене
повідомлення*

Сьогодні вранці на дільниці «Комсомольська» стався завал. Унаслідок огляду виявилось, що в непосаженій вчасно лаві обірвало покрівлю знизу під пересипу метрів на 20 в глиб вибою, захопивши, очевидно, косяком від цілика догори. З верхнього штреку пролазу нема.

Ті, що працювали на двох нижніх третилах вибою, встигли врятуватися.

В завалі zostалися такі товариші: завдільниці Буровий Микола Ігнатович, робочий № 127; завдільниці «Східна» Пращук Панас Федорович, робочий № 18; його син Стах Пращук; накидник Мартинчук Данило Петрович, робочий № 1955; машиніст зарубної машини Муренко Максим Іванович, робочий № 1540; і кріпильник Петро Степанович Дубов, робочий № 1801.

Стан робіт і характер завалу дає всі підстави думати, що товариші живі і, звичайно, будуть врятовані.

Проводяться найенергійніші роботи для врятування.

Наново проходиться напівобвалений вентиляційний штрек, а тим часом з верхнього кінця вибою бригада пробивається вниз.

З нижнього штреку розпочато рятувальну піч у цілику.

Для зв'язку з заваленими буде використана система повітропроводних труб.

Шахтними організаціями утворена надзвичайна комісія рятування, яка вивчає також причини катастрофи. Про перебіг роботи будемо оповіщати додатково.

Товариші гірники! Ударники! Комуністи!

Класовий ворог намагається використати нещасний випадок з метою дезорганізувати наші ряди, брехливими чутками посіяти паніку й невіру.

Тому — більше класової пильності!

Більше пролетарської наполегливості!

На спроби класового ворога дамо відповідь ще більшим напруженням сил і робітничої волі, пафосом опанування гірничої техніки, підсиленням трудової дисципліни!

Жодного перебою в роботі!

Сотні тонн, які будуть недодані країні через наше нещастя, ми повинні подолати спільним зусиллям.

Геть шептунів, панікерів, провокаторів!

Не більше доби мине, як товариші будуть знову разом з нами, щоб іще наполегливіше боротися за ухвали XVII з'їзду партії.

*Шахпартком
Шахтком
Шахтоуправління*

Перед нею лежить ця листівка. Григорівна перечитує її і кожного разу знаходить у рядках новий зміст. То в цій відозві вчувається паніка і слова «завал», «зірвало покрівлю», «робочий № такий-то» звучать некрологом, то втішас діловий тон, тон партійної директиви й заклику, і тоді стара тре лоба пальцями і хмурніє.

— Ой, ти ще тут, дочко? Ну, сідай же. Про що ж ти хочеш говорити? Сташко казав мені про тебе, казав, дочко. Це ти добре надумала. І знаєш що? Якраз сьогодні, зрозумій, дочко, сьогодні ми маємо пройти по гуртожитках! Такий день... коли ж і треба нас там, як не сьогодні! Підтримати, доглянути. Вони ж безсімейні тут. А я ж таки — головна мати! Великий чин!

Усміхнулася. Встала, взяла в руки екстрений випуск і знову забула за все, навіть за усмішку, — так і зачиталась з усмішкою.

Не кліпаючи, дивилася на неї Люба, і в її голубих великих очах підлітка застиг подив і зворушення.

— Сьогодні! такого дня! вона піде до самотніх хлопців, щоб доглянути, допомогти!..

«Велика мати! Головна... так, головна мати! Над цілою країною ти — головна мати!»

І тут очі в Люби заблищали і дві іскристіх сльози повисло на віях, вона рвучко взяла руку Григорівни й поцілувала її вище пальців довгим поцілунком.

— Що це ти, дочко? Що з тобою?! — нестямилась стара. — Не бійся, живий він і невідимий! Давай ось підемо. Я зараз зберуся.

Вона вийшла до другої кімнати й за дверима фартухом витерла очі.

...Вони пішли з хати, і коли Марков подзвонив, щоб передати із штреку чергове зведення, ніхто не підійшов до телефону.

Третій гуртожиток.

Коло ганку бузок і дві лавочки.

З ганку хід у коридор. Ряд дверей до кімнат.

Чисто. Тихо. Нічичирк!

Заглянули в одну кімнату, в другу — ніде нікого. Григорівна відчинила двері в кімнату відпочинку. Тут один хлопець чесався над газетою. Блискуче, ще мокрувате з лазні, волосся висіло вуаллю в нього перед обличчям, він спідлоба дивився в проміжки між пасмами, і його не можна було впізнати.

— А, мамаша,— сказав він без певної інтонації і в цю мить побачив позад Григорівни Любу. Тріпнув волоссям назад і руку з гребінцем забрав зі столу.— Я вибачаюсь.

Люба впізнала одного з тих двох завятих танцюристів, які кожного разу зустрічають її в парку, приспівуючи: «Умта-ріта, умта-ра!»

— Добре там, добре, можеш не вибачатися, вона теж чешеться. А гребінець же в тебе густий? Покажи. Тільки не в цій кімнаті чесатися треба. Шмаття здали? Щоб попід ліжками не валялось! І, як принесуть, скажи, щоб хлопці не вдягали, я з Микитівною зайду, полатаємо чисте. А цю знаєш?

Хлопець засміявся:

— Ха!

— Ну от. Вона буде приходити до вас вечорами, як коли дощ, чи що. Будете читати, гри там усякі. Це — мати. Так і знайте. Давно з шахти?

— Оце тільки. Допіру закріпився за шахтою до кінця другої п'ятирічки.

— Чого ж це якраз сьогодні?

— Як чого? У відповідь усяким — ха! — гнидам, вибачаюсь. Групою закріпились. Чим нам погано? — Він повеселішав і раптом став сміливо-хвацьким: — Та з-за одної такої матері, як Люба... батьківна, я до кінця життя мого закріплюся!

— А як я сьогодні їду з шахти?

— Ну-у-у? Тоді я вибачаюсь, але... інші будуть. А на шахті я ось на машиніста вийду, чим мені погано?

Вони ще трохи поговорили, і «матері» пішли у п'ятий гуртожиток.

В п'ятому так само порожньо в кімнатах, але в кімнаті відпочинку шум, голоси.

Григорівна відчиняє двері, і перед ними відкривається повсім звичайна картина.

Хлопці сидять за столом. На столі — пляшка. Круть зосереджено виціджує останню чарку, а вже його сусід збирає складку на чергову пляшку — потрушує на долоні грішми.

Григорівна, нічого не кажучи, бере пальцями чарку, чекає, поки Круть вицідить горілку до краплі, і Круть виціджує, він не збився з ролі «виночерпія» і навіть не усміхався, тільки лукаво повів очима по присутніх.

— О, мати. І... пардон, баришня, в нас... чаруха.

Григорівна понюхала, поморщилась, кивнула «на здоров'я», манірно пригубила і хлюпнула чарку назад себе.

— А касу розкасируй зараз же! Що за мода!

— Це, мамашо, на вершок зверх моди. Але — без скандалу. Може, я сьогодні від смерті видерся, а ти мені чарухи не даєш випити...

— Від смерті видерся?

— Мамашо дорога! Що робилось! Механізми к чортовій матері, конвейер — о! А...

— ...а тебе... к сожаленію?

Хлопці зареготали. Симпатії перейшли на бік Григорівни. Вона з таким презирством дивилася на Крутя, що «касиру» жалісливо, із співчуттям порадив йому:

— Увійди в землю, Круть! Єдиний вихід.

Круть скипів. Тихо, з хрипотою, на одній загробній ноті він звернувся до «касира»:

— Іди, Васька, а то я зараз вплину на твою судьбу!

— Я тебе вплину! — розсердилась Григорівна.

— Нікому до нас немає діла, тому як ми безпартійці...

У дверях стояли обидва танцюристи з третього гуртожитку.

— Ану, безпартійці, ша! Є новини! Перше, — він повернув свою гладеньку голову до старої, — мамашо, вам поклон від товариша Маркова. А друге...

— Ой, що було на штреку! — не стримався його «напарник», широкоротий хлопець з веселими, живими бровами.

— ...а друге: в с і ж и в і!

Григорівна сіла. Сіла — і ні слова, тільки дивиться, щаслива і зів'яла.

— Розумієте? По трубах раптом стукіт. Такий якийсь певний і... непевний, через те що — яке значення має? Не добрати. Тут підходить Гуркало. «Січас, — каже, — з Федоровичем поговоримо!»

— І про тюрму як він сказав? «Ех, ви,— каже,— тюрми не нюхали!»

— Да, каже: «Тюрми не нюхали!» І вистукує. Потім слухає — і до всіх: «Повітря мало... лампи погасли... сидимо в темряві... всі живі!» І тут як схопить Ломов Маркова, як тушне Яша Кучерявий, як сплеснуть усі!

— Умта-ріта, умта-ра-ай!.. Чому мене там не було? І я б це видержав!

— Нащо вже не танцюристи! — засміялася Люба.

...І йшла Григорівна з п'ятого до шахти радісна, весела й балакуча, тріумфально йшла серед молоді як головна мати, мати хороших дітей.

Розділ шостий

1

Данько вплив до вибою онімилій і застиглий. Тільки його простодушні, балухаті від жаху голубі очі свідчили, що він живий. Але смерть наполовину вже охопила його, він дивився в одну точку перед собою і не кліпав.

Муренко притисся до куца стояків, які встигли поставити з наказу старого Пращука. (Таких куців було кілька, можливо, що покрівля тут і затрималася на них). Він придивлявся до лампочки і прислухався до сичання газу.

Тут-таки з обличчям у долонях ниць лежав кріпильник Дубов.

Сташко стояв зігнувшись удвоє і, підіймаючи лампу нарівні з головою, напружено вдивлявся у темряву.

Там метушився й кидався, як звір у пастці, Буровий. Він врідка зітхав. Не звичайним людським зітханням, а стоґоном.

Старий Пращук бродив понад завал, постукував молотком, погукував, прислухаючись до луни, потім підійшов до хлопців і важко сів.

— Перестань битися,— звернувся він до Коля,— нема нам звідки, заваливши вибій, так широко радянським повітрям дихати. А повітря мало. Я тобі й так скажу: присипало капітально.

Коля застиг навколішки коло завалу в темряві, наче він не міг сприйняти Пращукових слів.

— Давайте пробиватися,— глухо, в розпачі сказав він.

— Через дві години погаснуть акумулятори, як тільки повітря видихаєм.

Знову почувся стогін Бурового; лютий, безсилий стогін, схожий на прокльон.

— Порятунку можна чекати десь узавтра. Сідай, хлопче.

Коля підійшов і звалився на невибитий земник. Сів і Сташко.

Настала німа тиша. Така тиша, яка може бути тільки в землі. Не в шахті, не в тунелі, а в землі. З поверхні вузької верстви просочувався газ, він ледве чутно булькав, сичав; зрідка падала грудочка, цокала й застигала, але типі ці звуки не порушували, — вона була занадто густа, цілизна, щоб її могли похитнути ці шуми.

— Смерть, — сказав Коля.

— Перестань, Рижий, — кивнув Сташко Буровому на Данька.

— Почамріємо ж до вечора. Поснемо і... більше не встанемо.

— Перестань! Ти ж казав — жить собі дорожче коштує. Тепер стало рентабельно жити?

— А-а! Кинь!

Знову мертва тиша. Данько страшно лупає очима, його тіло з голим прекрасним погруддям не хоче вмирати. І знову не витримує Коля:

— Не можу я так... Не можу я вмирати! Ти подумай... Ні! Я буду шукати щілин, полізу.

Він зірвався.

— Сиди! — гостро наказав Пращук. — Не шарпайся. Присипало, кажу тобі, капітально. — Помовчав і співчутливо: — Може, сьорбнеш чаю? В мене є у фляжці. Дати?

Коля тільки ображено блиснув очима: чого це, мовляв, саме мені чаю?

— Слухай, друже! — бадьоро обізвався Сташко. — Хіба тобі, Рижий, уперше бачити смерть перед очима?

— Смерть! Перед очима! Це з поезії, — сердито сказав Коля, і Сташко з задоволенням упізнав у цих словах колишнього гострого й незалежного Бурового. — А тут газ... А очамріти мені зараз... собі дорожче коштує!

— Оце я розумію! Але нас відкопають, та ще й нашльопують по-більшовицькому: кріпко й заслужено. Все це піде на науку й інших слідів не залишить. А ось я пам'ятаю один момент... Це гірша була справа. Тебе тоді не було на шахті — ти з партизанами поїхав. Взагалі на колоні в нас тоді осталися старі й малі. А шахту треба було втримати

від остаточного розвалу. Одно слово, як згадаю ту працю, всі кості заніють.

Данько! Пора очуматись. Ми ще з тобою на Маю будемо танцювати. Та підведи приятеля. Що це ви, хлопці? Ось послухайте оповідання про те, яка пригода трапилась зі мною у цій шахті...

А пригода така.

Якось після двох упряжок роботи (я коногонив тоді) приволікся я до кліті, бачу — щось не так. Шахтарі стоять похмурі й насторожені, наче не кліті ждуть, а бомби. Але бомба не падає, а спускається кліть. Порожня.

Переглянулись. Голоси тут:

«Ну от! Я ж казав».

«У чому річ?»

«Негаразд діло».

Виявляється, кліть давно вже не приносить нікого. Нагора виходять, а під землю — ні душі. Вже й зміни пора бути, а тут і посланий лампоноша не повертається, і ні слуху ні духу з денної поверхні.

Що б там могло статися?

Останній раз кліть пішла повна. Один, уже зсередини, гукнув, що зараз же вернеться в шахту і скаже, в чім річ. А час тривожний, всякого сюрпризу можна чекати. Ось кліть приходить і — порожня.

«Полінився старий, додому подався», — каже один.

«Забувся. Та й не диво — літа такі», — каже другий.

Але в кліть не входять.

Я недовго думаю. Стаю. Кажу: «Давай!» Обіцяю не забути — зараз назад. Сигнал — і пішов нагору.

От про цей час, коли я летів знизу на поверхню, і буде моє оповідання.

Чи ви чули, хлопці, про підіймання у стратосферу? Таська розказувала? Прекрасно. Значить, ви знаєте, що під час Сімнадцятого з'їзду нашої партії троє сміливих підійнялися на двадцять один кілометр над землею.

Вони мали героїчну мету.

Я такої мети не мав.

Вони знали, що відкривають нові простори для людства, вони знали, що перші вступають у високості, яких досі не знав жоден з людей, що зроблять наукові дослідження і пошлють привіт великій партії.

А я? Я був просто собі зморений і голодний шахтарчук, я просто підіймався одим нашим колодязем з роботи нагора і не мав ніякого героїчного завдання. В мене не було

ні радості нових відкриттів, ні щастя привітати партію з нових завойованих просторів, ані будь-чого такого, за що варто вмерти. Я навіть не міг попередити тих, що чекають внизу. І через те саме смерть злякала мене, як страшний, огидний і — розумієте ви? — безглуздий кошмар... А як я побачив смерть, скажу далі.

Кліть шарпнулася і пішла.

І в ту ж мить я побачив коло своєї ноги... Я зразу не розібрав у тіні, що це, і присвітив... Я побачив свіжі людські пальці, два пальці з шматочком долоні, з кривавим відрізом. На залізних штабах мокро блищала кров... Еге ж.

Стапко передихнув.

— Це були перші секунди й перші метри мого підіймання. Але кожна дальша секунда стала мені годиною, кожний метр — кілометром.

Я зрозумів зразу. Ще вранці я чув, що на Усоповку наскочили каледінські козаки. Значить, вони вже на Надіївці. Значить, наша самооборона не стримала їх і тепер вони рубають просто на естакаді, просто на виході з кліті. Ми вже знали лють цієї банди. Мені виразно стала перед очима картина, як спрацьовані, голодні люди рвуться назад у кліть, як хапаються за штаби стінок, і тут...

Я хотів кричати, але мені не вистачало повітря.

Мабуть, ішли перші десятки метрів, — жах цей охопив мене в ту ж мить, як я побачив... Так, ішли перші десятки метрів, але мені здавалося, що зараз почне розвиднятися зверху денна поверхня. Я пильно дивився на стінки шахти. Вони проти лампи вогко блищали, мигтіли вниз. Я летів угору, але мені здавалося, що я падаю...

Пам'ятаю, я став кидатися по кліті. Можливо, я бився об стіни, тільки я не розумів, чого раптом брязнула й шарпнулася посеред шахти кліть, а коли двері одчинилися, передо мною були ті ж люди, яких я допіру залишив під землею.

— Ввижалося? — спитав Муренко, підійнявши очі від лампи.

— Я теж подумав, що ввижалося. До того ж чогось у шахті мати й сусідка, вони в сльозах. Стоять з кошиком. Кинулись до мене. Я сів на землю й розплакався...

— А як же Григорівна — в шахті?

— Жінки через шурф з яру пробралися. Попередити. І їсти принесли.

— А кліть, значить, верпулася з середини?

— Авжеж. За це життям заплачено.

- Машиніст?
- Еге ж, Іванов.
- А-а!.. Це той, що пам'ятник на площі.

2

Панас Федорович не дослухав синового оповідання, бо знав його добре. Він зосереджено й мовчки раз у раз стукав по трубі повітропроводу і прикладав вухо.

Відповіді не було, та й від його ударів звук тупо вривався — метал тут у завалі став глухий, він неспівчутливо віддавав звуки сюди, назад, не приймав їх і не міг передати через придушені свої суглоби.

Старий сів.

Так минула година, минула друга. Лампочки одна по одній починали блимати й пригасати. Темрява насувалася на них, все звужуючи світляне коло.

В світлі останніх вогників старий шахтар придивлявся до облич — хто як тримався. Коля частіш з глибини грудей відводив дух. Виразно здавав Данько — він починав засипати. Панас Федорович провів язиком по губах, вони були солодкі, наче на них позасихав мед: у завалі набиралося газу.

Він боявся, щоб хлопці не поснули, — газ сонного швидше бере.

— Духом падать не треба. Вмощуйтесь зручніше, поки видно, та не спіть, а я вам розкажу про Сташка, як він одчайдушно страждав за революцію і духом не падав. Може, скажеш — ні, Сташко? Ха-ха-ха!.. Може, скажеш — бреше батько? Станцію Поперечну пам'ятаєш? Еге ж, Поперечну; як ми під Чернецова врізалися? Попотів ти на цій станції... Га-га-га! Може, скажеш — ні? А, к слову сказати, якби не нагодився я тоді на виручку, капут тобі був би від чорновибрикуватої, га?

Розкажу я за порядком, воно таке: ти статтю про це можеш скомпонувати і в книжці пустити. Всякий, прочитавши, скаже: «Еге ж, герой був хлопчина!»

Гаразд... Почну з економічної бази й політичної обстанови.

В тисяча, товариші, дев'ятсот сімнадцятому году на нашім ріднім Донбасі, в царстві вугілля й металу, революційна боротьба просто кипіла, і всеросійський Жовтень застав у нас добре підготований ґрунт.

Тимчасовий Саша прислав емісарів до нас, прислав

і генералів, ну, та вже неспособний був. Бо в генеральських полках солдатські комітети, а в інших — робочі дружини. Уклинилося одне в одне, а престол тимчасовий хитався вже, — генералам от і не усміхалося.

Ну, а ми до партії нашої прислухалися. Як казав товариш Ленін, так і робили, все честь честю. От і зрозумійте, хлопці, як дивилися на нас з Дону, з міста Новочеркаська. А туди як є з усієї Росії зсунулося все біле — до військового отамана донських куркулів та офіцерів генерала Каледіна. А біле з червоним — яке ж сусідство? Ясно.

Каледін недовго чорну думу думав, наклав руку на все-російську кочегарку. Сутужно тоді прийшлося нам.

Люди на села розбігалися, заводи ставали, шахти затоплялися. Сташко й Коля — вони знають. Відчайний час був! Труба.

Тільки в трубу ту ми Каледіна пустили. Бо ж сила в нас була, ідея міцна і солідарність пролетаріату. Як Москва, як Пітер, як Харків не забували, слали підмогу. І ми не чекали та не дожидалися, як то в пісні співається.

Сташко в мене змалку незалежний, до того ж живу кріпку мав, кість широку, робітничу і, можна сказати, дорослий уже був — у масницю мало тринадцять стукнути. А було це, про що я хочу розповісти, глибокої зими. Двиптівку тримав уже не гірше за іншого дружинника, і за пазуху хлопця я не ховав, хоч, признатися, потерпав за нього дужче, ніж за своє життя. Може, ти, Сташко, й не знаєш, що батько тільки й мав надії на революцію та на тебе, шибеника... А я хлопця наперед, під вогонь, бо — що дружинники скажуть? Тримаю розпорядок, а тут тільки погукую, чи ще обзивається хлоп'я.

А він не кулився. Скажу я вам, відчайний був вояка! Духом не падав. На Поперечній, приміром, під Чернецовим, осавулом каледінським, хлопцеві сутужно прийшлося... Може, скажеш, не сутужно від чорновибрикуватої? Хо-хо-хо!.. А ти — без реплік! Тобі тепер тільки слухати, казати тобі нема чого, таке діло.

...Данько, ти б чаю сьорбнув?.. Ач, кинувся. Ну на, сьорбни. Не звик хлопцець до нашого повітря... Давай фляжку та не спи, слухай оповідання.

Чого я задумався? Ге-е! Згадав ешелон наш, та й мислі всякі... На славний час припало жити нам! Аж чудно, як подумаєш.

От згадай, Сташко, ту ніч, коли до нас прийшов ешелон харківських червоногвардійців. Це ж яма, а не піч, як єсть,

яма! І в ямі тій, сказати б так притчею, кипить уся чорна спадщина царизму. З тої пори і років сплило небагато, а, дивись, уже й до безкласового хилимо! Га! Світ на очах перевертаємо. Вам, молоді, воно не так прикмітно, що за дистанція між тою ніччю та цим днем. Ви мазунці. Бо хоч і з нами були, ну ж на серці вашому не лежало стільки, як на нашому стариковському. От хоча б ця ніч. Ешелон прийшов саме після козачого наскоку. Взяли ми з харківцями ліхтарі, виходимо так на двір перед станцією, бачимо: постріляний паркан і кров з мозком на дошках ще не позамерзала. Шапки тут біля паркана валяються. Впізнав я тривуху Ваньки Рябого, поплічника в організації, — не пам'ятаєш його, Сташко? Пам'ятаєш? Хороший друзяка був, і за діло робітниче — в огонь і в воду. Стисло мене в грудях, глянув сюди, як на колону, — темно, безгласно й порожньо. Яма. Людей нема. Котрі порозбігалися, котрі принишкли в своїх закутках, — мертве царство. Потім — біжать з усіх кутків на станцію — за ешелон прочули. Підтягли до перону площадку з трупами, впізнавали близьких.

Хіба вам, шалапутам, пекло так, як нам, старим? Може, й пекло, кажеш? А хто вас знає — може, й пекло. Собака слізьми міг заплакати, не то що людина.

Їсти в нас не було чого, пальці ми одморожували в постолах та капцях, ну ж у нашому міжнародному, сказати би, становищі одне вузьке місце нам найбільш дошкуляло — зброя. Зброї в нас — кіт наплакав. Що припасли, на фронті винесли. Самооборона на селищах мала по дві-три гвинтівки: одна без дула, друга без приклада, третя без затвора, а всі разом — без патронів. Такий арсенал.

Харківці не привезли м'яса, не привезли черевиків — харківський пролетаріат прислав нам зброї. Та й, сказати би, більше ми були люті, ніж голодні. Еге ж, більше люті, ніж голодні. Зброю хапали.

Ну, ми, звісно, організовано розподілили. Залишили надійну оборону, самі причепили до ешелону дві теплушки, збили добрий загін — поганяй!

Машиніст дав свисток, вагони рвонулися, друзі, робітники, шахтарі й уся пролетарська маса хитнулася на пероні, посунула за вагонами... відстала... вигуків не чути вже... Прощай, колона!

З тої ночі пішло в нас із Сташком життя походне. Від станції до станції, з шахти на шахту, — колесуємо по рідному Донбасу. Бувало, сплять дружинники, відкинеш люк у теплушці, — ніч морозна, пожари горять по шахтарських ко-

лонах, знов же місяць тут,— затагнеш пісню тужну, а з другого кутка хтось тихо по-нічному на басок підтягне... Смерть тоді їздила з нами всюди, а скільки пісень виспівали ми тими ночами! Скажеш — ні, Сташко?

Звиніть, товариші молоді: старому в серці заворушилося...

Їдемо, звісно, ешелоном. Де козакам всиплемо в хвіст і в гриву, де оборонимо селище, де організуємо, озброїмо. Словом сказати, приводимо наш Донбас до бойового порядку. Тут і взялися вони нас з лиця землі сирої стерти.

Стратегію і тактику тоді просту мали: наскочиш — бий! А іноді і втекти не шкодить. Капа така була, нічого не розібрати: звідки вдарить? де підірве? куди втік і який загін? Бувало, ми від них утікаємо, вони від нас, і просто паровозами нарізуємося одні на одних. Ну, кулемети завжди готові, хлопці під вагони і — по ворогові революції!

Бувало жарко. Не всі повертались у вагони. Ну ж більше так, що білу наволоч перекидали, тому що — їм би наскоками розстрілювати, на штик не дуже йдуть, а пролетаріатові що втрачати?

От раз на станції Лютій кличе мене начальник ешелону товариш Бахов,— робітник сам з Веку, що в Харкові загинув під німцем вісімнадцятого тяжкого року,— кличе й так мені каже: «Відступати нам,— каже,— нікуди, а спереду,— каже,— пішов чернецовський, значить, загін. Бери розвідку, рушай, бо,— каже,— погубити ешелон — не діло».

Я кажу: «Єсть, товаришу Бахов, та,— кажу,— прислухайся, бо й розвідку погубити нам, товаришу Бахов, теж не діло. Не повертаємо довгенько — рушай на Поперечну».

Беру одного паровоза, теплушку, двадцять і п'ять червоногвардійців — це було під моїм началом, так і звалоя: Пращукова розвідка,— поїхали.

А вечір. Вітер — пожака. Так і ріже. Мете сухим снігом...

Під Поперечною рознюхали — тихо. Тільки десь музика: бум! бум! бум!..

Обскочили ми станцію, захопили телеграф. Тихо. Недавно, кажуть, прогнався якийсь ешелон, у повітря стріляли, ну, уваги не звернули: бо ж усі стріляють... Може, анархісти, може, каледіни — яка різниця!

Розоставив я кулемети, варту виставив. Попробував зв'язатися з товаришем Баховим — не відповідає. Пам'ятаємо умову — чекаємо на телеграфі. Картоплю на буржуйці печемо, розмови розмовляємо.

Отут серед бесіди і ляснув я себе по лобі. Там у голові само мені якось зміркувалося і спланувалося, що стапцію

то ми захопили і Чернецов то проїхав далі, але як він не дурний, то поверне на станцію Осоковату, а звідти — вітка на блок, а блок — честь честю — між Лютою й Поперечною. От і кришка буде, товаришу Пращук, тобі й твоїй розвідці.

«Слухай, Франеку,— кажу я тихо до мого однокашника-чеха, і далі хотів сказати: а чи не надумає Чернецов... та не ті слова вийшли в мене, бо я вже оглянувся і не знайшов між дружинниками Стаха. І кажу: — Як ти думаєш, Франеку, де це подівся хлопець? Га?..» І страшно тут мені стало, і стало ясно, що Чернецов пошле-таки свою банду на блок і ми таки — в пастці. Тут така в мене лють закипіла — на дванадцять атмосфер. Сам на ешелон піду, але... до хлопець? Сташко де?!

Встав я. Вдягаюся. Виду не показую, без паніки щоб. Думаю виходити, а тут мені передають:

«Єсть, Осоковата! Так... Так... Чернецов вислав на блок козаків з трьома кулеметами».

Я:

«Го-гуйсь!» — і сам у двері.

Кинувся в станцію — нема Стаха. Мстнувся до вагона — нема Стаха...

Що робити?

Вітер скавулить собакою лютим, сніг зміяками плазує по чавунці. Ніч. Селище позаципалось, вокзал застиг. Тільки наш паровоз дихає. Самі ми під хвищю, і нема між дружинниками Сташка...

А знаю я: ось зараз налетять, захоплять станцію, а десь тут хлопчина мій, прикмітний партизанчик з шапкою на потилиці, з карабінкою на плечі, гарячий, гострий на слово, необережний... Сташко, Сташко! Попадеш — пропав!..

«Швах діло! — кажуть мені. — Що робить будемо? Скоріш думай!»

«Думать нічого,— кажу,— хай коні думають, у них голови великі, а ми,— кажу,— братці, зараз бить каледінів будемо».

Не сказав — заклекотів груддю, бо що було в мене? У мене — революція і Сташко... Так бідні ж ті, хто на мене піде в таку відчайну хвилину!

І так я сказав це,— зрозуміли дружинники, розлютились духом своїм партизанським і кажуть мені в отвiт:

«Хай їх там сотня, хай їх цілий полк — бить будемо! Нам амба,— кажуть,— та й чернецам — грiб. А нам за діло наше раз помирати».

«Помирати,— кажу,— встигнемо, помирать легко. При-

ймай десяток на брата, розправся, тоді й помирай. Так готові, братці?»

«Як є, готові!»

«Тоді,— кажу,— зламаємо чавунку за станцією й перед станцією! І паровоз,— кажу,— пригасимо! Понятно? Смерть або перемога — тут!»

Тільки хвища заскавуліла під колесами та в одного-другого затвор хруснув.

Сташка нема.

Розпорядився я, вибрав позицію...

Відійшов я набік, став. Стою і нічого не думаю. Не можу думати — скам'янів. Вітер в очі січе, просто в зіниці, здається, й не кліпаю. Тільки у вухах: бум-бум-бум!.. Бум-бум-бум!..

— Музики? — запитав Данько.

— Обіззався хлопець!

Муренко пильно дивився на лампочку,— останній вогник догоряв. Зараз мала настати могильна темрява. Всі мовчали. Замок і Панас Федорович. Віп напруженим поглядом обвів хлопців і зупинився на Сташкові. Синове обличчя в хисткому освітленні не мало в собі жодного знаку тривоги чи пригнічення, він ледве усміхався й ворухив бровами, занотовуючи якусь думку в блокноті.

— Ну, хлопці, давай сюди інструменти й акумулятори! до купи. Докажу я своє оповідання та ще постукаю.

...Еге ж, подумати тільки: хвища, бої, кров, а йому музик хочеться. Танців.

Розумієте, батьки в школі ялинку організували. Для дітей, ну ж більше для себе, як придивитися: з музикантами і з гіркими адамовими слізьми.

...Вбігаю я в клас і стаю як вкопаний: мій Сташко, оцей самий, що сидить з нами і щось напوماцки записує, поставив карабінку в куточок, честь честю, а сам підхопив якусь чорновибрикувату і старається коло неї, витупує, вигинається, витанцьовує,— га? Самого ледве видно з-між людей, а він світиться весь, блаженно так усміхається... Може, скажеш — ні, Сташко? Далі казати? Що ж далі? На чорновибрикуватій, звісно, і казці кінець.

— Не кінець, батьку. Коли на те пішло, то я докажу. Мені, звичайно, сутужно прийшлося, налягла па мене дамочка, груди на плечі поклала, не видерешся. Бачу: в дверях батько. В козушку, бомби коло пояса, а сам — як перед боем. «Ну,— думаю,— може, й дасть по потилиці, але виручить від дамочки». Та не дуже-то! Гвинтівки, правда, батько в

куточок не ставить, але, не довго думаючи, підхоплює якусь білобрису тьотю і пішов по колу! Ну, тут уже їй, бідній, сутужно прийшлося, бо я ще не бачив, щоб папаша так танцював. Всі пари по кутках порозскакувались. Я сам боявся, щоб не повибухали бомби в батька на поясі. А батько ж — ватажок! І в таку хвилину!.. Еге ж, папаша, ми тоді одчайдушно захищали революцію обидва. Може, скажеш — ні?

— От дивак! Так я ж іше діло! Вірно кажу, хлопці? Звісно, так. Ну що ж — і ватажок, а яка така хвилина, кажеш? Хвилина акурат та сама — пройтися в колі. Бо ж я знаю, що бить зараз каледінів будемо. До того ж тебе підтримати, шалапутя такого, на думці мав... Та й те сказати, білобриса на ногах легша була, худша, що там і рівняти! Вже ти, браток, не виправдуйся за ту ялинку, вже ти мовчи, таке діло...

...В тисяча, товариші, дев'ятсот сімнадцятім смерть тоді їздила з нами всюди, ну ж, іноді похапцем і притупували між двома боями, бо віра кріпка в діло наше пролетарське жила з нами...

— А як же розвідка? — обізвався непорушний над своїм вогником Муренко.

— А як? Обійшли по колу та й за діло. Здійматися нам із станції однаково пізно було: каледіни перетяли. Акурат вони підходили до Поперечної, як у спину їм ударив дружка Бахов. До нас поспішав — умова була така. А на нас вони що називається напоролися... Будьте певні, ми із Сташком перші зустріли їх. І ми тоді чисто виконали своє завдання — на сто.

Світло погасло.

Працук заворушився в темряві, дзенькнув інструментом і через хвилину обізвався вже на другому місці:

— А білобриса — це не чорновибрикувата. До того ж, синку... народ наш такий. Може, скажеш — ні?

— Народ бойовий, папашо!

3

Колі зовсім не було чути.

— Колю! — сторожко покликав Сташко.

Відповіді не було.

Аж потім — може, через хвилину, — він грубо обізвався:

— Чого?

— Ти що, Рижий, сердишся?

Сильні, як залізні, пальці схопили Сташка за рукав. Шепіт зашипів над вухом:

— Пропадаємо ж, Сташко! Гинемо!..

— Залиш! Огідно! Я тебе не знав таким!

— І зараз не знаєш. Не можу я вмирати,— у мене ж борг який! Борг який, Сташко! Через мене ж закаламутилось на дільниці, а це дільниця комсомольська! Ти розумієш, до чого сходила моя роль серед таких, як Яша, Таська, серед оцих Муренків і Даньків? Ти розумієш? Я обдумав, я придивився вчора і виявив, що маю ще один борг. Перед тими, ботокудами. А сьогодні я працюю і приспівую — я ж перепланував систему суцільної вибивки... мене навчили перевали й оця покрівля. Але я занехав це питання. Сьогодні взявся знову, і раптом отаке: сиди отут з надією очамріти від газу і не поквитатись! Ти розумієш! Не поквитатись за такі борги... А-а! що й казати...

— Он як? Он як? Ага!..— невизначеним топом зрідка вставляв Сташко.

Панас Федорович сказав з темряви:

— Єсть контакт!

...Люди в завалі були щасливі — вони позбулися страшної самотності, зв'язок налагодився.

Вони перестукувались. Їх з'єднували ледве чутні символічні удари.

Вони договорилися пороз'єднувати повітропровід.

Тепер їх уже з'єднували не символічні ледве чутні удари, а порожнява труби.

Між заваленими й рятувальниками простягся маленького діаметра прохід.

З завалу — на волю, до колективу!

Здавалося, темрява стала не такою густою і тиша не так придушувала, наче з цього отвору проходило світло й веселий гамір від штреку, від рятувальників.

Сиділи всі в тиші й темряві, але всі повернуті були до чарівного отвору труби.

Вони почули крізь двадцятиметрову товщину глухий, наче з халяви, голос:

— А-е-ей, товариші, скільки вас?

Вони відповіли:

— Ше-сте-ро.

Якусь хвилину отвір мовчав. Потім почулося:

— А де ще двоє?

Які двоє? Значить, в завалі ще двоє? Хто ж такі?!

Тихий голос від рятувальників запитав:

— Четверо чи шестеро?

Так виявилось непорозуміння...

Їх рятували. Це давало велику, незабутню радість. Всі заговорили, а Буровий монополюно захопив засіб зв'язку й добивався розмови з десятником Івановим.

Через деякий час він з усієї сили вигукував у отвір повітропроводу, не економлячи повітря:

— Став! зміну! з вентиляційного!

— Негаймо! організуй! огляд! і ремонт! механізмів!

— Ваня! щоб! безперебійно!

— Іди! нас! врятують! без тебе!

— Тут! все! гаразд!

— Іди! Ваня! за! нами! борг!

Ці слова точно записав кореспондент «Ударника Денбасу», і в історії Надіївки вони залишаються.

Розділ сьомий

1

Відкриті партійні збори мали початися о шостій годині, а вже о пів на посту зал клубу був повний: на повістці денній стояв звіт комуніста Миколи Бурового про свою роботу.

Сташко був серед комсомольців, зрідка вставляв репліку в розмову і придивлявся до залу.

Люди гуртувалися компаніями, кущами. Це віщувало бурю. Повістка денна справді таїла в собі запальні пристрасті.

Бо що таке звіт Бурового?

Це на повістці дня — завал.

Це — суд над Колею.

Це — честь комсомольської дільниці.

Це — питання стилю роботи й культури.

Це — цікава трагедія особи...

Підходили шахтарі — гурточками й поодипці. В компаніях жваво розмовляли, з жестами й високими нотами в голосі. Ті, що були самотні, втягалися в суперечки. Люди товпилися коло стіни, на якій висіли діаграми, зведення, крива видобутку на дільниці «Комсомольській».

У дверях з'явився у своєму разючому чарльстоні директор парку Замурась. Його весело кликав, показуючи на вільний стілець, який він забролював портфелем, маленький

завверпе Парасін. Коло нього сиділи дружина і з другого боку сестра. На них був вишуканий стрій і тільки не вистачало в руках програмок.

З облич їхніх видно було, що вони чекають спектаклю.

Колі ще не було.

Люба в гурті комсомольців мовчала і на запитання відповідала без ладу. Потім її покликали хлопці з п'ятого гуртожитку і зараз же обступили дівчину коло вікна півколом. Вони про щось радилися з нею.

Люба насмітила на вікні пелюстками з білої троянди, потім змела пелюстки в жменю й кинула їх за вікно.

Вони довго кружляли над травою, як метелики.

Люба побачила на лавочці за кущем Причерка з дружиною. Він щось нотував на газеті «Известия» — мабуть, збирався виступити. Алла була сьогодні у своїй скромній «панчосі» невизначеного кольору. Вона порпалася в ридикюлі.

Побачивши їх, Люба швидко обернулася до вікна спиною і знову заговорилося з хлопцями — щось пояснювала. Раптом замовкла.

В залі стало тихо, і тоді усвідомилося, який гомін стояв досі.

У дверях з'явився Коля Буровий. Синя спецівка-комбінезон з кишеньками на грудях відтінювала блідість його обличчя; мокре ще, з ванни, волосся, зачесане назад, лежало гофрованими блискучими хвильками, а бакі вже висохли, пушилися й горіли у вечірньому промінні, як мідні.

Він нахилився до старого шахтаря і розмовляв з ним, шукаючи очима когось у залі. Побачив Любу, усміхнувся і зараз же махнув рукою комсомольцям, жестом показавши, що йде до них.

2

— Товариші!

(«Який він інтересний!» — шепнула «сестра»).

...Більшість з вас уже цікавилась плакатами, що показують розвиток і стан дільниці «Комсомольська». Але я повинен пояснити дещо в цих плакатах, щоб не виникло непорозумінь. Ви помітили, що до квітня в мене високі показники видобутку, якості, собівартості, тонни і таке інше. Крива ввігнулася тільки на початку березня (ви тодішні події на шахті знаєте), але не впала нижче ста і пішла вгору. На початку травня вона знову мляво обвисає і — ви

подивіться — опускається до ста, а далі йде рівно, хитаючись між сто два — дев'яносто вісім. А тепер подивіться на діаграму аварійності. Аварійність зростала з кінця квітня до останніх днів і розрослася до завалу. Як же ми трималися при такій аварійності на ста процентах? (Хоч для нас, які давали мало не півтори норми, це дуже низький показник). Ми трималися завдяки героїчним зусиллям більшої частини комсомольців, завдяки їхньому ростучому пафосові освоєння. Імена їх ви знаєте. Багатьох знає і цілий Донбас. Організм нашого виробництва, так би сказати, на ходу переносив хворобу. А хвороба тим часом уже точила організм. І коли нам трапилась кобила, потім у сьомій лаві друга — це мене зовсім здеморалізувало...

Дамочки починали марудитись.

— Занадто довгий монолог, — позіхнула Алла.

Коля пригладив свою мідну гофровану зачіску. Задумався.

— Тепер я розкажу про самий стиль моєї роботи до завалу. Нормованої ночі, як і нормованого робочого дня, в мене нема. Тому «ранком» я буду називати години після сну. Вранці, ще в ліжку, я дзвоню під землю на дільницю, беру інформацію і даю розпорядження. Щоразу мені треба негайно спускатися. Але завжди є якісь... хвости вчорашнього дня: щось треба обдумати, комусь подзвонити... А розпорядження дано вже... Словом, мені чогось трудно зібратися, і виходить так, що спускаюся я не негайно.

...І ось він у шахті. Він спізнився, без цього неодмінно зробилося що-небудь не так. Йому не везе.

Він гається коло машини, коло запальника, а тим часом день ставить свої вимоги: на поверхні треба бути, і часто неодмінно треба бути. Завжди знайдеться дрібниця, без якої обійтися не можна. Треба найпізніш через годину підійнятися. А за годину вже нічого не встигнеш... Черговий захід відкладається.

І ось одного ранку він з жахом констатує, що його тримає в своїх лапах побут. Він зразу ж кидається в шахту і не вилазить добу. І якраз ця доба припадає на перевал, на полагодження конвейера, на зміну мотора... Не видно наслідків, а вже опановує втома і байдужість.

Це відступи в доповіді. Буровий щоразу повертається до тієї години свого типового дня, від якої він відхилився. Він послідовно розгортає перед підземниками свій шарпаний важкий день.

І доводить його до самого вечора. А вечір — це поняття

в нього не нормоване в певних годинах, це час, коли людина вже мусить відпочити...

Коля залишає за собою право останнього слова.

Він закінчує доповідь у тому ж рівному, діловому тоні, в якому й почав, п'є воду, пригладжує рукою зачіску і спокійними кроками людини, яка сумлінно прочитала лекцію, підходить до стільця. Він блідіший, ніж звичайно, але... це від завалу.

Коля спокійний. Всі виступи він слухає уважно і цілком стримано. Тільки під час промови шістдесятилітнього вибійника Гуркала в паузі між його допитливими фразами з пальців Колі падає гудзик і котиться по долівці, звучно підскакуючи. (Як недбало в майстернях пришивають гудзики!)

...Гуркало хотів сказати своє слово з місця, та знявся шум і галас:

— На сцену!

— Давай, папашо!

— Майстер вибою — на сцену!

Він перечікував, але потім змушено вирушив до президії, ліг грудьми на трибунку і, колупаючи пальцями в пазах цієї меблі, досліджуючи якість роботи й матеріалу, почав свою промову:

— Так що не моя кваліфікація казань казати з цього амвона. Я чоловік підземний, півтори норми дати мені — раз плюнути, але оратором... Ну, добре.

Товариші!

Епоха соціалістичного наступу розгорнутим фронтом на залишки капіталізму в нашій країні... На Сімнадцятому з'їзді нашої партії було сказано, що люди...

Раптом Гуркало обриває ці повільні трудні фрази і безпосередньо, з вигуком обертається до Колі:

— В нас люди вирішують діло, а в тебе кобила. Чому так? Чи ти пам'ятав, хлопче, що я тебе на партизанському коня підсаджував, але як ти вправлявся з конем, сівши на нього! А з кобилою не вправляєшся. Бо виходить так: не ти сів на кобилу, а кобила на тебе сіла; а вже через те на саму кобилу, на вибій, на механізми сіла твоя лава, прикрила все. Чому так? А тому — ти «в люди вибиватися» став. Шиком діло! А вийшло якраз, що від людей ти відбився. Ти відбився від дільниці, а ті, що стали тобі без інтересу, оті комсомольці, которі латали твій... прямо скажу, саботаж і витримували дільницю на нормі, поки не обірвало лави, ото й є люди, а ти від них відбився...

Гуркало починав гарячитися, трибунка ходором ходила в його руках.

— А відбився від людей, не стало в тебе азарту, котрим вони живуть! Зрозумів? А без азарту — розумієш ти? — в нас без трудового азарту тільки чужаки...

Тут Колі з пальців упав гудзик від комбінезона.

— Як же сталось так, хлопче?

Гуркало рвонув трибунку, і в зашкарублених руках у нього залишилася ляда. Зірвав-таки. Збентежився, повернувся до президії:

— Вибачаюсь, амвон поламався. Не витримав.

Розгубився, не знав, що робити з лядою. Зал реготав веселим дружним сміхом.

Шахтар спробував накласти ляду на її пази, але вона сповзала по косо зрізаній поверхні, не вмоцувалась. Тоді він поставив її в кутку і зійшов зі сцени.

...Виступало багато товаришів. Нарешті Буровому дали кінцеве слово.

3

Це був не той Буровий, що якусь годину тому читав цифри, зведення, пригладжував зачіску й пив воду.

Та й не його була роль. Сумлінного, холодного доповідача він тільки вдавав. Він слухав виступи й чекав кінцевого слова.

Ось це справжній Коля Буровий, той самий, на кого подумав Сташко у Причерків: «Цей міг би дати в зуби...»

Вже висохла й пружно піднялася шевелюра, злі губи стиснуті, очі примружені, вони іскрять. Рухи ламані, раптові.

Він швидко підходить на самий край помосту, нахилиється в зал.

— Антоне Івановичу, товаришу Гуркало! Ви вже сказали про головну аварію: я став «вбиватися в люди». І... відбився від людей. Від ударників. Від вас. В цьому була головна аварія, всі останні йдуть від неї. Аж до завалу.

І ось — ми сиділи в залі. По шахті поповз нехороший шепіт. Але ви, на зло ворогові, всіма змінами перевищили видобуток попередніх днів. Цим надіївці показали зразок більшовицької стійкості й організованості. І вірно робить редакція «Ударника Донбасу», що випускає брошуру з матеріалами про завал. Хай усі знають, як працюють справжні люди, ті люди, від яких я відбився. Але брошура була б

неповна, якби в ній не було звіту про сьогоднішні наші збори.

Я маю розказати вам, в які люди я вибивався. Я це зрозумів уже до завалу, я цим перекипів у завалі, і я це обдумав потім, навіть...— Коля ніяково усміхнувся й понизив голос: — Навіть підчитав у цьому питанні. Поцікавився. Бо тут розібратися не так просто.

Одну з найдикіших у світі націй — народність бурів — зневажають, прозиваючи «ботокуди». Звідси ботокудами величають все антикультурне, середньовічне, дике. Ми визнаємо повне право за кожним народом — і так само за знедоленими бурами — зватися своїм ім'ям і відкидати вуличне прізвисько. Отже, ім'я «ботокуди» залишається за «цивілізованими» дикунами.

І єсть такий танець — «Ботокуди»: «Прежде так плясали ботокуды, прежде это... делали верблюды». Тепер цей танець танцюють мої знайомі. Ті, яким я часто дзвонив вранці ще з ліжка. Вони танцюють з вигуками: «Назад, до ботокудів!» А «пазад, до ботокудів» є така філософійка, вона йде з Європи. Це філософійка тих, що почули свою загибель, що побачили справжнього творця й хазяїна культури — пролетаріат — і жажнулися. Розумісте? Вони ненавидять усе те найкраще, що створене людьми для щастя: складний механізм, здоровий танець, класичну музику. Тоді як молодь на помості вимагала масовки, бо «робочий клас танцювати хоче», Світашова не могла проводити танців, бо їй категорично заборонив це директор парку, один з ботокудів, Замурась, щоб звільнити масовичку для танців у моїх знайомих. Вони пав'язували їй танець чорної кішки і сичали, що Моцарт — це з культури коногона Таськи. «Зламай Моцарта! отак! отак!» А ви, ви, індивідууми, знаєте, що таке в пас Моцарт?..

Коля не зупинявся.

Здавалося, він боїться, що напруження в залі розрядиться в бешкет, що дамочки в «панчохах» поборють істеричну розгубленість та вискочать і не дослухають, а йому конче треба було поквитатися остаточно. Він бачив, що на білому обличчі Причерка навіть борода не хвилюється, так він скам'янів. Чи не зважиться він утекти під час паузи? Хай слухас! Від Адля було видно тільки спину — «інтересна» дамочка схилила голову на коліна.

— Так, культура коногона Таськи. Для вас Моцарт — це западто шаблонно. То я на це хочу сказати: хай чорна кішка — вам, ударники віддають перевагу класикам.

Товариші ударники! Я попереджаю: ботокудів не так просто розбереш. У нас же масовий потяг до культури, право на затишний відпочинок, патефон — предмет ширпотребу. І виходить — чому не провести вечора в інтелігентній компанії?

На цьому збилася спочатку товаришка Світашова, і скоро їй стало бракувати виходу, хоч вихід був — просто в двері. На цьому провалився я, поки наді мною не завалилася покрівля.

І виходило таке:

В парку було нудно, в гуртожитках пили, в шахті горіли мотори. Так, звідси, з квартири моїх знайомих, розмножуються по шахті ботокуди. Вони множаться й різно проявляються. Один застосовує ключ всіх восьмих, другий рубає на породі й не хоче чути, що машина стогне, третій забирає масовичку з парку від ударників саме у святковий вечір. Всі ці — одної масті. Все це ботокуди. І головний над ними...

В залі підвівся Причерк і за ним Алла. Вони виходили з ряду. Коля замовк.

Коля замовк, і чудна тиша встановилася в залі. Кричуще мовчання.

Серединою залу Причерк йшли до виходу. Але в цьому мовчанні сотень зал став величезним, як майдан, і прохід поміж рядами протягся безконечною дорогою. Вони йшли з похиленими головами під поглядами, як під холодним дощем. Жовта дамочка в «панчосі» скулилась і з'їжилась, а бородатий індивідуум ніс свою сутулість, як мішок на плечах.

Коля убивчо мовчав. Він давав можливість цим сотням гідно провести тих, що залишали зал, він почув страшну силу цього мовчання. Хай вони пройдуть цей величезний зал! Хай вони відчують його!

Ось вони дійшли до дверей.

І вийшли, паче випали.

4

— Головний ботокуд, — казав далі Буровий, не знижуючи тону, — це той самий Причерк, про якого в нас казали, що він у відповідь на заклик Раднаркому й ЦК ВКП(б) ума тронувся: він тоді подав заяву, що не може спуститися в шахту через психічну ненормальність, і залишився в апараті. І тоді, як ми витягали шахту з прориву й виводили її

в перший ряд, він від нічого робити блукав по коридорах контори, нюхав старі об'яви і плював у всі плювачки по обидва боки. А потім поїхав на два місяці на курорт. Після курорту знову «розсував межі» — бачте, йому тісно в наших межах — і сумлінно боровся за свої кадри і проти культури «коногона Таськи»!

Товариші!

Треба поставити так, щоб власність на людей була найдоторканнішою власністю робочого класу, а за порушення цієї власності давати «многая лета з суворою ізоляцією».

На шахті не повинно бути ботокудів! За свою дільницю я ручусь. Я цим перехворів. Подивіться на кінчики ліній усіх покажчиків по моїй дільниці — всі стирчать угору. Просто в багнети йдуть. Тільки одна крива звисла — крива аварійності.

— Оце й усе.

Зал вибухнув.

Епілог

Я приїхав у це місто з конкретним завданням від редакції журналу: написати нарис про комсомольську дільницю шахти «Надіївка».

Поставив чемодан на квартирі приїжджих — так тут зветься маленький, досить ідилічний готель у садочку — і зразу ж пішов до райкому комсомолу, щоб через нього зв'язатися з надіївською молоддю.

І який же я був радий, зустрівши в райкомі Сташка й почувши від нього, що сам він родом з Надіївки! Не кажучи про те, що він — цікавий поет, і година, проведена з ним, не є змарнованим часом, мені ця зустріч розв'язувала ще багато труднощів мого завдання: хто може краще за Сташка ввести в саме нутро життя комсомольської дільниці!

Прекрасно!

Ми взяли деякі матеріали й пішли на Надіївку.

— Ти побачиш, які в нас норми і як виконуються! — кавав Сташко.

Виходимо на околицю і звертаємо в парк. Тут тихо, як буває в полудень за містом. За деревами видно на горбі Надіївку.

— Отже, тобі треба організувати матеріал для нарису?

— Еге ж, поки що тільки для нарису.

— Чудесно. Ти про завал знаєш?

Я знав про завал.

Але не завал цікавив редакцію, коли вона посилала мене на Надіївку, а перемоги комсомольської дільниці.

— Ти придивись,— каже Сташко,— і ти будеш міркувати більш діалектично, ніж твоя редакція. Зробити поразку перемогою — от що змогли наші хлопці й дівчата! А це якраз і цікаво.

Він сідає на лавочку й витрушує з сандалі пісок.

— Бач, це треба знати таку лаву, як їхня сьома. Перевал за перевалом, верства ламається, покрівля провокує: глянеш — мармур, а довбонеш — потече, як пісок. І якраз ці якості спричинилися до того, що завдільниці Буровий дав свій дуже цікавий метод суцільної вибірки, використавши вибійницькі ніші з методу Филимонова й організацію роботи в лаві з системи Карташова. Та що! Ти подивився, як вони пристосували конвейер, як робиться випалювання, як раціоналізоване і опрощене кріплення. І це в лаві, де — тільки загався — і маєш сюрприз.

— Завал через те, що хтось загавився?

— Авжеж. Загавився сам завдільниці Буровий. Він запустив собі баки і запустив дільницю, як каже той-таки комсорг Яша. Та що ти там скупився,— раптом обурився Сташко,— нарис! Тут для прозаїка такі люди, такі колізії — наважуйся взятись до більшої речі!

І з своїм творчим запалом Сташко починає розвивати передо мною характеристики й сюжетні лінії.

— От перед тобою Надіївка,— жест рукою,— шахтні споруди виглядають буденно і безпристрасно. Правда? А шахтарі? Дивись, по вулиці рухаються якісь сірі фігурки,— де ті пристрасті! Які там характери в цих фігурках! Шахтарня! А підійди ближче, приглянься до кожного старика, до молоді, особливо до передової комсомольської групи, копни історію, заглянь у біографію, і в кожному житті ти знайдеш... роман. З героїчними моментами, з трагічними ситуаціями. І головне, в багатьох ти побачиш новий стиль людини... коли ти вмієш бачити.

Сташко допитливо глянув на мене, потім на шахту.

Гарячий полудень уже затягав Надіївку жовтавим туманцем, і люди в димку спеки здавалися плоскими й німими.

Сташко знову глянув на мене.

— От — фігурки. А між тими фігурками є така дівчина, машиніст електровоза. Вона з роду гармоністів і сама грає на баяні. Дівчина грубувата, згарячу десь на штреку може

лайнутися, правда, я кажу — згарячу, і то тихо, просто, знаєш: не вижила в собі минулого. Плями, так би сказати. А ось я якось виступив з поемою у клубі і сказав маленьку популярну передмову. То що ти думаєш? Потім червоніти довелося. Виступає оця сама дівчина з електровоза, недавній коногон, і дає філософську трактовку теми, цитуючи Леніна й наживуючи на Гегеля. Я не оглядівся, коли й на чому позростали оці мої надіївські земляки. Чи їх виростили всі оті курси, вечірні школи, читальні й бібліотеки, чи зльоти й конференції, преса й комсомол...

— Чи все разом.

Сташко закурив і усміхнувся.

— Взагалі, проводиш вечір з цією дівчиною і радієш, що вечори ще наставатимуть на нашій землі, а Таська ще тільки починає стверджувати на ній свою волю і свої пристрасті.

В цьому признанні я відчув одну з сюжетних ліній роману, — і хто зна, чи я помилився.

Сташко мріяв:

— Далі буде так: ми з допомогою партії, преси, всієї громадськості здіймемо з цієї чернетки помарки й ляпки — це, знаєш, зовнішне, — і перед нами заблищать щирим блиском нова людина. Причому, май на увазі, що це ведуча натура серед тутешньої молоді, в комсомолі вона має великий вплив. Хіба це не тип для роману? А тепер візьми другий тон культури, — тут був такий бородатий пантеїст-антимеханізатор-обиватель. Спочатку я думав, що від нього до ворога один крок...

— А виявилось?

— Просто ворог. Жаль, що ти не застав його на шахті. А втім, він живий ще в умах. Причерк — це для роману протидіюча сила, а в житті він був справді падлюка. Такі пантеїсти часто виявляються падлюками. Тепер візьми того ж Яшу. Тихоня, кучерявий собі такий, веснянкуватий флегматик. А придивишся — ентузіаст внутрішнього горіння з незвичайною енергією. Вважається електромонтером, але на інженера-електрика йому тільки диплом одержати. І ніхто не знає, коли він встиг так підготуватись. Не дуже давно на шахті «Новій» стався вибух акумуляторного електровоза. Яша зразу сказав, від чого сталася катастрофа. І він тихенько, але твердо поставив собі завдання усунути можливість утворення гримучої сумішки в акумуляторному ящику. Скільки я знаю, це йому вдасться. І знаєш, що його стимулює?

— Цікаво.

— Мені здається, він потерпає за Тасьчине життя. Бо треба тобі сказати, що Таська для Яші — це все. Тут любов. Правда, цього не помітно, любов, знаєш, у Яшиному характері — внутрішнього згорання. Або візьми його як комсорга. Ну, флегматик, серед молоді він завжди якось собі між іншим. А виявляється — скрізь вплив Яші. І коли Буровий розгромлює на партзборах розкладницьке кубло Причерків, то ніхто й не знає про ті розмови між іншим, які провадив Яша з Буровим. Буровий також інтересний хлопець. Пиши! Ми тобі допоможемо розібратися в історії того, як робітничий клас учився танцювати. Послухаєш моїх старих, батько розкаже тобі, як ми танцювали на Поперечній під час каледінщини, поговорим з танцюристами з гуртожитку, познайомишся з нашою танцівницею-масовичкою Любою... Талановита дівчина! Вона розробила масовку, то це, знаєш, просто... як підуть кадровики, жінки, вибійники, кріпильники, машиністи, монтери, накидники; а тут Май цвіте, і музика, й електрика в листі — та й просто щось з Еллади, а вірніше, бачиш: клас танцює! От подивися. Люба тебе введе в специфіку цього питання. А сама вона теж тип для роману. От і бери за основного героя Колю Бурового, закрути між ними любов...

— А любові насправді нема?

— Як нема? Звичайно, є, вони ж одружені, і до того ж недавно. От ми зайдемо зараз до них. Пішли!

Раптом вирівнявся, зупинившись, і схопив мене за руку.

— От здорово! Вгадай, хто йде.

Я глянув і догадався: одна з цих двох, можливо, Люба, але певніше — Таська. Та Стапко не чекав моєї відповіді, він уже весело й голосно вітав її:

— Я думаю, чого так Май шумить? А це Таська йде!

1933—1935

РОДИЧІ

Повість

Частина перша

1

Де злочин, там немає радості. Слідчого ніколи не зустрічають усмішкою.

Оглядаюся — шлях мій проходить через епізоди, в яких життя зірване з буденного, вражене, напружене. Ціле життя, в найяскравіших його проявах, слідчий проживає в обставовці збурених, нашорошених пристрастей.

Мені дзвонять або приносять папірець прокурора. Я виїжджаю на місце. В більшості випадків тут усе знайоме мені до дрібниць, але ось нове для мене село. Я приглядаюся до обставовки злочину: лісок, хата, речі. До людей. Чим живуть: думки, нахили, жадання. Все ближче підходжу до того пункту, де людські душі зіткнулися так гостро, що норми поламалися, — виник злочин. Натрапляю на гнів, жадобу, любов, біль... В злочині або навколо нього. Передо мною розкриваються найінтимніші сцени, ті сцени, де біль, чи любов, чи гнів росли до критичного. Я повинен входити в ці тайники. Я розпитую, вивчаю риси обличчя й рухи людини.

Я не можу пройти повз цих людей по-чиновницькому, взяти їх з мого життя. Вони застаються на моєму шляху, вони забарвлюють його своїми пристрастями, по них я згадую минуле, як по датах:

«Це було після того покалічення. У Горбках. Косою».

І вже потім поновлюю в пам'яті, що сталася та пригода в першій половині двадцятих років.

Справа ця встає передо мною у вигляді дівчини — тонкої і височенької, з гострими плечима під грубою сорочкою. Тамуючи глибокі видихи, вона відчужено дивиться на мене великими, паївно-протестуючими очима. Леся.

Вона для мене — образ болю і... радості. Тому мені згадується той час словами: «Це було ще до Лесі». «Це було напередодні Лесі».

І ось так кожна справа.

Але саме цей трагічний епізод найчастіше поновлює мені пам'ять. Його зберігають численні нотатки в моїх старих

блокнотах і навіть архів газети, в якій я падрукував у 1924 році свої враження від села Горбки, чи, як його час-тіше називали, Гробки.

Для мене, як і для багатьох, комуна була тоді осередком майбутнього, здійсненням мрії. Ми поривались до вищих, комуністичних форм життя, як до горішніх поверхів, забуваючи, що виводити будову починають не з даху, а з фундаменту. І не дивно, що нам було гірко, як от мені тоді, коли я під'їжджав до «Червоного цвіту» — комуни, побудованої не на базі високої техніки й достатку, а на базі спільних злиднів і на підставі спільних позицій у боротьбі з засиллям тоді ще міцного куркульства.

Вона була самотня й тоскна на степу. Якесь загублена. Там було дуже незатишно. Суховій змітав на неї куряву з горбів. А вона — безлиста, гола, наче роздягнена.

Ближче стало видно — не роздягнена, а обшарпана. Довга, приплюснута до землі панська кухня з латаним дахом. Корівник, обладнаний під житло, стайня, клуня, руїни цегельні й напіврозвалений панський дім.

Люди в комуні здоровалися, зупинялись і дивилися мені вслід, здавалося, з падією. Інші навіть питали:

— Це до нас у комуну?

— Це з міста до нас?

Худі й убогі, вони зовсім не скидалися на таких, що ріжуться косами.

Я детально вивчив цей епізод і зробив висновок. В офіційному папері про роман між цими трьома і згадувати не доводилось: пригода ніяк не стосувалася того роману.

Понад десять років минуло відтоді.

І ось тепер виявляється — то був, власне, початок роману.

Роман цей закінчується в мене на очах. Візерунок шляхів і біографій, життям заплетених у сюжет, сьогодні завершується й закруглюється. Кінець.

А втім, може, *далі буде*, як пишеться в журналах?

Але що може бути далі?

Світла задума полонить мене, коли я після теперішнього, другого, мого візиту в «Червоний цвіт» ставлю собі таке запитання: що буде далі? Чого тільки варта з цього погляду ідея голови «Червоного цвіту»! Це ти здорово, Братушенко! В тебе... у вас вийде.

Спека. Небо сивуває. Його встеляє легкий теплий серпак, сухий туманець. Степ. Дорога з двома вибоїстими коліями. Краєм шляху плетуться порепані стежки, іноді вони повертають навкоси через строкаті смужки нив, на зелені межі, зникають у низенькому житі... Здивований заєць сидить на межі й дивиться на нас круглими очима... Сипі волошки... Сухі бур'яни хрускають під колесами... Запам'ятався мені цей степ!

Я їхав на район розслідувати злочин: поранення з-за дівчини. Такі справи завжди вважалися кримінальними, але завжди в цих злочинах окреслювались панівні норми певних соціальних угруповань. Класові взаємини в даній громадськості виступали на поверхню, і часто кримінальний злочин виявлявся політичним актом.

Це була характерна ознака часу. Вона залишиться в судових архівах, у згадках районних партійних і радянських працівників, в історії і в літературі.

Настав вечір. Хтось у затишній оселі запуслав обойму в обріз. В сусідньому селі хтось за завішеним вікном писав ультимативну записку, тим часом як у третьому хтось чагував за головою комнезаму. Ворог нечутно шарудів у мирній типі села, готуючись до ночі. Він надягав темне вбрання, хрестився на Ісуса й виходив, самотній і потаємний.

І ось — ніч. В селі вибухнув гучний постріл. В другому — шарпнувся і згас поодинокий зойк з-під ножа, ще десь спалахнули колгоспні будинки й завили собаки, а в сусідньому районі ревла худоба і безсонні активісти вибігали з наради в ліхтарями...

Це була війна. Фронт її займав цілу країну. Ця війна складалася з непомітних епізодів, з яких кожний будив і тривожив тільки одне село, один куток чи вулицю. І часто до нас, працівників права в тихому районі, в буденному настрої, в обстановці судів за аліменти, за крадіжку, за образу надходили малозначні заяви про те, що в селі такому-то трапився кримінальний злочин: на ґрунті ревнощів, у п'яній бійці, на весіллі який-то скалічив такого-то... І тільки на місці виявлялося, що ревнощі були враховані цілком певно в стратегічних планах, п'ятика організована, а весілля передбачливо використане.

Тоді вже я відчув характер злочинів у тогочасному селі. При всій їх різноманітності форм, винахідливості учасників і відмінності обстановки в цих злочинах почувалась певна

система, вироблявся шаблон і ансамбль дійових осіб повторювався: куркуль і підкуркульник — з одного боку, комуніст, радянський активіст — з другого.

Але раптом така заява:

«Вельмишановний товаришу прокурор!

Доношу до Вашого відомо, що в селі Горбки, в комуні «Червоний цвіт», трапився трапунок, що він є злочинний: на комунівському полі від комунара-комсомольця Варнака Павла Максимовича порізано косою таки комунара-комсомольця Братушенка Саву Степановича.

З точки зору медичинської лікар каже, що смертельної небезпеки не мається, але уникнути каліцтва, майбуть, немає можливості, позаяк відбулося порізання жил.

Зроблений учинок з'ясовують і Варнака вигороджують, але й селяни, і комунари свідчать, що трапунок цей є замаскована помста на ґрунті ревнощів, які малися між вищезазначеними Братушенком і Варнаком з-за комунарки Олександри Яругової, а, крім того, малися ухили від генеральної лінії.

Голова Горбівчанської с/р Пуня»

Ні голова комуну, ні рада її, видно, участі в складанні заяви не брали. Воля потерпілого ніяк у заяві не позначалася. Чому? А втім, очевидно, потерпілий не мав «можливості», кажучи мовою заяви, але комунари? Зрештою, згадується їхнє свідчення... Чудно все ж таки.

Коні йдуть ліньки. Дядько Панас погукує, але мені здається, що він з ними у змові: тропечки підтюпнуть і знову кроком, тільки крупи вихляють перед очима.

Користуючись таким транспортом, починаєш шукати сенсу життя... І головне — не знаходиш.

Між погукуванням дядько Панас відкидається на лікоть і моторошно позіхає:

— Еге-е... комуна... Но-о!

Або:

— А-а-а... Подумаєш отак та-а-а й...

Це зветься — висловлена думка! Він зовсім уже вичерпався під цим гарячим сонцем і суховієм. Чи вдає, що вичерпався.

При виїзді було ще так-сяк. Біля рундука ми випили лимонаду, в мене було кіло вишень. Ми смоктали, порекали кісточками й мовчали, а як виїхали в поле, дипкур'єр Горбівчанської сільради перекилився на лікоть і, закотивши очі до мене, сказав:

— Мовляв: добрі гості, та в середу трапились. Так і ви оце в комуні будете.

— А що, не чекають?

— Десь і не сниться. Я ж від сільради нарощним.

«І не сниться!» Отже, комуна не вважає за потрібне звертатися до суду. Про це клопочеться сільрада, і, як видно з заяви, клопочеться ніби зловтішно.

— Що за людина ваш горбівчанський голова? — спитав я.

— Пуня? — перепитав мій супутник і відповів не зразу.— Як-то кажуть: з нашого Захарка ні богові свічка ні чортові угарка. Так і це.

Але характеристика його самого, видно, не задовольнила. Він підвівся й потряс батоном над конячими хвостами. І таки знайшов. Повернувся до мене з серйозним виглядом, навіть з деякою повагою до того, про кого йшлося,— до закінченості його характеру:

— В нас тепер головою — дурень. Знаєте? Дурень. Кеп.

— Кеп?

— Кеп,— не випускав він цього слова. Видно, воно вже було точне.— Послухаєш, поговориш з ним — аж любо, кругом кеп. Хоч на виставку вистав його — чистокровний.

— Як же він селом керує?

Супутник лукаво глянув на мене:

— З дурною головою не всім горе. Розумному(при дурному як у бога за плечима. А розумних у нас не бракує.

Мудрість щоразу находила на нього, і на протязі кількох кілометрів він пересипав нею свої міркування про село, про комуна, про вчорашній злочин. Обернеться, розглядить поживклі від курива підстрижені вуса, ледве-ледве усміхнеться і скаже:

— Виходить так, що Адам поїв кислці, а в нас оскома на зубах.

Придивиться пильно до мене і раптом загаласує до коней:

— Но-о-о! Клишонога!

Коні протюпають десять кроків і знову повільно й поважно, з ідилічним виглядом ступають пилястою дорогою, а господар зсуне кашкета, почухає потилицю і знову повернеться до мене:

— Сказать би так: не писати б їх у комуна — жінок, лад був би. Так знов же, як-то кажуть, без жінки, як без кішки. Не обійдешся.

З його древніх афоризмів і з деяких відповідей на мої запитання обстановка злочину окреслювалась у моїй уяві тільки до певної міри.

Ця обстановка незвичайна вже тим, що злочин стався в комуні і внаслідок певних взаємин між трьома комсомольцями, з яких одна — дівчина.

З заяви її із слів мого «нейтрального» супутника виходило, що Братушенко й Варнак ворогували за Олександрю Яругову. Але ж це перші ініціатори комсомольського осередку. Обидва вони разом з іншими брали найактивнішу участь в організації комуні й до останніх днів боролися за неї. Напрошується висновок, що ворожнеча між ними була аж ніяк не гостра, коли взагалі й існувала така. Це давні й нерозлучні поплічники...

В чому ж річ?

— Баба з чортом — родичі, та ще й жінка чортові наче-то тіткою приходиться. Недарма ж кажуть: де лихий не може, там жінка допоможе. Це вже з давніх-давен звісно...

Минають кілометри.

Спечена земля, здається, зовсім втратила свою пружність — віз торохтить і підскакує, наче ми їдемо по голому камені. Потрясаюча подорож!

— Ота-а-ак... живе чоловік на світі... А-а-а...

«Дідько його знає, на біса тільки він живе!» — відповідаю в думці. Це філософське його позіхання дратує мене, а гарячий протяг з порожнього степу тягне крізь мене наскрізь.

— Ну й спека! — кажу.

— Колос достигає.

«Правда, в комуні ж косять», — згадалось мені.

— А мають в комуні за чим косити?

— Та де там!

Нарешті передо мною село. Воно як на долоні. Голе, якесь розкидане, наче не будувались люди вздовж вулиць, а взяв хтось величезний і порозшпурляв хати — де впало, там і оселя. Боком, навкоси, посеред майдану, кутком до вулиці, дверима на яр. Криво, настовбурчено, вугласто. Живіть!

І живуть. Чамріє отут на белебні, ні доріг до нього, ні залізниці повз нього, кілька кілометрів до Дніпра, та й там тільки шум і піна. Пороги. А перед селом — яр, дорога спускається круто, викрутасами.

Ніхто ні звідси, ні сюди. Нудьга. Хоч би садків насадили. Тільки й зелені, що за селом клинець кущів. На цвинтарі. Для мертвих.

Намалювати треба було ці Горбки тоді, на початку двадцятих років. Намалювати для нащадків, які вже не знати-

муть таких сіл. Для історії перших комун, артілей, що стихійно виникали в боротьбі маленькими острівцями ще задовго до початку суцільної колективізації.

3

В'їжджаю в село. Зустрічні вітаються, зупиняються, проводять мене поглядом, господарі виходять до воріт, перекидаються словами через дорогу, діляться припущеннями й міркуваннями.

Безцеремонність, безпосередність... Приємно, в бісового батька! Трясешся на високому возі, як напоказ, і ховашш портфель між коліними.

Іду.

В закутку при повороті — оселя: чистенька похилена хатка, дві сливки, подвір'я в ямі, — видно, ніколи сюди не заїжджали возом, — і ворота лежать на дорозі.

Супутник мій обертається.

— Господарство! — стиха каже він, моргнувши в бік оселі. — З таким куди підеш? Тільки до комуні.

— Комунари? — спитав я, також кивнувши на садибу.

— Дід з онукою в комуні, а мати тут, не пішла до гурту. Оксана Яругова.

— Яругова.

— Атож. Мати тієї самої, Олександри.

Ще ми не минули воріт, як з хати вийшов височенький, ставний, як дівчина, парубійко років сімнадцяти. Було щось по-юнацькому цютливе в чистому овалі його обличчя, в довгій, ще не змужнілій шії, обхопленій комірцем домашнього вишиття. Навкоси через лоб русяві косички з-під сірої кепки, сині очі дивляться запитливо і просто.

Придивившись до юнака, я зміркував, що він десь-то не господар цієї убогої оселі. Він то й не розкішно одягнений, та все ж — чоботи, рівні штани в халяви, високо в стану, підперезані поясом з блискучою пряжкою, вишита сорочка, досить чиста як на будень. Лежить на ньому все так чепурно, до лица йому.

В одчненому вікні з'являється погруддя колись, мабуть, гарної, а зараз дуже жовтої, з блискучими вилицями жінки років тридцяти шести.

— Васильку, чуй-но! — каже вона якось лагідно. — Ти ж скажи, хай загляне. Не забудь, Васильку! — Побачила мене, закриває руками латану кофтипу.

— Ви не турбуйтеся, я скажу вже, не турбуйтеся.

— Скажи, порадитись треба.

— Добре, добренько.

Жінка зникає з рами вікна. Хлопець стоїть хвилинку, повертається назад до хати, паче забув щось.

Мій супутник обертається до мене.

— Що ви думаєте — хазяйська дитина, а за Лесею Яруго-вою ладен хоч у комуна. Тільки в комуна чогось йому трудно, так він до матері. Через матір хоче дочки добитися.

— І доб'ється?

— Як сама не пригорнеться до парубка, мати не допоможе. Що їй тепер мати? В неї комуна мати.

— Мати матір'ю, а хлопець хлопцем.

— Та й комуна не без таких орлят. От же ріжуться, вацо більше... Вам до сільради?

Він показав на хату з ганком на стовпцях. Сіней нема, у навстіж одчинені двері видно піч. Припічок розмальований синіми кружалами.

— Вона й є — сільрада.

Ми під'їжджаємо.

В обов вікон пильно дивляться крізь шибки, але в дверях ніхто не показується.

4

Я навмисне забарився біля воза. Прислухався. В сільраді мовчать.

Добре. Яка гостинність, такий і привіт. Входжу, ледве кивнувши головою, розкладаю портфель і начитую з папірця:

— Голову сільради громадянина Пуню я можу бачити?

Миршавий, носатий дядько зараз стільцем під мене — тиць!

— Сідайте.

Як у перукарні.

Голови нема, й за ним посилають десятихатнього, а тим часом починають заповняти задимлену кубатуру тими порожніми словами, якими люди заслоняють мовчазне вивчення вашої особи, щоб зорієнтуватися, що ви за людина, чим дищете і який з вами тон тримати.

Я сідаю, обтираюсь хусточкою.

— Припікає?

— А чому б і не припікати? — відповідають за мене.

— Авжеж. Така пора.

— Жнива підходять, що ви хочете!

— Підходять.

— Недавнечко ось сіяли... Час летить, скажу я вам.

— Ну не зоглядишся, як нема весни й літо минає...

— А там і смерть підійде...— каже на порозі мій фурман.— Ех, життя ти наше! Як вода!

Він обізнається щодо мого побачення з головою, каже, що змотається додому — тут недалечко, — й виходить.

І зараз-таки входить такий собі чоловічина. На ногах низенький, з довгим тулубом, і руки мало не під коліними заплелися ззаду. Буркнув щось, став і стовбичить. Слухає. Тільки пальцями цок! цок! — виламлює один по одному. Потім разом усіма — хрусь. Нервується. Але в цій самоінквізиції є щось методичне: він міркує, зважає. Я доплю його запитливий погляд на собі, і очі його раптом стають веселі. Веселі очі. Трудно навіть пригадати, чи були вони які інші, чи мені тільки здалося, що вони повеселіли в цю мить. Але нутром якимось відчувається, що це тільки на людях. І справді, мені таки трапилось упіймати таку хвилинку, коли він думав, що його не бачать. Це були зовсім інші очі. Вони, при суворих бровах і горбатуму гордому носі з кущами волосся на переніссі й перед кінцем, були на місці, саме такі. Здавалося, то в них хрускотить, а не в щиколотках.

Його трудно було розкусити. Тим більше, що він вимовив усього лиш кілька слів. Потім мені сказали, що це голова земельної громади Помагайбіс, людина шанована, хазяйновита і значна в селі. Не такий багатий, щоб викликати недовіру влади, але й не горопашник, якого цурались би хазяї, він рідко що каже, але коли вже згориться на слово, то його слухають не перебиваючи.

Він не сідає. Постоїть, перейде на друге місце, ще постоїть, і нарешті спирається на одвірок, до вікна спиною. Очі його в тіні.

Миршавий — звуть його Ничипором — зрідка із словами повертається до мене своїм великим носом, але в цю мить пильно оглядає мене, наче таку шевелюру чи такі окуляри йому доводиться бачити вперше на віку. По цьому він одводить погляд і щось обдумує.

Третій — чорнявий чоловік з дуже вузьким, нетутешнім профілем. З-за високого перенісся мені не видно його другого ока, але це, що з мого боку, поглядає на мене дуже уважно, навіть якимось застигло, камінно. Та згодом я помічаю, що він косоокий і зовсім на мене не дивиться...

А втім, здається, він бачить мене краще за інших.

Я їх теж вивчаю, хоч не треба великої спостережливості, щоб побачити, що до нового життя ці люди стоять боком і дивляться на нього скося.

Сидять, хекають, спльовують і, достатньо придивившись до мене, починають намацувати мою позицію,— перші снаряди летять в комуни:

— В «Червоному цвіті» третій день жнивують.

— Зарано трохи.

— Для комуни не зарано. Це ж не те що своє, це спільне.

Миршавий витягає кисет, набирає тютюну в папір і передає Помагайбісові.

— Пробуйте. Вилезаний.

Косоокий бере кисет з рук Помагайбіса.

— Попробую і я,— каже він до миршавого.

Миршавий розвів руками — звичайно, мовляв, нащо й питати!

— Я ж таки хоч трохи, а був комунаром.

Він зосереджено прикурює, затагується, і ніздрі його бліднуть від напруження: його вже захоплює якась думка, зарав він висловить її.

— Кажуть, у «Червоному цвіті» кисети усупільвюють, то чому ж нам не можна?

— А що ви думаєте? Таки непогано було б,— без усмішки каже косоокий, вдаючи глибоку переконаність.

— Я ж кажу. Ну що ви хочете — одна ж сім'я, браття... Хи-хи!..

Розмова павмисне і досить одверто спрямовується на відому мені пригоду в комуні.

Косоокий понуро повертається до носатого. Його двоїстий погляд злий і строгий, а голос звучить низькими повчальними нотами:

— «Браття»!.. А між рідними братами не доходить до коси?

— Ще й як доходить!

— А що ж ви — «браття». Люди як люди. І рідних зведи докупи, горло поперегризають.

— Так це ж ви, дядьку, не про людей,— каже в дверях босий парубок з батогом,— а про вовків. Начальника нема?

— Ось-ось надійде. А що вовк, що людина — хіба не однаково?

— А це як яка людина. Є люди гірші за вовків. Недалеко ходити...

Хвилина нашорошеної мовчанки.

— Ну то йди в комуни,— якимось тихенько каже миршавий.

— Може, й піду.

— Аби назад потрапив.

— Не всіх же, дядьку, з комуни вигонять.

Миршавий переходить на високий підголосник:

— І чого ти, Пасько, строїш з себе...

Але парубок і не глянув на нього. Він сів на ріжок стола і став тихо стьобати батогом по недокурках на долівці, думаючи про щось своє. Такий темний з лица, наче шкіра в нього з порсткого ременю, чорноокий і худорлявий, він тримається незалежно і критично. З того, як притихла розмова, видно, що Паська в цій компанії не люблять, а може, й побоюються.

Задуманий, він встає, підходить до вікна, а далі й зовсім виходить на ганок. Звідти чути — бубонить з кимсь.

В сільраді, видно, не хочуть помічати цього візиту, роблять вигляд, що його вже забули, і починають розмову звідти, де її перервав Пасько:

— Я ж кажу: людська душа не так зроблена, щоб миритись біля спільного.

Тоді, не ворухнувшись, глухо і строго обзивається Помагайбіс:

— А ідея? Ідея — це жарти?

«Ідея!» Таке слово він ставить на знущання. Воно звучить не по-тутешньому, як чуже, але обов'язкове радянське слово. Проти нього не можна перечити, але воно викличе опір. Помагайбіс знає.

Мені ясно, що передо мною гад сикучий, а його компанія варта його самого. Ясно також, що в сільраді вони почувають себе як удома, але мене зараз цікавить пригода в комуні, і я прислухаюся.

«Червоний цвіт» тут є стрижнем усіх балачок, його проробляють зацікавлено, палко, його трактують на всі лади, але серед усіх позицій уже викреслились деякі сталі розуміння комуни як основні безперечні засади, неписано прийняті й затверджені.

Одне з цих розумінь вбачас в комуні секту стоїків ісусівського сорту, орден аскетів і непротивленців. Ці євангельські засади особливо нав'язливо приписуються комуні під час розгляду пригод, схожих на епізод з косою, і це викликає певний ефект! Але як тільки розмова зайде про виробничі стосунки, про пайові внески й розподіл благ, євангельська трактовка вмить забувається і апостоли стають практичними, завидючими хазяйчиками.

— Добре тобі спілкування, як один веде в комуни коні, а Яруга, приміром,— своє каменярське причацдалля. Або як он Гивка Громобой розповідає: займуть комунари покіс, з Гивки десятий піт стіка, а Братушенко стеблиною пустять кров з носа та й відлежується...

Що й казати, образ потерпілого Братушенка вимальовується з цих розмов у досить непривабливих тонах. З досвіду я знаю, як небезсторонні свідки можуть вводити в оману, і не звіряюся на ці сикучі характеристики. Але — навіть коли вони правдиві — косами ж за це людей не ріжуть!

5

Заходить пристойно одягнена, охайна людина літ тридцяти п'яти.

Миршавий винувато усміхається.

— Оце наш голова.

Мовляв, яким багаті, таким і раді, не осудіть на цьому.

Справді, голова незavidний. Так з першого погляду й нічого, чоловік як чоловік, а зблизька глянеш — обличчя плитке, блискуче, кругле, очі зверху мляво і злякано повертаються, маленький носик бородавкою, а на носіку бородавка. Як-то кажуть: створив бог і носа всякав.

Зразу він до мене — очима кліпає.

— Я — Пуня, голова сільради.

— Гаразд,— кажу.— Хочу з вами поговорити.

— Значить, щоб нікого? Сам на сам, значиться?

Я кивнув головою. Він у цю ж мить якось урочисто звернувся до селян:

— Громадяни, ослобоніть приміщення! — А в голосі звучить: «Прощайте, браття, іду на суд праведний і скорий».

У глибокій конфіденціальній мовчанці застібає гачок на дверях — новий, кований, видно, замовлений спеціально,— сідає за стіл, нащось кладе перед собою аркуш паперу й олівець. Усе це він робить ритуально, наче має приступити до причастя. Старанно пригладжує липку польку. Тім'я блищить, кругле, як коліно.

Я відрекомендувався.

— Слідчий? — перепитав Пуня.— Так я ж не причетний до цього, це в комуні...

Мені дивуватись не доводиться, але його виправдувальний тон дивує мене.

— Я приїхав за вашою заявою. Ви надсилали заяву до прокурора?

— Надсилав. Авжеж, але...

— Що «але»?

— Авжеж, я писав заяву... Іменно — я.

Справді, ніякої схожості між лексиконом заяви і мовою цього голови я не міг примітити. Ясно, що він не тільки не писав, але й не диктував її. На моє запитання про це він ухилився від прямої відповіді.

— Я ж таки яка-небудь власть на селі. Був з людьми в комуні, бачив порізаного на свої очі, а як воно все скоїлося, розповідали і селяни, й комунари.

— Самі ви не були свідком злочину?

— Я-то не був, але ж тут і так ясно: порізав же, кров, рани.

— Та я вірю, що порізав. Я просто питаю, чи ви особисто...

— Мое діло маленьке: пильнувати в селі за порядком...

З ним трудно було розмовляти. Мій фурман для цього виразно виявленого дурня підібрав точну характеристику — кеп.

Зробивши цей висновок, я закінчив потрібні формальності і припинив розмову.

Голова одчинив двері, не приховуючи полегшення. Він повеселішав, але не порозумнішав.

— Громадяни, — сказав він, — можна заходити: в над' закінчено. Ми з товаришем недовго — раз-раз, і кінці в воду.

Які кінці? Чому — в воду?.. Кеп!

Увійшли ті ж самі селяни, що кілька хвилин тому вийшли з сільради. Вони чекали кінця мого візиту. Обтиралися долонями, фукали:

— Ну й деньок!

Я вже збирався вийти, як побачив у дверях людину, що хоче пчихнути. Селянин стояв і не пчихав — чогось злякався. Голова трошки закинута, брови високо на лобі, ніс підібраний разом з верхньою губою. Ось-ось пчихне.

Виявилось, це його постійна гримаса. А так людина, як має бути. Чисто поголений, вуса щіточкою, полотняна сорочка підперезана шматком оброті.

— А ось і товариш Гива, — приязно сказав Ничипір, звертаючись до співрозмовників, але очима закликаючи до уваги мене. — Комунар. Дамо йому слова.

Гива щиро й акуратно поручкався. Людина не поспішає, — слово не втече, а зненацька випустиш — не ввіймаєш.

— Ну, й комунар! — відбився, кладучи на стіл кашкета, а на мене глянув апеляційно, мовляв: «Бачте який! кому-

нарів не любить». — Тобі що, комунари в борщ наплювали? — і простяг руку до Ничипорової цигарки: — Дай дотягнути.

Ничипір вийняв кісета.

— А з усупільненого не накурився? — і зразу став серйозним: — Не мені, чесній громаді в борщ плюєте.

Помагайбіс тоді й каже (це була друга його фрази):

— При чому борщ? Генеральної лінії не дотримують.

Я згадав заяву до прокурора, вона закінчувалась фразою про те, що в комуні «малися ухили від генеральної лінії», і мені стало ясно, що Помагайбіс — один з авторів заяви, хоч специфічно «український» лексикон її не має відповідності в його мові, і що Помагайбіс komponує свою лінію.

6

Я вибрав хвилину, коли горбівчани засперечалися про щось незначне для мене, щоб поговорити з Гивою.

Ми сіли на лаві, закурили.

— Що там у вас? — питаю.

Але його увага вся — на цигарку. Побожно тримаючи мундштук двома пальцями, він з насолодою затягується.

— Ге! Тютюн — трава, як-то кажуть, божа, а от скажіть: в одній цигарці смердить, а в другій пахне. Хоч, правда, і трава є смердюча й пахуча. Та є смердюча й пахуча.

Він усміхнувся, і при гримасі пчихання ця усмішка мала в собі щось тваринне. Так усміхаються коні. Так усміхається антилопа гну, коли їй почухати шию.

Я перечікував це підкреслене смакування.

— Що то значить — гброд! Все — перший сорт. Та перший сорт. Скажімо, така проста штука, як окуляри. В мене слабкуваті очі, читати не вчитаю без окулярів. Від контузії...

— На якому фронті вас контузило?

Він зам'явся і знову усміхнувся, як антилопа гну.

— Сміх казати! Та сміх казати. Мене громом контузило. Саме я хотів пчихнути, а гут: бабах! І пчихнути не дало. Волів — наповал, а я полежав у борозні та й відійшов. Тут у нас є одна свята жінка, Христя, так вона каже, що бог мені таки дозволить колись пчихнути. І трапиться це начебто знову в грозу, ударить мене громом, а я тоді й пчихну. Та пчихну. Ну, думаю, хай і так буде, а грому не треба... Скажіть, будь ласка, такі окуляри, як у вас, вони дорого стануть?

Я щось там відповів про окуляри і спробував навести розмову на справи в комуні.

— А нічого,— каже,— на комуні все гаразд. Оце якраз там один косою суперника чикнув. З ким не трапляється? Я так думаю: не в тому річ, що комунар, а в тому, що парубок. Серце, кажуть, не питає; а чужу дівчину чорт медом присмачив. Та ще коли дівчина не горда. А так усе гаразд. Живуть люди... Кажу «живуть»,— схаменувся,— живемо. Та живемо... Дивлюсь я, у вас золотий зуб. Це як, просто-таки з щирого золота?

Що було робити з цим Гивою? Він може говорити про всілякі дрібні речі кілька годин, але в справі в нього не доб'ється нічого.

Гива провадив про зуби втому дусі, що як, мовляв, додумались люди: зробиться якийсь гандж — можна залатати. А як кожний шматок людини це — дорога річ, то дорогим матеріалом і латають — золотом.

Чи не навмисне він точить ці теревені?

Я вирішив просто: припинити його логічні побудови. Й кажу:

— При тому злочині люди були?

— Були. А чому ж не були? Звісно, були. Та були.— Затягнувся і далі: — Люди були, і я був.

Маєш! І він був. І тепер його цікавлять золоті зуби, тютюн і пенсне.

— Він його не дуже порізавав?

— А як же? З усього розмаху. Тільки бризнуло... Та-а, важиве! Ми, коли парубками були...

Усмішка антилопи гну дратувала й лякала мене. Цей «комунар» являв собою живе знущання з великої мрії...

Я встав.

Я встав, щоб стриматися. Я намагався бути спокійним, але мій вигляд, здається, злякав Гиву. Він відчув у мені представника держави і підвівся, не спускаючи з мене очей.

Я сказав:

— На дванадцятьу придуйте до комуні. Маю поговорити з вами.

— Зо мною? Добре. Я можу. Мені що. Я можу. То можу. Якщо це неодмінно треба.

— Неодмінно,— сказав я.— Зараз випису вам повістку.

Коли я сідав на воза, за мою спиною припишло мовчала сільрада. Наче рухи й розмови інсценізувались спеціально для мене. Навіть Гива не точив своїх теревенів.

Гнітюче враження справило на мене це кубло, але сумні думки майже зразу розвіялись, як тільки я вийшов з сільради. Тепер село здалося мені багато веселішим, ніж здавалося до того.

Дівчата несли на поле величезні кулі шойно накручених, ще вогких перевесел. Вони перетяли вигін і, попустувавши біля перелазу з двома косарями, що йшли з балки, заспівали в три голоси.

Босий парубок з батогом, той самий Пасько, що так понуро огризався в сільраді від Помагайбісової компанії, стояв по той бік вигону з двома літніми чоловіками, і всі три вони з чогось реготалися, аж за боки брались. Косарі повернули до них.

Пастушки гнали на обід. Біленький карапузик з торбиною, що сягала йому до колін, високим дискантом гукав у подвір'я, спинаючись навшпиньки біля тину:

— Ксеню! Ксеню! — І коли Ксеня вибігла з-за хати, сказав їй: — Ксеню, а ми перепеленя спіймали.

— Ой бре-е! — виспівала Ксеня.

— Йй-бо! Он у Грицуня!.. Вигонь і ти по обіді на комунівське — ще зловимо...

В цих сценах не було нічого політичного — дівчата просто собі співали, чоловіки сміялися, діти раділи своїми radoщами, але все це втішним гомоном живого села лягало в душу, і я подумав: «Може, ця куркульська сільрада з її підставним головою — кепом Пунею — не командний пункт, а просто кубло. І, можливо, тому вони й так тісно збилися в купу, що відчують облогу... І, можливо, люди тому й сміються, співають, гомонять так незалежно, що знають — їхне буде зверху. Хай вони ще не завжди і не скрізь уміють відстояти свої права, але — влада їхня, а партія навчить боротися».

— Тпру-гов! — зачепив дядько Панас віжки за люшню, коли ми порівнялися з чоловіками. Він зсунувся задки з воза, підійшов до гурту і, поздоровавшись, прикурив. А знав, що в мене є сірники.

— Що там у місті, дядьку Панасе? — спитав молодий косар з чорними глузливиими очима.

— А я тільки туди й назад, на прокаташку, — відповів дядько Панас, не глянувши на косаря і звертаючись ніби до русявого чоловіка в старій вилянялій гімнастерці. — Коні,

бач, застоялись, то треба було протрухати. Як-то кажуть: за дурною головою коням горе.

Чоловік у гімнастерці усміхнувся:

— Правду кажете.

— Авжеж, правду.— Дядько Панас узяв віжки в руку й сів задки на воза.— Но, стаєнні! — А коли ми від'їхали трохи, повернувся до мене в профіль.— Ото наш неможливий голова. Комнезам.

У ламаній вуличці, при виїзді з Горбків, ми раптом наздогнали того самого юнака, що сватався до Олександри Яруги.

— В «Червоний цвіт»? — питаю.

— Еге.

Посуваюсь на возі й запрошуюю під'їхати,— відмовляється:

— Спасибі. Я собі навпростець.

— Хто простує, той дома не почує,— втручається Панас.— Чого ти, Васько, комизишся, як дівка на виданні? Сідай на віз, поїдем помаленьку.

Парубчак, скромно усміхаючись, береться за люшню.

— Не пасує мені з товаришем на кому: наче я їх ви-кликав. Знаєте ж, дядьку Панасе...

Юнак усе ж одним махом вискакує на полудрабок і їде, звисивши ноги, до мене спиною. Я виймаю цигарки, і ми мовчки закурюємо. Він сідає зручніше. Їдемо.

Мені, людині літній, торохтіти не випадає, а хлопець натурою рівний, спокійний, без жодного знаку міської хитрості,— так ми обидва мовчимо. Далі легко, без напруження зав'язується розмова — хлопець просто починає говорити, фразу по фразі, думка за думкою, так, як думки ці в'яжуться в його голові.

Він думає коло двигуна в комуні працювати. Машиністом. Який він машиніст — самоук, звичайно, але в селі нема такої техніки, щоб він спасував перед нею. Ну що є в селі? Годивник — так це пусте, там нема що й знати. Велосипед зіпсувався в Помагайбіса,— є тут такий культурний чоловік,— приходить: «Поворожи!» Велосипед — то й велосипед. Розібрав задню втулку, зметиковав, припасував ролика, і Помагайбіс поїхав додому на велосипеді. А сюди привів його, як бичка, за ріг.

Це, звичайно, дрібниця. Він ось давненько вже подумує зробити такий велосипед, щоб ходив і по землі, й по воді. Може, й не прийшла б ця думка до голови, так йому такий велосипед приснився, і, головне, зовсім ясно виснилось, що і як, тільки сядь і зроби.

Хлопець, виходить, з тих, кому техніка сниться. Добре.

— Це вас я бачив у Яругової Оксани?

— Мене. Ви тут у нас знаєте?

— Трохи знаю. А ваше прізвище як?

— Мое? Прізвище?

— Авжеж.

— Мое прізвище Бекета, але я виділяюся від батька.

Така репліка! «Виділяюся від батька».

— А чого ж ви виділяєтесь?

— В комуну йду. Там техніків нема.

— А батько не хоче в комуну йти?

— В комуну? Батько сам пробував комуну організувати, та йому сказали — зась!.. Що там довго говорити, діло просте: мій батько куркуль. А я, значить, куркульський син. От.

І сміється. Подивився на нього, рум'яного, з одвертими очима, — просто свята душа. Так і каже — «куркульський син», і то весело.

— Тю на тебе! — не повертаючись, поблажливо і трохи здивовано обзивається дядько Панас.

— Та чого мені критись перед ними, коли я ось перед усім краєм від батька відмовлюся — в газеті пропечатаю.

Від села до «Червоного цвіту» було з кілометр. Дорога йшла понад яр від самих Горбків і вже близько комуні стрічкою перекидалася через плече степового пагорка.

На схилі, коли внизу перед нами в кураві видно стало комуну, Бекета сказав:

— Ну, пройдуся я.

— Сидів би, Васько, — порадив фурман.

— Нащо людям очі зривати? Вже близько.

Хлопець зіскочив, навіть не попрощався, і наш віз грімко заторохтів з горба. Але я довгенько ще думав про цього парубка.

8

Крім заяви, я мав уже деякі нові дані. Не можна було не зважити й на обстановку злочину. Найперше: в комуні злидні. Безпросвітні злидні! Це одне. І друге: навколо комуні стоїть клекіт. Саме слово «комуна» підіймає старі болі за якісь Демидові клинці, за якісь прищемлені вигоди; плачуть порушені звичаї. Досить цього слова — «комуна», — щоб зашкварчало й заклекотило круг тебе.

Як ця друга обставина стосується злочину, я ще не знав,

але що вона якось стосується, це я відчував певно, під'їжджаючи до комуни.

Внизу, в піщаному кар'єрі на старій напівзруйнованій цегельні, порались люди. Звідти на торохтіння воза вибігли обшарпані діти й рудий собака в реп'яхах. Собака не кинувся до коней, він дивився то на дітей, то на мене, наче забув, що в таких випадках робити, потім пробіг понад дорогу стежкою, а за ним кинулись і діти. Видно, їхній волі не вистачало ще якогось зовнішнього поштовху, щоб побігти з цегельні, і підвода повела їх за собою. Вони проводили мене, жартома б'ючись і підстрибуючи так само, як і рудий собака в реп'яхах, і так само, як цей спантеличений собака, мало звертали на мене уваги. Тільки коли віз спинився коло кузні, вся черідка отаборилася на вигоні.

9

Ні контори, ні чогось такого в комуні нема.

— Філька Помагайбіс, він усе в нас, — сказали мені в кузні. — І контора, й бухгалтерія, й постачання. Не людина, а цілий апарат.

Помагайбіс? А той, що подав три репліки — «ідея», «пропаганда», «генеральна лінія», — він також Помагайбіс. Тільки цього звать Фількою, тим часом того ніхто не зважився б так назвати.

— Філька Помагайбіс у нас мастак, — серйозно сказав високий підмайстер з широким смішливим ротом, від якого щохвилини ждеш усмішки. Він не усміхнувся, тільки значущо глянув на коваля, шукаючи його погляду.

Коваль заклопотано пробував напіврозібрану живварку. Він, здавалось, не слухав розмови. Він часто пошарпував за важіль, приглядаючись до передачі, і, міркуючи, кивав головою й пасвистував, причому в його свисті чулися слова. Слова не післи, а лайки.

— Мужчина на всі руки! — несподівано повернувся він до мене: — Контора, бухгалтерія, культура.

Коваль підійшов до горна і мимохідь сигнально загравав фунтовим молотком на ковадлі.

Смаглявий хлопець літ п'ятнадцяти взяв молота на плече.

Високий повільно подмухував міхом, але ногою звів ручку молота, готовий кожну мить схопити його в жилаві руки.

— І не заплутається? — спитав я про Фільку Помагайбіса. Мене зацікавив тон розмови.

Але в цю мить коваль став схожий на Вулкана. Сяйво розворушеного горна зажеврило й почервонило навіть його густющу коротку бороду, хоч її смоляна чорнота, здавалось, не прийняла б найскравіших фарб. Залізний брусок при-скав іскрами, блисками, і високим заспівом ковальського молотка наповнилася кузня — цей заспів мінявся в ритмі й висоті, викликаючи удари важких молотів, ведучи їх, став-лячи їх десятками в одну точку.

Світла бронза облич на очах вкривалася потом, і риси втоми виразніш і виразніш накреслювались у хлопців. У мо-лодшого ці риси були скорботні, а очі веселі — чорні, жва-ві, з вогниками в глибині.

Посиніла залізняка з відтягненим лезом пролетіла повз мене й упала на пісок.

Коваль кинув щипці на лаву і сказав до мене цілком серйозно:

— Чом не заплутається? Заплутається!

Ми, не змовляючись, виходили з кузні на вигін. Він за-курював на ходу.

— Думаю, що Помагайбіс вам ні до чого. Вам би до голо-ви комуни.

— А де голову побачити?

— На комуни не побачите. Косить. У нас зараз гарячий час. Он, дивіться, дід. Це — член ради. Зверніться до нього. А Філька ні до чого вам.

10

Люди виправляють ім'я, дане ближньому при народжен-ні, відповідно до характеру цього ближнього. Помагайбіса звать не Пилип, не Пилип Остапович, а саме — Філька. Як поєднуються в одній людині ці три моменти: комунар, По-магайбіс, Філька?

Одне слово, комунар Філька Помагайбіс мене зацікавив.

Ковалеві чомусь не хотілося, щоб я зустрів Помагайбіса першим, але трапилось саме так, як ковалеві не хотілося.

Йдучи до діда, я зупинився біля довгої, присадкуватої «кухні» прочитати оголошення. Писалося, що «на спочивку сонця в кімнаті з каміном будуть закриті комсомольські збори» і що «на повістці дня судьба комуни».

Ясно, що на повістці дня стоїть пригода з косою. Але хіба ця пригода питальником повисла над комуною?..

Побились за дівчину. Просто сказати!

На комуні тихо, нікого не видно, тільки в кузні б'ють молоти та гаморять діти.

Я виймаю блокнот і списую оголошення, але — зирк! — виходить на східці такий сільський хлюст у посивілому френчі. Десь щойно надів, бо крізь вікно я бачив його в сорочці. Для параду тримає. Поли розгорнуті, між полами видно широкий гумовий пояс із кишеньками й вишуканою пряжкою. Зморшки на щоках виголені, сам тонногубий, ніс сухий і жовтий — стирчить. Хлюст на мертвого схожий. А пройда, видно, яких мало.

«Філька! — зразу догадався я. — Не Пилип, не Пилип Остапович, а саме — Філька».

Дивлюсь мовчки просто на нього, — курить. Цигарка в кутику рота, перекошило його, очі порожні, безпросвітні, але — гонор! Ще б пак!

Згортаю блокнота і йду. Він робить крок до мене.

— Пробачаюсь, вам чогось до комуни?

— Очевидно, раз я вже в комуні.

— А з якої точки зіру, — так і каже, — з якої точки зіру вас цікавить комуна? Може, кого треба, то мається можливість надіслати по голову. Маю честь. Помагайбіс.

Я зразу пізнав автора заяви. Багатством словника він не міг похвалитися.

Мене взяло зло. Мені просто захотілось спитати: «Хіба ви ще не вмерли?» На мертвого він таки дуже був схожий. Та я стримався, тільки кажу:

— А ви не тутешній?

— Чом ви так думаєте?

— По мові, — кажу, — чую. Ви, мабуть, не українець?

Сміється.

— Якраз противно: я українець ще з козацького коліна, а розмовляю мовою не сільською, а чисто українською.

Філька окреслювався виразно, але мені не раз у житті доводилось помилятися в людях, і через те я не кваплюся робити висновки з першого погляду, з першої розмови.

От і цей товариш. Чи маю я право на презирство до людини, що прагне розмовляти літературною мовою? Хто йому міг сказати у цих загублених Горбках, що лексикон з петлюрівського смітника й широчезний пояс під пахвами, весь у кишеньках, бляшечках і застібках — не є ознаками культурної людини. Отже, може, під цим хлюстуватим виглядом ховається звичайна гробківська відсталість?

Він не запитував більше, хто я і «з якої точки зіру цікавлюся комуною». Орієнтувався по моєму пенсєне й англій-

ських вусах. Відповідно до цих ознак скаржився на своє некультурне оточення:

— Коли більшість під заявами до комуні підписується хрестиками, позаяк не вмів написати прізвиська, то — ви ж розумієте. Іноді так вабить порозмовляти з культивованою людиною, а оглянешся — й ні з ким. Гадавш собі: комуна ж! Одним духом маємо жити. А придивишся: тільки й спільного в тебе з товаришами, що ідея. Це просто трагедія: всі ми комунари, всі за велику ідею, а цікавості в нас різні. Люди просто хотять господарювати, а мене, наприклад, вабить широке життя, місто, культура. Двох днів не сидів би тут.

— А-а-а! — одверто догадався я. — Я думаю: що вас тут тримає? Ідея, значить?

— Мається розуміти... коли ви не жартуєте. Комуна — це ж... задля чого ж і розпочиналась уся ця катавасія, як не задля комуні?

— Яка катавасія?

— Ну, революція, наприклад.

«Наприклад!» Революція це тільки — «наприклад!»

Одне слово, передо мною стояла якась кривуляста людина. Тут уже вимальшовувався і Помагайбіс, і комунар у чудному поєднанні...

Поки мені вдасться зустрітися з безпосередніми учасниками злочину, я мимохідь вивчу середовище, в якому він трапився, і позиції людей цього середовища, а такі позиції часто стають аргументами у розв'язанні справи.

— Ну, що ж нового, хорошого у вас в комуні?

— Нове буває, а хорошого мало.

— А що ж нове?

— Та ось хоч би вчора. Тут у нас трапунок відбувся. Ви хіба не за цією справою?

Мені хотілося остаточно перекопатися, чи справді він, цей Помагайбіс, писав заяву, і я ухилився від прямої відповіді:

— Що значить «трапунок»? Не розумію.

— Ну, трапився трапунок. Майбуть, ви знаєте: в комуні порізано одного товариша. Братушенка Саву, і порізано таки від комунара, від Варнака...

— Як це від Варнака? Варнак підіслав своїх людей?

— Ба ні. — Він хвилину мовчав, пильно дивлячись на мене. — Скажіть, будьте ласка, хіба ви не за заявою прибули?

Мені стало ясно, і я вирішив говорити одверто:

— Так, я одержав заяву і прибув, щоб провести слідство.

Скажіть, будь ласка, я зможу Варнака побачити в комуні?

— Так, він на волі.

— На волі?

Помагайбіс оглянувся, заговорив тихіше:

— Голова сілради хотів посадити злочинця до холодної, але дід Самійло — вам, мабуть, доведеться розмовляти з ним, — узяв Варнака на поруки. Свати. Вам варто це знати. А зачинити треба було. В сучасний мент Варнак на косовиці разом з усіма.

Я поінформував його, що позбавляти волі мають право органи дізнання і тільки у випадках, передбачених законом.

— Ну, мається розуміти, Варнака суд посадить, не в тім річ. Ви хочете почути мою думку стосовно цього злочину?

— Цікаво.

— І цікаво, й сумно... Може, зайдемо до моєї світлиці? Порозмовляємо.

Двері до кухні, за звичасм німецьких колоністів, були порозрізувані впоперек на дві половинки, так, щоб верхня половина спеціальним пазом притискала нижню. Це було зручно: вдень користувались тільки нижньою хвірточкою.

Помагайбіс відчинив передо мною таку хвірточку до «світлиці».

— Прошу вас — будьте гітем.

Ми увійшли через сіни в довгеньку й вузьку наріжну кімнату. Тут колись жила куховарка. Важким духом, особливим холостяцьким духом махорки й поту вдарило в голову.

Помагайбіс дістав з кишені щось сіре, схоже на пилеву ганчірку, і стер з ослона.

Загалом у кімнаті було чисто, тільки на столі на пожовклих рахунках і списках стояла тарілка з недоїдками.

Філька щільно зачинив двері, підійшов до столу, зліг на нього ліктями й витяг до мене довгу шию. Він дивився на мене з виразом цілковитої солідарності, очима друга, який довго прагнув поділитися зо мною тим, що знає тільки він. А знає він значну й важливу річ. Його тонкі губи затиснуті так міцно, що рот здається запалим і підкреслює схожість його з мертвяком.

— І цікаво, й сумно. В нашій комуні мається клясова боротьба. Могли ви подумати про таке?

Про таке я давно вже догадувався.

Історія комуни починається ще до першої імперіалістичної війни. Переважна більшість теперішніх комунарів саме тоді покинула оцей степ, що стелеться навколо Горбків.

Якось у розмові про степ розповіли мені такий епізод.

Горбівчани готувались до переселення на Сибір. Була неділя. Занудився старий Варнак, пішов на степ — попрощатися. Коли це зустрічає Шереверового панича. Той на канікули приїхав, вийшов за балку — привітатися з степом.

Зустрілися на межі. Слово по слову, панич питає:

— І не жаль вам покидати наш український безмежний та безкрайї вільний степ?

Старий Варнак почухав потилицю.

— Що він ваш, то це я знаю, через те й покидаю його. Що він український, то мені від цього не легше. Що він безмежний та безкрайї, то ви мене вже так обмежували та обкраяли — стати ніде. А про волю одне скажу: ідіть, паничку, з очей, бо бити буду.

Так переселенець заперечив усі ці класичні епітети українського степу, щоб ствердити їх сьогодні: наш, то це вже наш — навіки. Безмежний та безкрайї таки справді — самі заорювали межі. Вільний — самі ж звільняли. А що український, то це ясно: раз на Україні, то вже ж не японський чи там, скажімо, німецький. Чорта лисого.

Але тоді він заперечив ці епітети. Панувала реакція, поглиблювалось розшарування, розростався куркуль, — горопашникові на українському степу не вистачало місця. Він шукав землі, тим часом як сибірський куркуль шукав рук для своїх незайманих просторів. Ну, а вже уряд сватав одного за одного.

Потім і сибірські, й катеринославські горбівчани одночасно глушили поміщиків та куркулів — ті своїх, а ті своїх. А як усе владнали, почали списуватись про повернення на Україну. Мовляв, за Шереверою загуло, земля вільна, комуною будемо жити.

Переселенці покинули свої землянки, зібрались і виїхали на Україну.

А тим часом у Горбках навколо Степового току — колишньої економії — колотилося.

Рідня відчужувалась, свати порозсватувались, між селом і Степовим током ліг трупом комсомолець, але комуна таки організувалась.

В комуну увійшли переселенці й горбівчани, червоногвардійці, безсімейні, ті, до яких у подвір'я ніколи віз не заїжджав, і ті, що зовсім не мали подвір'я.

І між оцією голотою,— запевняє Помагайбіс,— «мається класова боротьба». І найгостріше вона розпалюється в комсомолі.

В чому ж річ?

Виявляється, вся справа в питанні про Горбки. Село ж каламутиться, на кожному сході така буча зчиняється, що сільрада не може ради дати, комнезам заїдається з земельною громадою, в хатах точиться гризня, на полях сусіди істиками б'ються — анархія. А хіба більшовики за анархію? Більшовики проти анархії...

Ця тирада розшифровувалась і набувала зовсім іншого вигляду: село не хоче підкоритися сільраді, тобто куркулям; комнезам заїдається з земельною громадою, тобто бореться проти Помагайбіса старшого; а що на полях сусіди істиками б'ються, то чим тільки не б'ються у класовій боротьбі!

— Скажіть, у комуну йдуть?

— Правління приймає тільки тих, хто вгодний нашим авторитетам.

— Наприклад, кому саме?

— Тому ж Варнакові, Ярузі.

— Олександрі?

— Ні, старому Ярузі. Це авторитети, яких нові члени комуни переглянули б... і замінили б. Характерно, що ці авторитети стали проти усуспільнення скринь — це в нас так і не вдалося. А звемося — комуна.

Ця думка — усуспільнити скрині — мене зацікавила: усуспільнення кисетів, виявилось, справа близька до реального.

— Як це усуспільнити скрині? Сміху з цього не буде?

— А коли комунари не можуть вийти на роботу, бо не мають у чому, то це хіба не сміх? А так доручили б спільну комору відданому, ідейному товаришеві — всі мають.

«Ой і хочеш же ти сісти на усуспільнену скриню!» — подумав я.

— Мені ж соромно за обдертого комунара. Це ж брат!

Він помовчав і пройшовся по кімнаті. Полинева гіркість чулася в його голосі, коли він знову обізвася:

— І ось цей трапунок... між братами. Хіба не тяжко? Правда, вам однаково — ви слідчий, вам тільки правду з'ясувати.

Отже, він радить мені звернути увагу на вранішню спірку між Братушенком і Варнаком. Вчора вранці вони погриз-

лися. Знов-таки про Горбки. Братушенко, між іншим, голосно заявив, що Варнак проти генеральної лінії нашої партії, а Братушенко — хлопець тямущий і все ж таки секретар комсомолу. Варнак взагалі за сектантську комууну: як тільки мова зайде за Горбки, він зараз починає про те, що спочатку треба окріпнути, що несвідомих можна буде перевиховувати в комууні згодом, а тепер треба підкуркульників боятися «і тому інше».

До речі, Помагайбіс наводить приклад із зборів, на яких приймали бідв'яра Гиву.

Головував Варнак. Не знайшлося жодного одводу, але треба було бачити, як трудно протискався Гивка в комууну. Тепер другий випадок: подає заяву Бекетів хлопець. Батько його — чоловік підлий, це так, але хлопець від старого виділяється, хоче оженитись і стати комунаркомом. Прекрасний технік. Давно третється коло комсомолу, «наш» хлопець. Чому такого не прийняти?

— Що батько його куркуль, так і мій батько середняк, а я ж пролетарій, ініціатор комуун, борюсь за справу Леніна.

— Скажіть, будь ласка, яке відношення до злочину має дівчина?

— Яругова?

— Так, Олександра Яругова.

— Вона до злочину не стосується, вона стосується до Бекети й до Братушенка, а найбільше до Варнака. Чого ж Варнак і одшиває Васька Бекету від комуун, як не через Яругову. Що йому генеральна лінія, коли він за дівчину потерпає. Боїться суперника. А Яругова й до Братушенка липне, от у них і нелади. Та Братушенко не з таких, щоб ідею на дівчину проміняв, він не боїться Васька Бекети...

Двері одчиняються, і, не постукавши, входить Пасько. Його темне обличчя блищить від поту.

— Хай живе! Здрастуйте.

— А-а!..— запобігливо ручкається Філька.— Як життя? Сідайте, товаришу Пасько.

— Що значить, як життя? Життя нема. А у вас як тут?

— У нас? Сідайте. У нас помаленьку. Чом же це у вас такі смутні мрії, що життя нема? Жнива ось настають; на вашій десятині, видів я, пшениця заповіла, аж любо...

— То тільки моя десятина, а пшениця людська. Половину за спіл, другу за позички, та й по пшениці. Тільки скажу: бути в вашім батьком у спілці, то чи не краще вже з вами, Пилипе Остаповичу? — Пасько глянув на мене так,

наче сказав: «Один чорт, чи з батьком наспіл, чи до сина в комуноу, але що ж ти зробиш...» — Прийняли б у комуноу?

Помагайбіс задумався строго й багатозначно, потім рвучко підвів голову і сказав так само рвучко, скоромовкою:

— А то побачимо, як комунари скажуть. Посидьте, то-варишу Пасько, поговоримо.— І повернувся до мене: — Отак, як бачите. Складна справа. Людям в очі треба дивитися... Ви йдете вже?

Вийшовши, я побачив на вигоні проти кухні вдягнутого в усьому полотняному чоловіка, того самого, що зайшов до сільради і не впаявся в компанію, як і Пасько. Зараз він питав хлопчиська таки про Паська — куди той зайшов. Видно, теж надумав шукати захисту від горбківських спільників. І він теж, зрештою, мав потрапити до Фільки Помагайбіса.

12

Сивий, зарослий дід у брезентовому фартусі тинькара стоїть у просвіті вікна. Це — центральне вікно фасаду. Велике, півкругле зверху, у вишуканій оздобі, воно схоже на врата, а напис, вимурований над дугою горішнього карнизу, свідчить про певний смак і практичність філософії колишніх тутешніх господарів. Дві властивості християнського бога — всюдисущий і всевидячий — підказали їм ідею використати його проти голоти як надійного сторожа:

«Не кради — бог бачить» — заповідає цей цегляний напис.

В руках у діда великий мулярський молоток — лопаточкою з одного боку. Старий, видно, вирубував хитру заповідь, від багатьох літер залишилися ще тільки світлі плями. Тепер він, побачивши, що я повертаю до нього, обтирає руки, обтріпується і сходить вниз.

— Ну, як ви тут поживаєте? — питаю, потискаючи жилаву темну руку.

— Спасибі...— Високий, дужий і сухий, він дивиться на мене допитливо.— До нас рідко приїжджають з міста, щоб спитати, як ми поживаємо. Дорога далека й важка...

В його глухій октаві звучить незалежність. Крутий лоб, сухий горбатий ніс і твердо складені, аж голубуваті вуста, — кріпкий, ковапий дід.

Я назвав себе:

— Я — слідчий.

— От,— поставив крапку дід.— Слідчий. Значить, маєте очі, щоб бачити, й вуха, щоб чути. А я комуною можу вам похвалитись та на ваше запитання дати відповідь: добре, нівроку, поживаємо, товаришу слідчий! Просто дух радується, так поживаємо! Дух радується.

Просвітлено й щиро сміються очі.

Я приховав, як міг, здивування з цієї останньої фрази; як це розуміти? Ніщо не свідчить про таке вже хороше життя...

— Тільки от де ж вас прийняти? — міркує дід.— До хати не запрошую, бо в мене поки що хати, можна сказати, і нема.

— Мені не обов'язково бути в хаті. Аби в затінку.

— В затінку? Затінку в нас так паче й нема. Як бачите. Пан тут не жив, а для заробітчан садів не садили...

«Чим же дух твій радується, діду?» — подумав я.

— Або заходьте сюди ось — я тут мурую.

13

Я зажадав побачити потерпілого.

Ми увійшли в коридор, відхиливши в дверній рамі рядно, і постукали в тимчасові двері з грубообтесаних дощок до наріжної кімнати.

Відчинив лікар, старий, виголений весь, як макогін. Він болісно й обурено скривився на скрип дверей, а на моє привітання відповів рваним шепотом:

— Тс-с-с!.. Спить... Хоч би швидше карета прийшла. Не розумію цих наївних людей: вони хочуть жити в обставинах, в яких жити не можна. Ясно й цілком певно: не можна. Хоч би швидше хворого забрати! З ким маю честь?

Я сказав, з ким він має честь.

— Не моя,— каже,— справа оцінювати пригоду на полі, але в таких обставинах тримати пораненого — справа кримінальна. Ви так оглянули цю комуна? Це ж селище древніх часів, причому після скіфської навали. В наш вік електрики! Що люди думають, скажіть мені?

— Я скажу,— шепотливим басом обізвався дід.— Люди думають, що головне — це комуна, а електрика буде.

— Тут побачити електрику я не прагну, аби хоч гас був. Я кажу «вік електрики», — ви мене не так зрозуміли.

— Ні, я вас так зрозумів.

Вікна були завішені ряднами. В рожевих сутінках голена лікарева голова світилася. Медик до глибини душі своєї, він

вимагав для людей мінімуму умов існування і цими вимогами визначав свою позицію.

— Де прогресивні шляхи людства, скажіть мені? — допитувався він. — Тільки, слухайте, не в це ж селище вони ведуть?!

— Шляхи ведуть через це селище, — безапеляційно сказав дід, — інших шляхів нема.

— Так ріжуться ж від злиднів! — шепотів лікар і для більшої переконливості тягнувся до високого діда, спинаючись навшпиньки.

— Боротьба, — глухо після паузи прогудів старий.

— При чому тут боротьба?

А я подумав:

«І цей — «боротьба»?! Цікавий мотив, коли він звучить з уст представників двох таборів!»

— Боротьба, — ствердив дід. — Поборемо — різатись не будемо.

В кімнаті було чисто й потрушено зіллям.

На тапчані, на високій постелі з сіна, горілиць спав хворий, до шиї накритий білим простирадлом. Це був хлопець літ двадцяти, з дуже темним обличчям. На щоках і на верхній губі чітко ряснів білий пушок, і пасма волосся на лобі були наче намальовані охрою по дубу.

Будити хлопця для огляду я, звичайно, й не думав — в справу можна було занести свідчення лікаря, але мені хотілося глянути на потерпілого, і я попросив підійняти рядно на вікні.

Це зробив лікар.

На лутці стояли пляшечки й тарілка з водою, а в воді — дві пообриваних троянди. Намоклі пелюстки маслянисто червоніли.

Цей звичай — ставити на вікнах у воді покришені квітки — я зауважив давно вже в деяких наддніпрянських селах, він був для мене не новий, але мене зацікавила та любов, з якою була прибрана ця порожня, не обладнана ще кімната.

— Хто це квіток поставив? — спитав я діда.

— Дівчата. Внучка поралась тут. Оце й зілля вона принесла з балки. Тут же оті ліки смердять — здоровий захворіти може.

Я ще й досі не знав певно дідового прізвища і при першій же нагоді спитав. Це таки був він, старий Яруга. Отже, Олександра Яруга, виходить, — його внука. В заяві Пуні

вона фігурує зовсім недвозначно. І саме вона так дбайливо прибирала тут.

При денному світлі я придивився до пораненого. Він був дуже засмаглий, але хворість робила цей загар якимсь неорганічним, зеленкуватим. Здавалося, торкнись — і він облущиться, як погана полива на горняті. Білі були тільки повіки з довгими світлими віями, вони плямами світліли на заплющених, видно великих, очах. Та ще просвічувались округлі крила приплюснутого носа, тонкого в переніссі й широкого внизу — рисунок якоря. Хлопець важко дихав і скривлявся крізь сон.

Знову заслонили вікно, і я попросив лікаря дати свої свідчення про характер ран потерпілого. Ми вийшли.

Рани справді були важкі. На правій нозі з заднього боку проти кісточок ударом чогось тупого — виявилось, каптом коси — були перебиті сухожилля. Таки ж на правій нозі на всю ширину стегна ззаду знизу вгору нанесено рану гострим. На лівій нозі гострим знято верх ступні, причому дуже пошкоджено надкiсницю. На лівій руці до кості перетято пучку великого пальця. Потерпілий втратив багато крові, виснаження крайнє, пульс слабкий, малого наповнення.

Зазначивши ці свідчення, лікар не поклав олівця, а жестом притис його до лутки, наче стримав удар. «От,— мовляв,— яких ран завдають у цьому селищі древніх часів».

14

Ми мовчки вийшли з цього будинку — я і дід Яруга. Ми мовчки спинилися й дивились перед себе, на комуну. Здається, я ще більше хмарнів од цього споглядання, а дід Яруга світлішав: він бачив свою комуну, наведену пунктирними рисами в майбутньому.

Перервав він паузу такими словами:

— Ви не дивіться, що цей барак... вважайте, що цього барака немає. Знаєте, що я тут збудую? Я тут збудую головний житловий корпус для комунарів. Це буде нівроку будиночок! Звідси й отуди он...

Так ми заговорилися й пішли по комуні.

Я вже накреслив собі приблизний план слідства й розподілив час. Найперше — вільно, неофіційно поговорити з дідом, сівши десь у затишку. Потім — прийде Гива Громобой, а там і комунари з поля повернуться. До розмови з іншими свідками і з самим злочинцем вирішив посидіти на комсомольських зборах. Раніш як на заході сонця збори не поч-

нутья, а зараз сонце ще тільки в полудня почало спадати, отже, поспішати мені нема чого.

Ми помаленьку пішли вигоном, і я, людина нормального зросту й комплекції, почував себе маленьким і кволеньким поруч з дідом Яругою.

Тут була економія пана Шереверн. В селі вона звалася — Степовий тік.

До сімнадцятого року на Степовому току господарював економ, німець Блюз.

Щовесни сюди з околиць сіл стягалася голота. Вона заповняла короварню, розташовувалась на життя у довгій низенькій кухні. В диму й смороді тут встановлювалися свої особливі порядки і стосунки, як це буває в каторжних ротах і взагалі в будинках, де скупчуються злидні. Вироблявся неписаний статут, життям затвержені привілеї — на місце для снання, на чергу за столом, на право залицятися до пайкращих дівчат. Ці норми передавалися з року в рік, з весни їх поновлювали старі заробітчани. Не раз тут до півсмерті збивали панського підлабузника. Тут формувалися перші революційні сили пригнобленого села.

Німець Блюз був глухий і не розумів української мови. Але казали, що він розумів доноси і прекрасно чув їх. Так чи інакше, ні скарги, ні вимоги заробітчан до нього не доходили. Він одгинав руде вухо, розводив, не розуміючи, руками, сердився й передавав справу помічникові. А помічник просто лаявся в матір.

І через те що Блюз не розумів мови вимог, розгром Степового току був блискавичний, з ревом, з грюкотом і свистом. Блюза, що надумав боронити економію, просто розпотропили в подвір'ї, а з Степового току зробили руїну.

По цих днях на Степовий тік ніхто й не заходив. Його стерегла Блюзова тінь. Казали, він ходить вночі по економії і говорить сам з собою по-німецькому.

Все це розповідав Яруга.

Він показував мені комуну. Це був якийсь оригінальний табір на руїні. Люди порозташовувались хто де: в хатах тимчасового характеру, на горіщі короварні — з слуховими вікнами, у кімнатах Блюзового дому з трьома стінами — з четвертого боку була перспектива: на степ і на майбутнє...

Люди затулялись, тушкувались, захищалися від дощу й суховію.

Чорніло дерево з старих хат, печі під голим небом, купи

решаненту на вулиці, стояла худоба на майдані в недоречній оборі,— все це, зав'язане пилом, нагадувало згарище.

І думалось:

«Коли ж ви збудуєте хорошу, затишну комуну? Скільки для цього треба вам матеріалів, зусиль, грошей! Скільки віри треба! Скільки дружби! Людяності!»

Я згадав Гиву, згадав, чого я приїхав сюди.

Як багато ще людям не вистачає, щоб збудувати хорошу, затишну комуну!

Дід Яруга показував і все просив:

— Ви не дивіться, що цей будинок непоказний. Ми за нього ще тільки беремося...

— Ви не дивіться, що в нас так голо...— і таке інше. І все отак: показував і просив не дивитись.

— Ви не думайте, що ми такі вже убогі. У нас, нівроку...

— Ви не думайте, що тут живуть ледащо. Ми тільки осьь...

«Не дивіться» і «не думайте»!

І справді, треба було кріпко вірити, щоб не дивитися й не думати, бо дивитися не було на що, а думки все невеселі приходили в голову.

Але дід Яруга належить до людей, на яких ніщо не наводить паніки, бо найжорстокіші батальні хвилини життєвого фронту вони вже пройшли. До того ж він був мрійник, цей владний, старий Яруга,— він завжди планував.

Власне, й тепер він не показував комуну,— він радий би заслонити її передо мною,— а водив мене по табору і ділився своїми мріями: яку комуну він побудує.

Так-сяк я собі виправдав становище: в голий степ, яр, люди зібрались, щоб будувати, а це просто робочі умови: бараки, печі надворі, пилюка, ями, купи матеріалу... Як на будівництві. А коли вважати це за будівництво, то не так уже й кепсько. Скоро ось вони матимуть свою цеглу, а дерева вже держава виділила, тільки перевезти з-над Дніпра, незабаром трохи звільняться робочі руки — комуна ростиме як з води. Осінь таки обіцяє залатати багато дірок у господарстві, люди почуються в силі, веселіше буде. Отак встане корпус будинку, отак по схилу вони посадять сад... Я непомітно для себе звикся і почав планувати разом з сивим господарем, дідом Яругою.

— А я вас шукаю-шукаю, та й ще шукаю, аж ви он де. Та он де, хай ви здорові будете!..

Воркотливий голос почувся з-за моєї спини.

Я оглянувся.

Усмішка, в якій нічого не зрозумієш, усмішка антилопи гну була перед моїми очима.

Старий Яруга глянув на Гиву, басом сказав до мене стиха:

— Ну ось і свідок, а мене чекає робота. Пішов я.
Ми zostалися сам на сам.

15

Сидимо внизу над балкою позад комуни.

Пом'яті будяки цвітуть малиновим цвітом. Кропива пови-сипала кашку. Пісок, цегла... Внизу, в долині доісторичної річки, смуга осоки, калюжа. В калюжі самотня качка стоїть хвостом до неба, а далі знову кропива й будяки, обірваний берег і ген до обрїю підіймається сіре поле. Зрідка вітер баско копірсно землю, зірве куряву і — пішов степом.

Марудний пейзаж!

Гива сидить на приступці, тре долоні, ворушиться, соває-тьс я, заглядаючи мені під руки, примовляє:

— Оце я розумію — перо! Щире золото! Та щире золото! І кажіть-но ви, придумують же люди: викрутив і пиши! Німецьке?

Я мовчки приготувався до писання і за всіма правилами почав допит свідка.

Як то належить, я встановив стосунки свідка з сторонами. («Ніколи нічого між нами не траплялося, аж ніяк не траплялося. Та не траплялося. Живемо у повній згоді, по-кому-нівському»). Попередив його про відповідальність за відмову свідчити і за неправдиве свідчення, про що й зазначив у протоколі. По цьому я повідомив Гиву, в якій справі його викликано, і попросив розповісти все, що він знає в цій справі.

— А що я знаю в цій справі? В цій справі я знаю таке, що порізалась парубки... чи то комсомольці, з-за дівки. Бачив це на свої очі. Що я можу більше сказати? Нічого не можу сказати.

Мій офіційний тон паралізував його. Він відчув у напій зустрічі побачення з державою, а такі, як Гива, на побачення з державою ідуть неохоче.

— Розкажіть мені за порядком, як це трапилось, коли, і де, і чому ви певні, що Варнак Павло Максимович порізав Братушенка Саву Степановича саме з-за дівчини. Як звати дівчину і що ви знаєте про стосунки її з обвинуваченим і потерпілим.

— Звати її Леська Яругова. Олександра. А з ними вона в таких стосунках... Ну, як парубки з дівчатами. Ночують у полі... А з Варнаком вона вроді наречена. Та вроді наречена.

Це я зазначив собі: Варнакова наречена.

— І що ж далі? А далі таке: Яруговій останнім часом, так як подивитись збоку, Братушенко сподобався більше, ніж Варнак. Він, Братушенко, хоч і не вродливий, а завожить дівчину одними очима та словами. Його в нас усі люблять... Може, не так-таки всі, ну люблять. Та в Варнака одбивати дівчину не всяк наважиться: хлопець гарячий, він мене самого раз мало на вила не взяв. Та мало не взяв.

Я звернув увагу свідка на попереднє його свідчення того, що з обвинуваченим у нього ніяких особистих взаємин не було і що його остання фраза заперечує попереднє свідчення. Що він може сказати на пояснення цього?

— Та це так собі, просто в розмові спалахнув парубок; на політичну тему заспорили. А живем по-комуністському, по-дружньому. Та по-дружньому. Хіба ж таке пам'ятається? Зараз-таки й помирились. Та помирились. Але парубок гарячий, і не всяк наважиться ділитися з ним дівчиною...

Гива робить паузу, і я в передчутті його усмішки опускаю очі на папір. Мені хочеться наказати йому: «Тільки не усміхайтесь!» Зусиллям волі я тамую в собі це бажання.

— І так було діло. Вночі вони косили і в'язали. Я не був при тому, не бачив, цього не скажу. Але думаю, що... там вони й не поділилися Яруговою Леською.

Знову ця фантастична усмішка антилопи гну!

— Кажіть не те, що ви думаєте, а те, що ви бачили й чули. Вночі ви особисто не косили з ними?

— Не косив. Охляв.

— Між іншим, сьогодні ви у відпустці?

— Відпросився. Та відпросився. До сільради треба було по своєму ділу.

— Так. Що ви чули і що бачили?

— Я бачив їх уранці і чув — сперечалися. Спірка у них була про Горбки. Тут часто про Горбки заїдаються: одні віддають їх гамузом Пуні, другі — щоб у Горбках колотнечу розворушити. Так і цього разу. Ну, Братушенко сміявся, а Варнак кип'ятився. Та кип'ятився. Бо тут, я так думаю, не в тому діло, що Горбки, а в тому, що Лєся. Ну, й тут цілий гудз. Загризлися вони, але підходить голова та й каже: «Досить, хлопці! За Лєсю.— каже,— заїло, а на Горб-

ках душу одводите». Отаке я чув уранці. А після полудня Варнак і жажнув Братушенка косою. От і все.

— За яких обставин це сталося?

— Точно розповісти не можу, бо я в тому покосі не йшов.

— А взагалі косили разом з усіма?

— Авжеж. Тільки перед тим, як мали зайняти новий покос, я мусив відійти та й якось загаївся.

— Ага... Скажіть, будь ласка: комусь з косарів кров з носа йшла,— це, мабуть, вам? Нездоровилося?

— Мені?.. Ні, це Братушенкові...— Він упередливо засміявся, готуючи мене до сприйняття дальших слів.— Бачте... Ха-хи... Комуна комуною, а є такі, що й одвикли від праці. От дехто й умудрився: поворожить у носі стеблиною та й відлегується. Бо таки важкувато в нас, а їсти не дуже-то є. От і подивися та й одведеш очі— хай молоде відпочине, чого там запопадати на його силу! Я, знаєте, й не виню таких. Та не виню таких.

— Добре, я це питання розслідую. Ви не першому мені кажете, що активіст комуни симулює випадки кровотечі, тим часом як ви працюєте до сьомого поту. Коли це неправда, вам доведеться відповідати за наклеп. Але далі. Позаминулої ночі ви не косили разом з усіма, сьогодні ви не працюєте через якісь особисті справи, вчора, коли сталося порізання, ви не йшли в покосі. Як і що ви побачили в ту хвилину, коли сталося поранення?

— Я з-за копи почув стогін. Зирк — аж Братушенко падає.

— На покосі?

— Авжеж. На покосі.

— Як поведився після цього Варнак?

— А як? Звичайно як: вроді злякався, схопився за голову, остовпів. Може ж, він і сам не сподівався, щоб воно так страшно вийшло. Просто,— я так думаю,— не звладав з собою.

— Добре. Братушенко йшов з вами покосі за покосом?

— Аякже, йшов покосі за покосом. Правда, коли йому кров з носа йшла, тоді відходив.

— Отже, кров він пускав стеблиною, йдучи в покосі? Для цього він зупинявся і зупиняв усіх, хто йшов за ним?

— Та я нічого не кажу... Та я зовсім не певний, що...

— Ви розмовляли з ним?..

— Так щоб розмовляв, то ні. Зрідка там слово, як звичайно на роботі.

— Все ж — про що?

— Про що? Ну, про комуну. Що комунна позицій не здасть. У цьому ми з Братушенком за одне — обидва ненавидимо куркулів...

— Олександра Яруга була при пораненні?

— Вона була недалеко. В'язала з жінками. Зараз же прибігла, потім принесла води та білу хустину для бинтів.

— З Варнаком вона розмовляла?

— Розмовляла. Здається, втішала. Вона до них обох однаково — не горда дівка.

Я кипів. Я не міг більше бачити перед собою цього негідника. Я запропонував йому підписати протокол і досить безцеремонно прогнав від себе.

16

Дід Яруга мурував задню стіну Блюзового дому на другому поверсі.

Я сидів, скинувши піджак і галстук, на лутці широкої віконної рами і стежив за його рухами.

Він працював поволі, розмірковано, не хапаючись, але робота посувалася спірно: в його руках була та певність і точність, яку можна спостерігати в роботі старих майстрів своєї справи. Жодного ривка, жодного напруження, а стіна росте з-під рук неухильно й певно.

Спритно ходить в руці лопаточка, цеглина за цеглиною влягається в густий розчин — всерйоз і надовго. Отвір у стіні щораз меншає. Я хочу уявити собі цю простору кімнату, коли степ видно буде тільки в широкі, зверху напівкруглі вікна, будуть заглажені стіни і з кутка зникне камін з безносим придуркуватим амуром.

Старий мовчки поглядає на балку.

«Виглядає онуку», — думаю я і шукаю неспокою в його молодих очах. Але неспокою нема в них. Погляд його точний, він хазяйновито зважає щось, міркує.

Я обертаюсь очима до вікна і не можу вгадати дідових думок. Голо. Вітер напружено несе понад балку куряву сухого степу — на масток. Комунна мовчить позад нас, наче прислухається, наче жде якогось вирішального слова від свого ветерана.

Яруга обводить рукою півколо.

— Живем над балкою. З трьох боків облягає комушу оце нещастя. А з четвертого — Горбки. Просто облога.

— Треба, значить, вилазку робити...

Але він не зважає на мої слова. Так пускає пораду повз

вуха людина, яка сама точно й певно знає, що робити. Не в тому річ, мовляв.

— Ненавидимо.

Гримаса усмішки на зціплених зубах напружила губи, аж поблідли, очі дивляться в себе — чудна усмішка! Гримаса ненависті, якою вміють ненавидіти прості люди, що виростили в суворому оточенні, на каторзі в цинічного визискувача-феодала. Ніхто не позадрив би горбівчанським куркулям, глянувши в цю мить на діда Яругу.

Його бас гуде тихо, здається дуже спокійним, інформаційним — крику не треба, як не треба й багато слів, щоб одне це слово містило в собі всю силу і вичерпувало всю повноту!

— Ненавидимо.

Пауза. Навіть рухи ті ж самі розмірені, точні, зовнішньо спокійні: плюхає в розчин цеглина, загрибає лопаточка, змащує, гладить пластичними лініями, пестить.

Еге, люди, що вміють отак берегти свою пристрасть, переможуть.

— Це здементовує нас. Ми ненавидимо їх однією душею — разом. Розійтись уже не можна, бо не можна живу душу розірвати. Розумієте, товаришу слідчий? Комуна — жива душа. Комуни не можна розірвати. А що каже старий Яруга, те вже він добре знає.

«Жива душа» — каже старий Яруга.

Чи можу я виходити з такого твердження, розслідуючи криваву пригоду?

— Скажіть, будь ласка, Самійле Івановичу, хіба не трапляється, щоб, скажім, залишали комуни, щоб рада виключала випадкових людей...

— Аякже! І залишають, і самі вигонимо, і нових приймаємо. Інакше що б це за жива душа була? Я кажу про справжніх комунарів, про тих, що вже не вийдуть з комуни ніколи.

— Скажіть, будь ласка, Самійле Івановичу, вас не зневіряють отакі пригоди в комуні?

Як мені соромно було потім за це інтелігентське запитання!

Дід Яруга рвучко повернув голову до мене. Він подивився мені в очі, потім одвернувся, погладив бороду, хекнув, витяг кисета...

— Дивіться, товаришу, слухайте. Ви слідчий.

Я хотів сказати його словами: «Прямо! Прямо кажіть!» Та до нього так не кажуть. Яругу не вчать. З першого погляду бачиш і віриш: він знає, як казати і що робити.

Але нащо йому крити від мене своє ставлення до пригоди в косяю?

На це запитання трудно відповісти собі. Може, він хоче, щоб я, дошукуючись правди, сам вивчив комуноу? Може, не вірить у достатню переконливість слів і скеровує мене на розслідування фактів? Нащо йому крити це?

17

— Лікар мене ще й до вашого приїзду за прогресивні шляхи лаяв. Кричав на мене. Савка Братушенко крізь стогін сміявся. Веселий лікар!.. «Шляхи!», «Людство!» А паше людство з яких шляхів має вибирати? До гурту — оце й усе. Тоді й людством стали, як зібралися.

Друга зосередився на роботі, але крутий лоб сповз на очі.

— Зібралися — весело, радісно; степу, як оком глянеш, а надіям і краю нема. Тільки підходить весна, треба раду дати степові. Він вимагає. Зерна, рук, техніки! Це ж така земля! Ралом не впораш, жменею не засієш. Нам кажуть: «Не трайте сили, спускайтеся на дно!» Ми стяглися на насіння, ми кушили трактор «Рустон». Ледача техніка, але все ж підмога. Підготували комунара — на тракториста підучився. Тільки раз удосвіта знаходимо ми трактор і тракториста в балці. Ну, нічого, не першина.

Старий понуро помовчав.

— Не першина. Наполягли на святі руки. Обсіялись. Чекаємо. Варим зелений борщ, надіємось на краще. На сінá надіємось. Шпортаєм молоденьку картоплю — вона як молочко, щойно зав'язується — і косимо. День і ніч. Труднуvато, але косимо. Склали ожереди. Багатство!.. Тільки раз перед світом бачимо — горять ожереди, а збоку нам: «Не трайте сили. Розлізетесь, а зима ж буде...»

Заціплена усмішка, та сама усмішка ненависті, напружує обличчя старого.

— Ви знаєте, що таке переднівок? Це — перед новим хлібом. Трудний час для голоти. У нас переднівок — це начебто перед новим життям. А перед новим життям трудніше, ніж перед повим хлібом, це я вам кажу. Наш переднівок почався давно — ге-е-ей! — і коли кінчиться! Мабуть, тоді, як ми візьмемося та їх кінчимо. Зривають нам веспу, зривають літо, звестися не дають — загибель свою чують у нас. А несила збоку повалити — протискаються всередину і вже всередині пробують. Порядків домагаються, провокації роб-

лять, а як не вдається, виходять з комуни, і то таким порядком: нічого не попереджається, нічого не знаємо, раптом на зборах встає комунар і неодмінно вголос, не подаючи раді, читає заяву, що ось, мовляв, велике діло комуна, ну ж не в наш час; риба шукає, де глибше, людина — де ліпше; святим духом жить не будеш, попід вікнами йти неохота, а тому, мовляв, прошу виділити з господарства все моє із таким-то приробітком і з таким-то приплодом, та й — будьте здорові!

І вже ми бачимо — це ж ворог. Завтра він буде судитися, вимагати, клепати, в нього вже є у Горбках свої порадики, він уже з ними давно підкопується, і заяву писала рука голови сільради, Пуні, а слова — чуємо — диктував голова земельної ради старий Помагайбіс.

— А молодий не пише?

Яруга кинув угору бровами, пильно глянув на мене. Потім знову взявся за роботу і по паузі прогудів:

— В молодого мова дуже пізнатна. Ви розмовляли з ним?

— Розмовляв.

— Бувалий хлопець. Де і як бував — не знаю, але бувалий і меткий. Заяви?

— Атож.

— Може, й пише.

Я боявся, щоб дід не впустив нитки розмови.

— Ви розповідали про переднівок.

— Еге... На переднівку люди похляли. А тим часом — достигає озиме, яре виколосилось. Підходять жнива. Тільки бачать комунари — не впоратись їм. Не вистачить ні рук, ні тягла. До влади йти просити — незручно, влада вже допомогла і насінням, і трактор набути підсобила. Вирішили — самі дотягнемо, а дотягти треба, хоч кров з носа. Хоч кров з носа! Отут і зіграли роль такі, як Савка Братушенко. Веселий він, і веселість його якась... сказав би я, партизанська, з таким кипінням...

«Значить, Яруга стоїть на боці Братушенка», — подумав я.

— Були збори. Тільки на цих зборах зрідка голоси не ті, що треба перед жнивнами. І ось виходить Савка й так якось каже:

— Ко-му-на!

І ми зрозуміли з голосу: хлопець нагадує про справжню комуна, про котру люди думали з давніх-давен, сиділи за неї по тюрмах, на смерть ішли. Каже: «Комуна ж не здається! Так же? Комуна ж не може здатися!» І почулось, що шляхів назад нема. Нема. Силу таку має хлопець. Собою

він слабуватий, худий, тільки очі блищать,— в кого вистачить совісті вертатись, коли такий іде?

Сава Братушенко, секретар комунівського комсомольського осередку, вимальовується передо мною новими рисами. Операції з стеблиною аж ніяк не в'яжуться з його вдачею.

— Питаєте ви про таких хлопців, і мені думається не про цей наш гурт, а про комунарів ще паризьких... От мені згадуються наші горбівчани, які загинули в революцію, бо я знаю, що Савка може вмерти за комуну, знаєте, навіть не так, як у піснях співається і в книжках пишеться, а просто, тихо, без пишних слів — непомітно. А за що? Що він має на цьому Блюзовому смітнику — достатки? розкоші? Поїсти смачно чи походити красно? Йому вчитись треба, а можемо ми на це зважити?

— Не можете?

— Не можемо. Нема в нас звідки пильнувати, чого треба кожному, для нас головне — комуна, псбіда, торжество. Чи для всіх так — не скажу, але для Савки найперше це, бо Савка Братушенко, зрозумійте по-справжньому, це — комуніст.

— Член партії?

— Аякже. І він, і Варнак. Хлопці повну вагу несуть на своїх плечах,— ми таких приймаємо. Партійний осередок у нас хоч невеликий, але кріпкий. Та й з району до нас навідуються, помагають. Бо нам не тільки самим треба вибитись на шлях, але й людям той шлях показати. А люди до нас придивляються.

Старий мовчки припасував цеглину і заговорив знову:

— Це було позавчора. Перший день жнив. У нас поламалася жнивварка: в житі хтось натикав шворнів, чавуняк, каміння накидав. Увечері зібралась наша рада. Міркуємо про жнивварку, про варту і про те, що треба нам впоратись. Обсиплеться на пні, а в нас кожне втрачене зерно пуд важить. Але на раду заходить гурт комунарів. І Савка тут-таки, і Павло Варнак, і дівчата. Заходять і заявляють раді те ж саме, над чим і ми б'ємося: не вийде з жниввами, вирішили при місяці працювати, ідуть на поле. Встає наш голова, виходить з-за столу: «Нарада закривається. Пішли, хлопці!»

Отак-то. Дивлюсь я — бадьоряться люди, а поморені вкрай. Нащо вже Павлуша не з слабких, і цей потягнувся, а Савка як з хреста знятий. Підходжу, кажу:

— Останься, хлопче. Перепочинь.

Сміється:

— На це зима буде. Як тепер перепочивати, то тут Бекета сяде, а я в нього за наймита. Та не дочекає!..

Я вже й не наполягав на своєму. Фронт. Ніколи пам. Треба витримати, не здатися, а все інше — діло набутне. Тільки плакати мені захотілось і радісно стало, на цих дітей глядючи. З такими далеко підемо ми, товаришу слідчий, і країна наша далеко піде, це я вам кажу.

Пішли через балку, по-о-оспівали степом, а я, старий, став і слухав, і чогось так задумався, так і рушитись не міг, поки не затихло.

Дід Яруга нахилився над муром, довго не обзивався. Я також мовчав. І я нестямився й не зрозумів, звідки виник тихий густий баритон:

Ой на-а-аступа-а-ала...

Дід співає?!

Я вчасно стримався, щоб раптом не оглянутися круг себе. Я не ворухився.

...та чорна-а хма-а-ара,
Став дощ на-а-акрапа-а-ать...
Ой там зібра-а-алась бідна голо-о-ота-а-а...

...Вітер затих. В повітрі відчувається та особлива прозорість, що буває на степу літнього вечора. Білі, підрожевлені знизу хмаринки підійняли небо, відтіняючи його глибину. Стали виразно звучними голоси на комуні: гаморять діти на вигоні, з-між дзенькоту з кузні чується сміх і потім такий діалог:

— Бабо Марто, смаження підгорить!

— Смаження хай підгорає, аби куліш не придимів! Ну що жнivarка — буде жати?

— Надвоє баба ворожила.

— Яка баба?

— Стара. Вроді вас, бабо Марто.

— А ви ж як ворожите — також надвоє?

— Як бог дасть...

І далі слова веселого коваля губляться в такому ж веселому, але більш переконливому дзенькоті молотків.

Дід Яруга не належав до тих дідів-утриманців, що бувають у великих родинах і в колективах. Наймит, чорнороб, камсняр, він у мастку Шеревери в суворому оточенні голо-

ти, в партизанському загоні, куди пішов, маючи за спиною більше півсотні років життя, виплекав у собі горду незалежність і активність. З наших розмов на господарстві мені було ясно, що не тільки за почесний вік старого обрали до ради комуні.

Слова цього прямого і принципового діда не викликали ніякого сумніву, — таким не можна не вірити.

Однак, міркував я, він же знімає головні мотиви злочину — заперечує давні нелади, політичні розходження... Залишається один мотив: жінка.

Жінка...

В хвилини радості і в дні нудьги, в обстанові боїв і в буденних клопотах, у мить творчого піднесення і на дозвіллі — завжди це слово падає в душу маленькою бомбою і вибухає в ній. Воно вибухає ніжністю, гнівом, любов'ю, болем, прагненням слави чи розпачем зневіри...

Це слово не має байдужого звучання. Бо це не просто слово. Це образ у нашій душі. Образ любові, зради, дружби, щастя...

Жінка...

З цим образом коротша путь через пустелю, світліша полярна ніч, пильніше око й міцніша рука. Він полегшує нам боротьбу і трудні завдання, коли завдання ті високі, а боротись є за що.

Але в убогій душі такий образ панує неподільно. Тоді він стає раною душі, любов і ніжність болем заповнюють її, а біль виводить з бою, знімає з роботи, заступає світ. Загляньте в практику старого слідчого — вона рясніє такими колізіями, як рясніє ними вся історія зрад, ренегатства, злочинів.

Залишається й тут тільки цей мотив, і, мені здається, старий навмисне змалював велику дружбу комунарівського ядра, щоб нарешті кинути це ніжне слово, що падає в душу маленькою бомбою і вибухає в ній:

«Жінка!..»

— А он і внучка моя чимчикує, — показує дід Яруга на степ за балку.

Він знову схиляється до роботи і по хвилині мовчанки тихо додає по слову, розірвано:

— Вуха — щоб чути... очі — щоб бачити. Ви — слідчий.

Дівчина йде дуже швидко, вона не бачить вибоїн під ногами. Ось зашпортнулася, не оглянулася, підтюпала...

Я пильно дивлюсь на неї, вивчаю її.

Дід працює. Я сиджу на вікні до нього в профіль, але зрідка, в полі зору, почуваю на собі його погляд — уважний і, здається, з поблажливою усмішкою.

Дівчина зійшла до балки, швидко спускається навпростець без стежки.

— Скільки їй років?

Старий понуро глянув з-під брів на онуку.

— В пилипівку сімнадцять буде.

— Член комсомолу?

Тепер він глянув просто на мене і відповів не зразу.

— Аякже!

Вона тонка і ставна. Трошки нагнувшись і взявши поділ синьої спідничини в довгі руки, вона йде осокою. Перестрибує з купини на купину. Зовсім не засмагли білі коліна в неї по-дитячому тонкі, вся постать її має в собі щось наївне, неокруглені форми роблять її схожою на підлітка-хлопчика. Леся і стрибає, як хлопчисько.

Теж мені героїня роману!

Слухаючи деякі свідчення Гиви, я думав:

«Бреше й дивиться, хоч би очі заплющив!»

Я не звірявся на цього свідка, але сумніву не було, що обидва — і Братушенко, й Варнак — люблять оцю комсомолку. Трудно сказати, чи ревності розпалювали їх у суперечці вчорашнього ранку, але не можна не брати до уваги цієї суперечки перед... пригодою. Не можна не зважати на одностайну характеристику Варнака як запального хлопця. В моїй практиці не раз траплялися випадки, в яких звичайна спірка, прилюдна образа, ревності розв'язувались кілком, ножем, сокирою. Село йде в комуни — чи не песе воно в комуни традицій минулого?..

Я мушу припускати гірше! Я мушу враховувати факти і не звірятися на почуття. Розум! Спокійний, безпристрасний суддя. А в мене глибоку приязнь викликають ці люди, їхня радість дружби, їхня любов, їхній героїзм. Мені стискає горло, коли я прислухаюся до цього старого більшовника, батька простої убогої сім'ї, так міцно зрідненої однією пристрасною в облозі горбківської темряви, жадоби й ненависті приреченого класу.

Я чую в цій комуні ще не затихлий рокіт революції, фронт.

«...Але все це — не аргументи», — безапеляційно каже мені розум.

Поморені комунари пішли в темний степ, пішли й поспівали, а він, старий наймит, партизан, стояв, дивився в ніч, прислухався і хотів плакати з гордості за своїх дітей, з жалю і з радості, але замість того заспівав пісню, таку стару, як сама несправедливість:

Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапати...
Ой там зібралась бідна голота...

Ми мовчали після цих слів, і мені здавалося: вже й дід Яруга пішов, і ватих степ, і комуна заснула, а я все стою серед сонного Степового току, і в обрисах цієї руїни, в деталях комунівського життя, в самій цій глухій ночі передо мною пропливає ціла історія голоти.

Не один і не два рази отак наступала та чорна хмара, ще й дощ накрапав, та й не раз збиралась бідна голота отут над балкою, в балці, в паморочливій темряві кухні, на руїнах в дні виріпальних сутічок... І не раз, і не два отак залишали житла проти ночі, виходили за балку — з торбинами, з вилами, з гвинтівками, з косами...

Вийшли, поспівали степом.

Єдина висока правда вела їх, і цю правду я чую в потах обурення й радості дідового голосу...

Його пісня — це аргумент!

Я люблю цих комсомольців, це мої сини, і судити їх я буду з любов'ю. Висока душевна напруга комунарів зачепила мене своїм крилом і поріднила з ними. Я люблю цю дівчину, це моя дочка. Ось вона йде до мене, і я пильно розглядаю її, як слідчий, як батько.

Леся спустилася до калюжі. Під берегом уже видно було відбиток її погруддя у полотняній сорочці з глухим коміром, коли раптом на латку масної води важко впала качка.

Дівчина нахилилася — мила руки, потім мокрими долонями провела по скронях, по щоках, втерлася кінцем хустини і швидко повернула до стежки, знову стрибаючи по кущах.

Тоді з-під цього берега вийшла ставна постать юнака в білій сорочці, забраній у штани, і в чоботях.

Я впізнав Васька Бекету. Він ішов стежкою від комуни, — поволеньки, повернувши голову очима до дівчини, невідступ-

но стежачи за нею. Там, де їй припадало вийти на стежку, юнак зупинився.

Вона побачила хлопця і звичним рухом поправила хустину, йде повільніше, дивлячись собі під ноги. Іде просто на нього, наче його нема. Видно, не сказала нічого. Він як стояв — голова похилена, очі спідлоба на неї, — так і стоїть.

Вийшла на стежку.

Хлопець сказав щось, не змінюючи пози, — зупинилась, наче з несподіванки. Поволі зробив два кроки до неї. Повільно, запитливо подав руку. Затримав її руку в своїй, ідуть поруч.

Він кладе їй руку на стан. Дівчина хоче звільнитися, але юнак обхоплює міцніш і чомусь сміється, весело одкидаючи голову. Тоді Леся зупиняється і, стоячи до нього боком, через плече щось гостро вичитує йому. Жест на комуну. Він пускає руку. Йде поруч.

Через якусь хвилину стало не видно їх за стрімким берегом балки.

Я обертаюсь до діда Яруги. Він витяг кісета, скручує цигарку, і гляну на його затиснутій губі настовбурчилися. Він ще раз глянув туди, де за стрімким берегом балки стало не видно внучки й Бекетового парубка, і розмашно, ударом, чиркнув сірником об коробку.

Я вирішив заговорити про юпака. Коротко розповів про дві свої зустрічі з ним і сказав, що це, здається, хороший хлопець.

Дід пильно глянув на мене.

— Нічого парубійко. Це такий, що йому аби техніка, та ще компанія, а поза цим — усе трин-трава. Сьогодні батька пропише в газеті, а завтра комуну віддасть за спасибі, — йому не болить нічого. Розкішник. А так нічого хлопець, це правда. — Дід глибоко затагнувся, пустив дим і голосніше додав: — Тільки, знаєте, як казав мій батько: хвали куркуля, прикопавши. Коли в нас на повістках денних доля комуні... Не читали комсомольського оголошення?

— Читав.

— ...то в такий час треба пам'ятати ці батькові слова. Треба пам'ятати.

В балці закричала качка, почувлось навіть, як панічно вона забила крильми об воду.

Я виглянув у вікно.

Гнила калюжа кипіла, качка ризикувала зовсім розбризкати її і залишитись без води, — над калюжею, передніми ногами у воді, стояв рудий собака.

Це були обоє мої знайомі — собака в реп'яхах, що проводив мене від цегельні, не зважившись ні привітати, ні наляти, і та сама качка, що самотньо стояла півдня на калюжі хвостом догори. «Спантеличена комунівська фауна!»

Собака повернувся, вийшов з води, постояв. Потім пішов геть і тільки раз оглянувся, наче цієї качки він ніяк не міг зрозуміти, — вона вже стояла в тій позі, в якій він, мабуть, і застав її, і яка його здивувала — хвостом до неба.

20

Дівчина виходить з-за руїн зарослої бур'яном цегельні. Вона швидко йде на гORB, і сонце вже нижче опускається і стає над її головою. Деякий час на неї не можна дивитись — обличчя в Лесі мерехтить, розпливається і зникає в сонячній пожежі, в русяву голову б'ють світляні снопи, проміння то бризкає, ламаючись в її кучерях над вухами, то ніжним, яскравим плином обливає голову, плечі і щоки.

Що далі, то краще дівчину видно, але ось вона заходить за ріг будинку, і я повертаюся очима в кімнату.

Дід Яруга вийшов у передпокій, до фасадного вікна; він чекає її.

— А зажди-но. — Бас його повільний і, здається, суворий. — Ти куди біжиш?

Чути тільки дівочий голос, розібрати слів не можна.

— Ось не поспішай-но, зажди сюди, поговоримо.

Вона щось каже, але до мене долітає тільки наголошене слово:

— ...повезли?

— Повезли, — відповів дід.

Пауза. Дід іде в цю кімнату, сідає на підмурку. Каже, думаючи вголос:

— Повезли... Кахи!.. Кахи!.. — Це перша мить, коли він наче постарів, а відчувши старість, він покашлює. — Повезли... До лікарні. В тил.

В цю мить швидко входить Леся. Заклопотано поспішаючи до діда, вона раптом побачила мене й нестямилась. Спирнула серед хати, глянула на Яругу, знову на мене й сердитим голосом, за яким підлітки ховають свою збентеженість, привіталася:

— Добрий день вам.

Дівчина не чекала кого-будь застати в діда, але я дивився на неї вже в ту мить, як вона з'явилася на порозі.

Відповідаючи на її привітання, я усміхнувся. Є щось ці-

каве і зворушливе в кожній молодості, в кожному окремому юному світі, і, пильно заглянувши в такий світ, завжди усміхнешся усмішкою старшого, трошки журною і душевною усмішкою, як усміхнеться втомлений подорожній, заглянувши в чужий сад.

Ось стоїть вона передо мною, тамуючи глибокі віддихи, тонка й височенька, з гострими плечима під грубою сорочкою, й по-чужому дивиться на мене. І не усміхається.

Мені стає совісно й незручно. Під її поглядом я почуваю себе супутником злочинів і нещастя. Мабуть, ніколи вона не сподівалася бачити в своїй комуні людину мого фаху...

Наївно-протестуючі великі очі не можуть приховати цікавості й остраху. Марне обличчя з загостреним підборіддям в рамці вигорілої підстрижки. Від швидкої ходи повибивались нижні пасма волосся, шовковисті й свіжі, вони маслянисто блищать на поруділих кучерях біля вух. Повні, трошки витягнені вперед губи відтягають нижню частину низенького рівного носа з ледве помітним рівчиком на кіпці. Ніс злущується, мабуть, не вперше цього року, — від жнив, а губи, здається, надуті по-дитячому, — ось вона, ця Олександр Яруга, ця зловтішна інтриганка з «Червоного цвіту», за яку чоловіки косами ріжуться!

Хіба можна не усміхнутись, заглянувши в цей сад, тінстий і свіжий сад її світу? Які почуття, які прагнення досягають там, яка любов розвивається і цвіте?

— Втомилася? — навмисне просто питаю я комсомолку і посуваюся на лутці. — Сідай ось.

— Чого я мала втомитися? Я й постою.

— А ти сідай. З твоїм дідусем ми вже й подружити встигли. Чому ж ти не разом з усіма комсомольцями?

— Мені тут дещо організувати треба. Хлопці по зборах повечеряють та й зразу в поле.

— І ти з ними?

— А то як же? — відповідає вона грубувато, низьким контральто. — Я сьогодні й так тільки півдня була в полі і вчора...

— Чому ж це?

Вона запитливо зиркнула на діда.

— Сиділа коло хворого, — прогудів старий Яруга і весело додав: — Ну, от тепер, Лесю, вже не будеш сидіти... Кахи, кахи... Савка поїхав у будинок відпочинку... В тил. А це товариш слідчий. Розкажи товаришеві слідчому, які ви тут є в нас, комсомольці, та як ви косами ріжетеся. Розкажи,

Лесю, все чисто, за порядком, хай товариш слідчий знає і в паперах запише про вас.

Дівчина підійшла до старого і стала близько поруч, майже притулившись боком до нього. В цьому порухові, як і в суворому дідовому голосі, чулася та ласка, яку можна спостерігати в селі та в робітничих сім'ях, де люди скупо виявляють назовні свої почуття, — без обіймів, без потисків рук і поцілунків.

— Вони довго забаряться?

— Хочуть закінчити постать. — І до мене вже приязніше: — Вам треба бачити Варнака?

— Встигнемо.

— Швидко всі прийдуть. У нас мають бути збори. — Подумала й додала: — Закриті.

— Ну от і я посиджу у вас, послухаю. Сьогодні цікава повістка денна?

— Для нас цікава.

— Досі секретарем був Братушенко?

— Братушенко. Поки він підведеться, а робота не стоїть...

— Ясно. Кого думаєте обрати?

— Побачимо. Ви ж наших комсомольців не знаєте однаково. — І до старого з тривогою: — Куди ви, діду?

Самійло Іванович помив руки, витер об фартух і зібрався йти.

— Треба там довідатись. — Він зупинився, повернувся до внучки, поклав руку їй на плече. — А ти розкажи товаришеві слідчому. Все розкажи. Отак-о.

Він вийшов.

Леся підвела на мене одверто зацікавлені очі, підійшла і стала за два кроки.

— Ви слідчий?

Я кивнув головою. Мені своє мовчання не хотілось порушувати, щоб нічим не схитнути того її поруху до мене після щирих дідових слів.

— Я хочу спитати: а там, де ви працюєте, і прокурор є?

— Є, звичайно.

— Про що ж вам розповісти?

Я твердо показав їй місце на лутці.

— Про що ти вважатимеш за потрібне.

Леся сіла. І в ту мить, як вона сідала, якась думка зібрала її брови; дівчина мигнула віями, і сірі очі її потемніли й поглибшали. Передо мною був уже не бутон майбутньої жінки, часто стільки ж гарний і солоденький, як і наївно беззмістовний та нудний — такі бутони достигали в садах

затишних осель за високими плотами з дашком, під доглядом матері-господині,— передо мною сиділа свідома, заклопотана значною справою свого колективу товаришка, молода комуністка Олександра Яруга, внучка добре відомого в цих місцях більшовика Самійла Яруги.

— Я вважаю за потрібне розповісти вам найперше про... одного комунара... про Пилипа Помагайбіса.

21

Далеке звукове мерехтіння наблизилось і стало піснею. По сходах гунав дід Яруга. Він сказав у дверях:

— А вона ще тут! Он уже йдуть зі ступу.

Леся кинулась:

— Тяжко мені!.. От заговорила! Діду, в мене сильно нема часу, а мені з вами треба поговорити...

— Ну, потім поговориш. Не втече.

Леся глянула на мене багатозначно й відповіла дідові:

— Може втекти. Перед зборами поговоримо.

Яруга провів її очима аж на сходи. Потому вернувся до мене. Поставив колодку передо мною і сів, випростаний, сухий, владний.

— Ну, що ви скажете, товаришу слідчий?

Мені трудно було сказати щось одне, так багато думок роїлося в голові.

«Куди ведуть прогресивні шляхи людства?» Сердешний гігієнічний лікарю? Ти не знайшов на цьому древньому селищі мінімуму життєвих можливостей і ти сказав: «Так жити неможливо»,— і більш нічого не хотів ні чути, ні бачити. І ти не побачив і не почув високого напруження, в якому легко жити, і дух радується навіть на цьому селищі.

Смеркало.

Наближалася пісня.

Я вихилився у вікно.

На горбатому обрії, далеко за цегельнею, земля стікала в небо рівним світлом заходу, тільки в одному місці на ступу стояв сніг проміння. Хмарка лежала на його колоссі, лама-ла його, сама поколена, пройнята його стеблами.

В долині Степового току темніло прозоро й мерехтливо. Марудні обриси комуни в сутінках здавалися ще більш недоладними. Комуна губилася.

В балці вже стояв туман. Він виповняв її сном і тишею. Там народжувалась ніч.

Але із степу йшов гук і галас — група спускалась до балки. Назустріч їй побігли діти. Мені вони мислились у товаристві рудого собаки, і я шукав його очима. Його не було. Де його застав вечір?

З-за цегельні торохтів віз. Їхали молодиці з немовлятами. Молодиць було чути з одночасних голосів — говорили всі разом, — а немовлят з пищання. Вони не звикли ще трястися на возах о такій порі — жнива тільки почалися.

«Але вони звикнуть, запевняю вас! — сказав я в думці до голеного лікаря. — Попечуться, потім позасмагають і їздитимуть, як на маївку».

З чорним ковалем від кузні йшов чоловік років тридцяти двох, у зеленій сорочці й галіфе з шкіряними леями. Галіфе не сягало до черевиків. Він уважно слухав коваля, дивлячись перед себе. До хлопця, що віз в'язальниць, кинув:

— І розпрягай.

А безпосередньо після цього слова повернув круглу, пизько обстрижену голову до співбесідника, півголосом сказав якусь коротку фразу. Жест, який він зробив при цьому, був, мабуть, виразніший за його слова: коротко й напружено заціпився кулак — і все. Потім чоловік у галіфе засміявся й обернувся до нашого вікна:

— Зійди, Івановичу. Я зайнятий. Два слова.

Ми саме зібралися йти вниз. Самійло Іванович кивнув головою.

— В мене до тебе п'ять слів.

— Значить, розмова буде на три слова.

Вже на сходах я зміркував цю чудну арифметичку: це була арифметика повної одностайності.

— Наш голова, — поінформував мене дід Ярута і глянув так, як поглядають, коли хваляться. — З переселенців. Я хотів би мати такого опліч себе в дев'ятому вісімнадцятому. Хоч у мене й тоді не бракувало кріпких хлопців.

— Мені здається, без таких і тепер не обійтись. Як його звати?

— Ляшенко. Петро Петрович. Доведеться обходитись... Дуже хворий. Ви придивіться.

Сам дід пильно і тривожно глянув на Петра Петровича, ніби боячись після розлуки побачити нові знаки рокованості.

Ляшенко ішов нам назустріч. Кругле рудувате обличчя нагадало мені одного з співробітників, — взагалі таких облич у місті можна бачити кілька за день. Звичайне, просте,

трохи кирпате. Але й тепер, у жовтавому смерканні, воно світилося наскрізь целюлозною прозорістю.

Він подарував мені тільки півпогляду. Та цього йому було досить. І мені також. Густо-сині, кольору остигаючого заліза, матові очі спокійно й між іншим мигнули по мені, але я вже відчув крізь них якість внутрішнього нагріву товариша Ляшенка.

Яруга кивнув головою на мене:

— Товариш слідчий.

В тоні цих слів чулося: «Будь ласка, ще один факт!» Ляшенко подав мені руку.

— Та-а-ак?

Очі його стали прості, одверті, в них заблищав тріумфуючий сміх. Він узяв мене не під руку, а за лікоть.

— Тоді в мене й до вас є два слова. Річ ось у чому...

І ми всі троє поволі пішли назустріч комунарам. Вони вже сходили в балку.

22

За чотири-п'ять кілометрів до «Червоного цвіту» на скелястому березі Дніпра, у споконвічному шумі порога чамріє таке ж загублене на відлюдді, як і Горбки, село Кремніги.

Три дні тому, на Петра й Павла, у Кремнігах був храм, позавчора про цей празник я читав у газеті, а сьогодні, перед самим моїм приїздом, у «Червоному цвіті» було три делегати від неможливого села Кремніги — прийшли порадитись про організацію колгоспу, як і що, і розповіли комунарам про пригоду на Дніпрі.

До речі, кореспондент, подаючи випадок у плані агітації проти дикунських храмових празників і пиятики, зовсім не примітив однієї внутрішньої пружини, яка спричинила нещастя в Кремнігах. А то була чи не головна пружина.

Справа вимальовується так.

Приїхало до Дениса Ступи повний віз гостей із Горбків — сват Помагайбіс з усіма своїми хатніми. В чахлому сливняку зібрався рід, великий та веселий, рід Дениса Ступи, а коло роду — куми та сусіди, а коло сусідів — свати та хрещені. Примостили на камінні лави, стіл на козлах спорудили, п'ють, гуляють.

На селі стоїть галас і співи, дзвонять у всі дзвони, клекоче внизу на порозі Дніпро — весело!

Пили і співали, цілувались, побилися, помирились і знову пили. Все було, як належить бути на храмі.

Але в другому турі пиятики загальну увагу привернув до себе молодий Помагайбіс. (Рада комуни відрядила його до Дніпропетровська, і на празник він потрапив знехотя, «цілком випадково»). Він раптом підвівся за столом — в одній руці чарка, друга — на Дніпро — і голосом похоронним проказав:

— Б'ють пороги!..

Закинув голову, заплющив очі, ніс над запалим ротом стирчить, жили на шиї понатягалися, увечері злякатись можна, і жаль людини — ненормальний!

Баба Помагайбісиха в паузі заплакала, а Ступів зять сказав:

— На те вони й пороги, звісно, б'ють. А що нам з того?

Філька довгим поглядом з претензією подивився на людей, поставив чарку і почав казати про те, що б'ють пороги і взагалі Дніпро-Славута, раз б'ють пороги...

Промова була довга, досить марудна й незрозуміла. До чого воно це говориться? Спектакль, чи що?

Пили, розмовляли про своє, сьогоднішнє, але на пропозицію підтримати славу козацьку, по сивому Дніпру-Слауті проїхати через поріг, як за старих часів запорожці проїжджали, — на це згодилися.

Спускались до Дніпра в'юнкою і крутою стежкою поміж високі бур'яни й каміння. В човні Філька заспівав, як за ним шуміла слава, його підтримали п'яними голосами, не знаючи слів, але шум порога був дужчий за пісню і за ту славу, що співалася в пісні, — їх несло в річище між навалою каміння, через яке не проходив жоден човен.

Хтось опам'ятався, перестав співати й гукнув:

— Полундра!

Але було вже пізно...

Тільки відносною легкістю людей можна пояснити собі той факт, що декількох з пасажирів святочного човна рибалки вилунали живими далеко нижче порога.

До цих щасливих належав і Філька Помагайбіс. Добрі люди видерли його від смерті, а добрі батькові коні винесли з Кремнігів від розлючених побратимів, і ще того ж дня він поїхав до Дніпропетровська, а вчора вже знову був у «Червоному цвіті». Та слава його «козацька», виявилось, ішла за ним наслідці і нічого доброго йому не обіцяла.

На сивому тлі туману схилом назустріч нам ішов строка-
тий загін комунарів, і мені дуже відчутно згадалися роки
громадянської війни. Загін підіймався на горб поволі, стом-
лено, безладними рядами, в обнімку по трое-четверо. Передні
співали «Ой на горі та жєнці жнуть», ззаду голосно смія-
лись, а ще далі тяглися старші. Розсудливі й економні, во-
ни мовчки, рівним кроком, нагинаючись вперед, виходили з
туману, як із стіни.

Загін підійшов до кухні й отаборився на майдані біля
дїжки з водою — він поліг як скошений. Доспівували пісню,
пускали цівкою воду й галасували. Ім'я куховарки баби
Марти чулося часто і звучало весело.

Дід Яруга показав мені Варнака.

Близько нас на ящику, у профіль до кухонного вікна,
сидів босий хлопець і задумано обдирав шкіру на біцепсі.
Нагоріла шкіра злазила стьожками, блискучими й прозо-
рими, як цигарковий папір. Високо заочені рукави синьої
сорочки відкривали прекрасні руки, загорілі до ліктів. Ви-
ще ліктів м'язи знову рожевіли, а зверху злущувались. Па-
зуха була розхристана до останнього гудзика і комір підіг-
нутий.

До нього підійшла Леся і щось тихо сказала. Він не зра-
зу підвів на неї очі. Гола, до пліч темна, як і груди, шия
при повороті голови утворила класичну рівну лінію, квад-
ратне обличчя, освітлене з одного боку з вікна, мало скульп-
турні риси, але пил, що густо запудрив їх, підкреслював
фізичну втому і внутрішнє зосередження. Він дивився на
дівчину і, видно, не сприймав її слів, потім рвучко підвівся
й потягнувся.

— Кажи ясно.

— Ясно й кажу. Мене сумнів бере.

Вона, очевидно, продовжувала раніше почату розмову.

— Сумнів?

— Я за те, щоб відкласти. Яблуко від яблуні недалеко
котиться.

— Це пусте — про яблуко. Яблуко від яблуні й забрати
можна... Ти що хочеш сказати?

— Петро Петрович питає, чи ручиться комсомол. Бо зві-
рити на Васька двигуна — це не жарти...

Він узяв її за руку, і вони поволеньки пішли майданом.

На камінку біля дурнуватою амура стояла гасова лампа. Кучерявий комсомолец — голова зборів — вкручував її, коли підіймалась кіптява. На широкій лутці сиділи Лященко, Яруга і ще один старий. Я — на другому вікні. Звідси добре було видно і президію зборів, і комсомольців.

Вони заповнили довгу лаву й розмістилися на підлозі. Світло блимало — воно стирало і знову розписувало обличчя, наче хтось геніальний добирає ескізи групового портрета. Портрет все виходив фальшивим. Треба було гарячих, пристрасних облич з вогнем в очах... а вони здавалися байдужими й темними.

І потім — пози: ці, що сиділи на підлозі, опиралися спинами на коліна тих, що мали місця на лаві. Потім вони повідкидали голови. Але не всі мали на що відкидатись, такі опирались ліктями в підлогу, прилягали. Що це за пози для комсомольців!

Першим питаєм стояло: вибори секретаря осередку.

Декілька голосів назвали ім'я Варнака. Секретар записав і підвів голову, готовий продовжити список кандидатур.

— Павла, — обізвався голос від дверей.

— Якого Павла?

— Варнака.

Кучерявий комсомолец запитливо глянув на Лященка і звернувся до зборів:

— Висловимось? Може, хто має одводи?

Варнак мляво підвівся й поволі вийшов з кімнати. Цього йому ніхто не пропонував.

— Висловимось? — знову запитав голова зборів. — Хто бере слово?

— Дай мені.

На долівці підвівся з ліктя білобровий хлопець з гострими очима глибоко в лобі. Він став навколішки, обіперившись на найближчого сусіда рукою. Витримав паузу, шукаючи, з чого почати, і в цій паузі думки, видно, одвели його вбік від питання, бо почав він несподівано:

— Я нюхом давно чув, що Філька Помагайбіс — чужак. Сучий син! Пляма! І я думаю, що комуні не везе через таких...

— Зажди, — перервав його голова. — Ти з неба впав, чи що? Ми про Варнака.

— Про Варнака?.. Авжеж! Я ж кажу: про Варнака нам висловлюватись нічого, ми його знаємо, але Горбки! Що

незаможні думають? Яка слава йде по селу? Є чутка, що в суд передали наше лихо, і тут без Помагайбіса не обійшлося. Значить, що треба? Треба Фільку на все село показати, що він за хлюст, а цим ми знімемо пляму з комуни. І з Варнака. Взавтра будуть збори комнезаму, треба виступити...

Ляшенко вставив репліку:

— Комнезамські збори — це наша ініціатива.

— На сході теж виступити. Помагайбіса сьогодні пагнати геть за цегельню, а Павлика секретарем... затвердити. Ми за нього відповідаємо. Я — за.

Всі були — «за», і голова зборів гукнув щосили:

— Входить, товаришу секретар!

За хвилину він увійшов і сказав:

— Місяць сходить.

Пройшов, сів на своєму місці край столу президії й поклав підборіддя на широкі долоні.

Перейшли до поточних справ.

Власне, в поточних справах були жнива. Доля жнив. Доля комуни.

Виступали. Говорили про якість роботи і про ледарів. Тут фігурував Гива. Мені здавалося, що такого визначення для цього фантастичного комунара замало, але, очевидно, для повніших характеристик не було певних мотивів.

Промовці раз у раз повертали до Помагайбіса. В світлі нових даних з'ясовувались його недавно ще незрозумілі вступні, пропозиції, підказані ним і необережно прийняті заходи. І чим показніша ідейність була в цих порухах, тим виразніше виступав перед комунарами негідник.

Радились про налагодження організації праці й харчування, як раптом у двері просунулася голова Гиви. Він обвів збори очима, винувато усміхнувся і навшпиньки увійшов до залу.

Голова запитав, не помітивши Гиви:

— Хто бере слово?

— Прошу слова,— сказав Гива і підійняв два пальці.

Голова нестямився.

— Це не загальні збори, товаришу Гива, це збори комсомольські, закриті.

— Так я не буду на зборах, я тільки скажу і — пішов собі. Прошу слова.

— Про що ви хочете?

— От я скажу. Товариші комунари!

Він хапливо вийняв з кишені аркушик списаного паперу й розгорнув його, повернувшись так, щоб світло падало на рядки.

«Дорогі товариші комунари!.. Потерпаючи...»

— Громадянине Гива,— не ворухнувшись, обізався з вікна Ляшенко. Голос його був рівний, пизький, але в цих безбарвних нотах почулася така наполегливість, якої і вереском не підіймеш.

Гива підвів од листка нерозуміючі очі. Ляшенко не дивився на нього, він говорив начебто до голови зборів:

— Громадянине Гива, можеш не турбуватись заявою. Рада комуні обміркувала справу без заяви й вирішила тебе з комуні... геть!

Але тихе ехидство не було єдиною основною ознакою Гиви. В ньому ще була сила тихого безневинного нахабства. Він усміхався, скулившись коло дверей.

— Дорогі товариші комсомольці! Досі я ще комунар, збори мене ще не виключили, і я так думаю: ви не поб'єте комунара, та не поб'єте комунара, котрий хоче вам сказати щирю правду. «Дорогі товариші комунари! Потерпаючи...»

Дід Яруга крєкнув і встав з вікна. Він поволі пробирався поміж комсомольцями до Гиви.

Збори — нічирк.

Лоб у Яруги сповз на очі, майже заступив їх. Дід підійшов до Гиви й ламаним рухом, наче не рукою, а якимсь шатуном, узяв Гиву вище ліктя.

— Побити тебе — беру це діло на себе,— впівголоса сказав він.

Гива чомусь при всім своїм нахабстві не відповів ні слова. Вони мовчки вийшли з залу, в тиші почувся гуркіт по сходах, і дід уже пробирався до свого місця.

— Веди збори,— сказав він. Тон його виключав усякі розмови про Гиву: треба було вважати, що ніякого інциденту не сталося.

Варнак сидів, поклавши руки на стіл і спершись на них підборіддям. Він спідлоба спостерігав цю сцену, наче боявся, що, поворухнувшись, не зможе опанувати себе.

Збори тяглися нормально й рівно.

Варнак не виступав. Він лише кілька раз підкинув по слову, не підводячи голови. Останньої його репліки я не зрозумів, крім того, що вона здалася недоречною. Я глянув і

прикусив губу, мені стало дуже незручно: новий секретар спав. Він просто спав, спершись на руки підборіддям.

Хтось заволав:

— Голова!

— Збудить он...

Кучерявий комсомолец глянув на Варнака, на збори, знову на Варнака:

— Агей...

Він простяг руку, але старий Яруга цикнув на нього!

— Те-с-с!.. Хай спить. Веди збори.

Трошки згодом секретар осередку зручніше поклав голову і вже не подавав реплік.

Так, це був незручний час для писання групового портрета комсомольців «Червоного цвіту». Портрет вийшов би фальшивий і наклепницький. Треба зазначити, що курйоз не був випадковим: в кутку спав ще один комсомолец. Того я помітив раніш, тільки не звернув уваги, але за секретаря мені було ніяково.

Я дивився на нього.

Він солодко спав, захищений старим Яругою. Хвилі волосья звисли йому на пальці й на стіл, сорочка ще більше зсунулась від шиї по мужньому, тепер розв'язаному плечу.

Мені стало жаль його. Мені захотілось написати його портрет саме зараз, цієї хвилини. Написати якось так, щоб було видно, що це секретар, і що на повістці денній — доля комуни, і що доля комуни в крові цього секретаря, в серці.

І щоб було видно на картині минулий день, коли навіть думати трудно було від спеки. Довгий літній день на косовиці. Покіс за покосом, покіс за покосом, від роси до роси... І Гива щоб був тут, щоб примовляв із смішком: «А комуна ж не здається! Комуна ж не може здатися. Та не може здатися...» — як це мені розповіла Леся.

І щоб на тій картині було видно вчорашній день і вчорашній вечір, жахливий вечір, коли він порізав друга. І минулу безсонну ніч.

Щоб ціле життя цих людей було видно...

А секретар Варнак, поки місяць зійде над степом і поклече знову до коси, хай отак спить, тільки б йому під голову подушку, м'яку, холодну, і так намалювати.

...Збори закінчувались.

Хлопці й дівчата ще не вставали з місць, тільки гомін відразу наріс.

Кучерявий комсомолец глянув у вікно і сказав:

— Місяць — ого!

Я обернувся.

Балка до берегів була повна туману. На комуні стояла тиша степу, місячна тиша.

— Павле!.. Павле!.. — тихо будив секретаря кучерявий голова зборів. — Чуй, Павле.

Павло поворушився і встав. Розплющив очі, але очі спали, розплющені. Молоде, здорове і до краю зморене тіло спало, воно не прокидалося, не хотіло збудитись, протестувало.

— Павле!..

— Що таке?.. А... місяць зійшов.

Він потягся, закинувши голову на плече й піднявши руки, як штангіст під час витискання. Він потягся з величезним напруженням, дужо, тріпотливо, і в цю мить очі, добрі, дружні, обводили збори теплим поглядом, прокидалися, впізнавали. Він ще не соромився за свій сон і просто, весело усміхався.

26

Якби я був художником, я написав би цілий цикл: «Комсомольці «Червоного цвіту»».

Наприклад, написав би картину «Любов». Я не знаю тих рис і тих засобів, якими показав би те, що бачив, і те, що знаю про цю любов, але мені хотілося б таку любов увічнити.

Леся любить Варнака. Це просто і для мене ясно. Та це не так, як ми звикли бачити й читати:

Зустрілись, і вона з першого погляду відчула: «Цей може мене приручити!» — як сказала тонка поетеса, відчувши себе твариною. Він глянув на неї і несподівано потонув у її очах. Потонув і вже не міг вибратися з них. Потім з'явився другий, про якого вона сказала собі: «Цього можу приручити я». Тоді першим опанувала депресія, він приготував револьвер для самогубства, але трапилось щось незрозуміле й непоправне, сталося нещастя з третім...

Ні, тут не так.

Дівча, безумовно, любить комсомольця. Я спостерігав не тільки його на вигоні біля кухні, але так само і її.

Молодь галасувала. Хлопці жартували з Лесею, і вона сміялася. Та ось вона здаля з гурту помітпла Павла. Придивилась і, може, не вперше сьогодні відчула його важку зосередженість, у хвилиній задумі опустила очі, щось вирішила, швидко пішла до нього. Обов вони боляче відчували цього вечора відсутність третього — Сави Братушенка, але

заговорили про четвертого між ними — про Васька Бекету. Заговорили й пішли, взявшись за руки, як узялись би і втрех — з Савою.

Вийшли з гурту. В сутіні грубувато звучали їхні голоси, в них трудно було вловити мотиви признання і слова взаємної підтримки.

Дружба... Ніколи не забувається друг, з яким тебе споріднила пристрасть спільної ненависті, спільних прагнень і радості перемог, хоч батько, що живе іншими інтересами, може назавжди вийти з твого життя.

Обидва вони люблять одну дівчину — це також ясно. З усього видно, що й дівчина любить їх обох... Чи, може, це дружба? Здається, це тільки справжня комунівська дружба між трьома, з яких двоє любляться — Павло й Леся. Нема лиш сумніву в мене, що дівчину люблять обидва і що любов ця не виключає, не знімає дружби між комсомольцями, як не виключає і не знімає її юнацький запал у спірці, коли в спільних пориваннях опановуються закони боротьби, досвід партії, наука життя. Такий характер кохання і дружби цих щирих юнаків з «Червоного цвіту».

Але як же сталася та пригода?

Величезний шмат комунівського степу достигав. Ногами не обійдеш, кіньми не об'їдеш. І скільки глянь, стоїть і жде свого дня; налилось, тужавіє, обважнює колос зерно, і кожний кілометр, і кожна п'ядь кожного кілометра завтра загадає:

Рук!

Здоров'я!

Техніки!

— Коло такої землі треба з автомобілями, з машинами, з людьми. А в нас ледачий «Рустон» та жпиварка. Значить, прийми її святими руками, таку простору землю. Не докладаєшся здоров'ям — перестойть, повклякає, висиплеться. Це ж загибель, гей!

Комунари вирішили: впоравось, хоч кров з носа.

— І ось, — розповідає Яруга, — настав день. Вийшли на степ, зайняли покiс, пішли. А після полудня в Савки Братушенка й справді — кров з носа. Лікар каже: від недокрів'я, від перевтоми. Знаємо, від чого... Він ще після сінокосу не очумався. Ну, нічого. Затамує кров і косить. Потягне косою гони, а сонце шкварить... та й знову кров. Значить, не витримує хлопець. Значить, першому Саві зійти з покосу. А це йому... ну, як з лінії фронту.

Його хотіли зняти на день-два з роботи — запротестував категорично й рішуче, а далі й на жарти звів.

— А може, я,— каже,— стеблиною штрикнувся. Якби комунари через стеблину в ліжку лягали, то за кілька днів жнив ми б усі покотом лежали і не комуна була б у нас, а лазарет. Загоїться й не буде.

Став критися.

Тут свою роль зіграв Гива Громобой.

Дід Яруга про Гиву говорить скупю, неохоче гуде:

— Давно я чуття маю: неправильний комунар. Та й не я один, хоч нічого такого закнунути йому наче й не можна. Подає весною заяву в комуноу, питаємо: хто скаже що проти Гиви? Ніхто нічого. А голосуємо — вважай, половина проти. Що таке? Треба вяснити. Ми-то знаємо: не люблять його комунари, хитренький він занадто, балакучий і такий — на два криласи співає, а на третій бреше. Але встає сам Гива і так убік одводить, на сміх. «Я,— каже,— знаю, в чім річ: бояться,— каже,— товариші, що мене має громом ударити,— пророцтво таке йому було,— то,— каже,— не бійтеся, не бійтеся, та не бійтеся,— він так повторює, затуркує людину, ви, мабуть, помітили,— я,— каже,— буду остеронь триматися». Мало хто усміхнувся але прийняли. Так ось цей Гива в покосі йшов разом з хлопцями. І все, як тільки Савка підупаде, він зразу з таким ентузіазмом: «Комуна не може здатися». А з його вуст чути таке Савці... Ви зрозумійте! Вийде цей комсомолец з покосу, коли йому Гива такі слова турчатиме? Не вийде. Буде ховатися, а косу тягтиме...

Хворий комунар виходив з покосу, і за ним ішла усмішка антилопи гну. Вона переслідувала його.

Гива, співчутливий, добрий, казав Братушенкові в спилу:

«Вийди, хлопче, та вийди з покосу. Вам, молодим, здоров'я треба шанувати, а нам уже однаково — ми покосимо й за тебе по-комунівському, а ти йди та полеж, полеж, хлопче, сила тобі пригодиться. Тобі поспішати нікуди — життя попереду, а ми вже покосимо, нам однаково... Та нам однаково».

Потім він ішов до Братушенка — води напиться, сівав навпочіпки перед ним і вчитував, що ось він лежить, що ось він вийшов з покосу, та ніхто його не винус і ледарем не зве. Це старші можуть тягти лямку, аж поки та й доки, а молодим відпочивати треба... Хай лежить спокійно — комуна не здасться...

Він перегукувався з косарями, що комуна не здасться,

і всі чули ці Братушенкові слова з уст самовідданого Гиви, а фантастична усмішка, яка оздоблювала ці Братушенкові слова, зривала комсомольця на ноги і ставила в покіс.

Бухало у висках від спеки. Земля під ногами де бралася іншарами, де розсипалася приском.

А вчора падвечір, товаришу слідчий, трапилась ця пригода, про яку до вас заявка прийшла. В тій заявці не напсапо, що комунар Сава Братушенко ішов у покосі з косарями, а комунар Павло Варнак за ним. І що комсомолец Сава Братушенко зомлів, ідучи в покосі, а комсомолец Павло Варнак, котрого піт заливав та від втоми в очах мутніло, підрізав Саву Братушенка косою, ідучи за ним по п'ятах. І сталося це так: Братушенко вирівнявся й поточився назад, а Варнакова коса кантом ударила його в праву п'ятку і знесла верх лівої ступні. Кажуть, обидва вони страшно закричали. Варнак хотів обережно вихопити косу і вже, вважай, вихопив, як той сів стегном на лезо і схопився за косу пальцями... Скажіть, будьте добренькі, товаришу слідчий, вам не доводилось іти з косарями в покосі?

Мені доводилось іти з косарями в покосі. Я ще хлопчиком косив у пана за копицю. Більша половина мого життя минула з того часу, але й досі мені здається, що половину життя пройти легше, ніж такий покіс.

27

Такий уже звичай, така вже молодість: і сьогодні по комсомольських зборах зібралися, пішли в нічний степ, по-оспівали!

Ми втрюх — я з дідом Яругою і товаришем Ляшенком — стояли над балкою, мовчали і слухали.

Пісня була бадьора й весела. Це співали не паймити, затуркані й забиті; це співали ті, що самі били і, як треба буде, то й ще битимуть.

Все вище й далі вони заносили пісню в степ до горбатого обр'ю, і вдалині поволі меркли голоси.

Спочатку з-за балки стало не чути слів, потім тиша розмила мотив, а далі пісня перестала бути піснею, стала далеким мерехтінням степової ночі, звучанням тиші.

Тоді за цегельнею шарпнувся самотній, падсадний, пад силу голосний спів і став підійматися на ще вищі ноти:

Ге-е-ей!. Ге-е-ей!..
Вох да люлей...

Він рвався, і співець наточував його, видно, хапаючи повітря, квапливо, навмисне, комусь наперекір, і, не дотягаючи, зривався.

Гей, гей,
Вох да й люлей...
Чубарики чубчики
Збирала...

— Гива,— сказав Яруга,— Гива співає.

Ляшенко затримав кашель, квапливо, щоб знову не зайтися бухиканням, поправив:

— Не співає, а в матір лається.

— Чусте? — звернувся до мене старий, наслуховаючи самотній спів, наче в ньому був якийсь дуже цікавий, значний зміст і треба було не пропустити жодного слова.

Голос віддалявся, повертаючи поза цегельню на село. Він був злий, крикливий, знахабніло одвертий.

Ляшенко перестав кашляти.

— Гива війну оголошує.

Ніч.

Спадає пил, і влягається клопітне збудження дня. Сутінь огортає навколишнє. Стираються грані, округляються кути, розпливаються речі. М'якості і спокою набувають лінії, і кольори змінюються легкими півтонами.

Далеке здається близьким, а стебло перед очима — велетнем, що йде з обрію. Губиться міра простору й обриси часу: до друзів, які загинули десяток літ тому, зненацька в забутті простягнеш руки, усміхнешся, голублячи дітей, які народяться в майбутньому десятилітті.

В степу, зайнявши покіс, перестали співати косарі. Замок від селом Гива, затихли собаки. Ніч. Місяць заливає химерним сяйвом розкопирсаний вигін комуні. В балці стелиться білий туман.

Ми добре-таки заговорилися, поки дядько Панас провів з балки коней до воза.

— Якщо той,— сказав він,— то можна б і тее, холодочком...

Голова комуні взяв мене за лікоть.

— Приїдете до нас через десяток років, отоді ми покажемо вам «Червоний цвіт»!

І ми повільно пішли по місячних плямах до воза, а через кілька хвилин я побажав моїм новим знайомим всього найкращого.

Тьохнув батіг, лушко й ліниво заторохтів віз. Рудий собака в реп'яхах побіг перед кіньми.

За півкварталу від зупинки трамвая — білий будинок, східці, третій поверх, кімната 15.

В цій адресі закінчується мій щоденний маршрут. Кладу на стіл портфель, виймаю з плаща цигарки, роздягаюся й сідаю. Через пару хвилин влітає хто-небудь з молоді, з якої, власне, складається вся наша редакція. Неодмінно з новиною, що має похитнути світ, — з газети, з телеграми, по радіо.

Але юнак зупиняється в дверях, роздумливо взявшись пальцями за підборіддя, наче на підборідді в нього росте така борідка, як у мене.

— Жаль... Ви вже наклали окуляри! — каже він зневірено й, видно, думає: «Старий мовчун цей наш заввідділу Порине в кореспонденції, і світ йому обмежиться...»

А я просто в більшості випадків новину вже знаю і до простих тлумачень та припущень з приводу неї під час роботи неохочий. І, поза всім, отаке молоде, захоплене не хоче зрозуміти, що ціла країна лежить у мене перед окулярами. Мій нецікавий маршрут безмежно продовжується й розгалужується по степах і колгоспах. Люди збирають, молотять, учаться, досліджують, святкують, і я беру участь у їхньому житті.

Відтинаю ножицями стрічку з червоного конверта і виймаю... запрошення з комуни-артілі «Червоний цвіт». На десятирічний ювілей.

Охайний відбиток запрошення тішить око. Оформлено титулку скромно, культурно, з почуттям смаку. Я взяв у руку це запрошення, як фотокартку друга.

— Здрастуйте, дорогі мої, — сказав я, мабуть, беззвучно. — Ну, як же ви прожили ці роки? Як побороли? Чого досягли? Чи пам'ятаєте пригоду з косою і слідчого в окулярах? Я встиг запустити боролу, посвітити і змінити ф'ах, але вас не забув...

Я виразно, до дрібниць згадав цілу справу і свій пастрій при від'їзді з комуни: мені було журно.

Пригоди, забарвлені пристрастю, зріднюють людей. Так і цей епізод якось поріднив мене з комунарками, і я вже почував, що частково їхня доля — доля моя.

Мене потягло в їхнє життя, захотілось побачити їх, потиснути їм руки, і я встав, щоб піти договоритися про мою поїздку на ювілей.

2

І ось я знову був у «Червоному цвіті». Та вже не впізнати ці горбівчанської землі, ні людей на ній. Тільки жахаєшся, як багато ти пропускаєш життя! Так можна зовсім постаріти.

Але — за порядком.

Київ. Вхожу до каюти. Чемодан і плащ з петлицями. Значить, сусіда мій — військовий. Хай так.

Вішаю піджак і кепку.

Мені однаково, хто б він не був.

Розпокладаюся.

Входить — статечний, по-військовому ретельний, з тією мужньою грацією в руках, якої надає тренаж у Червоній Армії, і просто до вікна. Показує рукою, вголос до мене сміється, весело, широко й коротко:

— Ха-а! Розкіш!

— Непогано, — кажу. І дивлюсь у вікно.

Дніпро погідний, сонце наповнює його від берега до берега. Здається, до плеса не можна доторкнутися.

Командир каже:

— Кілька тисяч кілометрів у вагоні. Мегушня, задуха, і цілий тиждень колеса під подошвами. Уявляєте? А тут — Дніпро! Куріть.

І так це просто, якимось так по-хорошому, по-людському. Наче ми з ним пуд солі з'їли. Стиль. Він — завжди між своїми.

З такими тепло на світі. Навіть коли ви сувора людина, що зазнала трудного життя, не раз зневірялася і звикла дивитись на людей примруженими очима крізь окуляри. Навіть і тоді таке ставлення вас завойовує.

Я дивився на нього і думав:

«Ну й відпочивай, радій. Кілька тисяч кілометрів, і тиждень колеса під подошвами, то багато ж ти бачив далеких берегів, холодних і теплих вод, крижаних і прозорих, як молоді очі; багато земель і міст пройшов, з багатьма людьми різних народів стикався... З усього видно, що твоя квадратна голова знала кілька літ, наповнених до останньої хвилини навчанням, бойовими завданнями, відповідальністю. Це дечого коштувало тобі, але це й дало тобі багато».

Питаю:

— Далеко ще?

— Та ні! Я вже вдома, яких півтисячі кілометрів залишилося, — весело, але цілком серйозно відповідає мені. Каже: — До родичів їду.

Зауваживши мій блокнот із штампом редакції, він похвально констатував:

— В газеті працюєте. А їдете, мабуть, у відпустку?

Щоб довго не розповідати, я ствердив це припущення.

Мій супутник на мить задумався.

— Слухайте, це розкішно! Один день із своєї відпустки ви віддасте нам, колгоспові «Червоний цвіт». Будете гостем, а потім до газети напишете. Домовились?

При словах «Червоний цвіт», я підвівся на лікоть, але зараз же ліг знову, та він помітив, що я реауюю якось занадто зацікавлено.

— Ви бували у Горбках? — спитав, подумавши. — Але давайте ж познайомимось. Я — Варнак Павло Максимович. Родом з наддніпрянського села Горбки, яке більше звали Гробки, бо це більше йому личило, а тепер звуть Червоний Цвіт, бо так зветься тамтешній колгосп.

Тепер тільки я впізнав його, одного з моїх колишніх підслідних.

Я вирішив не признатися, не згадувати свого першого візиту. Сам я завідділу. Їду... власне, не у відпустку, а у від'їзду з завданням редакції і з запрошенням...

— Ось, прошу, — подаю йому охайний аркушик в пшеничному обрамленні.

Без особливої цікавості Варнак бере його в руки, але раптом вигукує:

— Червоний Цвіт! Чого ж ви мовчите?! Значить, разом їдемо. Прекрасно!

Він розгортає складений аркушик, читає, придивляється до підпису голови, — для нього це справді фотокартка друзів.

3

Ще в пристані Варнак показав тьмяні відбитки в місцевій газеті й подав мені складений аркуш через борт.

— Червоний Цвіт! Гляньте. Перед'ювілейна сторінка.

Фото. На задньому сидінні легкової машини я зразу впізнав дебелу постать сивого дідори з навислим лобом. Вид його усміхається скупю, дорогою усмішкою суворих людей.

Крізь десяток років я бачу його фото в фасадному вікні Блюзового дому під написом: «Не кради — бог бачить».

Знайома гідність і людяність в очах. Взявшись за дверцята жилавого рукою, він щось радить на прощання, перед поїздкою в область, товаришеві в темному вбранні, а той запевняючим жестом підійняв руку, сміється, кажучи щось, і ніс його ще більш розплющився від сміху. Профіль його з блискучими вилицями аж ніяк не можна назвати красивим, але чистий білий лоб, прямий погляд розумних великих очей і цей хороший сміх викликають пошану й симпатію до нього.

— Савка! — радіє Варнак і раптом поважніше: — Член уряду! Еге ж! Член українського уряду! Голова колгоспу «Червоний цвіт». А який тенор у Савки! Як заспіває «Вирвала, вирвала в саду василечків, слід позамітала...», як підійме голос над степом — мурашки по спині йдуть. Розквіш! А це... — голос Варнака переключається на низький басовий регістр, — дід Яруга, знатний дід!

Він бере газету, дивиться на фото, кріпке обличчя його поволі хмарніє задумою. Очі його натрапляють на друге фото низу сторінки: на майданчику коло ставу граються маленькі діти. Не звична фотографуватись, вихователька збентежилась перед об'єктивом, але діти — їм дарма, широкий світ посипаного піском майданчика кличе їх до складної, значної і не завжди зрозумілої нам діяльності, вони захоплені і такі чарівні, що мені здається, таких я ще не бачив.

А втім, я люблю цей маленький народ, вони скрізь і завжди милі. Хіба не милі були ті діти, в «Червоному цвіті», на руїнах цегельні, в товаристві рудого собаки?

Варнак каже:

— Здравствуй, племя младое, незнакомое!.. — Потім читає статтю про тих, кого виплекала комуна й віддала колгоспному селу, заводові, Дніпрогесові, місту, країні. Тут знайомі імена, за ними він бачить живих людей, з їхніми звичками, характерами, біографіями... Родичі!

Тут люди, що колись на комуну дивилися скося, горбівчанські середняки, які оглядалися на старого Помагайбиса. Тут імена ветеранів-поплічників і імена тих, що при Варнакові були дітьми й підлітками, імена друзів...

— Десять літ не марно минули. Ви дивіться: півсотні наших людей на відповідальних роботах у колгоспах, з яких восьmero — головами. Це раз. Далі — троє головами сільрад. Це два. Далі — парторгамі...

Варнак читає прізвища тихо, скоромовкою, тільки для

себе, але іноді він повертається й перечитує ці списки вдруге, наче боїться когось пропустити.

Секретарі, директори МТС і радгоспів, вчителі, механіки, агрономи, зоотехніки, командири...

— Прошу переконатися, — з легким гумором показує мені пальцем: — «Варнак П. М. — комісар полку».

Він читає далі. Чи поз'їжджаються ж усі на свято? Не можуть не поприїжджати.

Але чи всі? Чи вдасться всім до одного?

«Всім до одної», — хочеться мені поправити його. Бо, видно, за всіма бачить височеньку дівчину у вицвілих кучерях комсомольської зачіски, з великими очима й повними, наче трошки надутими губами, що так мило відтягують нижню частину носа з рівчиком на кінці.

Це було в каюті. Якось до речі я згадав романтичну пригоду, що сталася в київському будинку, де я живу, і розповів її. Варнак на хвилину задумався, потім сказав:

— За жінку... за дівчину покарав і я одного, але там справа була складніша.

По цих словах він пішов до буфету, і розмова перервалася. Але його слова перекинули мене в минуле, коли я розслідував справу в комуні «Червоний цвіт». «Невже тут могла бути одна з тих дивних помилок, що трапляються в судовій практиці? — подумалось мені. — Не може бути. Ні-ні! Коли я переглядаю свої старі блокноти й поновлюю той день у комуні, мені стає тільки журно і... радісно за людей».

Хвилевої тіні сумніву Варнак не помітив у мене на обличчі. Він наче шляхи оглядає з великого горба: яким шляхом могла піти з Червоного Цвіту ця тиха, працьовита комсомолка, вдовина дочка Лєся.

І хочеться йому, щоб приїхали всі... до одного. Він знову і знову повертається до цієї теми й замислюється.

Він розуміє, що не всі можуть одвідати рідне гніздо. В кого гаряча робота, хто саме підходить до довгожданого фінішу творчих ночей... Не може навіть бути так, щоб усі з'їхалися.

Мені також хочеться побачити Лєсю. Яка стала, як виросла?

Життя Варнакове на Далекому Сході було западто інтенсивне і поштові зв'язки занадто повільні, щоб вистачило уваги й терпіння ретельно листуватися з Червоним Цвітом. До того ж він скрізь був удома і жив інтересами свого безпосереднього оточення. Так листування його з комунією непомітно й припинилося.

Тепер він мусить вгадувати, якими шляхами пішли давні друзі і з якого боку виглядати їх на свято. Газета пише, що будуть гості з області, з Москви і з Києва, з заводів і колгоспів. А звідки приїде саме ось цей товариш? Чим приїде? — він не знає. Та я й не хочу його питати про конкретних людей.

Беру в нього з рук газету, шукаю знайоме ім'я і знаходжу його: «О. Яруга — інженер-електрик».

Варнак з усмішкою стежить за моїми очима, потім, кивнувши на перед'ювілейну сторінку, каже мені:

— Здається, товаришу редактор, життя ми повернули обличчям до себе, а воно завжди було до нас у профіль... або й ще неделікатніше...

4

Ми відпочивали по обіді в своїй каюті. Варнак читає книжку. З темного фону палітурки мовчазно кричало темне, перекошене жахом обличчя з великими білками. Морок і психопатія стояли в цих білих очах.

— Чортовиння! — сказав він з виразною неприязню до автора, але, згорнувши книжку, замислився. Потім повернувся до мене. — Ви не спите?

— І не думаю.

— Я розкажу вам один епізод з історії комуни в стилі Едгара По.

— Цікаво.

Варнак повернувся на лікоть, закурив і почав так:

— Я приїхав у Горбки перший. Наші переселенці тоді ще й не думали про повернення на Україну. Старі мої загинули під час наступу Колчака, я опинився в куркуля на відлюдді, потягло мене будь-куди, аби від нього. Транспортні можливості в мене були необмежені, два місяці подорожі, і я — в рідних Горбках.

В селі верховодив куркуль Бекета. Це був цілком поважний і цілком «лояльний» щодо Радянської влади господар. Він кохався в городніх культурах і в пасіці, садиба його була затишна, паркани з дашком і колючим дротом, всередині чисто, все на своєму місці, горбата дочка читає сільсько-господарську літературу, син устатковує оселю технікою — від двигуна до акумуляторного потайного дзвінка коло стайні. На село ніколи не виходив, але на всіх сходах був присутній незримо і впливав так, як до того допускав комнезам з Пунею на чолі і сільрада на чолі з Помагайбісом. А по-

скільки Пуня занадто дурний, Помагайбіс занадто розумний, то Бекета впливав на село так, як того йому хотілося.

Потім перевибори перетасували грошки верхівку: головою сільради став Пуня, Помагайбіса поставили головою управління земельної громади, а Бекета без портфеля керував селом.

Треба пам'ятати тодішній час: нову економічну політику куркуль розумів на свій лад і розкладав лапки, а біднота ще не скрізь навчилася боротись за свої інтереси.

Але вона вчилася.

У Горбки повернувся каменяр Яруга, склався партійний осередок, ми організували комсомольський, похвавішало.

Прийшли листи з Сибіру. Ідея комуни сприймалася легко, реалізація її стала питанням часу. В ці дні й трапився епізод з виразно містичним забарвленням.

Була цілком певна думка посісти комуною Степовий тік — економію пана Шеревери — і з весни взятися за роботу. Чекали першої партії переселенців, утворили місцеву групу, збиралися на нове господарство.

Не знаю, чи розумієте ви, що значить для паймитів, для безкінних, а то й безхатніх, збиратися на нове, на своє господарство.

Підемо, будемо працювати, будемо мати, і пиякний біс не дивитиметься тобі в руки, не заглядатиме в рот і не погукуватиме на тебе. Самі собі господарі.

Крім цього суто економічного моменту, є ще таке прагнення до власної ініціативи в своїй роботі (чого не може бути в паймита), до господарської винахідливості, а поза всім цим і просто любов до вільної землі, до незалежної праці...

Отже, ми збиралися на нове господарство, і одне грудневе надвечір'я застало невеличку групу майбутніх комунарів за планами, у мріях і натхненному прозвіванні комунівських перспектив...

Між іншим, якби ви пережили такий стан у минулому, ви зрозуміли б мене сьогодні, коли я їду в свою комуни, майже в таку, якою я вимріяв її в ті злиденні вечори, за яку я борюся. Це ж не газета, не промова й парад, це живе, ось ми побачимо ці зматеріалізовані мрії... Ви розумієте? Розкіші!

Але повертаємось до того грудневого надвечір'я. Розохотились, дід Яруга й каже:

«Ходімо, Павлушо, подивимось, що і як. Може ж, нам життя там вікувати...»

Пішли.

Було вітряно. Година нагадувала безрезневий вечір, треба сказати, найгірший безрезневий вечір, коли і дме, й січе,

і вороння літає, і чорна земля. На руїнах така погода особливо ефектна — руїнна погода. З присвистом, з ухканням.

Це чортовиння ми помітили тільки згодом. Зопалу було навіть весело.

За годину-півтори ми відбудували й добудували масток, населили його, розташували всіх комунарів і почали вирощувати, поширювати, кохати нашу комуну.

А тим часом непомітно смерклося.

Ми сиділи в короварні на перекладині очима до брами й міркували, коли я помітив, що старий не слухає мене, напружено дивлячись на вигін перед собою. Потім стиха сам до себе:

«Тю?!»

Я замовк і глянув на вигін. І тут мені стало страшенно незатишно в цьому мастку...

Але я повинен зробити маленький екскурс у минуле.

Позад економії луком лежала балка — глибоке річище доісторичної ріки. Туди не було проїзду, економія стояла в зазубні. Повз неї не проходив жоден шлях, і це спричинювало відлюдність руїни. Але не тільки це.

Восени сімнадцятого року громили економію. Це робилося без усякого плану, хапливо, дико й весело. У Горбки й через Горбки люди везли й несли пшеницю, ванву, німецькі книжки, реманент, буфет, карнизи штор і порт'єр з мідними бульбашками, статуетки, фісгармонію, лантухи, попугаїв, «еврику»...

Одне слово, ви розумієте: не думали, чи пролізе буфет у селянські двері, чи вчитас хто німецької книжки, чи потрібні карнизи. Брали, що трапилось під руки.

Але було помічено: куркулі не хапалися і на масток не йшли, продумавши добре, чого йдуть. Вони брали зерно та реманент, хоч не цурались й німецьких книжок, обшитих сап'яном.

Першого дня зробили чорнову роботу: рознапахали все навстіж і наскрізь, розвалили німецький порядок у мастку, відвантажили основне, вбили пана економа Блюза й викинули його в балку.

Другого дня підбирали порозкидане й порозсипуване. До вечора в економії залишилось кількоро людей, але ці втекли з Степового току без нічого: на смерканні їм привидівся Блюз. Він ішов від балки поволі, зупиняючись, і розмовляв сам з собою по-німецькому.

Коли ви зважите на той факт, що в Горбках не було жодної людини з вищою освітою, що не було жодного студента

і письменних можна було буквально перелічити на пальцях, то ви зрозумієте вплив такої сенсації. Степовий тік став остаточно відлюдним місцем. По ночах там займалися, мигали й гасли тьмяні вогники, хтось, казали, сміявся, ходив, постукував, — Блюз хазяйнував. Незаможні косили в балці осоку тільки до смеркання, вночі ніхто не проходив біля економії, тут було глухо й похмуро.

Цього грудневого вечора мені стало дуже незатишно, я аж схопив діда за рукав.

З того боку, де економія сходить до балки, а-за будинку чудно якось вийшла людина в високому кашкеті й короткому жупані до стану. Такі жупани носили польські поміщики; кажуть, в такому ходив і Блюз як за життя, так і по смерті.

Він ішов поволі, точно через два кроки спинявся і поривався знову вперед. Це було схоже на якийсь чудний танець. Напрямок його шарпаних кроків вів до будинку економії і проходив недалеко повз короварню, де ми сиділи перед брамою.

Я пошепки спитав діда:

«Що він робить?»

Дід приглядався — очі в нього були, як у юнака. І обидва ми побачили в руках цього чоловіка кроковкою збитий сажень. Він пильно міряв майдан перед домом, потім повернувшись під прямим кутом, одлічив кілька сажнів і зупинився.

Дід не одводив від нього очей, подався вперед, шепнув до мене:

«Господар. Хазяйнує».

Вітер десь хляскав бляшаним листом.

Сказати вам правду, мені було досить маркітно. Світ тоді в багатьох своїх основах був для мене темним царством, і я не знав, що буде далі, не вірилось, щоб Яруга почав утікати, але знав, що коли старий дремеє, то я за ним не зможу — ноги в мене стали важкі.

Але дід встає і шепоче мені:

«Блюз за життя боявся мене, спробуємо тепер».

Недовго думавши, він став у брамі, сперся на палицю і свиснув.

За постаттю ледве можна було стежити, вона майже вливалася з темним фоном будинку. Я не помітив, що вона робила, коли дід свиснув, але за якусь хвилику на її місці було порожньо, а на тлі неба пі з цього, ні з того боку від дому вона не з'являлася.

«Увійшов! — сказав дід. — Пішли!»

Ми майже пробігли до будинку й оглянули перший поверх. Перед вікнами був майдан, там ніде було сховатися, втекти бігом до балки людина не встигла б. Були всі підстави думати, що невідомий на другому поверсі, куди вели єдині внутрішні сходи — вузькі, поміж двома глухими стінами, рівні, без поворотів і площадок. Я пішов перший тільки тому, що комсомольцеві скрізь личить іти першим, але я не скажу, що підніматись цими сходами мені було дуже приємно.

Яруга був злий, чи, точніш — злорадий. Він мало говорив і щось напружено міркував. Тільки раз спитав, освітивши сірником моє обличчя:

«Боїшся?»

«Ні»,— відповів я.

«А таких,— каже,— треба боятися. Упир».

Оглянули ліву половину — порожньо. Перейшли в праву. Дві кімнати — тільки кроки віддаються. Далі ходу нема. Дід присвічує під ноги.

Підлогу тут зірвано, на тирсі і смітті я ніяких слідів не розбираю, але дід багатозначно обзивається:

«Х-хе!»

Він рішуче й, видно, надовго вмощується на підвіконні, закурює й каже до мене впівголоса:

«Так на чому ми спинилися?»

В ті дні починали з комуни і спинялися на комуни, отже цю тему ми й поновили, не згадуючи більш привида вголос.

Однак я не міг про нього забути. Настирливі чутки про Блюза у Горбках і химерна обстановка вітряної темної ночі на руїні — все це будоражило уяву й запаморочувало тверезий глузд. І до того ж я на власні очі бачив Блюза: відданий господарству, він, як і ми, як і дід Яруга, щось планує, міркує й захоплюється.

Так чи інакше, між цими двома старими не може бути доброго ладу, а «да воскресне бог і розточаться вразі його» гут навряд чи pomoже. Та дід і не згадує цієї молитви, навіть зовсім навпаки: повільно, по-буденному розмовляючи, він зрідка, наче між іншим, підносить палицю в руку, видно, пробує, чи замашна. В такому разі, звідки він чекає Блюза? Чому він думає, що привид має прийти саме до цієї кімнати?

Я свічу сірника й обходжу стіни. Загадка розв'язується дуже просто: за кахлевою грубою — маленькі дверцята.

«Що там?» — питаю.

«Там нічого. То зветься пригрубник, там кагли зачиняються».

В цю хвилину двері. — ри-и-и-п...

Відійшли — і тихо. Нікого й нічого.

Забутий сірник дотлів у моїй руці до пальців і згас. Дід став ближче до дверей з палицею в руці.

Я хрипко сказав:

«Хто там? Вистрілю!»

Тепер я думаю, що «привид» орієнтувався так: двері самі відчиняться, і переслідувачі, звичайно, втечуть. Але коли цього не трапиться, тоді...

На тлі чорного пригрубника в одчистених дверцятах з'являється постать Блюза, і між нею та дідом Яругою відбувається такий діалог:

«Вас іс дас? — каже привид явно загробним голосом. — Вас іс дас?»

«Щодо нас, то нас тут треба, а чого вас тут носить, пане Блюз?»

«Вас іс дас? Ней ферштейн...»

«Е, та ви, пане Блюз, і по-пімецькому на самоті забули. За життя ви казали «ферштейн ніхт». Га? Курить не одвикли в могилі?»

В наузі чути два характерних звуки: в дідовій руці торохтять сірники, а привид винувато, задоброюче сміється — от, мовляв, пожартував!..

Чирк!..

Привид нахилився, закривається долонею, — світло ріже йому очі, — а дід каже:

«Почекайте-но! Так хто ж це в кого перекинувся — пан Блюз у Бекету чи Бекета в Блюза?»

Але Бекета не бентежить. Він уже просто, по-земному, по-добросусідському підходить до нас, і голос у нього земний, теплий:

«Ну й штука ви, діду Самійле, бодай вас у жито головою! Виймайте вже свій кисет, та закуримо, та поговоримо. Чого б, ви думали, Бекеті ходити тут по Степовому току? Не знаєте? Авжеж, не знаєте. Думалось, не зривати людям очей, не розголошувати, та раз таке діло...»

Він бере Яругу за рукав — знаєте, жестом, яким попереджують, що зараз повідомлять великий секрет, — веде до вікна, садить і починає в такому дусі:

«Слухайте, діду Самійле, і добре слухайте!..»

Але ви не зрозуміли б його монологу без деяких попередніх відомостей.

Горбки були зовсім не байдужі до каменяра Яруги. Його поява на селі ламала не один план і ставила не одну пробле-

му. Сама його поява. Яругу знали з років громадянської війни: цей старий і тоді ламав плани. Крутий, категоричний, у вирішальні хвилини страшний.

Збирається коло монопошки група петлюрівських щиглів. «Матір Україну святкувати». Стоять незаможні, дивляться, міркують, що за okazія, до чого воно? Але приходить дід Яруга. Приходить, і — нічого. Став та й дивиться, а в групі вже на лад не йде, зам'ялося, і прапор не хоче «маяти», і руки попускались, а дядьки стоять, дивляться й кепкують. Сам дід Яруга мовчить. Потім підкликає верховоду-дяченка, так, знаєте, пальцем кив-кив-кив. Як до хлоп'яти. І каже: «Матір твою Україну святкувать не будемо. Свою маємо».

Той в амбіцію, протест, а дід оглянувся на дядьків, засміявся.

«От непойнятивий! — І знов до дяченка, але вже тоном, який виключає не тільки всякі заперечення, але часто й самовладання співбесідника: — Збори про твою матір Україну вважаю закритими. Зрозумів?»

А то ще розповідають, як приїхали з сусіднього району проводити мобілізацію для повстання проти більшовиків та й почали діда агітувати. Почули, що за дідом стоїть сила.

Яруга довго мовчав і покинував головою. Люди почали збиратися, посміхаються — щось буде з тієї агітації. Кажуть, мобілізатори вже вичерпались, уже пора переходити до оргвисновоків, а дід тільки головою покинує і ніякої думки не висловлює. Хлопці круг нього посміхаються — при Ярузі ніхто першим не вихопиться.

Потім мобілізатори втікали через городи, і, кажуть, сміху було — люди за животи бралися.

Тепер ви зрозумієте й такий мотив мого оповідання: коли синок Бекети — Васька — полюбив онуку старого Яруги, дочку його невістки Оксани, то Бекета не тільки не мав нічого проти синового залицяння, але й сам послав сватів до оселі убогої вдовиці. Ви розумієте, що в той час на селі люди зважали не лише на майновий стан, але й на політичну ситуацію. Мати собі за невістку улюблену внучку старого Яруги для куркуля дещо важило: це означало мати партизана Яругу собі сватом. Цим сватанням Бекета робив благородний жест: і вдовиця, до речі сказати, цілком знешкоджена, заповнена й затуркапа куркулем, і її дочка-підліток — обидві безперервно ходили до Бекети на поденне, а дочка і в наймах була. Весілля таки й відбулося б, якби дід дав згоду і якби не організувався комсомольський осередок. Але дід згоди не дав, а осередок організувався, і Леся стала ком-

сомолкою, а це змінило всю ситуацію. З матір'ю потім дівчина мусила порвати стосунки — легко уявити, які надії покладала убога й недужа вдовиця на це весілля. Вона ж перна була, що досить віддати дочку за куркуленка, щоб стати господинею...

Тепер переходимо знову в той вітряний, темний вечір, до сцени в кімнаті з пригрубником.

Дід не вийняв кісета й не запросив Бекету почастуватись. Тоді Бекета закурив свого, витримуючи багатозначну паузу, — Яруга мовчав і ждав монологу.

Монолог почався на приглушеному реєстрі, в душевному тоні. В такому тоні говорять після четвертої-п'ятої чарки і під час замирення. Монолог звучав приблизно так:

Знає він діда Самійла й поважає за трудне життя, за рівну негнучку спину й за вірну службу народові, а найперше Бекета шанує старого, бо знає: Яруга — розумна людина.

Тим то-саме діда Самійла й питає він:

«Дайте мені відповідь, діду Самійле, на таке моє запитання: чи може бути багатий та хорошою людиною?»

Дід мовчить. Непорушний, як з каміння витесаний. Наступ підсилюється й розвивається.

«От узив дід Самійло та й розбагатів, — перестануть його люди, ті ж неможливі, шанувати? Перестане він бути правдивим, чесним і з душею до народу?»

Дід мовчить.

Бекета розуміє: пальця в рот Яруга так сплоха не кладе, зопапу слова не каже. Добре. Мовчи!

«Хай багатства того, скарбів тих у діда Самійла кіт надлакав. Ніхто не спитає, чи не працював ти як чорний віл, відколи на ноги сп'явся, ніхто не зважить на те, що нікому ти не завинув, нікому злого слова не сказав. Аби люди назвали багатцем, і вже тобі стежки до добра заказані — ти лийкий кровопивця. Вже порядна людина з тобою не то що поредичатись, а й поговорити — не дуже.

Ось, припустимо, Бекета. Шматок хліба з хати не входить, значить — багач. Гарзд. Не будемо зважати, що в Бекети діти повиділялися з господарства, а на залишки ось мізинний, Васька, сяде і вже не сам виділиться, а виділить батька; не будем зважати на це, Бекета — багач. І ще припустимо, що цей самий Бекета та вдався — трапилось таке раз на віку, — вдався людиною щирою і правдивою. І хоче Бекета таким бути перед людьми і перед властю. Хоче, та й годі. Щоб його люди не цурались, щоб його власть шанувала, от чого хоче Бекета! І хто цьому повірить, той не

помилитися, бо це так є. І хай не думас дід Самійло, що в Бекети тільки й на мислі обідрати кого, здоров'я чнесь ви-смоктати, обманути. Городиня сама росте — з землі й від сонця, бджоли мед збирають — на квітках, сім'я працює, а що люди допоможуть, то й він їм pomoже від щирого серця. Отакий він є, Бекета, і такий він зараз, ось з відкритою ду-шею хоче поговорити з дідом Самійлом, а сказати в нього є що і давно хотілося, та не нагодилося.

Експозиція!

Дід мовчить.

Є такі люди: вони слухають мовчки і не потакують, а їхнє мовчання означає згоду. Але для такої мовчазної відповіді є відповідна пауза — вона має певну свою тривалість. Трош-ки збільшена, вона вже вимагає відповіді словами, інакше повільно мова співбесідника над прірвою. Так і тут: Бекета жде, та дід мовчить і не ворушиться. Темрява заслоняє його облпччя, і не знати, як дивляться дідові очі. Тільки ледве накреслюється профілем важкий, навислий лоб.

Найгірше, що може припустити Бекета, це пасивну ізолю-вацьсть, бойкот, але Бекеті зневірятись нічого, він має що сказати, ефекту вистачить для того, щоб викликати контакт. Контакт буде.

І він навіть збільшує паузу. Навіть усміхається:

«Хе-хе!»

І монолог розвивається:

«Ййивемо, діду, як і до революції жили: всяк своїм злид-ням годить. Тільки й того, що паразитів вигнали. А що каже власть? Власть каже: єднайся! Так давайте ж єднатися, діду Самійле! Розумні голови пустили це слово в народ, чого ж нам думати? Гляну я на вас — скільки тої праці переверну-ла людина за своє життя, і що ж вона на старості літ має? Каменярське причадалля, та ото й усе. А чому б нам не опорядити оці будиночки та й не дати дідові Самійлу най-кращу кімнату, оту з ангелочком, та й слухати мудрої по-ради, та землю обробляти, хліб їсти, приклад людям показу-вати... Комуна зорганізувалась, діду Самійле, вас тільки че-каємо, записуйтесь».

Дід мовчить. Він тільки, здається, подався трошки вперед. Це мовчання починає непокоїти.

Чути, як Бекета боїться паузи, хапається, жужмом винта-дає політичні й економічні переваги комуни, оплітає діла, поки він не обізвався, не виявив себе.

Хто об'єднується? Бекета — він сина залишає на господар-стві, а сам бере свою частку і йде на Степовий тiк. З вим-

старий Помагайбіс, і Косоокій — цей розводиться з жінкою, — і ще два-три куркулі. Вони перелічуються між іншими, похапцем. А втім... якби не вступали хазяї, з чого й почати тоді господарство? Комуна для всіх, всякий має право жити так, як Ленін казав, а з багатшими й. незможними по дорозі. От записався Гива, та ж Оксана Яруга і ще там кілька. Хто не має що внести — відробить, про це вже домовилися, а з діда Яруги нічого й не вимагатимуть, про це теж домовилися. Він своє відробив, ще як мурував ці будинки.

«Правда ж, діду Самійле?»

Яруга мовчить.

Нині вітер у приглубнику, в каглах. Чорно. Хляпає десь бляшаний лист. Питання повисло в повітрі, і пауза звелась обухом над головою.

З того, як Бекета оглянувся, я побачив, що саме так він себе почував цієї хвилини. Шлях з цього дому, з Степового току був перед ним відкритий, дід сидів на вікні пасивно й мовчки, але він тримав Бекету своєю волею, незрозумілий, затемнений і напружений.

Коли Бекета починав свої монолог з інтригуючої паузи і провадив його в наступальному пориві на діда, то тепер він хитнувся від Яруги. Здається, він упізнав, що слова не б'ють, що вони тільки звучать, але замовкнути не міг, бо не можна було довго стояти під цією паузою перед дідом на руїні. Треба було вискочити з-під неї — і він оглянувся, або розбити її — і він пішов у контрнаступ. Він заговорив про буквальні матеріальні вигоди.

Вони не думають роздувати комуна. Гурточком. Хороше спільне хазяйство. Пасіка, садок, худоба, степ. Машини візьмуть в Сільськогосподарському кредитному товаристві, Косоокій влаштує цю справу цілком легко, держава допоможе...

«Для кого ж, діду Самійле, й революція відбулася, як не для вас? (Маленька пауза). Хіба я не так кажу? Здається, все я обдумав своєю головою. Та кінь на чотирьох ногах...»

Він відступає.

«І затишя, і власті вгодно... Га? Комуна... О! Я не сказав вам, як назвали ми свою спілку... — Він на чверть хвилини зупинився і наче прочитав таблицю над входом до поважної організації:

— «К о м у н а і м е н і Л е н і н а».

Дід витяг до нього шию, як людина, що не дочула. Бекета в ту ж мить поступився назад на один крок.

Він поступився і збептежився — не треба було так виказувати себе. Він захапався:

«Ото забалакались, а вдома думають: де б це він міг... Добре, ми ще поговоримо. Заходьте, діду Самійле, та на дозвіллі й...»

Одне слово, задки, боком, а потім оглядаючись, Бекета йшов від діда. Він ішов, зусиллям перемагаючи якийсь опір, наче розмотував якусь тугу лину. Ішов і говорив щось непотрібне, беззначне, аби тільки звучало.

Дід встав з підвіконня, подався за Бекетою важкими кроками, не доганяючи, але не випускаючи з очей. Може, ви помітили, що ненависть схожа на любов: і від коханого й від ненависного трудно одвести очі. Дід дивився на Бекету зверху, з площадки, як він спускався вниз тими довгими рівними сходами. Яруга стояв і дивився. А коли Бекета вийшов з будинку, дід прогудів сходами вниз, став коло входу й не випускав куркуля з очей. Потім Бекета помаячив дорогою, — дід виходив на просторе місце, щоб куркуля не заступав корівник, дивився за ним з горба, проводив його, доки хитка вітряна темрява грудневого вечора не проковтнула квапливу ностать на полі.

Ви спостерігали коли-небудь таке обурення?

В таких інцидентах, у хвилини, коли треба рішучості, сили, удару, — казав мені потім Варнак, — дід Яруга — надійний, цілком певний захист. Важка артилерія комуні. Та одна справа індивідуальний герць, а друга — класова боротьба в усій її стратегічній складності, замаскованості й часто несподіваності ворожої тактики.

Бекета хапав на Степовому току з дня розгрому. В господарстві здадуться і двері, й дошки, й завалює колоесо, і шматок поламаного реманенту, — мало чого не знайдеться в економії по такій хапливій руйнації! Добрий господар не плює й мимо не пройде.

Кілька років він розбирав Степовий тік під охороною Блюза та блукаючих нічних воликів. Думка запанувати тут остаточно вишикла в нього давно. Справа зовсім була вже на мазі: і земельна громада з старим Помагайбісом, і сілрада з Пунею вітали втілення великої ідеї комуністського життя, а Бекета вже розташовувався над балкою, вимірював, плавував. Ідея розгалуження свого горбівчанського господарства на філіали для нього була також не нова, а закріплення своїх позицій саме в соціалістичному секторі багато обіцяло.

Комуна як акціонерне товариство з участю робочої сили за спиною старого партизана Яруги — чим це погано?

Того вечора Бекета легко викрутився: він виніс життя своє з Степового току, і цього йому було досить. Яруга ледве стримався, щоб не розчавити куркуля на місці — за ім'я Леніна, за спробу купити діда, за господарювання на Току.

5

Дніпропетровськ. Другий гудок. Лавина пасажирів тече по згористому трапу і вливається в наш пароплав. Ми сидимо на палубі, спершись ліктями в поручень, і спостерігаємо цей потік.

Трапом проходять військові, юнаки, піонерська екскурсія, оркестр якоїсь організації проносить над головами труби, за раз мовчазні, але, здається, повні тріумфальних звуків.

Раптом Варнак перестає вірити своїм очам і подається вперед на поручень. Презирливе здивування виламує його рот кутиками вниз.

— Існує ще?! — каже він чи то до мене, чи то сам до себе. Наче в цьому натовпі вже не може мати собі місця хлюстуватий, упрілий і полисілий Філька Помагайбіс.

Із слів Варнака виходить, що певного місця собі ця людина таки не мала давно. Комунаром він перестав бути, вже тоді увечері, під час мого візиту в комуна.

Парує ріка. Двигтять пароплав. Заспівали колгоспниці. Хороше на Дніпрі!

Ми zostались на палубі.

Варнак не поспішає зустрітися з земляком, розпитати про друзів, про Червоний Цвіт. Він занадто шанобливо, занадто пристрасно чекає тих новин, щоб почувти їх уперше з уст Фільки.

Револуція застала Фільку Помагайбіса у волості. Він був чи то писарем, чи то просто всім потрібною людиною: міг замовити слівце і влаштувати хабар, міг за плату по згоді «підкласти свиню» вашому ворогові й виконати слизьке доручення вашого ворога... Без нього трудно було б обходитись як начальству, так і багатьом підлеглим.

Після того як скинули царя, він кілька разів «носив свободу». Незалежно від кольору прапорів, за всякої влади вмів бути своєю людиною.

Далі була чутка, що Філька вчиться в Києві на якихось курсах, а однієї осінньої ночі двадцять першого року Фільку зустрів один земляк на горбі перед Горбками. Тієї ночі

Філька підійшов до Горбків і увійшов у село тихо, невидимо й нечутно, як входить пошесть.

З цієї пори його завжди можна було бачити в сільраді, у крамниці і в школі під час зборів і свят. Він перший зустрів шефів, перший брав слово на сходах, розучував «Ревуть-стогнуть гори, хвилі» з хором, який співав і в церкві, і силами того ж хору ставив жалібні п'єси.

Про своє минуле не любив згадувати. Потім якось відрекомендувався червоним партизаном і за рік так звик і привичаїв інших до цієї біографічної деталі, що під час Жовтневих свят виступав із споминами, стільки ж туманними, скільки й бойовими.

Філька набув авторитету, який трохи полиняв з появою діда Яруги й після того, як на селі організувався партійний осередок. Пройдисьвіт перестав виступати із споминами, але належати до сільського активу не перестав і в комуну записався одним з перших.

Так комуна з перших днів свого існування дала притулок агентів тихого чоловічка з веселими очима і хрусткими пальцями довгих рук, сільського верховоди Помагайбіса й добренького, безневинного Бекети.

Агент став конторою, апаратом комуни, ініціатором сміхотворних заходів і організатором прямого й посереднього наступу горбівчанських куркулів на «Червоний Цвіт». А здійснюючи цей наступ, він інкримінував класову ворожнечу комсомольцям, щоб тільки розколоти їхню єдність. Та я розумію тепер настирливі розмови про боротьбу навколо генеральної лінії після пригоди з косою.

Проти Фільки не було певних даних, достатніх для того, щоб його розстріляти, але для того, щоб гнати з комуни, даних було досить. Його виключили. Він загрожував, норотився, опинався, але з ним коротко й перекожливо поговорив дід Яруга, і Філька мовчки пішов з комуни.

Він знову неробою сидів у сільраді. Це була його місія. Збирав чутки, розносив їх, а часто сам і творив. Посилав за певними людьми, як яка okazія, а загалом помітної ролі не грав. Стерся й вичікував крапчих часів, щоб активно боротися за якісь свої права.

Жив він при батькові, ні до коней, ні до реманенту пальцем ніколи не торкався. Панкував. Зрідка виїжджав і привозив на замовлення кому костюм, кому гармонь, біблію чи повного оракула, міг і револьвера постачити, а то й сам діставав, а треба продати яку річ — ніхто так вигідне не спустить. Золота людина!

У цей час він уже не виступав із споминами ніколи і капітала пролетарської репутації не збивав, але свій лексикон зберігав речно, як гордість і відзнаку, і сп'яну казав промови сусідам і родині, завжди про Дніпро-Славу, що, мовляв, «б'ють пороги і взагалі Дніпро-Славу...». Дніпро — це була його незмінна святочна тема, такий старий Дніпро-Славу. Під кінець промови баба Оксана неодмінно плакала, не розуміючи, що й до чого, а мати стиха казала, схилившись до куми:

— Не дивуйте, це в нього ще з тих років зосталося.

Старій ніяково було за сина.

Філька опускався і все частіш випивав у товаристві вигнанців з комуни. Характерно, що за місце для пиятики ля компанія вибрала хату Оксани Яругової, і, очевидно, недарма, — багатьом комунарам зовсім не було байдуже, з ким спілкує затуркана, убога вдовиця. Це був час, коли комуна починала свій наступ на Горбки — в боротьбі за людей, життєвий шлях яких стелився до «Червоного цвіту». В маленькій хатині, на подвір'ї, куди ніколи не заїжджав віз, закріплюлися позиції та обмірковувався план контрнаступу.

В цьому контрнаступі Філька Помагайбіс зіграв ще свою роль.

6

Блукаючи по палубі, я набрів на групу пасажирів навколо шахового столика. Обдумуючи черговий хід, усі стиха наспівували. Обіч, до вікон спиною, стояв Помагайбіс, лірично витягнувши ший. Він підтягав, здається, беззвучно, тільки його адамове яблуко прочулено тряслося.

Я зупинився обіч полисілої людини, між ним і групою. Ефектна операція на шаховій дошці увірвала пісню. Прочулена горлянка перестала трястися, і Філька глянув на мене. По очах його я побачив, що він під чаркою, та, видно, не настільки, щоб казати промову незнайомим людям, хоч небезпека цього все ж була. Досить того, що перед нами мрів і мерехтів під сонцем Дніпро.

Помагайбіс таки не витримав. Він ще раз подивився на мене, знову повернувся очима в простір, сумно похитав головою і сказав:

— Гей, Дніпре, Дніпре-Славу, а де ж твої пороги?

Варнак підвів голову од шахівниці і моргнув мені: увага, мовляв, Помагайбіс у своєму репертуарі.

Я сперся ліктями на поручень і спитав, згадавши пригоду у Кремнігах на храмі:

— А ви пам'ятаєте пороги?

Помагайбіс підвів на мене каламутні очі, потягнув настовбурченим носом:

— Пороги?.. Я плавав у човні через пороги!

— Ого?! — здивувався я, намагаючись не засміятися. — Ну, і як?

Хо!.. Незабутнє враження!

— Я думаю. Мабуть, ви назавжди запам'ятали пороги?

Помагайбісові, мабуть, вчулося у моїх словах співчуття, бо він раптом сказав з якимсь торжеством смутку:

— Нема порогів — нема Дніпра.

— Нема?

Він похитав головою і заперечливо прикрив червоними повіками посоловілі очі.

— Нема!

Мені уявилося, як під пароплавом, перед ним і позад нього катастрофічно висихають мільйони тонн води, шорсткий, сухий і настирливий вітер шелестить дюнними пісками, жовкнуть садки і, наче посипані приском, чорними спіральками скручуються трави, реве худоба й голодні пташки покидають порепаний степ... «Нема порогів — нема Дніпра!»

Він не визнавав Дніпра без порогів, не визнавав гідрої орошувальних станцій, пароплавів і барж на плесі, заводів і комбінатів на берегах, високовольтних трас на степу й електрокіосків на токах, — усе це було поза його Дніпром, поза його життям і його химерною Україною. Все це не мало з його Україною нічого спільного, як не мали нічого спільного з його минулими тіннями ті колгоспники, що зсипали на пристанях зерно, закладали будинок на березі, танцювали коло клубу.

Його Дніпро нічим не нагадував цих активних вод. Його Дніпро — це рівний шум порогів, де в піні мільйони скажених кінських сил б'ються головами в каміння, його Дніпро — це порожнеча зоряної ночі, це смуток змороженого спекотого дня. Іншого Дніпра він не визнає...

Підійшов Варнак, постояв, дивлячись в осяйну далечінь, і почав захоплено й весело:

— «Чуден Днепр при тихой погоде, когда мерно и плавно...»

Помагайбіс погладив долонею полисіле тім'я і побрів ламакою ходою, а руку волік по борту, наче не міг відчепитися.

Варнак з презирством дивився йому в спину.

— Як-небудь розкажу вам, як ця завалюча людина поставила нам гарде,— сказав Варнак, відходячи від шахового столика й кивнувши на Помагайбіса.— Це була хитра комбінація в наступі на діда Яругу й на цілу комуну.

Легко було догадатись, що справа стосується Лесі... коли не її матері.

Я не забув тієї фрази, що недавно кинув Варнак: «За жілку покарав і я одного. Але там справа була складніша»,— і тепер я догадався, що справа ця відповідала становищу на шаховій дошці, яка зветься «гарде».

Син тихого падлюки, Васько Бекета, сам собі давав вичерпливу характеристику:

«Право-слово, хлопці, я не дворущний! От право-слово!»

Він не наводив ніяких аргументів, не підшукував ніяких мотивів, і тому це звучало щиро, наївно й переконливо.

Комунари рішуче відмовлялися вважати Васька за лукавого лицеміра.

Тієї ворожнечі, що була між групою сільських верховодів і комуну, для Васька не було. Він не почував її. Щонеділі приходив на Степовий тік, а коли комунари працювали, то й просто на степ до гурту. Здавалося, він і не розуміє тієї боротьби, що точиться круг нього.

На столі лежить убитий комсомолец-тракторист, при одному слові «куркуль» у кожного комунара зціплюються зуби, а Васько й не думає з очей сходити. Заглядає до знівченого трактора, метикує, дає поради ковалям, стоїть у компанії, прислухається з чистими, дитячими очима... Що такому скажеш?

Бекетове поле межувало з комунівським. Васько межу переходив з легкою душею. Мантачку позичити, води напитись, поспівати під копою в полудень — нема-нема, та й приходять. На батьковій роботі не запопадав, у господарстві не кохався, а що любив, так це механізми, техніку.

Очевидно, саме техніка, при цілковитій байдужості до сільського господарства, робила Васька невразним для батькової пожадливісті й несприйнятливим до того напруження, що зростало у стосунках між комунуою і заможними горбівчанами.

Він бував на відкритих зборах комсомольського осередку навіть уже в комуні.

Іноді круг певного питання розпалювались пристрасті. Васько непомітно втягався в суперечку, ставав на той чи

інший бік, анархічно підгукував. Це для нього були святочні сцени, гутірка на дозвіллі. З усього було видно, що куркулєнко щиро стоїть за комуну, але пристрасті комунарів його глибоко не проймають, як не проймає і куркульська пожадливність. І через те підгукує він легковажно, хоч іноді стоїть у суперечці на вірній позиції.

Він прив'язався до цього гурту, любить компанію, любить поспівати, а коли ще зважити на те, що Васько давно рівно й постійно закоханий в Лєсю любов'ю, яка не може вичерпатись через деяку ізольованість від дівчини й не може погаснути при її відчутній дружній приязні, то внутрішні пружини Васькової поведінки стануть ясними.

В «Червоному цвіті» молотили.

Чорний коваль порядкував коло двигуна й молотарки. Васько, навідуючись, допомагав йому, а в неділю став просто за роботу, незважаючи на своє святочне вбрання. Нова заява його про вступ до комуні лежала в Ляшенковому блокноті.

Чорний коваль придивлявся до Васька скоса, але не перечив.

Ляшенко сказав секретареві комсомольського осередку Варнакові:

— Молотьба — іспит для Бекети. Придивляйся.

Хлопці говорили напівжартома при Васькові:

— Загубиш ти нам двигуна, Васько, як пить дать.

— Налагоджу, а не загублю.

— А жниварку ж ти покалічив? Признайся.

— Бй-право, хлопці, знать не знаю!

— Скажеш, і ожереди не ти підпалив?

— Правду кажу, не підпалював.

Він навіть не хмарнів під час таких розмов. Здається, він не розумів, яке значення для комунарів, для їх дітей, для їх життя мала аварія з жниваркою. Для Васька жниварка була машиною, а машина покалічена ще більш цікавила його, ніж ціла. Так само він не знав, скільки болю було в тій пожежі на сіножаті. Виріши в достатку, не знаючи злиднів, він легковажно ставився до матеріальних цінностей і про такі пригоди міг розмовляти з легкою душею, а свою відповідь «бй-право, хлопці, знать не знаю» вважав за цілком достатню.

Саме ця риса Васькової натури була в ньому небезпечна. Віп міг стати щирим комунаром, але, не відчувши на собі трагічного в житті комунц, він легковажно міг і зрадити. Його приязнь до цього гурту не народилася в спільному болю, не гартувалась спільною пристрастю. Але він щиро

йшов до комуни, і цього було досить. Душа-хлопець, прекрасний підголосник, мастак у всілякій техніці — чого більше з нього вимагати?

І ось — така пригода.

Сонце було на спочивку. В степу на току грохав двигун, чахкотіла, аж гула, молотарка, і в усій роботі людей відчувалась та бадьорість, жвавість і ритм, що бувають перед закінченням праці, коли жарти замінюються робочими вигуками, а на зміну пісням і розмовам приходить напружена восередженість. В барабан суцільним потоком через руки комунара пливло жито, пил і дим стояв над током великим наметом, і в тому наметі ритмічно метушилися люди.

Раптом над двигуном спалахнуло полум'я. З комина било вогнем: зайнялась сажка. Всі кинулись до паровика.

— Що робити?

— Відкидай снопи!

— Жито займеться!

Коваля не було. Васько кинувся до воза!

— Підтягай віз! Гаси!

Хтось вискочив на полудрабок. Подали відро води.

— Лий у вогонь! — скомандував Васько.

Вода з відра важко впала у комиш:

Бу-у-у-ух!

І...

двигун вибухнув.

Цього разу Васько не сміявся, коли відповідав Ляшенкові.

— Побий мене грім з ясного неба, коли я знав, що таке трапиться. Правду кажу, товаришу Ляшенко! От не зійти мені з цього місця. Не знав. Приймайте в комуни, я заберу в батька свою частку й візьму кирата, кіньми домолотимо.

З уст іншого це звучало б нахабством, але комунари вірили: Васько не знав, не думав, що таке трапиться, захапався. Щирий же хлопець! Тільки Яруга тримався своєї думки: «Хвали куркуля, прикопавши. Цього так залишити не можна».

З цієї думкою другого дня старий узяв ціпок і сам пішов у район — поговорити з ким слід.

А Васько тим часом сидів на межі і, не сміючи перейти її, нудьгував.

Раз увечері Лесі переказали, що її мати дуже просила зайти у важливі справі — вона про щось хоче порадитись.

Леся зібралася йти. Була трохи збуджена. Може, чекала від матері почути щось хороше чи з якої іншої причини.

Варнак пройшов з нею до цегельні, а перед тим як вертати назад нагадав Лесі, що за години півтори зберуться загальні збори комуни.

— Не барися ж там.

— Кому ти кажеш?! — відповіла Леся.

Минула година.

Минула друга.

Надходила ніч.

Лесі не було.

Варнак зауважив, що па комуні цілий вечір не видно Васька, а вечорами він бував майже щодня...

Чудно...

Чудно було саме тому, що він ні в чому не міг запідозрити Лесю. Не могла вона заради Васька махнути рукою на збори... В чому ж річ?..

Так чи інакше, неспокій закрався в душу, а закравшись, усе глибше й гостріше проймав її.

Збори затяглися. Минула ще година. Підійшов дід Яруга. Він давно вже поглядав на двері, але тривоги не показував.

— Дивлюсь я, стемніло. Дівчині самій на степу буде моторошно. Вийшов би ти, Павлушо, за цегельню.

За якусь чверть години Варнак підходив до оселі Лесиної матері.

Була одлига. Вітер мотав місяцем поміж сивих хмарин, розгорнених покосами по небу, вогко бив у гаряче обличчя. Під ногами хлюпало. Такої почі тільки незвичайна любов при незвичайних обставинах може затримати двох закоханих на вулиці, а садами Горбки не славляться. Лесю припадало шукати тільки в матері.

Повертаючи до вдовоної садиби, Варнак вийшов з-за повітки, але схопився і задки зайшов за стовп. На маленькому екрані нижньої шибки кадром вимальовувалась застигла голова у смушевій шапці.

Комунар придивився. На тлі стіни тьмяно обрисовувалось дві постаті в скрадливих позах: одна каракато зігнута — їй належала голова в шапці, друга, на вузькому простінку, тонка, у френчі.

Варнак раптом мускулами відчув полотно сорочки: воно

поповзло по руках до пліч, по плечах, даючи місце ширшати погруддю, облягаючи його тісніше. Його потягло в два стрибки опинитися перед ними, загородити їм світ незламною залізною перепоною, поставити перед собою на відповідь.

Він стримався зусиллям волі і рівним, певним кроком увійшов у яму-подвір'я.

Постаті вирівнялись, потупцями на одному місці...

Варнак зупинився, рівний, кипучий, напружений.

Гива хихикнув. Помагайбіс пробубнів щось авторитетним басом, і вони обидва пішли до воріт, мов нічого їй не трапилось. Коло воріт засміялись нахабніше, одвертіше, зловтішно.

Панічно заскавулів на вулиці пес і поплакав стражденно, майже по-людському, в глиб темного провулка.

Одну мить Варнак вагався, дивлячись їм услід. Потім повернувся і заглянув у вікно.

Леся! Вона лежала на полу між піччю й образами, непорушно розкинувши руки, вкрита до пояса світкою.

Близько порога перед Васьком Бекетою стояла вдовиця, приязно нахилившись, щось казала до нього. Вона була вдягнена й зав'язувала хустку, високо підійнявши лікті. Видно, збиралася йти.

Васько слухав нудьгуючи, дивлячись у землю і тер правою рукою голі груди під розхристаною нижньою сорочкою. Вродливий, у вільній лінійній позі, він здався Варнакові в цю мить характерним, виразним злочинцем. Варнакові здалося, що він відчув очима ту межу, де спокій пасивної природи, повільність реагування, відсутність живої чутливості переходить у холодну безсердечність, у тваринний егоїзм.

Потім Варнак з люттю вибив плечем сіпешні двері, рвонув хатні й зупинився на порозі.

Васько й удовиця повітріщалися на нього й застигли в своїх позах. Оксана Яругова як зав'язувала кінці хустки, так і стояла з підійнятими руками, наче здавалася. Васько не вийняв руки з-за пазухи.

Каганець стояв на примурку. На столі погашена лампа восьмий номер. Тьмяно блищали три пляшки серед посуду з недоїдками.

Смертельно бліда Леся лежала нерухомо, безвольна.

— Що з нею?! — тихо, через силу стримуючись, запитав.

— А ти ж, парубче, ким їй приходишся? — швидко артикулюючи губами і взявшись у боки, запитала вдовиця. — В неї є мати.

— І жених є,— закинув голову Васько.

— Що з нею?! — так само тихо запитав Варнак і повільно взяв обома руками Васька за барки. Все його атлетичне тіло було як пружина, стиснута до краю. Стальні пальці збирали сорочку у Васька на грудях, щоб вона не повзала по тілу, щоб він сидів у ній щільно.

Варнак, як здорова, розлючена людина, в цю мить не почував себе, але якимсь куточком розуму боявся, що не зможе стриматися, і не починав.

Васько дивився на нього переляканими очима. Ці перелякані очі раптом стали такими мерзотно-ненависними, що Варнак не стримався і труснув куркуленком з усієї своєї сили, зібраної в один жест і в одну мить. Васькова голова заметлялась на всі боки зразу, як підрубана. Здавалось, вона не втримається на в'язах, зірветься і покотиться по долівці. Жених у руках обвис, став важкий, якимось чудно гикнув. Другим ривком Варнак гримнув ним об землю, а на сипьому тлі шибки швидше відчув, ніж побачив голову в білуватій смушевій шапці.

Він зрозумів усю критичність хвилини. Рухи й думки його стали точними, чіткими, певними. Він набрав кварту води і хлопнув дівчині на голову, але разом з квартою захопив з-під лавки й сокиру.

Лєся застогнала, розплющила очі, схопилась на лікоть. Варнак кинув їй свитку. Наказав їй усією своєю волею, гострим поглядом, зціпленим кулаком (гаятись на те, щоб привести Лєсю до пам'яті, не було часу):

— Вдягнись і тікай!

Голова у смушевій шапці зникла з синього притемненого екрана шибки.

Минула хвилина. В сінях клацнуло — чи клямка, чи затвор.

Варнак повернувся очима до порога, готовий боронитись.

— Поможі-і-іть! — зарепетувала підбадьорена вдовиця.

Двері одчивилися. Заповнюючи всю раму входу, на порозі став дід Яруга.

9

Раз за цілий свій вік удовиця справляла іменини.

Ансамбль гостей не викликав у Лєсі ніякої підозри: баба Оксана Помагайбісіха, головна в селі «сестричка», свята й побожна Христа. Цієї сухої жінки з гострими, як шпички, очима й солодким голосом Лєся дуже не любила, але й діла

до неї комунарці було мало — право матері просити, кого вона хоче. Бекетиха, така ж побожна, тільки добряча і смирна, схожа вдачею на старого Бекету. Та ще трошечки згодом зайшов Васько з пляшками горілки.

Коли увійшла Леся, розмова увірвалася на півслові. Мати поручкалася з дочкою: незграбно протягла рівну, напружену долоню і, зігнувшись поклоном, похитала Лесиною рукою високо, майже перед очима. В селі з жінками не ручкались, через те мати не вмiла здороватись за руку.

— Сьогодні, дою, мої іменини, — сказала вона журно, — до других, може, й не дочекаю. Поздоров матір та побудь часинку. Знудьгувала я, на самоті сидючи.

Жінки попідбирали губи. «Сестричка» Христя взяла дівчину за лікоть пупкими пальцями й посадила, перехрестивши їй кілька разів маленькими хрестами.

— Не годиться забувати матір, любе чадо.

Гості заговорили про теплу зиму цього року, а Леся сиділа й пасивно розглядалася. Мати ставила на стіл хліб, вареники, узвар і пляшку меду. Якраз і Васько зайшов з горілкою. Він поклав на миснику якийсь клунок — мати його зараз же накрила друшляком — і поручкався з Лесею та вдовицею.

— Хай живе й пасеться! — так він поздоровив іменинницю.

Мати запишалася — худа, святочна й горда злиднячка. Леся подивилась на неї і скривилася. Їй стало боляче й чогось жаль матері.

Зайшов Гива і Помагайбіс, та й почали частуватися. Про комуна ніхто ні слова, просто весело всі загомоніли, а Гива розповів декілька побрехеньок.

До Лесі вдавалися не часто, і, щоб не притягати на себе уваги, вона випила за здоров'я матері першу чарку, не кажучи й слова, хоч у мед їй підлили горілки.

— Щоб мати брикала, — мотивував Гива.

Від другої чарки вона відмовилась і тоді побачила, що її не випускали з очей: усі нахилились до неї через стіл з усмішками, з галасом, з докорами.

Таке кільце можна розірвати, тільки грюкнувши кулаком по столу, щоб пляшки вище голів підскочили. На це сімнадцятилітнього дівчати, звичайно, не вистачило, а хоч би й вистачило, то хіба засміялися б, та й годі.

— Мені пора йти, — сказала Леся.

— Випий та й підеш.

— Я буду п'яна...

— Од двох чарок меду?!

Вона перехилила — за здоров'я не дозволялося залишати в чарці — і встала.

— А закусити ж?!

— Ото хапається!

— Аж мені гірко, доно, що ти в своїй матері та й посидіти не хочеш. Виросла ти в мене така ось велика та красна, а скажи мені: часто ти бачила матір веселою? Не часто. А нащо ж ти мені зараз смутку нагопиш?.. Посидь, поспівай з нами та й підеш собі. А якби й переночувала в матері, відпало б тебе, чи що?

Затягли пісню — павмисне весело, жваво, дружно.

Леся закусила вареником, обтерлася й хотіла підвестися, але Христя з щирою усмішкою взяла її за плечі не перестаючи співати. Вона нахилилась до дівчини близько, паче хотіла поцілувати, наче не могла стримати тієї великої приязні, що тягла її до Лесі, а її пальці кліщамп в'їлися в плеченята комунарки, злі, тверді й такі відразливі пальці, що захотілося затулити від них долонями шию.

Леся вперше цього вечора злякалася і затихла, обдумуючи, як вибратись від матері. Якась підозра зайшла їй у голову, але вона ще не догадалася, що її видають заміж.

За столом п'яніли. Третя чарка зафарбованої горілки підійшла до неї загрозливо й невблаганно. Знову на плечах відчулися тверді пальці. Сльози затуманили очі, і слези розвеселили Гиву.

— Е! Подруженько! — сказав він бадьоро, пересідаючи до неї. — Щось ти не весела в нас. Дай-но та сяду я коло тебе, може, розважу, та розважу...

Вона пошепки попросила Васька провести її.

— Васько з удовольством, — підтримав Гива. — Вася, вгости чаркою і йди проведи дівчину. Ніч надворі, а над балкою блуд є, щоб не завів товаришку в балку. Вип'єм за щастя.

Слова пісні підхопили всі, витягуючись до Лесі приязними і страшними усмішками:

Вип'єм за щастя,
Вип'єм за долю,
Вип'єм за всю Україну...

Після цієї чарки Лесі стало погано. Вона певна, що їй підсипали пороху з тютюну.

Так було поставлене гарде в наступі на комуну й на діда Яругу.

Комбінація катастрофічно провалилася, а скоро по цьому почався рішучий наступ окріплого «Червого цвіту» на Горбки: за бідноту, проти Бекети і його прибічників. Суцільна колективізація завершила цей наступ, і розгром горбівчанської сили добрячого й сумирного Бекети припав на час історичного походу на цілий його клас.

Цього часу зблизька і здалека, з околиць сіл і районів усіма стежками, обніжками, дорогами й битими шляхами в «Червоний цвіт» ішли поодилиці, групами, делегаціями — подивитися пильним мужицьким оком, що ж то воно за життя колективне. Зміркувати, перейняти та й самим почати.

10

Салютували один одному два пароплави на озері Леніна.

На зустрічному їхала якась велика екскурсія. Подорожні привітно махали кепками й хустинками, і на їх обличчях виразно видно було щирі усмішки.

Труби оркестру націлилися в зеніт. І в передчутті музики ми мовчки зупинилися коло борту на верхній палубі. Це була хороша хвилина.

Пароплав віддалявся в музиці й пісні — екскурсанти приєдналися до оркестру, співали марш з «Веселых ребят». Велике сонце горіло під темно-синьою хмариною. Хмарина була погідна, емалева. Сонце спочивало. Захід наливав озеро Леніна неповторним співзвуччям фарб. Чайки літали. Вдалині на плоту хтось звучно сміявся, назустріч ішов маленький чорний букспр. Дві баржі позад нього були по вінця у воді, і чудно відчувалися внизу глибоко під водою знешкодовані пороги.

Пейзаж розстелявся широко й невідзнапно. Ніколи не було тут такого простору. Колись далекі від Дніпра поля тепер стали берегами, озеро повтинало провалля степових яруг. Здається, степ присів, пожадливо у спразі опустився до води і розсунулись обрії. Два автомобілі рожево куріли на степену. З-за горбатого мису випливла пристань.

Варнак кинув недокурок у воду й повернувся до мене.

— Це зветься людина прибула в рідні палестини. Підпливася пароплавом, якого тут не було, відколи земля існує, по воді, яка звіку тут не стояла, до пристані, яка выросла посеред недавнього села, можливо, там, де стояла церква. Так чи інакше, пі цей майдак, пі ці кам'яні будинки не викликають у мене споминів юності... Що вони тут втворили?

Я згодився, що народ справді непосидючий.

Варнак був уже в плащі, підтягнений і урочистий, як перед парадом.

Ми перші зійшли трапом, і коли третій гудок змів метушню й пароплав відчалив, ми zostалися на пристані в цілому гурті гостей Червоного Цвіту.

З дверей край борту вийшла дуже молода дівчина в білому береті. Обома руками вона несла великий букет квіток.

— На цьому місці, здається, була стара корчма, — казав Варнак.

— Ні, стара корчма була он там, де пароплав, — відповіла дівчина, підходячи впрост до групи. — Добрий вечір. Я вже подзвонила — машини будуть хвилини за п'ятнадцять. Хочете квіток?

Варнак пильно дивиться на неї, можливо, впізнавав одну з своїх піонерок.

— ...Це квітки з Червоного Цвіту. Беріть.

Квітки нічим не нагадували дрібнопелюсткового, сухого й жорсткого цвітіння степу; в пишних півоніях, листатих красольках, у маслянистому офарбленні троянд ще, здавалось, зберігається вільгість і прохолода тих місць, де вони зросли, де розцвітали.

Всі ми — я, Варнак, суворий делегат-арсеналець, кореспондент центральної газети, молоденька дружина завідувача радіостанції в Червоному Цвіті, представниця «Крестьянской газети» у вишиваній сорочці й корсетці, — всі ми уквітчали свої блузи й плащі і відчули щось спільне над усім, відчули себе чимсь спорідненою групою. Розподіливши між нами букет, дівчина ніби самих нас зв'язала в букет.

Ми поставили речі в кімнаті, що належала сьогодні Червоному Цвітові, — для зустрічі гостей, — і вийшли на берег.

Вечір непомітно і по-південному швидко згасав. Ніч уже засвітила над Дніпром і далекими гонами свою надзвичайну люстру, а на стовпах електричного освітлення напинала теплу темряву, як до пристані підійшли дві машини.

З передньої зразу вискочив невисокий чоловік і впрост спитав дівчину в білому береті:

— Ти сказала — Варнак? Де він?

Ми підходили до машини збоку. Дівчина усміхалась, дивлячись на нашу групу з Варнаком на чолі.

Чоловік повернувся за її поглядом, пішов назустріч з радіми і проникливо-цікавими очима.

Приплеснутий віс, блискучі вилиці й чистий великий лоб — легко було впізнати голову «Червоного цвіту». І коли

з цих характерних ознак його можна було тільки впізнати, то очі одверто розкривали всю душу цієї людини. В них зараз виднілася і радість дружби, і трошки світлого смутку, і гордість, а поза цим усім світився ясний розум, здавалося, що людина бачить з цього наддніпрянського берега далеко в країну, людина дивиться у світ.

Вони мовчки потрясли один одному руки, мовчки поцілувалися, так само мовчки якусь хвилюк усміхнено оглядали один одного. Вони були занадто близькими, щоб висловлювати радість зустрічі, занадто багато мали спільного, щоб заповняти цю хвилину запитаннями.

— Ну от!

Може, ціле життя підсумував цією фразою Братушенко, ціле життя — аж до сьогоднішньої зустрічі.

— Гості? — привітно глянув він на нас.

Варнак спохватився:

— О! Ви ж не знайомі.— Він обійняв голову «Червоного цвіту» рукою за плечі й відрекомендував: — Мій друг, член уряду, орденоносець Сава Братушенко. Голова знаменитого «Червоного Цвіту».

— Так, так,— тихо і серйозно стверджував Братушенко. Потім потис нам руки і сказав, дотримуючи того ж тону: — Прошу одвідати. Будь ласка.

В свою машину він бере Варнака, меце та дружину завідувача радіостанції. Всі інші сідають у другу.

Цокають дверцята, авто розплющує фари. В рожевому пилу перед ними з'являються метелики, сиренка сигналізує відхід, і подорож до Червоного Цвіту починається.

11

Ми вийшли з-під ліхтарів, з села, і ввійшли під надзвичайну люстру степової ночі.

Пливли битим автомобільним шляхом у темряві, як у воді, тільки метелики спалахували метеорами, стрімко падаючи з ночі на фари.

— Так це ти, власне,— казав Варнак,— скликаєш з'їзд... родичів?

— Ти правильно зрозумів нас, Павлушо. І цей з'їзд був би неповний без тебе. Перед нами стоять занадто важливі питання, щоб вирішувати їх без делегата Далекого Сходу.

— Серйозно? Значить, це не просто — дата. Я впізнаю тебе, Сава.

Вдалині рівнобіжно з шляхом мріли щогли, прості і схожі на літеру А,— через балки, горби, гаєм соняшників і кукурудзи.

— Траса,— сказав Братушенко, коли лінія перетяла шлях.— Тридцять п'ять тисяч вольт. Від Дніпрогесу.

Варнак перехилився з авто. Довго придивлявся в темряву, наче освоював, як воно звучить: траса по горбівчанських околицях. Потім впивався очима вперед, у тому напрямі, куди пішло тридцять п'ять тисяч вольт. Зітхнув — не з печалі, від зосередження. Повернувся до Братушенка:

— Це будувала?..

— Атож, дружина.

— Дружина?

— Атож. Звичайно, з колгоспниками.. На жаль, ти її не застанеш зараз, вона в Розмаївці.

— Леся?..

Це слово маленьким снарядом упало в душу. Всі троє ми зрозуміли: фінал.

У щемливій хвилині мовчання Сава повернувся до друга обличчям, наче хотів побачити в темряві його очі. Але біль, здається, не встиг спісти з дна Варнакової душі. Комісар обізвався несподівано голосно, мовби хотів своїм густим баритоном зірвати і втихомирити душевний сполох цієї хвилини:

— Так! Ну, дай же руку, Сава! А пам'ятаєш?..— Він нахилився до Братушенка, наче мав для нього одного змістовні, тільки їм обом зрозумілі фрази, і заспівав дуже тихо, прочулено:

Вирвала, вирвала...
В саду василечків...—

підхопив Братушенко, і в шум машини увілявся прозорий і струмистий голос, на який хочеться оглянутися з несподіванки, заслухатися і замерти. На другім рядку вони вже віспівалися, наче вчора тільки співали цю пісню дуєтом:

В саду василечків,
Слід позамітала...

...Кілька кілометрів ми їхали землею Червоного Цвіту. Потім трошки повернули — зійшли з старої дороги, що вела на Горбки. Мотор гудів, підіймаючи нас на узгір'я.

— Зараз буде видно Червоний Цвіт,— сказав Братушенко.

Ми пильно дивилися перед собою.

Спочатку світляна курява над Червоним Цвітом відчулася очам з-за гребеня горба, на який ми виїжджали, потім виникло кілька вогників — на силосній вежі, на антенах, — і раптом відкрилася велика ілюмінована площина в луковині довгого ставка, що становив собою для колгоспу оправу темно-синьої емалі з чорним оксамитом саду, покрапленого вогнями.

Ніщо не нагадувало села. Але це було й не місто. Це був цілком новий тип населеного пункту.

12

Зразу я не зрозумів цього моменту, але він мені здався якимсь символічним і радісним. В світло фар нашої машини раптом з ночі влетіла кавалькада — хлопці й дівчата на тонконогих лоснистих конях.

Шофер притормозив авто і з'їхав на край шляху.

Під частим, перебірчастим тупотом двигтіла земля. Добрі коні осяяно блищали на тлі темряви, граційно перебираючи ногами. За першим від нас рядом тільки блискали гарячі очі, а той бік зникав уже в пітьмі, і не знати було, де кінчається кавалькада. Збурено і трошки тривожно клубочився рожевий пил, а вершників здавалось багато — від нашого авто ген у степ.

Вони, повні гідності, дисципліновано-строгі, скосили на нас очима, протупотіли, і як раптом вихопило їх світло картинкою на степу, так раптом вони й обминули нас.

Але Братушенко встиг висунутись. Він гукнув:

— Агов, Ганко!..

З-за спини авто почувся якийсь рух і окремі слова команди:

— ...Вольт!.. Ліворуч...

Форкали коні й били копитами з нетерплячки. Вершники шикувалися в каре. Ганчин кінь вийшов з-за машини, брязнув зброєю над самою головою в Братушенка. Дівчина в червоній в'язаній кофті нахилилася з сідла, приглядаючись.

— Це ви, Саво Степановичу? Ви знаєте, хто приїхав?

— Знаю. Павло Варнак.

— Та не може бути?! Справді... Здрастуйте... товаришу Павлуша!

Вона сама засміялась з того, що не знала, як тепер звертатись до Варнака, і простягла руку, але кінь грав під нею, її відносило, як на хвилях.

— Будь готова! — строго, крізь усмішку сказав Варнак.— А де твій червоний галстук? Дивись ти, пишна яка! Ну-ну, так хто ж приїхав?

— Приїхав секретар осередку... Павлуша,—грайливо сказала дівчина, горда тим, що роки й їй уже дозволяють розмовляти в такому тоні,— і ще приїхав письменник Н. Ну, їду. Ми швидко повернемось. Це так, маленька вічна вилазка. Сокіл, ца!

Вона підвела копя вольт кругом, клапнула губами і вскочила в темряву.

Ми здивовано дивились на Братушенка.

— Дівча! — сказав Варнак.

— В Кремлі була. Ти знаєш, що це значить?.. Коли Ганка скаже дівчині сісти на планер, то сяде, яка б боязлива вона не була. Коли Ганка порадить молодій колгоспниці не виходити заміж, та остигне до хлопця, хоч до того й гуляла з ним. І коли Ганка скаже: «Шикуйсь!..» — то за нею піде вся молодь... А в Кремлі з наших була не одна Ганка.

Ми спускалися з виключеним мотором. Далеко позад нас на степу молодо й гучно зазвучала пісня. Братушенко прислухався, впіймав мотив і тихесенько між словами підтримав:

— «Та веселая та доріженька, куди вони йдуть...» Це, Павлушо, страшенно дорогі для нас дівчатка, юнаки. Здається, вони увібрали в себе частку більшовицької сили й рознесли її по цілій країні. Ініціатива, сміливість, жага до навчання. Ну, як вона тобі подобається, наша Ганка?

Варнак не відповів на це запитання прямо — відповідь могла бути тільки одна. Подив і захоплення не залишали його.

— Треба пильнувати таких, Саво. Регулювати. Це сила, прекрасна й велика, і ми відповідаємо за неї... Май на увазі.

Шофер певно і рівно спускає машину до греблі. З темряви вийшла лінія електропередачі — вітка з підстанції Розмаївчанської МТС на шість тисяч вольт — і пішла поруч з нами до греблі.

Великий косяк ставу між греблею та берегом був застелений білим-білим простирадлом на сотні квадратних метрів.

Варнак аж вихилився з авто:

— Чим це ти став застелив, Саво?

— Вгадай,— засміявся господар.

Простирadlo біліло на темному чітко й гостро. Справді, трудно було вгадати.

— Якась чудасія! — здивовано сказав Варнак.

Шофер засміявся. Зойкнула сиренка.

І раптом простирadlo здійняло такий галас, від якого міг прокинутись цілий Нью-Йорк, не тільки древній Рим.

Усі ми зареготалися, а Варнак галасав, заходячись сміхом:

— Це дотепно! Просто гусяча перина! Розкіш!..

А мені згадалася самотня качка на калюжі, хвостом догори, і її складні взаємини з рудим собакою в реп'яхах. Колишня комунівська фауна.

Греблюю ми їхали поволі — Братушенко показував Варнакові географію колгоспу і ставу. На вищій водної станції прапор то обгортав лампу, то відкривав її, і гола скульптурна постать на найвищій площадці ставала то тьмяно-червоною, то такою світлою, наче вона сама промінилась.

Постать повільно хилилась не згинаючись, потім пружини ніг кинули її вперед, вона пролетіла у смузі червоного світла, мов спалахнула, впала на плесо, і плесо вибухнуло під нею скалками блиску.

— Розкіш! — сказав Варнак тихо.

Мотор заурчав. Ми пройшли під заклепаючою аркою і м'яко попливли молодим бульваром на майдані імені Ляшенка.

13

Авто зупинилося перед ганком білого одноповерхового будинку. Почувся дрібний пересип друкарської машинки і зараз-таки замовк. На лутку одчиненого вікна сперлася грудьми білява дівчина.

— Саво Степановичу, а зі станції також приїхали.

— Добре. Дід у себе?

— Дід пішов з Н. Осюди, по Алеї ударників.

Варнак повернувся до Братушенка.

— Алея ударників!.. Савочко, не впізнаю Блюзового смітника. Підем подивимось, діда знайдемо. Парторг?

— Парторг.

— Постарів?

— Що ти?! Помолодшав.

Варнак з усмішкою повернувся до мене, уважний, як до гостя в своєму домі.

— А наш ветеран боявся старості. Пройдемося з господарем.

Ми вийшли на алею, що веде до ставу, й побачили діда поруч з високою людиною в сірому капелюсі. Вони перетинали нашу доріжку, йдучи від ставка.

Я зразу впізнав письменника. Двічі в Києві мені траплялося бачити його, хоч тільки раз — читати.

Бездоганно інтелігентний, він щось пояснював старому Ярузі. Про це свідчив жест дорідної руки. Парторг слухав байдуже, як людина, що давно зрозуміла вже не лише сказане, але й те, що їй зараз викладуть.

Раптом він, не спиняючи мови письменника й не дуже пильнуючи правил звичливості, перестав зовсім слухати його і голосно гукнув:

— Кого це ти ведеш, Саво?!

На доріжках було людно, по-святочному прогулювались свої й гості, але ні парторг, ні комісар не звертали уваги ні на кого. Вони трясали один одного, оглядали, вигукували, і дід сміявся громовим сміхом, а дві великих чистих сльози покотилися по його засмаглих щоках, коли він обійняв комісара. Мабуть, люди, що не знали минулого комуні-артілі, побачили в цих сльозах старість парторга. І я, і Братушенко знали, що дід плаче не від старості.

І, може, тому саме обидва ми, не змовляючись, відійшли від них. А відійшовши, натрапили на письменника. Він стояв, трошки розгублений, на самоті.

14

— Як ви себе в нас почуваете? — просто спитав Братушенко, познайомившись.

— Я співрадію з вами. Всі ваші гості можуть тільки співрадіти з вами.

Письменник узяв Братушенка під руку з явним відчуттям неподільного права на його час, сказав ще декілька теплих фраз і, скеровуючи кроки до ослона, почав ставити запитання, з яких цілком виразно видно було не тільки те, що він напише книжку, але і в якому стилі буде написана та книжка.

З центральних подій історії комуні-артілі його найбільш цікавили дати. Він перепитував і точно занотовував їх до блокнота. Братушенко відповідав по-діловому, безстрашно, — здається, він вивчав письменника пильніше, ніж той його.

По декількох запитаннях статистичного порядку ішло аналогічне анкетному: «Що можете додати до цього?»:

-- Скажіть, будь ласка, були у вас... ну, які характерні факти класової боротьби, ворожого наступу?..

Проти нашого осла на зустріли дві жінки. Вони привіталися: «З празником!»

В літньому театрі грали музики.

Плесо ставка біліло внизу, і письменник з цього живого галасливого полотнища зробив цифру — «1500 гусей». Так само він відтворив у свосму блокпоті череду корів — «1137» — і перейшов до питань харчування.

Він розповів нам, що був уже в їдальні. Дуже радий відзначити культурність і достаток. Меню буденного дня і святкове меню прекрасне. Білі халати подавальниць радують око. Він зайшов на кухню, заглянув у казани, поговорив з бабою Мартою, запитав, чи вона щаслива.

Він сміється з її відповіді і, очевидно, вважає, що ця відповідь не стоїть на сучасному рівні свідомості широких мас: «Ідіть собі, я зовсім запарилася вже! Де це видано: кількасот гостей! Будеш тут щаслива!»

— І все ж таки, мені здається, вона щаслива, — подумавши, зробив висновок письменник.

Братушенко усміхнувся:

— Треба знайти бабу Марту.

Повз нас пройшов хлопець з дівчиною, взявшись за руки — долоня в долоню. Вони поспішали. Дівчина сказала, ритмічно вигинаючись під музику:

— Так хочеться танцювати, аж ноги болять.

Письменник не звернув на них уваги. Він цікавився, чи нема в комуні характерних дідів і що вони кажуть про пове життя.

— Знаєте, вони цікаво висловлюються. Я кажу про тих, яким колгосп забезпечує спокійну старість і почуття щастя...

Братушенко відповів, приховуючи усмішку:

— Перший дід у нас — це парторг... — Але, врахувавши вираз деякого зневіряння на обличчі белетриста, він з усмішкою додав: — Та він, мабуть, вам не підійде.

Письменникові треба було діда веселого і трошки сміного, але зворушливого своєю старечою наївністю й характерними висловами. Яруга його мало цікавив. Він повернувся до питань харчування.

Якість сніданку. Зміна страв. Облік жирів. З блокнота його пахло поживно і смачно. Занотовуючи дані, белетрист був задоволений — твір накреслювався.

Можна було вгадати цю книжку ще до її задуму. Вона буде пройнята пахощами страв і жирами. Замість колгоспників він посадить за столами, заваленими всілякою гастрономією, тисячі пенажерливих пантагрюелів, що дійшли своєї точки. Дід-дивак танцюватиме, вигукуючи характерні репліки. Одна з таких реплік правитиме за кінцівку роману.

Братушенко байдуже подавав дані. Але очі його потемніли й загострилися, коли письменник спитав:

— Скажіть, будь ласка: вартість греблі у трудоднях?

Сава повернув обличчя до співбесідника, але нічого не сказав, наче стримався. По паузі відповів повільно, на низькому тоні:

— Два трудороки всього колгоспу і одне життя. Життя голови «Червоного цвіту», мого попередника. Ви думаете писати книжку?

— Так. Роман.

— Дозвольте порадити вам... матеріал. Для роману.. Вам цікаво?

— Та що ви, Саво...

— ...Степанович.

— ...Саво Степановичу! Звичайно, цікаво! Так би мовити, соціальне замовлення.

— Тоді... Річ ось у чому, товаришу: через годину-півтори я хочу скликати перше засідання нашого не зовсім звичайного з'їзду. З'їзд родичів, як каже оцей товариш у військовому.— Братушенко кивнув на Варнака, що підходив з дідом Яругою до нас.— Це буде засідання ветеранів «Червоного цвіту». Вас обох, як представників преси, запрошую бути неодмінно. Питання, яке я ставлю сьогодні перед нашою сім'єю, має виключне значення, і преса його повинна підхопити й підняти на всю принципову височінь.

Братушенко посупувся на ослоні, даючи місце Варнакові й дідові Ярузі.

— Сідайте з нами. Знайомтеся. Так ось, товаришу, за вечерою я розкажу, між іншим, про одного комунара, якого вже між нами нема.

— Ляшенко,— тихо й шанобливо сказав комісар.

— Майдан імені Ляшенка,— згадав письменник.— Саво Степановичу, ви відчуваєте сюжет, слово честі! — додав він з поблажливим подивом.

Братушенко ледве помітно скривився.

— Над цим я не думав. Мені не обов'язково, звичайно, відчувати сюжет; але життєві вузли відчувати обов'язково, як і кожному з нас. Інакше будені сліпим. От мені і здається: коли ви візьмете за тему роману життя Ляшечка, коли ви приглянетесь до його біографії, то перед вами цілком ясно викресляться і зміст нашого добробуту, і ті завдання, які ми ставимо собі на найближчі роки. А кількість корів... До речі, корів у нас мало...

— Мало?

— Власне, їх не мало. Все ж папа череда щоразу несе в колгосп кілька тонн молока, але... в нас сильно багато дітей. Як горобців. Над Червоним Цвітом завжди гамір стоїть.

Братушенко казав це якимось інтимно, з чуттям. Він засміявся і поглядом зібрав усмішки з наших облич.

Вдалині на березі заспівали. Пісня пливла незалежно від музики, не губилася в ній. Біля літнього театру танцювали. Братушенко замовк, слухаючи пісню. Ми всі також мовчали.

Цієї хвилини перед головою колгоспу зупинилася жінка, з вигляду років сорока п'яти, з педвозначно плямистим обличчям, але з повною, огрядною постаттю.

— Треба, щоб ти заглянув до нашого готелю, — сказала вона до голови колгоспу.

— Поки що місць вистачає? — Братушенко повернувся до нас. — Ми на ці дні в зоотехнікумі готель влаштували. Впізнаєш, Павле, завідувачку готелю?

Павло вже схопився, вкрай здивований:

— Тітка Оксана?!

— Дивись ти, Павло?! Звідки ти взявся? Оце як Леся гляне, який став!

— А ви які стали!

— Й не кажи! Здурила на старість, заміж вийшла, та й ось... сміються, кажуть: «Внука збираєшся народити». Що ти їм скажеш.

Жінка так комічно обурювалась, що всі ми зайшлися реготом. Особливо бурхливо сміявся Варнак.

— А ви кажіть — сина.

— Не згоджуються. Внука, та й годі. Для внучків у мене дочка є. Що це, справді?! Ну, Павле... Чому ж ти мене ще тоді від Бекети не забрав у комуна? Га?

— Добре, що й Лесі не віддав вам.

— А добре. Заходь. Я поспішаю. Дивись ти, який!

Вона пішла.

Братушенко встав, глянув на горб за греблею — два авто спустилися в рожевому пилу зі стіну.

— Мабуть, з області, — тихо сказав до Варнака.

Комісар поклав руку другого на плече.

— Гості з'їжджаються, — щораз авто курить, — а однієї родички нема, — засміявся.

— Боюсь, що вона затримається.

— Хочеться побачити. Головне — Леся! Як воно виходить... що воно з неї за головний інженер електросільбуду. Мені все здається — смішний інженер, а не хочеться, щоб так здавалося. Махнемо, Савко!

— Мене ось-ось покличуть. Їдь з товаришами. І привези її на нараду. Я зараз скажу шоферові, а ви поки що йдіть гляньте, як у нас танцюють. — І до письменника: — Там не обходиться й без характерного дідуся. Пішов я, товариші.

15

Письменник відмовився поїхати, і ми знову були в машині вдвох з Варнаком.

Братушенко, попросивши нас не затримуватись і неодмінно привезти Лесю, повернувся йти до партійного кабінету, як Варнак зупинив його:

— Хвилинку, Саво! Скажи, а де зараз молодий Бекета? Як він...

— Васько? А нічого. Він пройшов школу Біломорсько-Балтійського каналу, висунувся в змаганні і в техніці, а тепер десь на Уралі. В нас уміють людей робити — з Васька ще й пуття буде.

— До речі, Саво, що з Гивою трапилось?

— З Гивою? Хіба ти не знаєш? Його грім убив.

— Та не може бути?!

Я подумав про дивні випадки пеймовірного збігу обставин, який трапляється, мабуть, раз на тисячу літ і в якому відчуєш зразу цілу тисячу літ, але Варнак зрозумів Братушенка:

— За що саме «грім» убив?

— Вже ж не за його прекрасну усмішку, хоч і усмішка його варта була трьох громів. За все зразу.

— І не пчихнув?

— Ні, мабуть, не встиг.

Зарисовку Розмаївчанської підстанції мені вже траплялося бачити десь у газеті, і це не дарма: картина справді ефектна.

Городам, переступаючи через хати, левадою, майданом до невеликого будинку, побудованого всерйоз і надовго на горбі край села, підходить лінія і зупиняється в подвір'ї порталами анкерних опор. Густа сітка дротів в яскравому освітленні електрики білилом накреслена на синьому небі української ночі. А позад будинку за парканом на цьому горбочку безглуздо підійняв обшарпані руки вітряк. Він обімшлий, чорний, побитий дощами, вітрами й часом. Десь то давно перестав махати руками, до останніх років правив, мабуть, тільки за територіальну ознаку — «коло старого вітряка» — та ще, може, становив собою штаб-квартиру всілякого чортovinня. Але цього літа він позбувся й цих пасивних функцій: відлюдний горб за селом став славетним на цілий район, та вже аж ніяк не цим крилатим жлуктом, а чортovinня, либонь, і зовсім перевелося.

Авто майже вперлося у ворота. Хлопець літ двадцяти двох приглядався від хвіртки — не міг упізнати.

Варнак, не висуваючись на світло, попросив:

— Скажіть Олександрі Марківні, що приїхали з Червоного Цвіту.

— А хто саме? — поцікавився той, але Варнак майже наказав, тоном відкинувши цікавість співбесідника:

— Скажіть, родичі приїхали. Отак.

Хлопець слухв'яно пішов. А через дві хвилини вийшла Олександра Марківна.

...Блюзів смітник. Спочиває сонце. Руїна цегельні. Біжить молоденьке дівча...

Між сьогоднішнім і тим давнім вечором відчутно встає шмат історії, і перед лицем її я почувую себе трошки урочисто й напружено...

...Олександра Марківна спокійно йде до воріт. Вона подомашньому накинула на плечі велику хустку. Шовк обтікає округлі плечі, струмусь перепадом, плеться блискучим розливом на опуклих формах, хустка вирівнює її постать, але видно, як низько обвалюються важкі груди, блищать круглий живіт і в усьому тілі проглядає та характерна достатність, що буває в жінок перед відпусткою.

— Це ти, Саво? — питає вона, придивляючись крізь скло, поки хлопець відчиняє ворота.

Варнак на ходу вистрибує з машини, підбігає до Олександри Марківни, обертає її до світла, взявши за лікті, й каже їй переконливо:

— Здрастуй, Леся! Так ти он яка... велика стала!

Я чекав, що вона відступить на два кроки, придивиться й підійме руку, щоб мужньо ляснути по долоні: «Здрастуй, товаришу Варнак!»

Але Олександра Марківна зашарілася плямами рум'янцю, збентежилась, забула простягти руку для потиску і дала себе обійняти, спантеличена, рада, здивована. Тільки вимовила:

— Павло?!

Вони щиро поцілувалися довгим поцілунком.

17

Торішньої весни Олександра Яруга закінчила Інститут електрифікації і механізації сільського господарства в Харкові. Одного літа вона проходила практику на Дніпрогесі, другого — працювала на комплексній електрифікації села в Запорізькому районі, а торік остаточно прийняла свій район як інженер електросільбуду.

В її розпорядження дали кімнату в куточку земвідділу, бухгалтера, складаного метра й карту району. Бухгалтер виявився похмурим, метр — зламаним, а карта — безрадісною: її вздовж і впоперек перетинали глибокі степові балки та болота. Основну трасу до майбутньої підстанції треба було прокласти саме через ці перепони.

Треба було електрифікувати за планом і договором між Дніпросільенерго та Розмаївчанською МТС дев'ятнадцять колгоспів цієї МТС і два радгоспи.

Все це треба організувати. Не вистачало п'яти тисяч штук телеграфних стовпів, сімдесяти тонн троса, десяти тонн заліза, масляних вимикачів, роз'єднувачів, транспорту і... кадрів. Були тільки райелектросільбуд і вона в райелектросільбуді.

Леся прилетіла машиною в Червоний Цвіт. До Сави.

— Як? Що? Звідки? Поради!

Сава вислухав. Розглянув її підрахунки, плани і сказав: — Нічого з цього не вийде. Ніколи я не повірю, щоб сама жінка могла викопати дві тисячі котлованів, наносити п'ять тисяч телеграфних стовпів, змонтувати три сотні складних щогл та три десятки трансформаторів і встановити стільки ж кіосків. Хіба ти здужаєш патягати сімдесят тонн

оцього оцинкованого троса на протязі двадцяти семи кілометрів до підстанції і вісімдесяти від підстанції по колгоспах?.. Кинь це діло!

Вона спочатку злякалася, але тут-таки і зрозуміла:

— Звичайно, я на це діло підйму колгоспи, але... люди ж не тільки не розуміють в електриці ні бе, ні ме, ні кукуруіку, а часто й бачать у ній чортову силу. Не вірять. А мені ж треба електриків, нема ж нікого, крім мене...

— А ти спочатку організує курси. П'ятирічні. Навчиш і візьмешся за роботу. Але колгоспники тим часом самі електрифікуються.

Сава поглузував з неї, але правління виділило на роботу по монтажу лінії кількох хлопців і пообіцяло допомогти транспортом.

Леся кинулась в колгоспи, зайшла до директора металургійного заводу, поїхала в Дніпропетровськ, надрукувала пару статей у районній газеті.

І тепер у житті Лесі Яруги добавилось кілька радісних дат:

10 липня 1934 року закладини підстанції на початок робіт з колгоспними бригадами на лінії

і

10 липня 1935 року о 4 годині 20 хвилин ранку Розмаївчанська підстанція прийняла струм Дніпрогесу імені Леніна.

Рік. А скільки життя, скільки серця вкладено у відтинок часу між цими двома датами!

Скільки труднощів перейдено, скільки взято перепон!

І Олександра Марківна, і її друзі комсомольці, колгоспники, що стали машиністами, монтерами, черговими на підстанції, згадують свої трудні переходи жартами з іронією над минулим, бо є радість у перемозі, але з веселих реплік вимальовуються картини, які повинні увійти в історію електрифікації, в історію великих робіт.

Небо холодне, глибоке, прозоро-червоне на заході. Блакитними й рожевими тонами переливається сніг. Небо і сніг. Мертвий степ. Позаносило далекі села, балки, шляхи. Тиша. Наче увесь світ скипівся в цьому морозі й застиг. Не видно й не чути життя навколо, не з'явиться ні авто, ні підвода. Навіть пташка не пролетить у застиглому повітрі.

Вечір.

Серед степу, там, де обривається лінія електропередачі, біля останньої щогли в снігу копається група людей. Збирають інструменти, зносять матеріали, потомлено мовчать.

Дзвінко шкрегають кігті — промерзлий стовп дзвенить, як залізний, — комсомолец з Червоного Цвіту відстебнувся від траверси і спускається донизу. Чоботи його змерзлися з кігтями, вони також стукають, наче залізні...

Люди йдуть рядком один за одним. Серед поля вони видніються ключем запізнілих пташок. Перший прокладає стежку. Що далі, то важче йти: ранішні сліди замело, зрівняло й заморозило.

Далеко-далеко серед степу видно засніжений літній табір колгоспу. Туди й прямує бригада.

Різко повдягувані, з піднятими комірами, зсутулені від холоду й від важкої ходи, вони схожі на партизанський загін, що під прикриттям ночі й лютого морозу робить трудний перехід.

Сніг вминається під ногами з гострим скрипом. Хлопці мовчать. Тільки зрідка хекне який, зрідка почується жіночий голос і хтось відповідь приязним жартом на адресу інженерші або їдку репліку з приводу загубленої цієї бригади пустить літній уже рудий колгоспник:

— Про челюскінців чули, хлопці?.. Ото-то ж!

— Так про челюскінців увесь Союз думав, а тут і своя рідна МТС забула.

— Чого там забула! Тільки ось позавчора обідали.

Позавчора привезли обід, — він був замерзлий. Не всі хотіли чекати, поки розігріється, ножем різали. Потім знову з села ні слуху ні духу. Вчора пішли деякі на село додому, позносили надвечір продуктів і чутку, що перетрушують адміністрацію МТС. І чутка, і продукти підбадьорили бригаду.

...В таборі застали шофера... Він привіз газети, новини й постанову про роботу на лінії траси.

Мороз панує, мороз підкоряє собі все. Школи зачиняються, всілякі надвірні роботи згортаються, на вулиці мало людей, тільки на зміну й зі зміни пробігають робітники, — тоді на вулицях людно й повно тріскучого скрипу.

Мороз...

В газеті надруковано постанову: роботу на степу тимчасово припинити.

— Челюскінців, гляди, в нас не забувають!

Олександра Яруга відкриває збори.

Засмагли від гострого вітру, давно не голені, потомлені люди сидять і дивляться на свою інженершу, таку ж змарнілу й засмаглу, як і всі вони, і чекають її слова.

Тихо й вільно вона робить підсумки, замальовує становище на сьогодні, деталізує план на літній сезон, міркуючи, розбиває на місяці всю роботу. Так, на кінець лютого їм категорично треба мати вже двадцять кілометрів траси, інакше молотьба прийдешнього літа стане під загрозою зриву...

— Так-то воно так...— каже рудий колгоспник, — тільки ж виходить на перетак. Не сочувують же начальники, ти ж, Олександро Марківно, сама бачиш... Валяпок же не вдали от...

Що на це скажеш? Перед бригадою справді заборжилися... Але чи з керівниками зводити рахунки цій бригаді? Чи МТС може оплатити труд цих аргонавтів високої техніки? На своїх плечах вони несуть на село нову епоху крізь морови, холод і труднощі. Керівники минуться, а електрика в селі буде, вона перетворить село, вона освітить душу колгоспникам. А електрику в село дадуть вони. В свідомості цього — найбільша плата. З бригадою розплатиться час і цілі покоління, що виростуть у світлі і теплі...

— Техніка, — ось вона, техніка! Ми її несемо! Ми самі вивчаємо її і творимо своїми хліборобськими, робочими руками, не закликаючи нікого, самі, без варягів. (

Вони бачать перед собою не штатного красномовця з жєстами і грою в голосі, а втомлену жінку з кволим голосом, соратника і друга, захоплену мрійницю, яка від інших мрійників різниться тим, що в свої мрії вона вкладає все, що має, всю свою енергію й волю, і ці мрії встають за нею Червоним Цвітом, піонерськими загонами, кадрами електриків, кілометрами траси...

Вона говорить, і дрібна злість на нєлади, на людське безголов'я здається невартою, незначущою. Бригада відповідає за постанову рішучою й певною резолюцією:

«Хай мороз добавить ще кілька градусів — роботи не кинемо».

І на ранок, рівно о п'ятій, підвелися всі, як один, і о шпостій, саме коли їдкий світанковий туман облікав кожну відкриту частину обличчя й рук, бригада стала до дальшого спорудження траси.

Розгортали сніг, гупали кайлами й ломами в промерзлу землю, били котловани, в'язали, тупали, ляпали в долоні з морозу і зрідка наспівували, — гурт цей серед білого світу далеко було видно із степу.

А як сходило сонце, на шляху з глибини району зачорпіло дві півторатонки і швидко почувся спів і гармонія — то з колгоспів, з Червоного Цвіту їхала комсомольська підмога.

А літньої ночі з тринадцятого на чотирнадцяте липня, згадуючи зиму, бригада сиділа на підстанції, готуючись до прийняття дніпрогесівського струму.

Вже був досвіток. В Розмаївці давно погасли всі каганці, тільки тьмяно світилася газова лампа в підстанції на горбі біля старого вітряка. Розмаївка спала. Не знати, чи люди розуміли всю епохальність цієї ночі для навколишніх сіл, але раз у раз — казали потім — вставали з постелей, підходили до віконць і дивилися на підстанцію: чи ще не світить. Ближчі сусіди заходили, питали, сиділи в чеканні в бригадою.

І ось — однастайним вигуком зустрічають вони удар електричного струму в одвічні сутінки. Однастайний вигук...

На селах встановлюються електрокіоски. Колгоспні збори відбуваються на вигоні — біля першої лампочки, на вигоні навіть засідає правління — біля першої лампочки. На вигін сходиться молодь — на першу лампочку. Як метелики.

Олександра Марківна — найпопулярніша людина в районі. Її ждуть, її просять, їй допомагають і з неї вимагають.

— Коли ж до нас уже дійде?

Бригаду в колгоспах часто звать — «електричні люди», а за Олександрю Яругою ім'я «електрична жінка» закріплюється всерйоз і надовго.

— Нагадайте «електричній жінці», що в нас іще темно.

«Електричну жінку» виглядають. З нею радяться, розкурюють цигарки або махорку, гомонять і частують з усякої нагоди й без нагоди.

А за столом садять на покуті.

«Електрична жінка» щаслива. Працювати легко й жити хороше.

19

— Здрастуйте друзі! — голосно вітається Варнак з порога передньої кімнати.

Два колгоспники сидять біля письмового столика. Відповідаючи на привітання, один з них встає. В глибокій ніші, схожій на коридор, перед контрольним устаткуванням сто-

Їть той самий хлопець, що одчинив нам ворота. Побачивши нас, він жестом перебільшеної скромності ховає за спину цигарку й насторожується, наче чекає запитання.

— Це мій кадр,— знайомить нас Олександра Марківна, усміхаючись,— черговий підстанції, комсомолец з колгоспу імені Кірова — Ванченко, а це — наші сусіди.

Ми потискуємо їм руки, а в чергового Варнак просить прикурити і з усмішкою нахиляється до його цигарки.

Олександра Марківна стоїть посеред кімнати, повна, світло-задумана. Глибоко на дні її очей горять два вогники. Внутрішнє гудіння підстанції наповнює паузу значним змістом.

— Дніпрогес,— каже Варнак.

— Атож,— усміхається Олександра Марківна.

— Власний.

— Наш, звичайно.

— Та це ж розкіш, Лесю! Енергетична база! А ти пам'ятаєш наш «Рустон»? Дід звав його ледачою технікою.

Варнак прислухається.

— Грає.

— Атож.

Вони стоять одне проти одного й дивляться одне на одного, вслухаючись у потужне й тихе гудіння.

Але я певний, що музика — тільки фон. Вона струмує повз хвилину, повз дві напружено зацікавлені душі, які сприймають одна одну, освоюють, асимілюються.

— Ну, покажи ж мені станцію... Олександро Марківно. Як екскурсантові.

Комісар і жінка-інженер ідуть поруч пошід стіну контрольного устаткування.

Колгоспники тихо розмовляють, розглядаючи під настільним склом заявки про підключення колгоспів, черговий пояснює мені систему мережі, а в глибині станції жінка трактує щось про вольтметри, фідери й амперметри. Потім задумою звучить його голос:

— Я все ж не чекав побачити тебе такою...

Вона перехопила:

— Якою?

Мимохіть я позирнув на них: він поклав їй руку на плече, а вона обгортається хусткою, розправляє шовк на грудях, збентежена і горда за своє материнство...

— ...Ну, якою ж?

— Ти стала така... велика, значна... Х-ха!.. «Електрична жінка!» Розкіш!.. — Він раптом міняє тон: — Так ми, Олек-

сандро Марківно, за тобою. На зустрічі в Червоному Цвіті мусиш бути. Я ось з Далекого Сходу приїхав, а ти з Розмаївки не виберешся! Хіба твій кадр... Товаришу черговий, може на вас станція залишитись?

— От тобі й раз! — образилась Олександра Марківна. — А на кого вона завжди залишається, як не на чергових?! Я ж весь час мотаюсь по району, сюди тільки заглядаю. А для Марка станції мало вже. Він тут не довго й засидиться. Ти думаєш, я з ними цей рік змарнувала?

— Тут, товаришу командир, — сказав черговий, — з ВІЕСГУ приїжджали. Я ж казав вам, Олександро Марківно, — їдьте. З колгоспниками ще встигнете набалакатись.

— Значить, їдемо, — сказала Олександра Марківна і підійшла до мене. — Може, ви потрібуйте яких пояснень? У якій газеті ви працюєте?

Вона дивиться мені просто в очі. В неї прозорі від материнства щоким й пересихають губи; вона облизує їх, мовчазно усміхаючись і в спокійній радості її очей я бачу, що вона зовсім не пам'ятає мене.

Через кілька хвилин ми залишаємо Розмаївку позад себе.

20

Перше засідання цього з'їзду родичів зібралось в ідальні. Час був досить пізній. Ніч уже оточувала будинок, вливалася в одчинені вікна теплими подихами саду й вигрітого за день ставка, гамором берега й танцювального майдану. Весела літня ніч.

Вони таки зібрались... Про це не раз мріялося в різних кутках Союзу, в парадні хвилини і в дні радості, цей мотив звучав у думках на самоті, в розмовах і листах: «З'їхатися б! Тільки з'їхатися, поділитись досвідом і планами, а потім — хоч куди!» І ось — нарешті!

Вони вже бачились одні з одними. Вже, як у турнірі, відбулося багато коротких, але значних зустрічей, в яких буття одного ставало буттям другого, де відшукувались спільні методи різних робіт і спільна мета різних шляхів. Де пильним оком друга оцінювалась змужнілість і сила: чого вартий, чи росте, чи високо тримає прапор Червоного Цвіту — в столиці, в області, в сусідньому селі.

Білосніжна баба Марта з цілою бригадою жінок намагалася порозсаджувати за столами, але марно. Вона вклинювалася у гурточки, відтягала ініціаторів неорганізованих роз-

мов посеред залу, садвила за столи, але входив хто-небудь новий — і вже тут і там відсувалися стільці, давні приятелі ішли назустріч, простягали для потиску руки...

Баба Марта була в розпачі: «Де там те щастя! Стільки гостей, стільки дітей наїхало!» Вона посварювалася, називала кожного на ім'я і випоминала колишні гріхи юності.

— Я тебе знаю! — казала вона до кучерявого аспіранта Тімірязєвської академії, того самого голови комсомольських зборів, при якому за столом президії заснув повообраний секретар осередку Варнак. — Ти й тоді по раз каламутив за вечерею. — Посварюючись, вона пестила. Заклопотана й сердита, вона пишком чепурилася за пристінком кухні... Загалом є деякі підстави думати, що баба Марта таки була щаслива цього вечора.

За чільним столом встав Братушенко, засмаглий, але свіжий, наче з-під душу, в твердому комірці і строгому галстуку, з орденем на грудях. Спокійний і святочний, він стояв, не сподіваючись зараз почати слово, і, видно, не сподіваючись продовжувати, він сказав:

— Товариші!

Люди швидко порозсідалися. Вони ще вмощувались, стиха гомоніли, але тепер стало всіх добре видно, і він обводив їх очима.

В мене не багато було знайомих серед старої і молодой знаті Червоного Цвіту, і в цьому засіданні мені ніщо не нагадувало групового портрета одних комсомольських зборів липневої почі, портрета, який назавжди залишився в моїй пам'яті. В цих партторгах, механіках, інженерах, аспірантах не можна було впізнати до краю поморених комсомольців колишньої комуні, як не можна було в культурній молоді з Ганкою на чолі впізнати того обідраного юного населення, що проводило мій віз від цегельні до кузні. Тільки дід Яруга не змінився, наче час ішов повз нього. Сформований давно і загартований остаточно, він мав уже в який бік міватися. Лише строга чорна сорочка з глухим коміром під ретельно підстриженою бородою підкреслювала урочистість та обманливу суворість старого більшовика.

Я часто поглядав на нього, вищого за всіх на півголови, задуманого, і мені все здавалося, що старий стоїть поза часом.

— Товариші! — сказав Братушенко й виразно усміхнувся. — Першим словом нашої комуністичної — свідомо кажу: комуністичної — сім'ї буде: слава нашій Партії!

Зал вибухнув, зал гримів, і музики в саду стало не чути. Потім вона знову вивопнила повітря.

— Життя жили, як шляхом по її віхах ішли. За чім словом відкидали лівацькі глуцтва своєї комуні, побудованої на базі одного ледачого «Рустона»? За чіми порадами підіймали техніку й виховували кадри? Чисю волею громили куркуля? Чисю мудрістю сіяли по степах червоний цвіт колгоспів?.. За вказівками Комуністичної партії вчилися ціпити й шанувати людей, вирощувати й любити дітей. От чому ми сьогодні кажемо: слава нашій Партії!..

Знову гримів зал. Оплески йшли хвилями, а як прибій почав опадати, Братушенко гукнув із своєю широкою характерною усмішкою:

— Доброго здоров'я, товариші! Знудьгувались ми, друзі, не бачивши багатьох з вас цілими роками. Але все ж сьогодні не тільки для розваги і свята запросили ми вас додому з усіх кінців Союзу. Хочемо порадитись. Без вас не зважуємось почати, бо діло ми задумали велике, значне; думаю — історичне діло. А яке, я скажу далі.

Голова схилився, і його вигорілі на сонці брови все ближче сходились над переніссям, він хмарнів.

— Сьогодні, на порозі комуністичного суспільства, мені згадується одне дороге для нас життя. (Люди вставали один по одному). Життя товариша (вставали групами), якому не довелося святкувати сьогодні в нашому гурті.

Встали всі. Братушенко помовчав, підвів голову і кивнув сісти.

— Здійснилось багато тих планів, тих завдань, яким Ляшенко присвятив своє життя. Але він приїхав з Сибіру вже з туберкульозом, і це йому багато шкодило. І все ж свої завдання він частково виконав. Ми ще при ньому встигли ліквідувати Бекету як клас... Та смерть підійшла раніше, ніж він думав: його, з третьою стадією, вбили в Горбках. Так чи інакше, того року він мусив померти: як не від Гиви, то від туберкульозу. Гива з сухотами за одне стояли. То був останній рік нашого ватажка.

Пам'ять товариша викликала задумливу мовчанку, і раптом:

— Зате ми не тільки зліквідували куркуля як клас, але й зовсім близько підійшли до усунення його спільника — сухот та інших хвороб. Ми — артіль з елементами комуністичного ладу; техніка, комплексна електрифікація і достаток дозволяють нам ставити на розв'язання такі проблеми, як попередження стихійного лиха, як посуха, як зношува-

ність людини. Поки що ми поборили дитячу смерть. В Червоному Цвіті діти не вмирають. Не кажу про одинокі випадки, коли смерть може викрасти дитину як-небудь знацька, так само як куркулі викрали в нас життя Ляшенка, хоч самі вони були вже переможені. Смерть відступає. А ви знаєте, що в США щороку вмирає мільйон і сто тисяч тільки тих дітей, смерті яких можна було б уникнути. Одвоювати щороку мільйон дітей у смерті — хіба це не буде перемога над смертю? Товариші! Ще кілька літ — і ми станемо на порозі комунізму. І ось іноді, як не можна заснути після гарячої роботи, я пробую тихенько, скрадливо одхилити двері в наш завтрашній день і заглянути в те життя. Ми підіймемо пересічний вік людини з трьох-чотирьох десятків до сотні років. А яку молодь ми виростимо з наших дітей! То вже будуть справжні люди, без ганджу. Народ тільки зараз починає остаточно прочумуватись від тисячолітнього лиха, і ми вже бачимо, як з його гущі йдуть таланти. Це нове в історії людства, що ми можемо вже вимагати для наших заводів і ланів не просто робочих рук, а талантів. Люди й техніка приймають на себе труд, і це вирішує справу.

— Він розумний хлопець, — шепнув мені на вухо прозаїк Н. Подумав і додав: — Недарма член уряду.

— ...Ледачих і страждених роботарів не буде зовсім. Про свою ланку люди мріятимуть звечора, як музикант мріє про скрипку.

— А може, до ланки і з ліжка встають, — сказала Ганка. Вона з усмішкою дивилася на хлібну кульку в своїх пальцях і тільки по останньому слові підвела очі на Братушенка.

— Ти знаєш, Ганко, чи встають. І не одна ти знаєш. Бо праця приносить радість і славу. Цього тобі теж не треба казати, як і всім нам. А тепер, товариші, до справи, в якій ми скликали додому всю нашу рідню. «Червоний цвіт» — артіль передова. Десятки електромоторів, машини, Будинок знатних, ідальні, лабораторії, сади на Степовому току й на дільницях — це вже деяка база тієї справжньої комуні, яка являється вищою формою колгоспного руху і буде...

Сидячи за столом перед Братушенком, я оглянувся. Особливо тиша панувала в залі. Мені здалося в цю мить, що я є свідком хвилини, омріяних кращими людьми всіх віків, і ці значущі хвилини всі присутні відчувають так само, як і я.

— Ми почнемо здалеку, але вже цього року ранньої осені. Я бачу той час, коли остаточно зникне різниця між міс-

том і селом. Треба добиватися культурного життя, широко вчитися, зразково працювати.

Треба опановувати техніку, поширювати самодіяльне мистецтво і організовувати хороший відпочинок.

І... поруч з цим усім ні на хвилину не можна забувати про те рило, що заглядає в наш город. Треба поставити на належну височінь наш авіаклуб, клуб ворошиловських кавалеристів, планерну школу, військове навчання.

Завтра з відчитної доповіді і з оглядин ви зважите наші ресурси. Коротко, ці ресурси такі: досить закруглена сума в банку, достаток, електрика і — найголовніше: надійні люди. Я не кажу вже про увагу й допомогу цілої громадськості, а на вашу участь ми просто покладаємося.

Рокіт усього залу відповів Братушенкові, що можна покладатися.

Братушенко подумав, повернувся до нас у профіль і показав у вікно:

— Оцей певеличкий центрик Червоного Цвіту, де ми зараз святкуємо, з трьох боків облягає став. Цієї осені за ставом ми розплануємо сад, а з весни почнемо будувати, товариші, велике селище.

Він замовк. Не сідав. Дивився на гостей, а в залі наростав шелест, говір, гомін, і тільки окремі учасники наради сиділи з застиглим поглядом, наче не могли звільнитися від задуми, відірватися від тієї картини, що, невидима для інших, стояла перед їх очима.

Одним з таких був і Варнак. Ось він відчув, що я дивлюся на нього, отямився й перехилився до мене через стіл.

— Чули, товаришу редактор? Були собі Горбки...

21

Ще не світає. Ніч минає, але спати не хочеться. Я виходжу з кімнати і йду садом, поступово звертаючи до берега. Зелена тиша оточує мене. Зрідка тільки зустрінеться пара на доріжці або на садовому ослоні, але розмови закоханих ніколи не порушували нічної тиші. Молоді пари, видно, вирішили не спати уже цієї передсвяткової ночі.

Йду. Втоmlений враженнями дня, я, здається, й не думаю нічого. Мені просто хороше й легко. Образи подій і людей довільно пропливають передо мною, і я не зупиняюсь на них. Часто згадується моя перша піч у Червоному Цвіті, а ось сьогодні я зустрів тутешнього «паркома здоров'я»,

того самого лікаря, який допитувався про шляхи людства. Він і тепер такий же блискучий, поголений і гігієнічний, але це вже не б'є в очі.

Виходжу на доріжку, що веде до водної станції, і повертаю вниз. Ось уже з-за дерев видно прапор над лампою, вишку, поміст на палях... І тут пара!

Але хто це?

Я зупиняюсь. На ослоні очима до ставка сидить жінка в шовковій хустці на плечах, а поруч з нею — військовий. З берега до їхніх голів інтимно й затишно схиляється темпо-зелений куц...

Я прискорюю кроки. Я хочу швидко пройти повз. Повз це кохання, освячене часом і дружбою...

Чий то голос? Я вже звикся з Варнаковим баритоном, — це не він говорить... Ну ось! Так і є: Братушенко. Темпо-зелений куц не менш затишно й інтимно схиляється й над ним...

Знову вони втрюх... Що ж це: фінал їх роману чи новий його розділ?

«Так чи інакше — йди звідси! — кажу я собі і тихо, квапливо повертаю в глиб саду. — Ні слідчому, ні редакторові зараз не місце серед цих трюх...»

За садом на фермі якась сотня молодих півнів прокинулися разом і заспівали наївними й радісними голосами. Над степом мигтить надзвичайна люстра літньої ночі. На душі хороше й легко.

П Р И М І Т К И

Твори О. Кундзіча у двох томах видаються вперше.

До видання ввійшла найвагоміша частина художньої спадщини письменника. Це переважно повісті й оповідання, які друкувалися після смерті автора в однотомниках вибраного «Шум часу» (1967; 1976) та в російських перекладах у збірці «Родичи» (М., «Советский писатель», 1970). Кілька творів додано з прижиттєвих видань автора і пізніших — з його архіву — публікацій у періодиці.

Упорядковано за жанрово-хронологічним принципом. Перший том складається з великої прози О. Кундзіча 20-х — середини 30-х років, другий том — з подальших його творів великої форми та оповідань на весь період літературної діяльності.

DE FACTO

Вперше роман друкувався (уривками) в газеті «Комсомолец України» (1927), в журналі «Молодняк», 1927, № 9 — 1928, № 1; окреме видання — Харків, вид-во «Пролетарий», 1930.

«Історія цього роману, — свідчив письменник наприкінці 20-х років, — це історія всієї моєї літдіяльності. Три роки я його писав і, взагалі, три роки друкувався» (зб. «Живий Олексій Кундзіч». К., 1977, с. 86). Твір увібрав той духовний, світоглядний багаж, той запас життєвих вражень, а також інтересів, прагнень, настроїв — не тільки самого автора, а й комсомольського оточення, — з якими двадцятидвоциотичотирьохрічний О. Кундзіч входив у літературу. На романному просторі, в цьому «клопоті на 22 аркуші», за його власним висловом, він прагнув зобразити головне — шляхи молоді в розбурханому революцією світі, картина комсомольського буття, непросте формування — разом з усім суспільством — молоді радянської людини в боротьбі за соціалістичні ідеали, нову етику, новий побут. Зобразити безкомпромісно, з юнацькою заповзятливістю.

Пройдуть десятиліття, і колишні «молодняківці» скажуть з ентузіазмом: «Який же то Кундзіч — без «Де-факто»!»

При всій актуальності, вагомості й масштабності задуму роман

вазна серйозної критики. Молодий письменник припустився згущення фарб, оцінюючи деякі життєві явища з максималістських позицій.

О. Кундзіч мав намір підготувати нову редакцію для перевидання твору, навіть уже брався за таку роботу, але тільки розпочав її.

У нинішній публікації враховано і поправки автора після виходу книги, і основні зауваження критики, які письменник визнавав слухними (цим зумовлені скорочення тексту).

Роман, виправлений згідно з сучасним правописом, подається скорочено за архівним примірником видавця 1930 року.

ДОЛИНА МАЙ

Вперше повість надрукована окремою книжкою як роман під назвою «Моцарт і «Ботокуди», Київ — Харків, Держлітвидав, 1935.

В літературному архіві письменника зберігся пізніший варіант твору, за яким він і публікувався в збірках «Шум часу».

Текст подається за виданням: Олександр Кундзіч. Шум часу. Вибране. К., «Дніпро», 1976. Згідно з останньою авторською волею, повість названо «Долина Май».

РОДИЧІ

Вперше надруковано в журналі «Молодняк», 1936, № 6—7; окремою книгою як роман — Київ — (Херсон), вид-во «Молодий більшовик», 1936.

У збірках «Шум часу» публікувалась остання авторська редакція повісті, оригінал якої зберігається в літературному архіві письменника.

Текст подається за виданням: Олександр Кундзіч. Шум часу. Вибране. К., «Дніпро», 1976.

ЗМІСТ

Олексій Кундзіч. <i>Михайло Острик</i>	3
<i>De facto. Роман*</i>	9
Долина Май. <i>Повість</i>	279
Родичі. <i>Повість</i>	363
Примітки	478

Алексей Леонардович Кундзич

*Произведения в двух томах
Том первый*

DE FACTO. Роман
ДОЛИНА МАЙ. Повесть
РОДИЧИ. Повесть

Составитель *Михаил Михайлович Острик*
Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1985

(На украинском языке)

Редактор *Р. К. Каруцьяк*
Художне оформлення *В. Я. Чебокича*
Художній редактор *Я. М. Яковенко*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректори *А. Л. Алейникова, Т. Г. Білецька*

Інформ. бланк 2790

Здано до складання 08.08.85. Підписано до друку 15.11.85. БФ 18997. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Друк високий. Умовн. друк. арк. 25,2+1 вкл. Умовн. фарбовідб. 25,253. Обл.-вид. арк. 28,548. Тираж 30 000 пр. Зам. 5-1371, Ціна 2 крб. 20 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства «Поліграфнігма»
на Харківській книжковій фабриці ім. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Кундзіч О. Л.

№91 Твори: В 2-х т. Том I. De facto: Роман; Долина Май: Повість; Родичі: Повість /Передм., упоряд., примітки М. Острика.— К.: Дніпро, 1985.— 480 с.

Олексій Леонардович Кундзіч (1904—1964) належить до тих письменників Радянської України, які розпочали свій творчий шлях у 20-х роках.

До першого тому його творів увійшли роман «De facto» — про формування і участь перших комсомольських осередків міста і села у будівництві нового життя; повісті «Долина Май» — про героїку перших п'ятирічок на шахтах Донбасу, та «Родичі» — про організацію сільської бідноти в комуну.